

საბჭოთა

I სურათი

საბჭოთა

გარეგანი, სახელმწიფო და საზოგადოებრივი

საბჭოთა

№ 3

საბჭოთა

1901

საბჭოთა

Типография Груз. Издат. Т—ва. | საბჭოთა საზოგადოებრივი
1901

№ 3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԱՆՀԱՒԱՏԸ, պատմութեամբ Ա. Ահարոնեանի 5
2. ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԿԻԿ, զրամա Գերհարս Հաուպսմանի,
թարգմ. Ե.-Ա. 51
3. ԱՆԻԾԱՆ ՀԱՐՍԸ, ժող.-լեզունդա. Յովհ. Թումանեանի 65
4. ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐ ԻՏԱՂԱՅԻՆ, պատմութեամբ Մաքս Նոր-
ստուի, թարգմ. Լ. Բաբայեանի 68
5. ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՅ, Հ. 75
6. ԴԻԴԻ ՄԱՐԿԻԿ, II Հալիկ կարուածնէր, Լեօի 85
7. ՅԲՐԱՄՈՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ Ալֆոնս Գոգիի, թարգմ. Տ. Յով-
հաննիսեանի 109
8. ՀԱՅՍԴԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶՐՈՒՄ, Սս. Մալ-
խասեանի 128
9. ԲՈՒԴԻՀԱ, բանաստեղծութիւն Մերեթկուսկիի,
թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի 143
10. ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ, Լեօի 145
11. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, առողջապահական էտիւդ, բժպ.
Վ. Արծրունց 165
12. ԱՅՈՒ, ՀԷՆՅ ՆՈՐ ԷՐ, բանաստեղծ. Ալ. Մասուրեանի 193
13. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ,—10. Մոլլաթյան «Թուղան», Լ.—11.
Վինոգրադով. «Գառապիրք բնդհանուր պատմութեան»,
թարգմ. Ն. Քարամեանի, Սս. Լիւ.—12. Լէօ. «Հուլիա-
կան տպագրութիւն», Սս. Մալխ.—13. Ն. Տաղաւա-
րեան. «Տարւինականութիւն», Ս. Լ.—14. Տօտմանց
և Թոփչեանց «Տաճկաստանը հասարակական և տնտեսա-
կան տեսակէտից», Տ. 194
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Օտար զրամագլուխները Ռու-
սաստանում 126
15. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Մտաւորականութեան նշանակու-
թիւնը հասարակական զարգացման մէջ.—Եւրոպական
աղաւաղաբ գրականութեան ազդեցութիւնը Ռուսա-
տանի ներքին կեանքի վրայ.—Ալեքսանդր II-ը Վե-
րաբերմունքը զէպի ճորտերի ազատութեան խնդրը.
—1861 թ. վերադարձի 19-ը.—Ազատ աշխատանք և
զիւլաջլական հողատիրութիւն. — Հողարածիւնների
պարտադիր լեռ գնում.—Վալուաճատիական հողերի
վրայ ապրող զիւլաջլների զրուծիւնը Անդրկովկասում.
—Ձրի աշխատանքից օգտուողներ.—Մանր տնտեսութիւն-
ների զիւլաջլութիւնը.—Սակաւահողութեան զէմ գոր-

Նոր շրջան I տարի

Հրատ. XIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3

Մ Ա Ր Տ

1901

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերության
1901

Дозволено цензурою Тифлисъ, 15-го марта 1901 г.

№ 3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԱՆՀԱՒԱՏՐ, պատմութեամբ Ա. Ահարոնեանի 5
2. ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԴԻԿ, զրամա Գերհարս Հաուպսմանի,
Թարգմ. Ե.-Ա. 51
3. ԱՆԻԾԱԾ ՀԱՐՍԸ, ժող.-լեզենդա. Յովհ. Թումանեանի 65
4. ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ԻՏԱԼԱՅԻՆ, պատմութեամբ Մաքս Նոր-
սաուի, Թարգմ. Լ. Բաբայեանի 68
5. ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՅ, Հ. 75
6. ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԴԻԿ, II Հողից կտրուածներ, Լեօի 85
7. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ Ալֆոնս Դոդէի, Թարգմ. Տ. Յով-
հաննիսեանի 109
8. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ, Սս. Մալ-
խասեանի 128
9. ԲՈՒԴԻՀԱ, բանաստեղծութիւն Մերեթիւօպսկիի,
Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի 143
10. ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVІІІ ԴԱՐՈՒՄ, Լեօի 145
11. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, առողջապահական էտիդ, բժպ.
Վ. Արծրունու 165
12. ԱՅՈՒ, ՀԵՆՅ ՆՈՐ ԷՐ, բանաստեղծ. Ալ. Մասուրեանի 193
13. ՄԱՏՆԵԱԾՈՒԹԻՒՆ,—10. Մորացան «Ռուզան», Լ.—11.
Վինօգրադով. «Բասաղիրք ընդհանուր պատմութեան»,
Թարգմ. Ն. Քարամեանի, Սս. Լիւս.—12. Լէօ. «Հայկա-
կան տպագրութիւն», Սս. Մալխ.—13. Ն. Տաղատա-
րեան. «Ճարտիւնականութիւն», Ս. Բ.—14. Տօտոմեանց
և Թովչեանց «Ճանկաստանը հասարակական և տնտեսա-
կան տեսակէտից», Մ. 194
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Օտար զրամագլուխները Ռու-
սաստանում 126
15. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Մտաւորականութեան նշանակու-
թիւնը հասարակական զարգացման մէջ.—Ներպական
աղատարար գրականութեան ազդեցութիւնը Ռուսաս-
տանի ներքին կեանքի վրայ.—Ալէքսանդր II-րդի վե-
րաբերմունքը զէպի ճորտերի աղատութեան խնդիրը.
—1861 թ. փետրուարի 19-ը.—Ազատ աշխատանք և
գիւղացիական հողատիրութիւն. — Հողաբաժինների
պարտադիր չեւ զնում.—Վալուաձատիրական հողերի
վրայ ապրող գիւղացիների դրութիւնը Անգլիոյ վկայում.
—Ձրի աշխատանքից օգտուողներ.—Մանր տնտեսութիւն-
ների դիմացկունութիւնը.—Սակաւահողութեան դէմ պոր-

ծաղրուող միջոցներ. — Տեղական ինքնավարութեան նը-
շանակութիւնը երկրագործ ժողովրդի համար. — ձորտե-
րի աղատութեան քառասնամեակի առիթով որոշում-
ներ. — Մարմնական պատժի վերացման միջնորդութիւն-
ներ. — ձորտերի աղատութիւնը իբրև հիմք վախճանա-
կան թուականների վերանորոգութիւնների. — Պաշտո-
նական հաղորդագրութիւններ ուսանողական խառնա-
կութիւնների մասին, **Լ. Ս.**

222

16. ԴԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. I Անբերբրութիւնը Ախալքալաքի
գաւառում և նրա հետեանքները, Սալլիւմեան. —
II Ալքատների խնամատարութիւնը Բաղում, **Ս.**

242

17. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Զարդացման հիմնական օրէնքը.
— Վայրենիների համախմբում և քաղաքակիրթ հասա-
րակութիւն. — Համախմբում ազգայնական սկզբունքով.
— Երկու տեսակ նացիօնալիստներ. — Դրանց լարաբե-
րութիւնը. — Համամարդկային համերաշխութիւն հաւա-
սար ազգութիւնների մէջ. — Անհատական և միջազգային
վէճերի լուծման օրինական միջոց. — Ձէխեր և գերմա-
նացիներ. — Իրլանդացիներ և անգլիացիներ. — Իրլան-
դական օրստրուկցիա պարլամէնտում. — Իրլանդական
լեզուն անդլիական պատգամատրների ժողովում. — Իր-
լանդական պարլամէնտ և համալսարան. — Հոգալին
հարցը Իրլանդիայում. — Բանակցութիւններ անգլիացի-
ների և բօէրների մէջ. — Սօցիալիստ Ջեյմսի առաջարկը
Ֆրանսիական պատգամատրների ժողովում. — Դէրուլէդ
և ֆրանսիական նացիօնալիստներ. — Մակեդոնիայի
պահանջները. — Եւրոպացի զխալլօմատների ընդդիմա-
դրութիւնը Սան-Ստեֆանօյի դաշնագրութեան և դրա
տխուր հետեանքները, **Լ. Ս.**

254

18. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԹԱԳՈՒՀԻՆ, Ա. Մ.

262

19. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՅ, Նամակ Բերլինից,
Ե. Թոփչեանի

271

20. ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ,
Յ. Քոչարեանի

276

21. ՎՐԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, Տ. Փիրումեանի

283

22. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

289

23. ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

293

24. ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

294

25. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

295

26. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», վէպ Լ. Տոլսոյի, Թարգմ.
Տ. Յովհաննիսեանի:

48—80

Ա Ն Հ Ա Ի Ա Տ Ը

I

Որսս շատ աջող էր:

Ես չը նկատեցի, թէ ինչպէս անցաւ օրը, ինչպէս անցայ Մեծ-Առուն, որ մեր գիւղի դաշտերի հեռաւոր սահմանն էր և որից այն կողմն առհասարակ վտանգաւոր էր շրջել ուշ երեկոյեան և մանաւանդ գիշերը: Մասիսը հեռու չէր. նրա փէշերը կազմող բազմաթիւ ամայի բլրակները տարուայ այս ժամանակ աւազակներ ըլլալն են դառնում—քիւրդ ու թուրք վիստում են այնտեղ: Բայց ես այդ մասին չէի մտածում, որսով յափշտակուած էի և ուրախ: Ես հրճուանքով էի նայում, թէ ինչպէս լորերը փռուալով բարձրանում են շանս առաջից և հրացանի պայթիւնից յետոյ՝ թրպըրտալով վայր ընկնում: Ով որսորդ է, նա միայն կը հասկանայ, թէ ինչքան մեծ է այդ բոպէի հաճոյքը, երբ վիրաւոր թռչունը մի յուսահատ թափով վերջին անգամ շեշտակի դէպի վեր է ձգւում, կարծես անհունութեան մէջ փրկութիւնը փնտրելով և անիծելով երկիրը, ապա հաւասարակշռութիւնը կորցրած՝ անկանոն պտոյտներ է գործում: Թեւերն իրար են խառնւում և ընկնում է խոտերի մէջ կամ ուժասպառ ու արիւնաքամ կամ մեռած: Շունն ուրախ ոստիւններով վրայ է վազում, բերնով վերցնում և բերում, և ինչ որ տարօրինակ է և տխուր, որսն այնուհետեւ իր հետաքրքրութիւնն ու արժէքը կորցնում է, կարծես գերազույն վայելքի բոպէն միմիայն զօրեղ ցնցման, զսհի մահու

պայքարի, այն օրհասական բուլեն է, երբ տաք արիւն է հոսում: Ինչո՞ւ... Է՛հ, գազանային մի բան կայ մարդու մէջ, որ գլուխ է բարձրացնում ամեն անգամ, երբ առիթը ներկայանում է: Այդ իսկ զգացմունքի հաճոյքը չէր, որ ինձ գրաւել էր: Քանի՜ ան սպանեցի. խեղճ թռչուններն իրար վրայ թափոտուած, գլխիկները՝ թոյլ, կտուցներն՝ արիւնոտ ընկած էին սրտորգական պայիւսակիւ մէջ և այդ բոլորի վրայ մի կենդանի լսր դեռ թրպրտում էր թափ ի թափ աւելով իր ողջ մնացած մի հատիկ թւը:

Մութն ընկաւ. իսկ ես շատ հեռու էի գիւղից, պէտք էր շտապել վերադառնալ: Շունս էլ երևի այդ էր մտածում: Նա յոգնած էր, լեզուն կախ ձգած՝ հեռում էր, նայում էր ինձ խելացի աչքերով և կարծես հարցնում էր թէ՛ ժամանակ չէ՞ տուն վերադառնալու: Քայլում էի հանգարտ. այժմ միայն զգացի, թէ սրբան յոգնած եմ: Օգոստոսի վերջն էր. երկինքը պարզ էր, աստղափայլ, օդը մեղմ էր, համարեա զով. շուրջս միապաղաղ լռութիւն էր տիրում: միայն երբեմն-երբեմն մի չղջիկ արագ պտոյտ էր գործում գլխիւ շուրջը, մի վայրկեան աղմկում լռութիւնը և անցնում: Մի փոքր հեռու մացառների տակից մէկ-մէկ լսում էր մի ցաւոտ և երկար ճռռոց և ապա լռում: մանկութիւնից ինձ հաւատացրել էին, թէ դա օձի ճռռոց է և թէ նա այդ անախորժ ձայնը հանում է ատամի ցաւից: Այդ էր պատճառը, երևի, որ այդ ձայնը աշխատում էի չք լսել: Խոտերն ու չորացած տերեւները այստեղ այնտեղ մեղմիկ խշշոց էին հանում, այնքան մեղմ, որքան դաւադիր երեխաների փսփսոցն է. ո՞վ գիտէ ինչ սողուն, ինչ ողորմելի միջատ փորձում էր իր տեղը փոխել, թաթերով երերում էր խոտը, կամ իրանից հզօրի ճանկն ընկած՝ կամացուկ տնքում էր: Խաւարի քօղով ծածկուած և խուլ լռութեան մէջ կեանքը գործում է հզօր թափով, բնութիւնը երբեք քուն չունի:

Շունս վազում էր առաջիցս, որ և է շշուկ լսելիս՝

նա կանգ էր առնում մի վայրկեան, ականջ էր դնում ուշադրութեամբ, ապա դառնում էր ինձ նայում հարցական եղանակով. տեսնելով՝ որ տէրը ոչ մի շարժում չէ անում, ձայն չէ հանում, կրկին շարունակում էր ճանապարհը։ Բաւական գիշեր էր անցել արդէն, երբ ես մօտեցայ գիւղի բօստաններին. կենդանութիւն կար, երգ, ծիծաղ, խօսք, զրոյց, պահապանները շատ էին։ Այսպէս է մեր կողմերում։ ամեն ինչ պահպանել է հարկաւոր, արդար վաստակի թշնամին շատ է, որովհետեւ անարդար վաստակով ապրողները բաղմամբիւ են. երբ դաշտերում բարիք կայ, քիւրդը լեռներէց է ցած գալիս, աւաղակ թուրքն իր բնից է դուրս սողում, պէտք է պահել արտը, այգին, բօստանը, բամբակը... ամեն ինչ։

Հեռու կրակ էր երևում։ Ըոցը մերթ մեծանում, մերթ փոքրանում էր, հազիւ լուսաւորելով մի քանի մարդկային ուրուադժեր. երևի բօստանչիներ էին իրար մօտ հաւաքուած և ինչ որ եփում էին։ Սիրուն բան է կրակը գիշեր ժամանակ, խուլ դաշտում, մանաւանդ երբ մարդ յոգնած է և մօտալուտ վառեղի գիտակցութիւնից կենդանի արարածի կարօտ է զգում։ Ես ճանապարհս շեղեցի և ուղիղ դէպի այդ կրակը գիմեցի։

— Բարի երեկոյ։

— Օ՛, Աստուծու բարին, ասացին նստողները. արի, արի, զոքանչի սիրած ես, հազիւ եփեցինք՝ վրայ հասար. նստի՛ր, բախտի բան է։

Երեք հոգի էին, մեր գիւղացի երիտասարդներ. երեքին էլ ճանաչում էի, մանկութեան խաղընկերներ էինք, ինչե՛ր էինք արել միասին հէնց այս դաշտերում։ Կեանքը մեր ճանապարհները զատեց— նրանք մնացին գիւղում, շարունակեցին իրանց հայրերի պարապմունքները, խաղաղ, աշխատաւոր հողագործներ դարձան։ Նրանք ամբողջ օրը այրող արևի տակ, դաշտերում, կալերում աշխատելուց յետոյ, այժմ էլ ստիպուած էին անքուն մնալ՝ իրանց արդար վաստակի պտուղները

պահպանելու համար: Գիշերային միայնութեան ձանձրոյթն ու քունը վախցնելու համար՝ մօտիկ բօստաններից նրանք իրար մօտ էին հաւաքուել, կրակ արել և փեղամներ էին խորովում: Գրաւիչ աշխատանք էր, իւրաքանչիւրը փայտեայ ձողի ծայրին մի հատ փեղամ ցցած՝ մեկնել էր կրակի վրայ, դարձնում էր այս ու այն կողմը՝ սպասելով որ եփուի. սրախօսութիւնները, գիւղացիներին յատուկ կոչտ, մերկ, բայց պատկերաւոր սրախօսութիւնները պակաս չէին: Այն ի՜նչ հրաշալի մեղմութիւն է, որ մայր երկրի կրծքից դուրս գալով՝ բռնում է երկրագործի ամբողջ էութիւնը և անյոյս հնազանդութեան, անդարձ հպատակութեան կնիքն է դնում այդ կոչտ դէմքերին: Երկրագործը՝ ինքը մայր երկիրն է, համբերող և արտադրող, գիշեր ու ցերեկ աշխատող բնութիւնն է նա, մտածում էի ես նայելով իմ վաղեմի ընկերներին:

—Շատ ուշ ես վերադառնում, ասաց նրանցից մէկը, երբ ես արդէն տեղ էի բռնել կրակի առաջ, երևի բանդ լաւ էր:

—Հն, պատասխանեցի, որսս աջող էր, լորերը շատ շատ են:

—Օգոստոսին նրանք միշտ շատ են. բամբակներն էլ այժմ բարձր են, կտրեկները հասել են, լորերի լաւ ժամանակն է, վրայ բերեց խօսակիցս, որ Սարգիս էր կոչւում:

Յանկարծ մի հրացանի ձայն լսուեց մեղանից խիստ մօտիկ. ես իսկեցի կողքիս դրած հրացանը և վեր ցատկեցի. ընկերներս ծիծաղեցին:

—Նստիր, նստիր, տնաչէն, բան չը կայ, այդ «Անհաւատն է», ամեն գիշեր մի երկու անգամ որ հրացանը չը պարպի, չի հանգստանայ. այստեղ մօտիկ բօստան է պահում, ասաց Սարգիսը փէշս քաշելով, որ նստեմ:

Ես հնազանդուեցի մի փոքր կոտրուած, մի փոքր ամաչած և այժմ դժուարութեամբ էի կրծում ինձ յանձնուած փեղամը: «Անհաւատ» — այսպէս էին անուա-

նում մեր գիւղում Թուխիկենց Աթօին. այդ ես գիտէի գեռ իմ մանկութիւնից, իսկ թէ ի՞նչու էին այդ տարօրինակ մականունը տուել նրան, ես մինչև այժմ էլ չը գիտէի:

— Լսիր, Սարգիս, ասացի, ի՞նչու են Աթօին անհաւատ ասում:

— Ի՞նչու են ասում, ո՞վ գիտէ գիւղի բանը, ասում են էլի՛ր, մէկն ասել է, մէկէններն էլ կրկնում են. Ի՞նչ անհաւատ, կարգին հայ֊քրիստոնեայ է, ինձանից էլ, քեզանից էլ հաւատով է. հէնց մի անգամ բերաններս է ընկել, ասում ենք, ինքն էլ սովորել է, չէ նեղանում: Բարի մարդ է, միշտ իր ցաւին, իր աշխատանքին, միայն տէրտէրին վաղուց է՝ ինչ «օրհնեան, տէր» չէ ասում, ո՞վ գիտէ ի՞նչու համար մի անգամ վղովն է ընկել, էլ ժամ չէ գնում: մի խօսքով կրօնի հետ շատ էլ սէր չունի, կարծեմ պաս էլ է ուտում, վերջացրեց նա փսիսուկով:

— Դէ էլ նրա հաւատը ո՞րն է, տնայէն, անհաւատ էլաւ գնաց էլի՛ր, բացականչեց կողքի ընկերը ծիծաղելով. գեռ այն էլ չես ասում, որ արիւն թափելուց չէ վախենում:

— Քաջ է, անվախ է, գլխում ի՞նչ անհաւատութիւն կայ, այ խելօք. մենմենակ քսան թուրքի, բրդի գէմ դուրս կը գայ, հրացան ունի, գնդակը գետին չէ ընկնում. նրա բօստանին մօտենալ չէ լինում, մեզ նման՝ դադանակներով չէ դուրս գալիս դաշտ: Մինչև հիմա ո՞ւմ հաւին է անմեղ տեղը «քը՛շշ» արել, ո՞ւմ է վրաս հասցրել:

— Որ չը գիտես, մի խօսի, վրայ բերեց խօսակիցը, հարցրո՛ւ իր հասակակիցներին և նրանք քեզ կ'ասեն, թէ Թուխիկենց Աթօն ջահել ժամանակ ինչե՛ր է արել:

— Թշնամու խօսքեր են:

— Կանչենք թող դայ այստեղ մի քիչ խօսենք, մէջ ընկաւ երրորդը:

Ես էլ ձայնակցեցի այս առաջարկութեանը:

—Ձի գայ, ասացին միւս երկուսը. բօստանն անտէր չի թողնի:

—Փորձեցէք, խնդրեցի ես:

—Աթօ ապեր, հէյ Աթօ ապեր:

—Հէյ, հէյ, ձայն տուեց նա հեռուից:

—Արի, արի այստեղ փեղամ կեր, փեղամ:

Մի փոքր լռութիւն տիրեց:

—Շատ էք, հարցրեց Աթօն:

—Ձորս հոգի ենք, չո՛րս:

—Գալիս եմ, գալիս:

Ամենքս էլ ուրախացանք: Քիչ յետոյ նա մէկ էլ պարպեց հրացանը, կարծես կամենալով իր բացակայութեան ժամանակ այդ մի հատիկ պայթիւնին յանձնել իր բօստանի պահպանութիւնը և ապա հանդարտ սուլելով՝ յայտնուեց կրակի մօտ:

—Բարի երեկոյ. վահ, էս ո՞վ է, ասաց նա կռանալով դէպի ինձ, որ լաւ տեսնի դէմքս. տօ, էդ դու ես, նարմնագոլ (քնքոյշ), բացականչեց նա ճանաչելով ինձ. վերջին բառով նա ակնարկում էր իմ զիւղական կեանքից թորթանալը:

—Տօ, դու էստե՞ղ, էդ ո՞ր խաչիցն է, շարունակեց նա:

—Որսից է գալիս, պատասխանեցին ընկերներս տեղ բանալով Աթօին կրակի առաջ:

—Որսից, է, ի՞նչ ես բերել, տեսնենք:

—Լոր, լոր, Աթօ ապեր, որքան ուզես. տու ահա քեզ մի կենդանի լոր տամ, դիր վանդակի մէջ, թո՛ղ առաւօտները երգ ասէ:

Այս ասելով՝ ես պոյիւսակիցս հանեցի կենդանի լորը և մեկնեցի նրան: Սիրուն թռչուն էր, կոկորդի տակը՝ սև, մնացած փետուրները մոխրագոյն, նա թըրպրտում էր ձեռքումս և աչքերը բաց ու խուփ անում կրակի լոյսից: Աթօն բռնեց հանդարտութեամբ, մի քիչ նայեց, շօշափեց կենդանու մարմինը:

—Լաւն է, չաղն է, ասաց. ապա երկու ոտներից

ու բնից բռնելով ամենայն սառնասրտութեամբ թռչնի գլուխը թափով զարկեց իր հրացանի փողին. կենդանին վայրկենապէս շունչը փչեց, երկու կաթիլ արիւն որձկալով. Աթօն առանց փետրելու մաշկեհան արեց և ձգեց կրակի վրայ: Այս բոլորը կատարուեց մի քանի րոպէում:

Ես նկատեցի՝ թէ ինչպէս ամենքն էլ զարմացած մնացին նրա անգութ վարմունքի վրայ, մի թեթև դժկամակութիւն նկարուեց բոլորի դէմքին. նոյն իսկ ես, որ ամբողջ օրը լորեր էի կոտորել, վրդովուած էի Աթօի արածից. «Ճիշտ որ անհաւատ», մտածում էի ես:

—Հը, ի՞նչ ես նայում պէլ կտրած, դարձաւ նա դէպի ինձ նկատելով վրդովմունքս, հիմա կ'ասես, անխիղճն է. դու իսմ մի և նոյն բանն ես արել ամբողջ օրը: Էսպէս է աշխարհի բանը, մարդ իր գործած մեծ չարութիւնը կը մոռանայ, ուրիշի թեթև յանցանքը կը տեսնի: Եփուէր, լորուկ, եփուէր, քեզ մատաղ, աշխարհում չարն ու բարին իրար են խառնուել, խելք կ'ուղեմ, որ կարողանայ ջոկել: Սուտ չեն ասել մեր պապերը՝ «Հաստ ու բարակ մէկ զին է, վայ դայ բարակ մա՛նողին». թէ քեզ պահէի, ինամէի, էլի ես անհաւատ էի. սպանեցի էլ, էլի ես եմ անհաւատ. լաւն էն է ուտեմ: Նարմընաղուքը խղճով է, նա հրացանով է սպանում, իսկ ես... դէ մենք էլ դիւղացի կոչուակոպիտ մարդ ենք, մերն էլ այսպէս է. ի՞նչ կ'ասէք աղերք, դարձաւ նա դէպի միւսները: Սրանք լուռ էին:

—Ի՞նչ ասենք, Աթօ ապեր, վերջապէս ձայն տուեց Սարգիսը, դու մեր հօր տեղն ես, մէկ էլ ամեն մարդ իր վարձքի տէրն է:

—Հա, ի՞նչու չէ, ամեն մարդ իր վարձքի տէրն է. թող այդպէս լինի, ես այս մի լորի վարձքը չուղեցի, թէ սրա համար միւս կեանքում մէջքս չամփուրով այրեն, նարմընաղուքին ողջօղջ կպրի կարասը պիտի դրցեն. թամաշայի բան կը լինի հաս, վերջացրեց նա ծիծաղելով:

Լորը եփուեց, նա վերցրեց կրակի վրայից և սկսեց

ախորժակով կրծոտել: Ես նայում էի նրան այդ բոլորին
և զարմացած էի տեսնելով՝ որ այդ դէմքն ամենեւին
չար չէ և ոչնչով չէ համապատասխանում նրա խստա-
սիրտ վարմունքին ու խօսքերին: Վաթսունն անցած մի
ծեր գեղջկական դէմք էր չարչարուած ու բրտացած
չաբքաշ աշխատանքի մէջ, որ մի և նոյն ժամանակ զուրկ
չէր խելացի արտայայտութիւնից: Կարճ և խալառ ճեր-
մակած միւրուքը և թաւ բեխերը ծածկում էին նրա
դէմքի մեծ մասը, շատ քիչ բաց տեղ թողնելով այտե-
րի վրայ. աչքերը մանր էին, յօնքերի հովանու տակ
կորած, բայց ոչ խորամանկ էին և ոչ չար, այլ մեղմ,
բարի և խելացի: Համարեա ոչինչ չը կար այդ դէմքի
վրայ, որ անախորժ լինէր:

Մեր ետեւում, խոտերի մէջ մի բան կամացուկ քըս-
սաց. Աթօն ճշաց, վեր թռաւ սարսափած և փախաւ հե-
ռու, ինչպէս օձից կծած: Մենք մնացինք ապշած:

— Ի՞նչ պատահեց, ձայն տուինք չորսս էլ միաբե-
րան:

— Այստեղ օձ կայ, խշխշաց, պատասխանեց նա
չնչակտուր:

— Տօ, ի՞նչ օձ, ի՞նչ բան, Աթօ ապեր, շունն էր,
չարժուեց, քսոց հանեց:

— Ի՞նչ շուն, ո՞ւմ շունը:

— Ի՞մ շունը, վրայ բերի ես, այ այնտեղ է, տնաչէն,
խոտերի մէջ պառկած է:

Աթօն նայեց այն կողմը, տեսաւ շունը, հասկացաւ
իր սխալը և անտեղի երկիւղը, բայց կարծեաւ ամաչե-
լով իր վախկոտութիւնից, էլ չէր մօտենում կրակին, որ
չը տեսնէր իր դէմքի դունատութիւնը: Համոզեցինք,
կանչեցինք, մօտեցաւ, բայց էլ չը նստեց, մնաց կանգ-
նած աչքերը խոտերին յառած:

— Նստիր, նստիր, ուտենք:

— Չէ, էլ չեմ կարող, վերջացաւ. էստեղ օձ կը լի-
նի, օձի տէրը մեռնի, վախեցէք օձից:

— Տօ Աթօ ապեր, ասաց Սարգիսը, դու, հեռ իրա-

նից, ժամ-պատարագից չես դողում, տէրտէրի անէծքից չես վախենում, քսան թուրք-բիւրդ աւազակին մարդ չես ասի, հիմա օձից ես վախենում:

—Հա, պատասխանեց նա յուզուած ձայնով, ես ոչինչից էլ չեմ վախենում. թրի ու կրակի միջով կ'անցնեմ, գայլ, արջ և ուրիշ տասն անգամ սարսափելի դաժաններ ինձ համար նապաստակներ են, բայց ես վախենում եմ օձից, նոյն իսկ դողում եմ նրա անունը լըսելիս, տեսէք, դողում եմ, նա իմ չար հրեշտակն է: Եթէ ուզում էք ձեզ մօտ էլի մի փոքր մնամ, բարձրանանք քօշիկի կտուրը, թէ չէ կ'երթամ, այստեղ օձ կայ, սիրտս է ասում:

Մեր զարմանքը կրկնապատկուեց. այդ քաջ, անվեհեր ծերունին, որի մաղերը, ով գիտէ, ինչ վտանգների մէջ էին ճերմակել, այդ «Անհաւատ», ինչպէս ասում էին գիւղացիք, դողում էր օձի նոյն իսկ անունից:

Ծար չը կար, բարձրացանք կտուրը. մի առ ժամանակ ամենքս էլ լուռ էինք, ամենքս էլ քիչ առաջ պատահածի ծանր տպաւորութեան տակ էինք: Աթօն շարունակում էր յուզուած մնալ և ոչ ոք սիրտ չէր անում խզել անախորժ լուսթիւնը: Ներքեւում մենակ մընացած շունն սկսեց կաղկանձել և աշխատում էր բարձրանալ մեզ մօտ:

—Արի, արի, չաւ վախեցրիր ինձ, ասաց Աթօն, օգնելով շանը որ բարձրանայ. մենք ծիծաղեցինք և ճնշող լուսթիւնից ազատուեցինք:

—Աթօ ապեր, ասացի ես, չի՞ լինի որ մեզ պատմես, թէ ի՞նչու ես վախենում օձից: Նա մի առժամանակ ոչինչ չը պատասխանեց, գլուխը քաշ գցած՝ խազում էր հրացանի բլթակի հետ և մի և նոյն ժամանակ ասեւ փորփրում էր հին յիշողութիւններ:

—Լաւ, պատասխանեց վերջապէս, պատմեմ, ծերացել եմ, ով գիտէ կամ շուտով կը մեռնեմ, կամ անիծած թուրքերը, քրդերը կը տան շանսատակ կ'անեն և կամ օձը կը կծի: Պատմեմ, քանի շունչս բերնումս

է. թող գոնէ մի երկու մարդ իմանայ, թէ ինչու եմ մնացել առանց ժամպատարագի, և երբ մեռնեմ, ով գիտէ, գուցէ խղճան, մի փոսի մէջ էլ ինձ գցեն:

Նա չիբուխը պատրաստեց, վառեց, մի քանի կում քաշեց և այսպէս սկսեց.

II

Շատ ժամանակ է է՛, քառասուն տարուց աւելի, որ ես ու խեղճ Գասպարը մտանք ձեր գիւղը: Քառասուն տարի՛, մի ամբողջ կեանք է, դուք չը կայիք դեռ այն ժամանակ: Հեռու տեղից էինք գալիս. քայլել էինք ամբողջ օրեր ու շաբաթներ, մեր ոտների կաշին քերթուել էր, մէջքերիս պարկերը պատառոտուել, ձեռներին դաւաղանք մաշուել: Մենք եկել էինք մեր գլուխը դնելու մի ապաստարան ճարել այս կողմերում, ինչպէս չուող թռչունները փախչում են տաք կողմեր՝ ձմեռը մօտենալիս: Աշխարհը լայն է, աւում են. ի հարկէ լայն է, մենք էլ գիտէինք, բայց աբի տես, որ այդ լայն, արձակ աշխարհում մենք մի անկիւն չունէինք ծուարելու համար: Ասենք ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել. ով վաթման չունի, նա աշխարհում տեղ չունի, միայն չը գիտեմ երկնքում էլ նրան տեղ կը տան, թէ ոչ: Ծնած տեղներս՝ մեր վաթմանը փուշ ու տատասկ էր դարձել մեզ խոցոտում, օձ ու կարիճ էր դարձել մեզ կծում, և մենք գլուխ առած փախչում էինք առանց ետ նայելու. տեղն է, որ ասեմ՝ սև լինէր մեր փախած օրը, մեր ոտները երկու տակ լինէր՝ չը հեռանայինք. վաթմանը եթէ գեհէն դառնայ, էլի դարիբուծիւնից լաւ է. հիմա կ'ասեմ, այն ժամանակ չէի հասկանում: Երկու ընկեր էինք, երկսիս ցաւն էլ մէկ էր, փլած պատի տակ ծընուած խեղճ ու կրակներ էինք. ծնունդից սկսած սև օրի, դառն քրտնքի, մեր միտն ուտելու դատապարտուած գլուխներ. կան էէ, այդպիսի մարդիկ շատ կան, որոնց ճակատին դեռ չը ծնուած կ'ասես զբել են՝

«ցաւ, տանջանք»։ Աշխարհում ունեցած-չունեցածս մի քոյր էր, հայ-հոգ, քանի տարի է անցել, դեռ քրոջս դարդի ծովալը քթիցս չի գուրս եկել, հոգիս դեռ միտում է. մի թառաւ աղջիկ, որ ինձ համար ամեն ինչ էր՝ և՛ հայր, և՛ մայր, և՛ եղբայր, և՛ հարստութիւն։ Բացի նրանից Գասպարը կար, իմ միակ ընկերը. ցաւի, խեղճութեան մէջ իրար սէր էինք երգուել, միասին էինք չարչարում, միասին աշխատում, միասին ուրախանում, միասին վայելում, թէ մի բան կար վայելելու։

Ապրում էինք։

Բախտը մեր խեղճութիւնը, մեր սև օրը մեզ քիչ համարեց. մի բանջարաքաղի օր անօրէնները քոյրս փախցրին։ Յիշում եմ, երբ այդ սև լուրը մեզ հասաւ, ինչպէս երկնքից մի-մի ժայռ ընկնէր իմ ու Գասպարի գլխին և մեզ աղցանի պէս տրորէր. հազար կտոր անէին մեզ, սրանից լաւ էր։ Երկուսով էլ ընկանք սար ու ձոր, հարց ու փորձ արինք, ղլուխներս սար ու քարի տուփնք, գիշերները ցերեկ շինեցինք, բոլորն ի զուր, չը գտանք ու չը գտանք։ Վերջն իմացանք, որ փախ-ցնողները հետքը կորցնելու համար շտապել են Արաքսից անցկացնել, Պարսկաստան տանել. գարնան յորգացած գետը խեղդել է թէ՛ ղոհին և թէ՛ դահիճներին։ Հարուածը սարսափելի էր, խեղճ ու կրակ, ձեռներս ծոցերումս, տուն դարձանք, մնացինք կծկուած, ինչպէս մայրը կորցրած սրբեր, սգացինք ու լռեցինք։

Ուշ իմացայ, որ խեղճ Գասպարը սիրում էր քրոջս, որ նրանք իրար խօսք էին տուել վաղուց. սրա համար էր, որ խեղճ ընկերս այդ ծանր կորստից յետոյ այրւում փոթոթւում էր ինչպէս բոցերի մէջ։ Այն օրից, երբ յայտնի եղաւ քրոջս անյայտանալը և վերջում՝ մահը, Գասպարն էլ ոչ գիշերը քուն ունէր, ոչ ցերեկը հանգիստ։ Ես էի զրկուել իմ միակ քրոջից, էլի ես էի ստիպուած նրան հանգստացնել. արտասուում էր երեխայի պէս և անդադար թափառում էր սար ու ձոր։ Վերջ ի վերջոյ, երբ մի փոքր հանգստացաւ, լռեց ինչ-

պէս համր, օրերով մի հատ բառ չէր արտասանի, միայն թափառում էր այն տեղերը, որտեղից քոյրս երբ և իցէ անցել էր, և ժամերով մնում էր բարացած մի և նոյն տեղում: Ուշ աշուն էր, որ նա մի օր ինձ ասաց.

— Ես գնում եմ, Աթո:

— Ո՛ւր, Գասպար, հարցրի ես զարմացած:

— Ո՛ւր, նա մնաց մի փոքր լուռ:

— Գնում եմ գրողի ծոցը, փախչում եմ մեր վերանից, հոգիս փոթոթւում է, էլ չեմ կարող մնալ, որ էլի մի քանի օր մնամ, ցաւից կը պատուեն: Կ'երթամ քանի առջևս ճանապարհ կայ:

— Ղարիբութիւն:

— Հա՛, զարիբութիւն:

— Ես էլ քեզ հետ, եղաւ իմ պատասխանը:

Եւ մենք ճանապարհ ընկանք: Եկանք, հասանք ձեր գիւղին: Մեզ ի՞նչ, թէ ի՞նչպիսի գիւղ էր, բաւական է, որ հայ-քրիստոնեայ լինէին, բաւական էր, որ մեր աւեր դարձած երկրից հեռու էր: Մի դռան առաջ կանգ առանք. փոյթներս չէր, թէ ո՛ւմ տունն էր, մի տաք անկիւն, մի սաքու լինէր, այդ էր խնդրածներս: Յուրտ էր, իսկ մեր շորերը պատառ-պատառ երկար ճանապարհից. սարեր, ձորեր էինք անցել էէ...: Մտանք մի սաքու, կծկուեցինք, տաքացանք, ողորմի տուինք տիւրոջ մեռելներին և սկսեցինք մեր սև օրի վրայ մտածել, մեր անելիքը որոշել: Ձմեռը մի կերպ դռնէ դուռ գլուխ պահեցինք, գարնանը Գասպարը նախրապան եղաւ, իսկ ես դաշտերի պահապան:

Ամիսներ ու տարիներ անցան, և մենք սև օրով աշխատում էինք ամբողջ ցերեկը, իսկ գիշերները մի տեղ, մի սաքում, մի տան բակում, մի կտրան մերկ ցնցոտիների մէջ կծկւում էինք, քնում միասին: Գասպարը մնաց միշտ լուռ, միշտ տխուր, սիրտը կոտրուած. երբեմն-երբեմն մի երկար «ախ» կամ «օճֆ» կ'անէր և յետոյ կը լռէր անշեղ: Ես էլ կոպէկ-կոպէկ հաւաքում էի, միտքս էր տանտեղի, թոնիր-օջաղի տէր լինել:

Այն, այնպէս էի ձանձրացել ուրիշի դռներէց, ուրիշի սաքուից, ուրիշի թանրան շրթից, փշրանքից. շան կեանք էր, շան կեանք: Այնպէս ուզում էի ունենալ իմ սեփական տունը, իմ սեփական բունը, ուզում էի ես էլ աշխարհի պէս կնոջ, երեխայի տէր լինել, «սուիք սեւաքններ»: Այն ժամանակ խօսի կարող եմ խեղճ Գասպարին էլ մի անկիւն տալ, մտածում էի ես, մի գլուխ գնելու տեղ պատրաստել, որ ներս մտնի առանց կարմը-րելու. յետոյ միասին կ'ապրենք սիրով. լաւ չենք ապրի, վատ կ'ապրենք, բայց մեր յարկի տակ կը լինենք, միասին կ'աշխատենք, միասին կ'ուտենք: Նա ինձանից էլ չի բաժանուի. ուր գնար իր նշանածի կորստից յետոյ, ո՞վ գիտէ, մէկ էլ նրա մտքովն անցնի՞ պսակուել, թէ ոչ. այն մարդկանցից չէր, որոնց սրտում ցաւը մեռնում է ժամանակի հետ, նրա սիրտը դեռ միւրում էր, ինչպէս չը մարած հրդեհ, որի բարակ ծուխը բարձրանում է հոն բարձրանում աւերակների միջից:

Ես խեղճ էի, աղքատ, անտուն, բայց սիրտն ինչ կը հարցնի աղքատութիւն. մի օր դաշտում մի աղջիկ տեսայ, սիրուն էր, սիրտս կպաւ, չէ՞ որ ես էլ ջահէլ էի, ես էլ սիրոյ կարօտ: Միտք արեցի, որոշեցի գլուխս սարով-քարով տամ, նրան առնեմ: Սրա համար էի չարչարում, սրա համար էի արին քրտինք թափում և հաւաքում էի աշխատանքս: Տուն ու օջաղը բոլորը միացան այն աղջկայ մէջ:

Անունը չեմ ասի, նա դեռ կենդանի է, մի ընտանիքի մայր, համարեցէք Ռեհան: Մի օր էլ պատահեցի Ռեհանին դաշտում, աչքով արեցի՝ ծիծաղեց, մի ուրիշ անգամ էլ ճար գտայ, սիրտ արեցի, մօտեցայ, խօսեցինք, քաղցր բաներ ասացինք իրար, յետոյ մի օր էլ մի ընծայ տուի՝ առաւ, խօսք տուինք իրար, մենք նշանուած էինք: Աղքատ աղջիկ էր, ունէր-չունէր մի պառաւ մայր, նրա համաձայնութիւնն էլ առանք, ուրախութիւնս անչափ էր, իսկ Գասպարը՝ լաւ յիշում եմ, այդ առթիւ ժպտաց:

Երկար նշանուած մնացի, երկո՛ւ տարի հաւաքում էի, հաւաքում, բան չէր դուրս գալիս. քանի՞ տարի պիտի աշխատէի, որ գոնէ մի հարիւր ուրբի հաւաքէի հարսանիքի ծախքի համար, նշանածիս իմ գրամով գոնէ մի շոր առնելու. խօսմ չէի կարող հէնց այնպէս գնալ ձեռքից բռնել տանել. երանի չէ՛ր, որ այդպէս հեշտ լինէր, հարսանիքը աղքատին պատիժ է դրուած: Երբեմն այնպէս էի յուսահատուում, որ լացս էր գալիս, բայց երբ գնում էի նշանածիս տեսնում, երբ նա մի երկու քաջալերող խօսք էր ասում, ամեն բան մոռանում էի, կրկին սիրտ առնում և կրկին վերսկսում աշխատանքս նոր եռանդով. դուք չը գիտէք, թէ մի սիրած աղջիկ մարդու ինչե՛ր անել կը տայ: Եւ Ռեհանը սպասում էր:

Քանի՞ տեղ փոխեցի, քանի՞ տուն մտայ այնուհետև, քանի՞ տեսակ պարապմունք դտայ: Երբեմն տների մշակ էի, մէջքիս այծի մորթի կապած, առաւօտից երեկոյ գոմում անասունների աղբի մէջ չարչարում էի և ամբողջ ձմեռուան վարձս էր 5—6—10 ուրբի. երբեմն բանուոր էի, օրավարձով աշխատում էի սրա նրա այգում, արտում, շինութեան վրայ, երբեմն էլ պարապ էի մնում և աշխատածս ծախսում, էլի մնում ձեռքերս դատարկ: Վերջ ի վերջոյ մի տարով վարձուեցի հօտաղ Զուհակենց Սէփօի տանը: Ողորմի իրան, վաղուց է մեռել, կինն էլ մարդու գնաց, տունը «բրիչակ» եղաւ պրծաւ:

Սէփօն մենակ մարդ էր, մի լուծ եղն ունէր և մի արօր, որ ինձ յանձնեց: Աշխատում էի և մտածում, թէ ինչպէս անեմ, որ հարսանիքիս ծախսը լրացնեմ. երեք տարին շուտով կը բոլորէր և խեղճ Ռեհանն սպասում էր: Ամառ էր, ցերեկն անասունների հետ էի, իսկ գիշերները գնում էի Սէփօի բօստանը պահպանելու, ինչպէս այժմ: Գասպարն էլ նախիրը դաշտից տուն էր բերում և գալիս ինձ հետ միասին գիշերում բօստանում. երկու անբաժան որբերի պէս էինք: Գիշերնե-

ըը ես պատմում էի նրան իմ սէրն ու վիշտը, դան-
գառուում էի, որ չեմ կարողանում ծայրը ծայրին հաս-
ցնել, պէտք եղած դրամը պատրաստել, նա, ըստ իր սո-
վորականին, լռում էր, մի երկար «օօֆ» անում և վեր-
ջում կամացուկ աւելացնում:

—Աստուած ողորմած է, ախպէր:

Ի՞նչ էր միտքը, ի՞նչ ծրագիր ունէր, իր վաստակած
դրամն ի՞նչ էր անում, ունի էր պահ տալիս, կամ ունէր
դրամ արդեօք, թէ՛ թողնում էր սրա նրա մօտ առանց
երբէք յետ ստանալու: Ես չը գիտէի, երբ ակնարկում
էի, նա հանդարտութեամբ խօսքը փոխում էր և այնու-
հետեւ անվերջ լռում: Ես ցաւում էի ոչ միայն ինձ հա-
մար, ոչ միայն Ռեհանի սիրուն, այլ և այս խեղճ ու
կրակ Գասպարի համար, որին կ'ուզէի դռներից ազա-
տել, մի փոքր խնամել: Ես գիտէի, թէ սրբան անճար
ու բարի է նա, ես գիտէի, որ շատերը ծածուկ նրա
բարութիւնից օգտւում են, և նա ինձ չէ յայտնում, ես
համոզուած էի, որ նրա վաստակը կորչում է այս ու
այն կողմ, բայց ի՞նչ կարող էի անել, երբ նա լռում էր,
կամ միայն «ախ, օօֆ» անում: Իսկ երբ զիպուածով
իմանում էի, որ այս կամ այն անձը նրա պահ տուած
դրամը կերել է, վրդովւում, բարկանում էի իր թուլու-
թեան վրայ, նա նայում էր ինձ իր հեղ աչքերի ախուր
հայեացքով, ուր այնքան սէր և դուրս կար, ապա ա-
սում էր մեղմութեամբ:

—Ի՞նչ ես նեղանում, ախպէր, երևի չունեն որ չեն
տալիս, չկալութեան երեսը սև, ես ու դու խօսմ լաւ
գիտենք, թէ ի՞նչ է չկալութիւնը, ի՞նչ անենք, թէ չեն
տայ, Աստուած իրանց հետ, օօֆ:

Կերակրւում էր ցամաք հացով, որ ամեն առաւօտ
մէջքին կտպած դաշտ էր տանում, քայլելիս մըջին կոխ
չէր տայ, անասուններին չէր ծեծի, բերած հացը այս
ու այն քաղցած հօտաղի կամ անցորդի հետ կը կիսէր:
Նրա միակ մխիթարութիւնը իր չիբուխն էր, որ կաւից
էր շինում, արևի առաջ չորացնում և նրանով անվերջ

Ժխումն Երեկոյեան «ախ» ու «օճֆ» անելով անասունները հաւաքում էր, գիւղ բերում և յետոյ դալիս էր բօստան ինձ հետ միասին գիշերելու։ Ես, ըստ իմ սովորութեան, դարձեալ սկսում էի տրտնջալ մեր կեանքից, մեր բախտից, մեր սև զարիբութիւնից, իսկ նա էլ, ըստ իր սովորութեան, լուռ լսում էր, մի «ախ» անում և լռում։ Այսպէս անցան տարիներ. վերջին երեք տարիներին ես նշանուած էի և հազիւ հաւաքել էի յիսուն ուղբի։

Մի անգամ Ռեհանին տեսնելու գնացի. մօր քիթը կախ էր, նա ինձ ընդունեց պաղ երեսով, խօսքերը ծամ-ծմում էր, վերջ ի վերջոյ ասաց՝ որ ինքն այդքան երկար չէ կարող սպասել, որ անխիղճ բան է իմ կողմից ջահէլի ոտքը կապած պահել երեք տարի, որ ինքն ամաչում է գլուխ դուրս հանել հարկանների մէջ, վատ են խօսում, և թէ... այստեղ նա աւելի ցածրացրեց ձայնն ու յայտնեց, որ Ռեհանին ուղող կայ։

Ինչպէս սիրտս դանակ խրէին, վերջին խօսքերը կայծակի պէս ճայթեցին գլխիս. Ռեհանին ուղող կայ... ես այդ ամենեւին չէի մտածել, վաղուց էի սովորել նրան միանգամայն իմը համարել և մտքովս անգամ չէր անցնում, թէ մի օր մի մարդ կը յայտնուի և իմ երեք տարուայ նշանածի ձեռքը կը խնդրի։ Սուտ էր ասում պառաւը, թէ ճշմարիտ, այդ ես չը գիտեմ, բայց ես բոլորովին հաւատացի, զայրացած նրան նայեցի ակամայ բռնեցնելու սղմած, վեր կացայ և առանց մի բառ արտասանելու դուրս գնացի։

Ճանապարհին մենակ մտածելով՝ համոզուեցի, որ պառաւն իրաւունք ունէր, որ ես յանցաւոր եմ, և յատկապէս այն պատճառով՝ որ ես թշուառ եմ ու աղքատ։ Մտածում էի մտածում և խեղճ բանի չէր հասնում, պակասում էր յիսուն ուղբի, քիչ փող չէր, յիսուն ուղբ չէր... յորտեղից ճարել, ումից խնդրել, ումից պարտք վերցնել։ Գասպարը չունէր, ես այդ լաւ գիտէի, նրա վաստակածը սրան նրան էր բաժին ընկել. կամ ունենար էլ, ես ինչպէս նրա դառն քրտինքի փողով իմ հարսա-

ներն անէի: Ի՞նչ պէտք էր անել. դժոխային դիշեր անց կացրի: Գասպարին ոչինչ չասացի. մտածում էի, թէ մենակ պէտք էր ճար գտնել:

Յաջորդ օրը արօրով դաշտ գնացի ըստ սովորակա- նին և երեկոցեան տուն դարձայ միայն մի եզով, միւսը հէնց լծան տակ յանկարծամահ եղաւ. Սէփօն ու իր կինը ծնկներին, գլխին տուին, բայց արդէն ուշ էր: Աշնան սկիզբն էր, վար ու ցանքի ժամանակ, լուծը գե- աին մնալը տնաքանդութիւն էր: Սրանց ցաւն խմից մեծ եղաւ: Մարդ ու կին նստեցին, մի փոքր ախ ու վախ արին, մի փոքր վշիշացին, յետոյ ճարները կտրած հան- դատացան և սկսեցին խորհուրդ անել:

—Վաղն երթամ պարտք անեմ, ասաց Սէփօն:

Պարտքի տնունից կինը կարծես դողն ընկաւ:

—Աման չէ, էլ չենք ազատուի, մարդ, ասաց նա. երեխաներս էլ ծախենք, չենք ազատուի. պարտքի աշ- րը մեռնի, հազար գլխանի վիշապ է. չէ, պարտքը թող, առ գլխիս ոսկիները, տնոյ ծախիր. թող մեր ամօթը մեր երեսը մնայ, թող մեր դռնից կանչող չը լինի:

Երկու օրից յետոյ ոսկիները ծախուած էին, և Սէ- փօն տուն բերեց յիսուն ուրբիւն:

Մի առաւօտ էր, լաւ յիշում եմ, ինչպէս այսօր, Սէփօն բակը մտաւ, ինձ տեսաւ:

—Տես, Սթօ, ասաց, փողը բերի. նա ցոյց տուեց թղթի մէջ երկու քսանըհինգ ուրբիւնաց. դէ, որդի, գնա՛ Խ... դիւղը. ասում են նաւօն եղ ունի, դու լաւ եղ ճանաչում ես. տես, արի լնւր բեր, գնանք առնենք:

Ասաց, առաջ անցաւ գէպի տան դուռը, և աննկա- տելի կերպով թղթի միջից փողն ընկաւ գետին, իսկ ինքն առանց այդ իմանալու ներս մտաւ: Ես շտապով վեր թուցրի. հէնց ուղում էի ձայն տամ, իրան յանձ- նեմ, որ յանկարծ կարծես մէկը կոկորդոս սղմեց. ձայնս դուրս չեկաւ, լեզուս պապանձուեց, և ակամջումս պարզ ու որոշ հնչուեց զոքանչիս ձայնը—«Ռեհանին ուղող

կայ»։ Ես նշանուած եմ, մտածեցի, գրամը գրպանս դրի, ըշտապով դուրս եկայ և դէպի Խ... գիւղը դիմեցի։

Առաջին անգամ իմ կեանքում ես գողացայ. ես այժմ գող էի։ Ոտներս դողում էին, շնչառութիւնս կտրւում էր նեղ փողոցներում, ուստի շտապ-շտապ դիւղից դուրս եկայ լայնարձակ դաշտ. այստեղ կանգ առայ և մի քանի անգամ լիըը կրծքով շունչ առայ։ Յետեւիցս մէկը վազէվազ գալիս էր, երևի Սէփօն է, մտածեցի և երկիւղով յետ նայեցի... ոչ ոք չը կար ինձ թուացել էր միայն։ Կամացուկ հանեցի գրպանիցս թղթադրամները, նայեցի վրան սիրով.— դա իմ նշանածն էր, իմ տունն էր, իմ օջաղն էր. յիշում եմ, ժպտացի էլ, ապա խնամքով ծալեցի և գրպանս դրի։ Բայց ոտներս դողում էին դեռ, սիրտս թրթռում էր, և այդ բանն ինձ զայրացնում էր. պէտք էր խլացնել նրա ձայնը։ Սկսեցի միմեալ մի երգ։ Ձեզ չի՞ պատահել ձեր երեխայ ժամանակ միայնութեան և խաւարի մէջ երգել, որ չը լսէք անակնկալ և երկիւղալի ձայներ. ճիշտ այդպէս, ես երգում էի սրտիս ձայնը խեղդելու համար, երգում էի և քայլում։ Թրթռոցը սակայն չէր կտրւում։ Այն միտքը, թէ ես երգում եմ, որ չը լսեմ սրտիս ձայնը՝ ինձանից չէր հեռանում եւ ես աւելի վատ էի ըզրում ինձ, ուստի որոշեցի լռել. բայց սաստիկ բարկացած էի, ում դէմ, չը գիտեմ, կարծեմ իմ ձայնի դէմ, որովհետեւ նա գողգողում էր և անախորժ էր հնչում. իմ երգի դէմ, իմ սրտի դէմ, ամեն բանի դէմ, ինչ որ պատահում էր, ինչ տեսնում էի։

Ամենից աւելի ինձ զայրացնում էր մի կաշաղակ. նա նստել էր մի այգու ցանկապատի վրայ, իր անախորժ ձայնով անդադար կշկշում էր և ցատկոտում դէս ու դէն։ Ինձ թուաց, թէ նա ճիշտ իմ ձայնի պէս ձայն էր հանում ինձ ծաղրելու համար. իսկ պոչը խօմ անտանելի էր. ես երբէք չէի տեսել, որ կաշաղակները այնպէս անպիտան ձևով պոչները շարժեն. կարծես այդ կաշաղակն իմ ջիղբու էր այդպէս խաղացնում իր պոչը։ Ես

էլ մի քար վերցրի, կատաղաբար նետեցի դէպի նրան. նա մի սուր ճիչ հանեց և անյայտացաւ. ես հայհոյեցի և շարունակեցի ճանապարհս: Մի փոքր այն կողմը՝ ճանապարհի վրայ մրջիւնի բոյն կար, շուրջը վխտում էին մրջիւնները, աշխատում էին. ես կանգ առայ, նայում էի, ըստ երևոյթին խաղաղ: Մի խումբ մրջիւններ միաբանուած բաշ էին տալիս մի ահագին բզէզ, երևի վիրաւոր, որովհետեւ թրպրտում էր և ազատուել չէր կարողանում: Այս տեսարանն էլ ինձ բարկացրեց. բզէզի վրայ բարկացայ արդեօք, որ անզօր էր փրկուելու, թէ մրջիւնների, չեմ յիշում, միայն ոտքով տրորեցի և՛ բզէզին, և՛ մրջիւններին. դրանով էլ կշտացած՝ կարծես չարիք գործելու ծարաւս մեծացաւ. ես սկսեցի անգլթօրէն տրորել բոլոր մրջիւններին, ապա փայտի ծայրով բանդեցի նրանց բունը արագ-արագ, դուրս թափեցի նրանց ձուաները և նոյնպէս տրորեցի անխնայ. մի կատարեալ աւեր ու կոտորած: Մի բոպէ ես այնպէս էի տարուել իմ այս անգութ աշխատանքով, որ մոռացայ նոյն խակ, թէ իս... գիւղը պիտի գնամ. լաւ որ դիպումսով ձեռքս գրպանս տարայ, դրամը շօշափեցի, յետ քաշեցի թափով, հեռու փախայ մրջիւնների աւերակ բնից, գլուխս բռնեցի և մի փոքր միտք արի. ես գաղան էի դարձել: Նորէն առաջուայ դուղը վերջսկսուեց, որ քիչ առաջ կտրուել էր, երբ ինքս ինձ մոռացած՝ աւերում էի մրջիւնների բոյնը: Ճանապարհս շարունակեցի:

Մի մարդ էր անցնում ճանապարհով, մի ողորմելի, գզգզուած մուրացկան: Նա կամ սաստիկ յոգնած էր, կամ հիւանդ, որովհետեւ հագիւ քայլում էր, յենուելով երկու գաւազանի վրայ: Ունեցած չունեցածը մի մաշուած պարկ էր, որի մէջ մի քիչ բան կար և որ նա կրում էր ուսին: Ո՞րտեղից էր գալիս և ո՞ր էր գնում, ո՞վ գիտէ. այդպիսիները որոշ տեղ չունեն, նրանք անտուն թափառականներ են: Զարմանալի չէ, այս խղճալի մուրացկանն ինձ ամենից շատ զայրացրեց. դա իմ

խեղճութիւնն էր, որ ցցւում էր առաջիս. ինձ թւում էր, թէ նա դիտմամբ յայտնուեց իմ առաջ, և ես առանց ճանաչելու դեռ հեռուից նրան ատում էի: Վերջապէս մենք հասանք իրար:

— Բարեւ, ախպէր, ասաց. Շ... գիւղի ճանապարհն այս է:

Ես կանգ առայ, օտքից գլուխ նայեցի մարդուն և թողեցի անպատասխան: Երեւի տեսքս լաւ չէր, որովհետեւ նա շտապեց հեռանալ, ոտներին ոյժ տուեց և մի քանի անգամ յետ-յետ նայեց երկիւղով դէպի ինձ: Իրաւունք ունէր վախենալու, յիշաւի, երբ նա առաջ էր, ես առանձին չար ցանկութիւն էի զգում խել նրա պարկը, ուր երեւի մի քանի կտոր հաց կար գոնեւրեց հաւաքած, ցրիւ տալ դաշտում, իրան էլ մի պինդ քացի տալ. լաւ որ շուտ հեռացաւ, ես էլ զսպեցի ինձ ու անցայ:

Ճանապարհս անցնում էր հէնց այն արտի մօտով, ուր ընկած էր մեռած եզը: Հեռուից երեւում էր գիակը, ուռած, ահագին, ոտներն օդի մէջ ցցուած զգուելի ձևով. մի խումբ ցլիներ և մի շուն քաջքշում էին նրա մօտ կտորները: Ես մի տարօրինակ ցանկութիւն զգացի դնալ մէկ էլ տեսնել խեղճ կենդանուն: Քանի մեռած չէր, ես դէպի նրան ոչինչ չէի զգացել, իսկ այժմ... այդ ուրիշ բան էր. այդ հոտած, այլանդակուած գիական և իմ մէջ մեծ կապ կար. ախր նա որ չը մեռնէր, ես յիսուն ուրբիւն ռոտեղից կը ճարէի: Յետոյ ես շատ մտածեցի և չը կարողացայ հասկանալ, թէ այդ եզը ինձ համար մեռաւ, թէ հէնց այնպէս, քէֆն ուղեց՝ մեռաւ: Մի բոպէ գլխովս անցաւ, թէ ո՞վ գիտէ, Աստուած ինձ խղճաց, դրա համար եզը յանկարծամահ եղաւ, ապա մարդու բախտը ի՞նչպէս է կտրում: յետոյ մտածեցի.— ինձ համար լաւ եղաւ, իսկ Սէփօն... դէ նրան էլի Աստուած կը հասցնէ մի ուրիշ տեղից: Լաւ միտք էր, ինքս ինձ մխիթարեցի, սիրտ տուի, մի քիչ հանգստացայ: Մօտեցայ գիակին, ցլիները վախան, իսկ

շունը ատամները ցոյց տուեց, թշնամաբար մուռաց-
վախտ, քոսոտ շուն էր, անշուշտ անտէր ու թափա-
ռական. երեւի խեղճը վաղուց միս չէր տեսել և կար-
ծում էր, թէ ես խլելու եմ եկել:

Վերջապէս Խ... դիւղը հասայ, պէտք եղած եղը
տեսայ: Վերադարձիս նախ տարայ դողացածս դրամը
թաքցրի մեր մարագում և ապա գնացի տուն, յայտնե-
ցի ճանապարհորդութեանս յաջող արդիւնքը: Սէփօն
ուրախացաւ, ներս գնաց դրամը վերցնի, որ գնանք նոր
եզը գնենք, և յանկարծ ծնկներէն խփելով՝ գփի պէս
դուրս թռաւ և սկսեց բակում պտոյտներ դործել, այս
ու այն առարկան բռնել, շարժել, թափ տալ, առանց
հասկանալու՝ թէ ինչ է անում, միայն շարունակ ճը-
շում էր.

—Եզը տարան, եզը տարան...

—Խնչ եզ, այ մարդ, ո՞վ տարաւ, ճշաց սարսա-
փած կիներ, բռնելով նրա ձեռքը:

—Եզն էլի՛, եզան փողը, փողը, փողը տարան,
տունս քանդեցին, փողը չը կայ: Յիշում եմ, ես ուզում
էի մէջ խառնուել, մի բան ասել, բայց բերանս փակ-
ուեց, ատամներս իրար վրայ սղմուեցին, օտներիս դո-
ղը սաստկացաւ և հաղիւ յենուեցի սրահի սեանը, մինչ-
դեռ մարդ ու կին իրար ձեռքից բռնած, իրար քաշ-
քշելով՝ վազվզում էին սլառի այս ու այն կողմը, յետոյ
հարբածի պէս կրկին ներս մտան տուն, ես էլ հետեւեցի
նրանց: Իրար միջոց չը տալով՝ նրանք խառնեցին սըն-
դուկը, դուրս թափեցին ինչ որ կար.—փողը չը կար
ու չը կար. թուղթն այնտեղ էր, որի մէջ փողը փաթա-
թուած էր, իսկ յիսուն ռուբլին չը կար: Տասն ան-
գամ մի և նոյն թղթի կտորը մարդ ու կին փոխ առ-
փոխ վերցրին, ծալքերը բացին նայեցին, գետին ձգե-
ցին, տասն անգամ խառնեցին իրանց դրպանները,
իրանք էլ չիմանալով թէ ինչո՞ւ, ապա վեր թռան
միասին և սկսեցին անկողինների ծալքը քանդել,
տունը տակն ու վրայ արին, մինչդեռ Սէփօն լաւ յի-

շում էր, որ դրել էր սնդուկում: Դրամը չը կար: Տունը դարձաւ յատուկ մեռելատուն. կինը արտասուում էր, գողը էր ասում՝ ինչպէս երեխաները կորցրած մայր, իսկ Սէփօն կրկին դուրս թռաւ բակը և վշվշալով ման էր գալիս, ձեռները արորում, վերջը կծկուեց մի պատի տակ:

Երեք անգամ պատրաստուեցի ռաներն ընկնել, խոստովանել գործած յանցանքս, թողութիւն լսողել արտասուելով, յետ տալ փողը, և երեք անգամ էլ պարզ, սրոշ լսեցի ականջումս միևնոյն ձայնը.— «գիտե՛ս, Աթօ, Ռեհանին ուզող կայ»: Երկինք, գետինք, այդ անիծուած ձայնը ես լսեցի՝ ինչպէս այժմ խօսում եմ: Լսեցի՝ և բերանս փակուեց, լուեցի խեղդուած: Ռեհանին ուզող կար, փողը տալ կը լինէր... դողում էի, սարսափում էի արածիցս, բայց էլ աւելի սարսափում էի յայտնելուց: Ի՞նչ օր քաշեցի. քիչ էր մնում խելքս կորցնէի և սկսէի բակում վազվզել դռալով, «գողը ես եմ, գողը ես եմ»: Սիրտ չէի անում ասել, բայց կ'ուզէի, որ մի էերպով բռնուեմ, որ մի մարդ տեսած լինի արածս, գայ, հաստատի. կ'ուզէի, որ ինձ բռնեն, խեղդեն, կտորկտոր անեն, տանջեն, լացացնեն, մանաւանդ լացացնեն. արցունքով գուցէ սիրտս թեթեւանար, թէ չէ մեռնում էի, քիչ էր մնում տրաքուեմ:

—Աթօ, քո տունն աւերուի, Աթօ, փողը տարան. ախր խեղճ կնկաս «երեսի ջուրն էր», այն էլ տարան, Աթօ՛՛, ճար, հնար, ասաց Սէփօն տխուր ձայնով, որ մինչև սիրտս թափանցեց, ապա գլուխն առաւ երկու ձեռների մէջ և սկսեց հեկեկալ:

—Հա, տարան, Սէփօ ապէր, կրկնեցի ես գողդոջուն ձայնով. և ի՞նչ, ես՝ գողս, աւագակս, ոճրագործս լաց եղայ խեղճ Սէփօի հետ, լաց եղայ բարձրաձայն, գժի պէս, լաց եղայ ոչ Սէփօի, այլ ինձ համար, լաց եղայ իմ խեղճութեան համար, իմ թշուառութեան համար, լաց եղայ հոգւոյս տանջանքը թեթեւացնելու համար, ներսս այրող կրակի վրայ մի քիչ արցունք ցանե-

լու համար. լաց եղայ իմ կորցրած խիղճը, որ այդ օրն առաջին անգամ գողութիւնով սեւացրի: Եւ էլի սիրաւորեցի ասելու, թէ ես եմ գողը:

Տեսնէ՛ք ձմեռ ժամանակ, թէ ինչպէս փոքրիկ երեխան ձնագունտը ձեռքին բռնած, ցրտից կապտում է, դողում, լաց է լինում, թէ ձեռք սառում է, օգնութիւն է խնդրում, գանգատւում է թէ կապտեց, մեռաւ ցրտից, բայց ոչ մի կերպով յանձն չէ առնում դէն դցել ձնագունտը, որ իր ցաւի աղբիւրն է. ճիշտ այդպէս էի և ես, ճիշտ այդպէս էի արտասուում ես. տարբերութիւնն այն է միայն, որ խեղճ երեխան չէ ուզում հաւատալ, թէ ձիւնն է իրան մրտացնողը, իսկ ես շատ լաւ գիտէի, և շարունակում էի արտասուել և դողալ:

Օ՛, դա մի զարմանալի բան էր: Թշնամուս չեմ ուզի այդ օրը տեսնի:

Մարդու հոգին շատ խորն է, շատ խորը, ծով...

III

Ուրախացայ, երբ անից կամացուկ դուրս գնացի. էլ չէի դողում այնպէս. արցունքն ինձ փրկեց: Գիւղից դուրս եկայ, երկար քայլեցի միայնակ, մտածեցի հազար ու մի բաներ և մի ժամանակ համարեա առանց իմանալու ինձ դտայ Ռեհանենց տան առաջ: Մի րոպէ մը նացի լուռ, շուարած. մտածում էի՝ մտնէ՞ր թէ ոչ: Սաստիկ կ'սեղէի մտնել, տեսնել, ասել նրան, որ դու իմն ես, որ բեզ ոչ ոք չէ կարող խել ինձանից, բայց վախենում էի մատնել ինձ: Լաւ համարեցի յետ դառնալ և սպասել, մինչև փոթորիկն անցնի, մինչև Սէփօի փողի ձէն ու ձունը կտրուի գիւղից: Հէնց այդ րոպէին բակի դուռը բացուեց, Ռեհանը դուրս եկաւ, գնում էր ջրի. մայրը տանը չէր, եկեղեցի էր գնացել, երեկոյ էր. այլ ևս հեռանալն անկարելի էր, ներս մտանք:

Երբ մնացինք մենակ՝ ես մի առ ժամանակ նայեցի նրան. դեռ երբեք նա այնպէս սիրուն չէր երևացել

ինձ, ես նայում էի այնպէս, որ կարծես աչքերով ուզում էի ուտել նրան. ապա յանկարծ մօտեցայ, գրկեցի նրան առաջին անգամ երեք տարուայ սիրոյ ընթացքում: աղջիկը չէր սպասում, այդ նրան զարմացրեց: Այդ դեռ քիչ էր. ես նրան այնպէս սղմեցի գրկիս մէջ, որ նա քիչ մնաց նուազէր, և երկիւղով ու ցաւով էր նայում երեսիս, կարծես ուզում էր խմանալ, չեմ խեղարուել արգեօք, կամ որ և է չար միտք չունեմ: Դէմքս երևի սարսափելի լինելու չափ տարօրինակ էր. նա ճիգ գործ դրեց դուրս պրծնել ու փախչել. իզուր, իմ երկաթէ բազուկների մէջ նա թրփրտում էր ինչպէս ճնճղուկը բազէի ճիւղների մէջ, և ես սեղմում էի, սեղմում բոլոր ուժով, խեղդելու չափ: Երեք տարի կուտակուած սէրս, զգացմունքս, կարօտս յանկարծ մէկէն դուրս թռաւ, իմ համբոյրները սարսափելի էին. ես ազահութեամբ ծծում էի նրա միտը աբիւն հանելու չափ և չէի կշտանում. ես կատաղել էի, ինքս ինձ մոռացել էի, միայն գիտէի, որ մի բան կայ գրկիս մէջ, որ պէտք է սղմել, սղմել նրան, մինչև որ իսպառ հալուի, լուծուի ինձ հետ, իմ մարմնի հետ, որ էլ ոչ որ չը կարողանայ բաժանել ինձանից: Ապա ինձ թուաց, որ ես երազի մէջ եմ: Որքան ժամանակ տևեց այդ երազը, ես չը գիտեմ, միայն ուշքի եկայ այն ժամանակ, երբ յանկարծ նրա հեկեկոցն ականջիս հասաւ, ինչպէս հեռու տեղից քամու բերած մի սղբի ձայն. իր անզօրութեան մէջ աղջիկն արտասուում էր երեխայի պէս իմ գրկի մէջ. ես ցնցուեցի և յետ փախայ սարսափած, շնչակտուր, հեալով:

—Ինչո՞ւ ես սպանում ինձ, անաստուած, ես խօսմ նրան չեմ առնում, հաղիւ կարողացաւ ասել մեհանք արտասուքի միջից:

Խեղճ, նա կտրծում էր, թէ ես եկել եմ նրան խեղդեմ, որ իմ հակառակորդին բաժին չը լինի. իսկ երևի ես խեղդում էի նրան, որովհետև սիրում էի, որովհետև երեք տարի շարունակ այդ համբոյրի համար տանջուել,

չարչարուել էի ուրիշի գոնեքում, որովհետեւ նրա համար ոճիր էի գործել: Բոլոր կրածս զոհերի հաշիւն էի պահանջում: Ես մի գաղտնի պէս ակտրոթակով պատըռտում էի իմ որսը, որ բռնել էի մեծ գժուարութեամբ. կարծես վրէժխնդիր էի լինում այդ աղջկանից, որ իմ թշուառութեան եւ իմ երջանկութեան աղբիւրն էր միտամանակ. նա մի բաժակ էր ինձ համար՝ մեղրով եւ թոյնով լցուած. ես խմում էի մեղրը, ծծում էի քաղցրութիւնը մինչեւ յատակի թոյնին հասնելու: Յետոյ զգացի, որ ես կարող էի նրան խեղդել գրկիս մէջ, պատուտել միան ատամներովս, սարսափելի համբոյրովս. եթէ չարտասուէր, չը ճշար՝ ես կը խեղդէի նրան եւ կը մեռնէի ցաւից նրա սիրոյ համար. նա իմ զոհն էր եւ իմ դահիճը միաժամանակ, ես զոհւում էի և զոհում միաժամանակ. չը դիտեմ թէ ես ինչ էի, սարսափելի բան էր:

—Դու միշտ իմն ես, Ռեհան ջան, այսուհետեւ ոչ ոք չէ կարող քեզ խել ինձանից, ասացի ես հեւալով, եւ փորձեցի մօտենալ գոնատ ու դողդողացող աղջկան. նա փախաւ հեռու:

—Հա, քոնն եմ, որ խեղդես, անխիղճ, ասաց նա հեռուից:

—Ռեհան, ներիր ինձ, ես այսօր գժուել եմ, չը գիտես, բան կայ... էլ այսպէս չեմ լինի, Ռեհան... ձայնս խղուեց եւ ես հեկեկացի երեխայի պէս. նա էլ կրկին արտասուեց, մենք իրար փաթաթուեցինք: Այս անգամ ես մեղմով համբուրեցի նրա գոնատ այտերը, եւ կամայոր փախացի ականջում, կարծես վախենալով որ պատերը կը լսեն.

—Մեր հարսանիքը շուտով կը լինի, այս ձմեռ. փողը պատրաստ է:

—Ռ՞րտեղից:

—Լճու, մի հարցրու. ես ձեռքով փակեցի բերանը. կրկին առաջուայ կատաղութիւնը վրաս եկաւ, կրկին համբոյրներս կոտորի դարձան, բայց հէնց այդ րոպէին

դրսից ոտնաձայն լսուեց. ես թողի աղջկան և դուրս փախայ: Մայրն էր վերադառնում եկեղեցուց:

Տուն եկայ. հաւաքուել էին բազմաթիւ հարեաններ. խօսքը գողութեան մասին էր: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ ոչ ոք իմ վրայ մաղի չափ անգամ կասկած չէր տանում: Նախ՝ որ իմ կեանքը եղել էր միշտ օրինակելի, անբիծ. երկրորդ՝ եթէ անցեալում կասկածելի բարք էլ ունեցած լինէի՝ դո՛նէ այս անգամ ես պիտի ազատ լինէի որ և է մեղադրանքից, որովհետեւ գողութիւնը կատարուած բռաբէին՝ Սէփօի իսկ վկայութեամբ, ես տանից և գիւղից բացակայ էի, գնացած լինելով Խ... գիւղը. և յերաւի գնացել էի:

—Երկինք, գետինք, ասում էր Սէփօն. այնպէս եմ յիշում, ինչպէս իմ այս չորս մատը, այս կտրած ձեռքովս տարայ մեր անտէր անդուկի մէջ դրի. երկու քըսանըհինգանոց, թղթի մէջ փաթաթած:

—Սէփօ, ասաց ոէսը, դուցէ ճանապարհին թղթի միջից ձգել ես և թուղթը միայն տարել, դրել անդուկը:

Այս հարցը փտանդաւոր էր. իմ ոտները նորէն դողացին, սիրտս կրկին թրպրտալ սկսեց և ձեռքովս սըղմեցի կուրծքս. ինձ թւում էր, որ բոլորն էլ լսում են այդ թրթռոցի ձայնը: Լաւ որ մութ էր, թէ չէ կը տեսնէին, թէ ինչպէս գունատուեցի:

—Ձէ, տանուտէր, բո ոտին մեռնեմ, չէ. տուն բերի. Աթօն տանն էր, բաց արի, ցոյց տուի, այնպէս չէ, Աթօ, դարձաւ նա դէպի ինձ:

Նրա հետ միասին ամենքն ինձ նայեցին. գոզս կրկնապատկուեց, ատամներս կրկին փակուեցին և կարծեմ պէտք եղածից մի փոքր ուշ հազիւ կարողացայ երկու բառ թոթովել.

—Աչքսփս տեսայ... Դարձեալ խաւարն օգնեց, յուզմունքս չը նկատեցին:

—Ցոյց տուեցի Աթօին, շարունակեց Սէփօն, յետոյ նրան ուղարկեցի՝ որ գնայ Խ... եղը տեսնի, ես էլ փողը կրկին փաթաթեցի թղթի մէջ և տարայ իմ ձեռքով

գրեցի սնդուկը: Աթօն դարձաւ լուր բերեց. գնացի որ փողերը վերցնեմ, գնանք եղն առնենք—փողը չը կայ ու չը կայ: Թողլի՞ր թողել են և փողը տարել: Հնչ գէս, հնչ գէն, սնդուկն ու տունը տակն ու վրայ արինք, էլ անկիւն չը թողինք, էլ աման չը թողինք՝ իրար տուինք:—չը կայ ու չը կայ. փող դրել ես, արի տար: Տարան, ինձ թողին վիզս ծուռ, ձեռս ծոցս:

—Տանու մարդ է, ախպէր, տանու մարդ, վճռեցին հարեւաններն այս ու այն կողմից. իսկական գողը դիւշերը կը գար, պատը կը ծակէր, գուռը կը կտրէր, կողպէքը կը բանար, թալան կ'անէր, և ոչ թէ օրը ցերեկով կ'երթար սնդուկից միմիայն փողը կը հանէր:

—Մեզնից մէկն է, հարեւաններից մէկն է, ասացին ուրիշները. ո՞վ գիտէ, գուցէ հէնց այս բոպէիս մեր մէջ նստած է, մեզ հետ խօսում է: Ով և լինի՝ թող գոնէ իր Աստուծուց վախենայ, թէ խղճից չէ վախենում, թող բերի յետ տայ. թող էն խեղճ կնկայ արցունքին խնայի, թող էս մարդու երեխաների հացը չը կտրի. աշունք է, վար ու ցանքի ժամանակ է, լուծը գետինն է մնացել, արան՝ անվարել, սերմն՝ անցանել. թող հէնց վարձք համարի բերի տայ:

Այսպէս էին խօսում երկար, որ գողի սիրտը փափկացնեն, նրան համոզեն: Շատ բաներ ասացին, վերջ է վերջոյ սկսեցին իրար հաւատացնել, թէ գողը տանու մարդ է, այսինքն մօտիկ հարեւաններից մէկն է, որ ճանաչում է Սէփօի տան ել ու մուտքը, որ գողը շատ էլ անխիղճ, քարասիրտ մարդ չէ. մի բան է՝ արել է, մի վատ գործ ձեռքից պրծել է, աստանային ականջ է դրել. իսկ այժմ արդէն փոշմանել է, Սէփօին ու կրնկան խղճում է, որ ուզում է փողը վերագարձնել, բայց ամաչում է, չը գիտէ, ինչ հնարով բերի յետ տայ, որ իր ով լինելը չիմացուի՝ թէ իր խեղճը փրկի, թէ իր անունն անարատ մնայ:

—Հէշտ բան չէ գող անունը, հանաք մի կարծէք, ասում էր ուէսը. ասենք թէ ես եմ գողացել. շատ էլ

փոշմանել եմ, ուզում եմ յետ տալ, ինչպէս վեր կենամ ասեմ, թէ ես եմ գողացել, ես գող եմ, փողը բերել եմ, դէ ասա՛ մարդ առաջուց գերեզմանը փորի. էլ ապրել կը լինի:

— Իրաւ, իրաւ դժուար բան է, ասացին այս ու այն կողմից:

Սկսեցին մտածել, թէ ինչ հնար գտնեն, որ գողը բերի յետ տայ փողը առանց յայտնուելու, առանց ամաչելու: Երկար մտածեցին և հնարը գտան, մի զարմանալի խելացի հնար: Որոշեցին որ իւրաքանչիւր հարեւան, մեծ թէ փոքր, մարդ թէ կին, մի քիչ հողածի փէշը, բարձրանայ Սէփօնց կտուրը եւ նրանց երգիկից ներս թափէ տունը: Ներսում մարդ չի լինի, գուռը կը փակեն և բանալին կը յանձնեն տէրտէրին. գողացողն այսպիսով համարձակ կարող է հողի հետ ներս ձգել փողը, եւ ոչ ոք չի իմանայ, թէ ով ձգեց: Երբ ամենքն էլ իրանց հողն ածեն վերջացնեն՝ տանտէրը, տէրտէրն ու ուսը ներս կ'երթան եւ հողը կը քանդեն, կը նայեն, փող գտնելը դժուար չի լինի: Բայց որպէս զի գողին միջոց տան մի փոքր իր խղճի հետ հաշիւ տեսնելու, որպէս զի նա հնար ունենայ փողը թաղցրած տեղից հանել բերել՝ ամենքն էլ քաշուեցին իրանց տներն այդ երեկոյ, որ յաջորդ երեկոյ միջնով հաւաքուեն և փորձն անեն: Ես մինչև այժմ էլ չեմ հասկացել, թէ ինչո՞ւ էին կարծում, թէ գողը կը բերի փողը յետ կը գցի. խորհուրդ տուողը երևի ինքը ցաւում էր Սէփօի վրայ, նրան թւում էր, թէ ինքը եթէ գողանար, կը բերէր յետ կը տար, ուստի հաւատում էր, թէ գողն էլ նոյնը կ'անէ:

Այդ գիշեր ես Գասպարին գանգատ չարի իմ բախտից, չը խօսեցի Ռեհանից և փորձեցի շուտ բնել. բայց անհանգիստ էի և երևի տարօրինակ, որովհետև Գասպարը մի երկու անգամ լուռ երեսիս նայեց կասկածով, և երբ ես նրա հայեացքը բռնեցի՝ նա շտապով երեսը դարձրեց, որ չիմանամ, թէ ինչ է նայում. գոնէ ինչ այդպէս

Թուաց: Վերջապէս քնեցի. նա երբ քնեց՝ չը դիտեմ: Լաւ չէր քունս. ամբողջ գիշեր երազների մէջ էի—կռիւ, կոտորած, դիակ, արիւն, լաց, իրար խառնուած՝ աչքիս առաջն էին: Առաւօտեան Գոսպարը դարձեալ մի քանի անգամ վրաս նայեց, այս անգամ աւելի կապկածով. ինձ Թուաց նոյն իսկ, որ նա ուղեց մի բան ասել, բայց յետոյ զսպեց իրան, պատի մօտից փայտը վերցրեց և գուրս գնաց: Ի՞նչ էր ուզում ասել արդեօք, չը լինի՞ Թէ ես քնիս մէջ խօսել եմ և ինձ մատնել, մտածեցի ես և սաստիկ վախեցայ. սա շատ հաւանական էր, երազներս սարսափելի էին: Ամբողջ օրն այդ միտքն ինձ չը Թողեց.—ինչ եմ խօսել արդեօք քնիս մէջ, Գոսպարն ինչու էր այնպէս նայում ինձ. յետոյ որոշեցի, որ եթէ իմանար՝ կ'ասէր, երեւի ոչինչ չէ լսել:

Արդէն մութ էր, երբ հարեանները կրկին հաւաքուեցին. Սէփօի տան դուռը փակեցին և բաղմութիւնը մէկիկ-մէկիկ բարձրացաւ կտուրը, իւրաքանչիւրը մի փոքր հող փէշն ածած:

—Մի ամաչէք, որդիք, ասաց տէրտէրը. մեղքից ազատուելը յանցանք չէ, մեղքի մէջ մնալն է յանցանք. այ, ես էլ հող կ'ածեմ: Եւ իր երկար վերարկուի փէշի մէջ մի փոքր հող ածած, նա մօտեցաւ երգիկն, ընդհանուր ծիծաղի և շնչոցի մէջ առաջինը Թափեց հողը. նրան հեռեւեց ուսը, ապա անմիջապէս մօտեցայ ես և Թափեցի մի կոյտ հող: Ի՞նչ ասել կ'ուղէ, որ դրամը չը գցեցի: Բաղմութիւնը շարունակում էր բարձրանալ և իջնել. ես մտքիս մէջ և՛ տանջւում էի իմ արածի համար, և ծիծաղում էի ուրիշների արածի վրայ: Ճիշտ որ ծիծաղելի էր. խեղճ Սէփօի տունը հողով լցուեց, բայց դեռ քանի մարդ կար: Կէս գիշեր էր. ճարները կտրած, որոշեցին, որ բաղմութեան մնացած մասը յաշարդ երեկոյ ածէ, իսկ այժմ ներս մտնեն, հողը նայեն: Այդպէս էլ արին: Փողը չը կար, մնաց մի չնչին յոյս վաղուայ համար. հարեանները ցրուեցին: Յաջորդ երեկոյ առաջինը Գոսպարը մօտեցաւ, իր հողն ածեց, նրան

հետեւեցին միւսները. էլի տեւեց մինչև ուշ գիշեր: Վերջապէս բոլորն էլ իրանց պարտքը կատարեցին: Տէրտէրը, տանուտէրը և Սէփօն ճրագ վառեցին, ներս գնացին: Նրանք խնամքով դուռը փակեցին, և սկսեցին իրանց աշխատանքը: Քիչ էր մնում ճշայի, թէ դուր էք այդքան խառնում, փող չը կայ այնտեղ, ես եմ պահել. և ճամարիտ, երբեմն ինձ տարօրինակ էր թւում, որ ես այդչեմ ասում, որ թողնում եմ այսքան իրար անցնեն ի դուր տեղը: Էլի լռեցի. չէր ասում:

Նրկար տեւեց այդ աշխատանքը: Բազմութիւնը դըրսում սպասում էր անհամբեր, անհանգիստ ու հետաքրքիր. սա վերջին փորձն էր: Ոմանք մօտենում էին, ականջները դնում դռան փակին և շունչները բռնած՝ աշխատում էին մի շշուկ, մի յուսատու խօսք լսել ներսից:

—Դանուեց, գանուեց, աչքերդ լոյս, յանկարծ լլսուեց տան ներսից. խօսողը, աչքալոյս տուողը ոէսն էր:

Ես համոզուած էի, որ հանաք է անում, ծաղրում է: Շատերի հետ ինքս էլ ժպտացի: Դուրս եկան, երեքով էլ ժպտադէմ, ուրախ, դարձեալ աչքալոյս տուին բազմութեանը, իսկ տէրտէրը ամենայն լրջութեամբ օրհնում էր դողի բարի սիրտն ու ձեռքը: Ես դարձեալ չը հաւատացի: Սէփօն՝ առաջացաւ, ուղիղ յիսուն ուրբի նրա ձեռքումն էր. աչքովս տեսայ:

—Իսկ և իսկ այն փողերն են, այն քսանհինգ ուրբիանոցները, ասաց նա, ահա, և նա ցոյց տուեց բազմութեանը. ով որ էր՝ շարունակեց նա, էլի ուղորմի իր հօրը, թող Աստուած նրան ամենեւին չար չը տայ. ինչ որ մեր գլուխը բերեց՝ թող նրան ամենեւին չը պատահի: Լացացրեց, լաւ լացացրեց մեզ, բայց լաւ էլ ուրախացրեց. ինձ այնպէս է թւում այժմ, թէ այն սատկած եզն էլ կենդանացաւ:

Բազմութիւնն ուրախ-ուրախ ցրիւ եկաւ: Ամենքն այդ րոպէին մի և նոյն բանն էին մտածում, մի և նոյն բանն զգում. միայն ես էի անմասն ընդհանուրի ուրախու-

թեանը, միայն ես դժգոհ մնացի կատարուածից, միայն ես էի տանջուում ի ներքուստ, և չը գիտեմ ինչ էի մտածում, միայն գիտեմ որ մտքերս լաւ չէին:

Ես գող էի:

IV

Ո՞վ դցեց գրամը. ո՞վ իր սեփական գրպանից այդ պիսի գումար գոհեց. ո՞վ է այդ գլխատ, աստուածավախ մարդը, մտածում էի ես իմ տեղում քարացած կանգնած՝ երբ բաղմուլթիւնը կամաց-կամաց քաշուում էր: Ամեն մի հեռացող իր ուրախութեամբ, իր ծիծաղով, իր խաղաղութեամբ տանում էր իր հետ իմ երջանկութեան, իմ հանգստութեան վերջին մնացորդը, ինչպէս և իմ ատելութիւնը. ես ատում էին ամենքին: Ես ամեն բան սպասում էի գողութիւնից յետոյ. սպասում էի, որ ո՞վ գիտէ ինչպէս՝ կարող են իմ յանցանքը բռնել. որ գուցէ ես չեմ դիմանայ, կը յայտնեմ: որ մէկը տեսած կը լինի ինձ մարագում փողը թաղցնելիս. բայց որ մէկ ուրիշ մարդ բերէր փողը տար խղճալով՝ այդ իմ մտքովն անգամ չէր անցնում, և հէնց այդ անսպասելին էր, որ ինձ սպանում էր: Յանկարծ մտքովս անցաւ, թէ մի գուցէ ինձանից մի աւելի ճարպիկը, ո՞վ գիտէ ինչպէս, իմացել է գրամի թագստի տեղը և բերել է տիրոջը յանձնել. շտապով գնացի մարագ.—գրամն իր տեղումն էր:

Ո՞վ էր ուրեմն այդ տարօրինակ, այդ ողորմած մարդը. Գասպարը... բայց նա փող չունի, այդ ես շատ լաւ գիտեմ: Սակայն ով և լինէր՝ ես ատում էի նրան, այդքան արդարութիւնը, այդքան առաքինութիւնն ինձ զայրացնում էր, ի՞նչ ասեմ, իմ սիրտն էր ծակում. ես գող էի, և կ'ուզէի որ մէկն ու մէկն այդ բաղմուլթիւնից գիշերով գար, Սէփօի մնացած մի հատ եղն էլ տանէր. կ'ուզէի, որ բոլորն էլ դառնային աւաղակներ, մարդասպաններ: Իսկ դրա փոխարէն՝ մէկը սուրբի բան

արեց, իսկ և իսկ սուրբի գործ: Պարապ, թափառաշըր-
ջիկ մարդն ինչպէս է բարկանում, երբ տեսնում է մէ-
կին արին քրտինք թափելիս, կամ հիւանդն ինչպէս
դժուարանում է տեսնել մի առողջակազմ մարդ. ճիշտ
այդպէս էլ ես զայրանում էի այդ բարի գործի վրայ:

Ուշ տուն գնացի. ամաչում էի, չէի համարձակ-
ւում Գասպարի առաջ դուրս գալ. կ'ուզէի, որ նա ե-
րեսս չը տեսնի: Երբ ներս մտայ՝ նա արդէն պառկած
էր, բայց քնած չէր, և ոչինչ չասաց: Ես էլ չը գան-
գատուեցի մեր բախտից, չը խօսեցի իմ նշանածից, լուռ
էի, ջարդուած ու տխուր. նա խօսմ լուռ էր ու լուռ:
Երկար մնացինք այսպէս. խեղդւում էի, ինձ մի ճար
էր հարկաւոր, ես վառւում էի բոցերի մէջ, ես դաւար-
ւում էի իմ պառկած տեղում: Սէր, այնպէս կ'ուզէի,
որ Գասպարը իմացած լինէր իմ ոճիրը, ինձ գառն,
կծու խօսքեր ասէր, ինձ անարգէր լացաքնելու չափ:
Բայց նա լուռ էր: Ճարս կտրուեց, էլի ես խօսք բաց
արեցի. ուզում էի իմանալ, թէ նա ինչ է մտածում:

— Տեսնես ո՞վ էր տարել այդ փողը:

— Ով և տարել էր, ինչնեքի՞ս է պէտք, բաւական
է, որ էլի խղճով մարդ էր, բերեց յետ տուեց, Աստ-
ուած իր բանն աջողի:

Քիչ մնաց, նրա խօսքի վրայ ճշամ ասեմ, թէ ախր
դողը չէ բերել, դողը ես եմ, փողն ուրիշ մարդ է գցել,
ուրիշի փող է. էլի լեզուս փակուեց. Գասպարից էլ էի
վախենում, թէ և ուզում էի որ նա իմացած լինի, բայց չէի
համարձակւում ինքս ասել: Վիճակս անտանելի էր: Ես
մոռացայ և՛ նշանածս, և՛ իմ հարսանիքը, և՛ իմ օջաղը.
միայն այդ դրամը, այդ անիծուած յիսուն ուրբլին մը-
նաց աչքիս առաջ և ինձ քրքրում, տանջում էր. իսկ
Գասպարը հանդարտ պառկել էր, իր բարի աչքերը բաց
ու խուփ էր անում, նայում դէպի վեր, ասլա մի քանի
անգամ յօրանջեց և խաղաղ քնեց խորը քնով: Ես նայում
էի նրան և առաջին անգամ իմ կեանքում նախանձում
էի իմ սիրելի ընկերոջը:

Ես մնացի անքուն: Բոլոր ուշք ու միտքս այժմ դարձել էր մի բանի վրայ, թէ ինչպէս դառնեմ այն սուրբ մարդուն, որ բերեց իր փողը գցեց երգիլից. մտածում էի տանել յիսուն ռուբլին դնել առաջը, պատմել իմ գլխի անցքը, խոստովանել բոլորը, աղաչել, պաղատել, որ լուռ կենայ, և այսպիսով դոնէ իմ խղճի հանգիստը գտնել, թէ չէ այսպէս ապրել չէր լինում: Բայց ինչպէս դառնել այդ մարդուն, որ անշուշտ մի արդար էր: Ես գիւղում մի այդպիսի մարդ չէի ճանաչում: Երևի կար մէկը թաղնուած, որին ոչ ոք չէր ճանաչում: Իսկական արդարները չեն յայտնուում շատ անգամ: Ուղեցի Գասպարին զարթեցնել, պատմել և խորհուրդ հարցնել. թափով ձեռքս մեկնեցի և ուսը ցնցեցի. նա զարթեց:

—Հը, ինչ կայ, ասաց նա՝ աչքերը բաց ու խուփ անելով կէս քուն կէս արթուն: Հէնց երեսին նայեցի, հէնց ձայնը լսեցի՝ քաջութիւնս փախաւ, դարձեալ շրջութունքներս դողդողացին. «հ, ես ամբողջ աշխարհին կարող էի ասել, բայց ոչ Գասպարին, այդ անհնար էր, ուժիցս վեր:—«Ոչինչ, քունս չէր տանում, ասացի զարթեցնեմ մի քիչ խօսենք»:

Նա ժպտաց իր մեղմ, բարի ժպիտով:

—Ռեհանն է քունդ կտրել, գիտեմ. քնիր, քնիր, Աստուած ողորմած է: Ասաց և կրկին հանդարտ քնեց. «Անխիղճ», միմռացի ես կամացուկ. արցունքը կոկորդս սեղմեց և առաջին անգամ ընկերոջս կողքին ես ինձ զգացի մենակ, անօգնական, անընկեր, աւելի թշուառ՝ քան երբ և իցէ:

Այսպէս անցան օրեր ու շաբաթներ, փողը մնաց մարագում, Ռեհանը մնաց իրանց տանն սպասելով, իսկ ես թափառական, անգործ, անհանգիստ:

Մի գիշեր,—ճիշտ մի այսպիսի գիշեր էր, զով ու սիրուն,—ես ու Գասպարը այնտեղ էինք, այն այնտեղ, առուի այն կողմը. այն ժամանակ Սէփօինն էր այն արտը և նա բօստան էր ցանել, մենք երկուսով պահում էինք:

ձիշտ այսպէս, ինչպէս այս դիշեր, նստած էինք քօլիկի մօտ, ճիշտ այսպէս կրակ արած վեղամներ էինք եփում ուտում: Յանկարծ Դասպարն այնպէս ճշաց, այնպիսի ձայն հանեց, որ մազերս դիզացան գլխիս. մէկ էլ տեղից վեր թռաւ, փախաւ հեռու-հեռու, կանգնած տեղը մի քանի պտոյտ արեց և ընկաւ խոտերի մէջ՝ ինչպէս սղոցած բարտի ծառ: Վազէվազ հասայ. մինչև կը հարցնէի ինչ եղաւ, ինչ պատահեց՝ նա սարսափած ձայնով ասաց.

—Օձը կծեց, օձը՛ր...

Ել ոչինչ չասաց, միայն թաւալւում էր խոտերի մէջ, կուրծքը տրորում էր դետնին, ատամներով կրծստում էր խոտը, չանկուում էր հողը, ոռնում էր անտանելի ցաւից, ձայնը երկինք էր հասնում: Դաշտում էլ մարդ չը մնաց, բոլորն էլ նրա ձայնից հաւաքուեցին:

—Աթօ, ախպեր, ընկեր, աչքիս լոյս, ազատիր ինձ, աղաչում էր նա. սպանիր ինձ քո ձեռքով, սպանիր:

Հոգիս կտոր-կտոր էր լինում. վազվզում էի այս ու այն կողմը խելագարի նման. մերթ մօտենում էի, բռնում ձեռքից, պտըտում էի հետը, կամ թաւալւում գետին, գրկում էի, համբուրում, ապա լալով փախչում էի հեռու: Ձեռքն էր կծել, թոյնը գործում էր սարսափելի կերպով. օգոստոսի օձից Աստուած ազատի. ուռոյցքը վայրկենապէս հասաւ մինչև ուտը: Մի քանի տեղով պինդ կապեցինք—իզուր. շուտով երեսն ու կուրծքն էլ ուռաւ, իսկ ինքը շարունակում էր աղիողորմ վայել, վայել, հառաչել, այնպէս էր տնջում, քարից, սարից արցունք էր քամում: Շալակեցինք, գիւղ տարանք. մինչև լուսաբաց նոյն ձևով տրորուեց գետնին, ինքն իր միսը չանգռեց, գալարուեց, ճշաց՝ մինչև բոլորովին թուլացաւ: Հողեվարքին մօտ, կապտած ու այլանդակուած, նա բարձրացաւ վերջին անգամ, ուռած ձեռները մեկ-նեց վեր-վեր, դէպի երկինք, և հազիւ ասաց նուազած ձայնով.

—Անգնութ Աստուած, Քեզ ինչ էի արել: Ապա վայր ընկաւ և իմ գրկի մէջ շունչը փչեց:

Մենակ էի յուղարկաւոր, երբ տէրտէրի ու ժամհարի հետ նրան տարանք գերեզմանատուն. իմ ձեռքով փորեցի գերեզմանը խոր-խոր, ապա իմ ձեռքով ցած իջեցրի այդ տանջուած մարմինը և հողը վրան ածեցի, մինչդեռ տէրտէրը քաղում էր աղօթքներ: Թումբը բարձրացաւ, բարձրացաւ և ընդ միշտ ծածկեց իր տակ նրան, որ այնքան բարի էր, գթոտ, և որ այնքան տանջուեց առանց վայելելու այս փուչ, անիրաւ աշխարհում, այնքան «սիր» ու «օճֆ» արեց առանց երբէք հասկանալու, թէ ինչո՞ւ իր ցաւի բաժինն այնքան շատ էր: Ես էլ մինչև այժմ դեռ չեմ հասկացել, թէ Գասպարն ինչո՞ւ էր աշխարհ եկել, ինչո՞ւ այնքան սև օր քաշեց և ինչո՞ւ այնպէս տանջանքներով մեռաւ:

Թաղումից տուն վերադարձայ ջարդուած, կիսամեռ, կիսախեղագար: Հարուածը սարսափելի էր. աշխատել չէի կարողանում այլ ևս. ցաւիս մէկը հազար դարձաւ և կրկին թափառական ընկայ սար ու ձոր: Շրջում էի յատկապէս այն տեղերը, ուր նա եղել էր, պառկել, այնտեղ՝ ուր նա դալարւում էր ցաւից և տնիծում իր օրն ու կեանքը: Այժմ ես արդէն իսպառ մենակ էի աշխարհում, օտար, անտուն, անտէր, թափառական: Շատ անգամ գիշերով թէ ցերեկով գնում էի, նրա գերեզմանը գտնում, նստում էի կողքին, արտասուում, հառաչում, երբեմն էլ թմրում և քնում հողածիրի վրայ մինչև լուսաբաց:

—Տէ՛ր Աստուած, մտածում էի ես. փողը ես գողանամ, օձը Գասպարին կծի, իմ խեղճ, իմ բարի Գասպարին. ո՞ւր է արդարութիւնը, ո՞ւր է հատուցումը:

Ընկերօջ մահը սակայն մի հարց լուծեց ինձ համար. ես այժմ այլ ևս չէի փնտրում փող տուողին. պէտքս չէր իմանալ, թէ ո՞վ է այդ մարդը, որովհետև փողը յետ տալու մտադրութիւն չունէի այլ ևս: Եւ ինչո՞ւ յետ տամ, մտածում էի, ինչո՞ւ համար բարութիւն

անեմ, միթէ կարող եմ այնքան բարի լինել, այնքան ճշմարիտ, որքան Գասպարը: Վերջը... Բնչ օգուտ դրանից, ինչպիսի մահով մեռաւ նա, ինչ տանջանքների մէջ, ոչ, ոչ, ես փողը ոչ միայն յետ չեմ տայ, այլ թէ կարողանամ՝ էլի կը գողանամ, աւագակ կը դառնամ, սար ու ձոր կ'ընկնեմ, կը խլեմ, կը թալանեմ: մէկ չէ, երկնքի առաջ բարի լինեմ թէ չար, արդւոր թէ ահարդար. գողի և առաքինի մարգու մէջ երկինքը խորութիւն չէ դնում, էլ ինչո՞ւ գթոտ, ողորմած, սիրող լինեմ, ո՞ւմ համար և ինչո՞ւ համար. ո՞ւր է հատուցումը, ո՞ւր է արդարութիւնը: Այսպէս էի մտածում ամբողջ օրեր ու շաբաթներ: Գասպարի այլանդակուած պատկերն աչքիցս չէր հեռանում: Ես տեսնում էի նրա կապտած ուռած ձեռները դէպի երկինք բարձրացրած, ես լսում էի նրա նուազած ձայնը, նրա վերջին ճիչը, վերջին բողոքն Աստուծոյ դէմ իր սոսկալի մահուան համար:

Գասպարի մահից մի քանի շաբաթ յետոյ մի երեկոյ նրա գերեզմանի վրայ տեսայ խոնկ կար ծխած: Թարմ խոնկ էր, դեռ կրակը չէր մարել. դեռ մի բարակ, անուշահոտ ծուխ բարձրանում էր դէպի վեր և բուրմունքով լցնում չորս կողմը: Մնացի զարմացած ինքս ինձ հարցնելով, թէ ո՞վ կարող էր լինել այս անյայտ անձը, որ կապուած էր այս անտէր գերեզմանի հետ. ո՞վ ունէր Գասպարն աշխարհում բացի ինձանից: Երեւի մի գթասիրտ կին է. մտածեցի ես, որ իր մեռելի վրայ խոնկ ծխելուց յետոյ այս անտէր գերեզմանի վրայ էլ մի փոքր ծխել է, ուրիշ կերպ լինել չէր կարող, թէ չէ ո՞ւմ հոգն էր կտրուել յատկապէս դալ նախընտն խոնկ ծխել: Դիւղերում նախընտն ճանաչում են ամենքը, բայց նրան հոգացող, նրա վրայ ցաւող մի հոգի չի լինի. Բնչ ասել է մի նախրչի, նա իր պահած մի հատ կովից աւելի քիչ արժէք ունի:

Անցան դարձեալ օրեր. մի գիշեր էլի շատ այս ու այն կողմ թափառելուց յետոյ, քայլերս ուղղեցի դէպի

գերեզմանատուն։ Դեռ չէի հասել, երբ հեռուից ականջիս մի կանացի լացի ձայն հասաւ, որ գալիս էր գերեզմաններից։ Աշնանային խաւար գիշեր էր, երկինքը մառախլապատ, օդը ցուրտ։ Քիչ հեռու հաղիւ տեսնում էի գերեզմանաքարերը մեծ ու փոքր, զանազան ձևերով, կարծես մեռելներ պառկած լինէին։ Այնպէս չէ, գիշեր ժամանակ գերեզմանները իսկ և իսկ մեռելների պէս են, զարդանդ ունեն։ Բայց ես չէի վախենում, ես մեռելից երբէք չեմ վախենում։ Բայց ո՞վ էր այդ սգաւոր կինը, որ սիրտ էր արել մէն-մենակ գերեզմանները գալ այսպիսի մթով, ինչո՞ւ էր գիշերով եկել իր մեռելը սգալու, մոտծում էի ես՝ կամաց-կամաց առաջանալով։ Յետոյ քայլերս իսպառ ծանրացրի։ Կինը շարունակում էր իր սուգը. նա այնպէս էր հեծկտում, այնպէս էր հառաչում, որ կարծես բոլոր մեռելները դուրս էին թափուել գերեզմաններից և ականջ էին դնում այդ ողբին և նրան ձայնակցում, լալիս։ Զարմանքը բռնեց ինձ, երբ մի փոքր էլ մօտենալով՝ նկատեցի, որ այդ խորհրդաւոր կինը արտասուում է հէնց Գասպարի գերեզմանի վրայ։ Քարացած մնացի. հրեշտակ էր իջել երկնքից և լալիս այդ անտէր գերեզմանի վրայ, թէ՛ մի ծածուկ բարեկամ, որի մասին ես ոչինչ չը գիտէի։ Սգացողը արտասանում էր նաև բառեր, բայց այնպէս մեղմ, այնպէս տխուր, որ կարծես մեռելների ականջին էր փսփսում, նրանց էր գանգատում, նրանց էր աղաչում։ ձայնն էլ այնպէս ցաւոտ էր, որ կարծես հոգին կտոր-կտոր դուրս էր քաղւում նրա միմնջոցի հետ և բարձրանում վեր, խաւարի մէջ։ Նրա ախ ու վախից երակներին մէջ դող էր անցնում։ Ես կծկուեցի մի քարի կողքի, որ չը խանգարեմ նրան, և ինքս էլ արտասուեցի, դառն, դառն արցունքով։

Կինը երկար արտասուեց, ապա վերջին անգամ կռցաւ հողաթմբի վրայ, մի փոքր մնաց այդպէս անձայն, յետոյ վեր կացաւ, շարժուեց դէպի գիւղ։ Նա առաջովս անցաւ, բայց ինձ չը տեսաւ. իր շուրջը չէր

նայում, շտապում էր, երևի վախենում էր խաւարից, գերեզմաններից. հեշտ բան չէ, մենակ մի կլին գիշեր ժամանակ մեռելների մէջ: Երբ նա մի փոքր հեռացաւ՝ ես վեր կացայ և զգուշութեամբ հետեւեցի նրան. պէտք էր իմանալ, թէ ով է նա և ուր է գնում: Նա դողունի քայլերով գիւղ հասաւ և մտաւ մի տուն: Այդ տունը ես ճանաչում էի, Սօնայի տունն էր. բայց ինքը Սօնան էր արտասուող կլինը, թէ մի ուրիշը, որ այնտեղ մտաւ: Այդ պէտք էր ճշտել: Յաջորդ շաբաթ երեկոյ խոնկը դարձեալ ծխուած էր գերեզմանի վրայ. կլինը դարձեալ սգում էր նոյն ժամին. ես նորէն հետեւեցի. նա մի և նոյն ճանապարհով գնաց, անցաւ եկեղեցու առաջից, անցաւ գիւղի առուի կամուրջը և ներս մտաւ նոյն տունը: Այլ ևս ոչ մի կասկած չը կար, որ Սօնան էր:

Ի՞նչ կապ կար արդեօք Սօնայի և Գասպարի մէջ: Այժմ այս խնդիրն ինձ զբաղեցրեց:

Վ

Սօնան մի այրի կլին էր, աղքատ ու խեղճ, որ ապրում էր մի փոքրիկ տան մէջ իր երկու որբերով: Հէնց այդ տան դռանն էր հաւաքում Գասպարը գիւղի նախիրը ամեն առաւօտ դաշտ բշելուց առաջ: Սօնան գիւղում ամենքին էլ յայտնի էր իր զարմանալի գոթախտութեամբ: Տներ կան, ուր երբ սուգը մոնում է՝ էլ չէ դուրս դալիս, մինչև վերջին դիակը գերեզման տարուի: Այսպիսի մի տուն էր այդ խեղճ Սօնայի հէրանց տունը, որի աստղը թեքուել էր, իջաւ իջաւ, ու մարեց իսպառ: Մի քանի տարի շարունակ Սօնան սևի ու սդի մէջ կորած էր. մէկ մէկի յետեւից կորցրել էր հայր, մայր, եղբայրներ և վերջը հօր օջաղի բանալին կտուրը դնած էր հեռացել: Գիւղերում շատ օջաղ է այսպէս մարում: Ինչո՞ւ այդպէս, ես հասկանալ չեմ կարողացել դեռ: Քիչ յետոյ Սօնան կորցրել էր ամուսնուն, այրիացել. այդ այն ժամանակն էր, որ ես ու Գասպարը ձեր

գիւղը հասանք: Գիւղացիք այնքան տեղամ նրան եկեղեցում դադաղի վրայ սգալիս, որ ի վերջոյ անունը դրին Լալկան-Սօնա: Եւ ճշմարիտ, լացը նրա համար դարձել էր այնպէս սովորական, որ շատ անգամ նա եկեղեցի էր գալիս հարեանի աղիղ մեռելը ողբալու. իսկ երբ Սօնան այնտեղ էր՝ ամենքը լռում էին, միայն նրա բարակ ու տխուր ձայնն էր լսում: Նա երգում էր ամենքի ցաւը «Գարգոռ բայեաթիներով», իսկ միւսները հեկեկում էին: Նա ամբողջ գիւղի լալկանն էր: Զահէլ կին էր, բայց նստել էր իր թօնրան չրթին իր երկու որբերի համար. ասեմք մարդու մտքով էլ չէր անցնում, թէ Սօնան նորէն կ'ամուսնանայ. նա լացից, սգից աչք չէր բաց անում: Այրի կնկայ բանը դժուար է, երբ այլ ևս թե ու թիկունք չունի. Սօնան էլ ապրում էր սե օրով, գիւղի մեռելների շորերը շատ անգամ նրան էին ուղարկում, ժամի հացից էլ բաժին էր հասնում:

Մի առաւօտ ես կամացուկ նրա դուռը բաց արի և ներս մտայ:

— Բարի լոյս, Սօնա քուրիկ:

— Աստուծու բարին, ախպէր, պատասխանեց նա զարմացած:

— Առ այս շորերը, քոյրիկ, ողորմի տուր տիրոջը. ախպէրս մեռաւ, նրա հագուստն է, երեսաներիդ հարկաւոր կը գայ, և մի կապոց դրեցի նրա առաջ:

Նա մի քանի քայլ առաջ եկաւ, զարմացած նայեց կապոցին, նայեց ինձ, յետոյ յանկարծ մօտեցաւ, առաջ առաջ արձակեց կապոցը, դուրս քաշեց մի արխալուղ, նայեց, կուցաւ վրան և սկսեց դառն, դառն հեկեկալ:

— Իմ խեղճ, իմ սեւաւոր Գասպար, ճշաց նա:

Ես ինձ զսպել չը կարողացայ. մենք մեզ մոռացած մի ժամանակ երկսով էլ կուացել էինք կապոցի վրայ և արտասուում էինք: Մենք քոյր եղբայր դարձանք կարծես մեր ընդհանուր ցաւով:

— Քոյրիկ, թէ ծածկես էլ, իզուր է, դժու ես խոնկ

ծխում նրա գերեզմանի վրայ շաբաթ երեկոները, դժուար սուգ ասում գիշերները:

—Աշխարհից ծածկեմ՝ քեզանից ինչ ծածկեմ. ես գիտեմ, որ երկսով էլ զարիբ էիք, երկու ախպեր: Հն, ես եմ. կոտրած ձեռքովս եմ խոնակ ծխում, կուրացած աչքերովս եմ արտասուում նրա գերեզմանի վրայ: Խեղճ, անտէր մեռել: Հօրս տունը հեղեղն եկաւ տարաւ. «Փալաղը քիւլը» քամուն տուեց. քանի՜ դադաղ դովեցի, քանի՜ «բոյով-բուսածով» տղամարդ հողը գրեցի. իմ տանն էլ սե հագայ, գլխաւորս գլխիցս թռաւ, «չիւան», «տուման» բռնեց վրաս: Ես մնացի խեղճ ու կրակ ու դարձայ լալկան Սօնա, աղքատ, այրի Սօնա. սե հագայ, սեով ապրեցի, արցունքով դռների հաց կերայ, մինչև որ Գասպարին ճանաչեցի: Ա՛խ, ախպեր, թող սե դառնար այն օրը, նրան էլ չը տեսնէի՝ քանի՜ որ ջիւան-ջիւան հողը պիտի գնէի: Դէ ես բէխէր «բայղօւշ» եմ, ինձ մօտեցողը խէր չի հանի. Գասպարն էլ իմ սեով դընաց, բա ես ինչո՞ւ չեմ մեռնում, Աստուած: Երեք տարի է, որ ես ու որբերս միայն Գասպարի աշխատանքովն ենք ապրում, նա իմ նշանածն էր:

Ես ականջներէս չէի հաւատում, քարացած մնացի: —Ձարմանում ես, չէ՛. իրաւունք ունիս: Մէկ մենք երկսով գիտէինք, մէկ Աստուած. մի օր այս երեխան ընկել էր դռան առաջի առուն. Գասպարը մտել էր ջուրը, հանել. բերեց տուն, ինձ նայեց, մնաց սառած. ոչինչ չասաց ու թողեց և գնաց: Այնուհետեւ էլի մի անգամ եկաւ ինձ խնդրեց, որ շորերը կարկատեմ, լուանամ, երեխաների համար էլ բան էր գնել: Ելի նայեց ինձ. ուղեց մի բան ասել, ու գնաց լուռ: Ես տեսնում էի, որ ուզում էր շուտ-շուտ դալ, բայց սրպէս զի գիւղում չը խօսեն, դադարեց. երեխային ուղափոխում էի, շորերը բերում էր, լուանում էի ու կարկատում, նրա փխարէն մեղ հողում էր: Թէ ինքն էլ գալիս էր՝ միշտ զգուշութեամբ, որ մարդ չը տեսնի, նստում էր թոնրան շրթին, մնում էր լուռ, մի խօսք չէր ասում, միայն «ախ» ու «օօֆ» էր

անում, նայում էր ինձ, նայում էր, աչքերը լցում էին, ու թողնում գնում: Ես երկար ժամանակ չը գիտէի, թէ նա ինչո՞ւ էր այդպէս նայում, ինչո՞ւ էր տխուր, ինչո՞ւ էր սիրտը լցում, երբ ինձ տեսնում էր: Մի օր ինքն աւսաց. «Դիտե՛ս, Սօնա, դու այնպէս նման ես մէկին, որին կորցրի մեր վերան երկրում, և նրա դարդից «աւարական» ջրերը խմեցի, ընկայ դարիբուժիւն»:

—Քոյրս, իմ հարազատ քոյրը, Գասպարի նշանածն էր, ասացի ես. անօրէնները փախցրին, Սօնա քոյրիկ: Դու ի՞նչքան նման ես նրան, երևի ախպօրս մահով աչքերիս լոյսն է խաւարել, որ ես խկոյն չը տեսայ այդ:

Եւ ճիշտ որ նմանութիւնը դարմանալի էր:

—Յետոյ, շարունակեց Սօնան մի փոքր կարմրելով, էլի մի քանի անգամ գնաց եկաւ, խօսք տուինք իրար, ասաց՝ քո երեխաների հայրը կը լինեմ: Զգոյշ էր ու լուռ. մինչև, ասում էր, Աթօին պսակենք, յետոյ մեր մասին կը մտածենք: Աշխատած փողի մի մասը, ինչ որ կարողանում էր սրանից նրանից առնել՝ բերում էր ինձ պահ տալիս քո հարսանիքի համար. մահից մի քանի շաբաթ առաջ արգէն յիսուն ռուբլի կար: Երբ Մէփօի փողը դողացան՝ նրա կնկայ լացն ու չիւանը տեսել էր. տխուր-տրտում տուն եկաւ, յիսուն ռուբլին առաւ գնաց, էլ յետ չը բերեց: Օրեր յետոյ, երբ շատ նեղեցի, աւսաց, որ տարել է Մէփօի երգիկից ցած է ձգել, որովհետեւ, ասում էր, գողացողը...

—Կնոյ, կնոյ, էլ մի պատմի, Սօնա, ճշացի ես սիրտըս բռնած: Էլ չէի կարող լսել. դուրս թռայ տնից և ուղիղ դնացի եկեղեցու բակը: Նստեցի տանը, երկար, երկար մտածում էի: Գասպարն է ձգել փողը. նա իմացել է, որ ես եմ գողացել. նա հասկացել է իմ տանջանքը, երևի քնիս մէջ խօսել եմ և մատնել ինձ այն գիշերը, երբ քունս չէր տանում, երբ նա ինձ նայեց և ծանր ակն քաշեց: Եւ նա մեռաւ վշտացած, որ իր ընկերը գող է, աւագակ. օձից առաջ ես եմ խոցել նրա սիրտը: Եւ այդ փողը նա ինձ համար է հաւաքած ե-

ղել, սրա համար էր կրկնում՝ «Աստուած ողորմած է»։ Սօնայի հետ կապուել է և լուռ է կացել, սպասել է իմ սիրուն, չարչարուել է իմ սիրուն, իսկ ես... ինչ արեցի նրա համար, ինչ տուի նրան,—միայն մի նոր վիշտ իմ գողութեամբ։ Տէր Աստուած, այսքան արդարութիւն, այսքան դուրս, սէր, զոհ. հապա ինչո՞ւ, օձը նրան կծեց, մրմնջում էի ես, եկեղեցուն նայելով, ծունկ չոքած քարերի վրայ. ինչո՞ւ ինձ չը կծեց. չէ որ ես էի արժանի այդ պատժին և ոչ թէ նա։

Յաւիս մէկը հազար դարձաւ և մնացի մտքերի ծովի մէջ։ Երեկոյեան ժամերգութեան եկեղեցի մտայ, ծնկներիս վրայ ընկայ, գլուխս ձեռներիս մէջ առայ և անդադար կրկնում էի.

—Աստուած, ինչո՞ւ օձը Գասպարին կծեց, ինչո՞ւ ինձ չը կծեց. չէ ես էի գողը, նա արդար էր։

Ժամաւորները դուրս գնացին, մնացի մենակ տէրտէրի հետ։ Մօտեցայ.

—Տէրտէր, խոստովանութիւն ունեմ։

—Չորի՛ր, որդի։

—Տէրտէր, Գասպարին յիշում ես։

—Օրհնած, երէկ օձը կծեց խեղճ անճարին, ապա մոռանալ կը լինի։

—Ի՞նչպիսի մարդ էր։

—Բարի, քրիստոնեայ մարդ էր, իր ցաւին, իր աշխատանքին։

—Միայն այդքան, տէրտէր. սուրբ մարդ էր, սուրբ մարդ։

—Թե՛ղ սուրբ լինի, որդի, ես չեմ ուզի։

—Ապա որ սուրբ էր, ինչո՞ւ օձը կծեց։

Տէրտէրը մի փոքր լուռ մնաց, զարմացած նայեց երեսիս։ Այսպիսի հարց երեւի չէր սպասում։

—Որդի, դու ասացիր, որ խոստովանութիւն ունես, այսպիսի խոստովանութիւն չի լինի։

—Կը լինի, տէրտէր. Գասպարը ճշմարիտ, արդար մարդ էր, ինչո՞ւ օձը կծեց։

—Է՛հ, որդի, Աստուծու բանն է. մենք մեղաւորներս ինչպէս իմանանք: Մենք ի՛նչ կարող ենք ասել, թէ նա արդար էր. ո՞վ գիտէ, մարդս այնքան ծածուկ մեղքեր ունի, այնքան ծածուկ յանցանքներ է գործում:

—Տէրտէր, ես նրա ծածուկ յանցանքներն էլ գիտեմ, այն էլ ասեմ: Սէփօի յիսուն ուրբին ես էի գողացել, այս ձեռքովս էի գողացել. իսկ երգիկից փողը Գասպարն է գցել, այսօր իմացայ. իր դառն քրտինքի արդիւնքն է բերել տուել Սէփօին, որ նրա լուծը գետինը չը մնայ, որ նրա կինը չարտասուի. նա այդ արել է առանց ոչ ոքի ասելու: Այս է Գասպարի ծածուկ մեղքը: Դէ, ասա, այդ ինչպէս եղաւ, որ փողը ես գողացայ, մեղքը ես գործեցի, իսկ այն արդարին օձը կծեց, ինչո՞ւ. ո՞ր է արդարութիւնը, ո՞ր է հատուցումը, բարի գործին հատուցում չը կայ...

Տէրտէրը էլի մի քիչ լուռ մնաց: Նա շուարել էր, չը գիտէր ինչ պատասխանել. մի քիչ հազաց, միւրուքը շտկեց, վերջապէս ասաց.

—Է՛հ, որդի, էլի Աստուծու կամքն է, նրա ողորմութիւնը մեծ է, հատուցման ճանապարհները անչափ. թէ որ արդար էր Գասպարը՝ իր վարձքը կը ստանայ երկնքում:

—Երկնքում:

—Հո՛, ի հարկէ երկնքում: աշխարհն ի՛նչ է որ. աշխարհը որ կայ՝ փուչ, ժամանակաւոր բնակարան է, անցաւոր է:

—Հիմա ինչպէս իմանանք, որ նա գոնէ երկնքում չէ տանջւում, որ նա վարձատրուած է, որ նա բախտաւոր է:

—Պէտք է հաւատալ, որ նա բախտաւոր է:

«Պէտք է հաւատալ, որ նա բախտաւոր է», կրկնեցի ես և դուրս գնացի. այնուհետեւ էլ ժամ չը գնացի: Ինձ ասացին՝ «անհաւատ է»:

Անցնում են տարիներ. ես ամեն շաբաթ կէս գիշերին գնում եմ չոքում Գասպարի գերեզմանի վրայ,

լալիս եմ, հառաչում, երկինք եմ աղաղակում, աղաչում եմ Գասպարին, որ նա ինձ ասի, թե ինքն ի՞նչպէս է երկնքում, աշխարհում կրած տանջանքներից յետոյ: Նա դեռ ինձ ոչինչ չէ ասել, ես դեռ ըստպասում եմ, ինձ դեռ ասում են «անհաւատ»: Իրօք ինձ պիտի գող անուանեն. քանի՜ տարի գողութիւն արի այնուհետեւ, աւաղակներին ընկեր դարձայ: Հարեւաններից ում հաւը կորչէր՝ ես էի գողացել. բօստանները ես էի օտի տակ տալիս, այգիները ես էի կողոպտում, մոլորուած անասունները ես էի տանում ծախում քրդերին: Եւ ես չէի բռնում, չէի պատժում, միայն օձից էի վախենում, ուրիշ ոչնչից: «Երեւի ունեւորի մալը չունեւորին հալալ է», մտածում էի ես, այլապէս ինչո՞ւ երկինքը չէ պատժում ինձ, նոյն իսկ դաշտերի պահապան էի:

Մի օր հեռու, գիւղի դաշտերի ծայրում պատահեցի նոյն մուրացկանին, օրին տեսել էի մի անգամ տարիներ առաջ, յիսուն ունգլին գողացած օրու: Նա այժմ աւելի խղճալի էր, աւելի ծեր ու մաշուած. տարիների տանջանքը, սև օրերի շարքը աւերակ էին դարձրել նրա մարմինը. նա հազիւ էր քաշ տալիս ինքն իրան ոսկորները կարծես ծանր էին գալիս նրան: Ելի երկու փայտ ունէր թւերի տակ, էլի մի պարկ ուսին, միայն այժմ փայտերն աւելի կոկոսել էին անվերջ գործածութիւնից, իսկ պարկն էլ աւելի մաշուած, պտուտուած էր. մէջն էլի հաց կար:

Նա էր, նոյն ողորմելի մուրացկանն էր, քանի՜ տարի էր թափառում: Այս անգամ չը բարկացայ յորան. ես ուրախացայ նոյն իսկ, որ պատահեցի, և գիտէք ինչու. կը զարմանաք, որ ասեմ. ես օրօշեցի այդ թշուառին կողոպտել. ես վաղուց էի ուզում մի այնպիսի բան անել, որ երկինքը գլխիս ճայթի, կամ երկիրը պատառուի, ինձ ներս տանի, թե աշխարհում չարութեանը պատիժ կայ: Ունեւորին կողոպտեղն ի՞նչ մեղք, մտածում էի ես. պէտք է այս թշուառին կողոպտել, որ երկնքից քար

ընկնի գլխիս: Ես պատիժ էի ուզում, պատիժ խնդրում երկնքից:

Մօտեցայ. նա ճանաչեց ինձ, բայց էլ չը վախեցաւ. նրա կարծես փոյթը չէր, թէ ինչ կ'անեն իրան. կեանքից յողնած էր, երեւի. դա մի բեռ էր, որ քաշ էր տալիս ակամայ, իսկ ես... ես գող էի, ես պատիժ էի փրկությունում:

—Հէ, բարեկամ, ասացի, էլի պատահեցինք:

—Հա, պատահեցինք, պատասխանեց նա անտարբեր:

—Դու էլի՞ այնպէս ես:

—Ձէ, ասաց, ես էլ այնպէս չեմ, ես այժմ լաւ եմ. դու ես էլի այնպէս:

Ակնարկը հասկացայ. աւելի լաւ, որ ինձ բարկացնում էր.

—Հա, ես էլի այնպէս եմ, պարկումդ ի՞նչ կայ:

—Պարկումս... պարկումս ոսկի կայ, լիքն է, գողացել եմ. չեմ լսում զնգզնգոցը: Նա թափ տուեց. պատառուածքներից հացի վշրանքներ ընկան:

—Դիտես, դու մի անգամ իմ ձեռքից պրծար, բայց էլ չես պրծնի, ասացի: Պատասխանի փոխարէն նա միայն տարօրինակ կերպով ժպտաց:

Ես խեցի նրա պակը կռպտութեամբ, յետոյ մի ձեռնափայտը դուրս քաշեցի թևի տակից, ապա միւսը: Նա մնաց երերալով կանգնած: Նայում էի:

—Ես հիմա ի՞նչպէս գնամ, մութն ընկաւ, գիւղը հեռու է, ասաց նա հանդարտ:

—Ի՞նչպէս ուզում ես՝ գնա, դէհ, սողն օձի պէս, ասացի և թափով հրեցի. ընկաւ երեսի վրայ:

—Օ՛, հանգիստ կաց, ես չեմ սողայ. շատ սողացի արդէն, կը մնամ այսպէս, թող գաղանները դան պատառտեն: Իսկ դու Աստուծուց չես վախենում, գիտեմ. թող դոնէ խիղճդ գաղան դառնայ, քեզ պատուի. խիղճ էլ չունիս...

Նա սկսեց հեկեկալ: Ես նայում էի, ես լսում էի, ես քար դարձայ իմ տեղում: Երկար տարիներից յետոյ

առաջին անգամ ես զգացի, որ խկապէս ոճրագործ եմ։
 Նրա հեծկլտոցի ձայնը թափանցում էր մինչև հոգուս
 խորքը։ Ծեր միրուքի վրայից թափուող արցունքները
 կաթիլ-կաթիլ ընկնում էին իմ կոշտացած սրտի վրայ և
 քանդում էին նրան։ Հին օրերի լացս եկաւ, աչքերս
 լցուեցին, շտապով պարկը և փայտերը տարայ կողքին
 դրեցի ու փախայ առանց յետ նայելու։ Փախում էի,
 բայց ականջներումս դեռ լսում էր նրա հեծկլտոցը։
 Նրա լացի ձայնն ինձ հալածում էր։ Փնտրածս պատիժը
 գտայ։ Ես էլ դող չէի»։

Վերջացրեց Աթօն, վեր կացաւ, հրացանն առաւ ու
 գնաց։ Լուսաստղը բարձրացաւ արևելքում։

Արշալոյսը հեռու չէր։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԴԻԿ

Դ Ր Ա Մ Ա

Գերհաւս Հառապմանի

Այս դրաման ես նուիրում եմ նրանց,
որոնք ունեցել են նմանը:

Ա Ռ Ա Զ Ա Ր Ա Ն

Դէպքը տեղի է ունենում Բերլինի մօտ գտնուող Ֆրիդրիխսհագէն արուարձանում: Յիշ տան պարտէզը կից է Միլզգէլիտան լճին:

Բոլոր հինգ գործողութեան ընթացքում բեմը մնում է անփոփոխ:

Դահլիճի նման սենեակը,—որ ծառայում է միաժամանակ և՛ իբրև հիւրասենեակ, և՛ իբրև սեղանատուն—կահաւորուած է ունեւոր բուրժուայի ձևով: Դաշնամուր, դրքերի պահարան, երկու կողմից լուսանկար և փորագրուած պատկերներ—ժամանակակից գիտնականների (ինչպէս և աստուածաբանների), նրանց մէջ Դարվինը և Հեկկէլը: Դաշնամուրի վերևից կախուած է իւզաներկ լուսանկար՝ պատտօրը զգեստաւորուած: Բացի այդ՝ պատերից կախուած են Աստուածաշնչի նիւթերից մի քանի պատկերներ, ըստ Շնորրա ֆօն Կարօլաֆելդի:

Ձախ կողմից՝ մէկ, աջ կողմից՝ երկու դուռ: Ձախ կողմից դուռը տանում է դէպի Յոհաննէս Ֆօկերատի պարապելու սենեակը. աջ կողմի դռներից մէկը—դէպի Ննջարանը և միւսը դէպի նախասենեակը:

Սենեակը այնքան էլ բարձր չէ: Երկու կիսակոշոր լուսամուտներից և լետի պատով գտնուող ապակեայ դռնից երևում են պատշգամբը և հեռում պարտէզը, լիճը և լճի միւս կողմին Միլզգէլեան սարերը:

Դէպքը կատարւում է մեր ժամանակ:

Ա.Ռ.Ա. ԶԻՆ ԳՈՐԾՈՂ ՈՒԹԻՒՆ

Սենեակը դատարկ է: Պարսպելու սենեակի կիսաբաց դռնից լսում է պատուորի ձայնը, որ քարոզ է խօսում: Երբ մի քանի վայրկեանից յետոյ՝ ձայնը դադարում է՝ լսում է երգահանի վրայ նուագող եկեղեցական մեղեդի:

Սռաջին ձայների ժամանակ դուռը բացում է, և մտնում են—տիկ, Ֆոկերատ—սկեսուրը, տիկ. Կէթէ Ֆոկերատ և ծծմայրը՝ ձեռքին խանձարում զրած երեխան: Բոլորը տոնական հագուստներով:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մօս 50 տարեկան պատկառելի կին է: Հագին մեծաքանակ սեւ զգեստ: Խոսքով մազերը միջից նեղֆած: Վերցնում է եւ քեքեւ խփելով Կեքէի ձեռքը տղում): Շատ դեղեցիկ էր նա խօսում, այնպէս չէ, Կէթէ:

Կէթէ. (21 տարեկան: Միջահասակ, նրբակազմ, գունատ, քիսանք եւ մեղմ: Դեռ հիւանդութիւնից ոչ բոլորովին կազդուրուած:—Ժպտում է ակամայ, մեքենայաբար գլխով է անում թիկ. Ֆոկերատին եւ դառնում դեպ երեխան):

ԾԾՄԱՅՐԸ. Փոքրիկ, սիրուն բալիկ.—հէ, հէ... (Օրորում է նրան ձեռքերի վրայ): Դէհ, հիմա քնեց: Շշշշ, շշշշ, շշշշ!—Էլ ոչինչ բանի գլուխ դնել չէ ուզում: (Բաց է անում երեխային խանգարող ժապաւենը): Այդպէս, այդպէս—հըմ, հըմ, հըմ: Քնիր, փոքրիկս, քնիր: (Փակ օրորոցներով երգում է. «քնիր, բալիկ, քնիր»): Բայց պատուորին լաւ չարհարեց:—Հա. (Երեխայի հանգը անում է): Հէհէ. այնքան բղաւեց, մինչև ջուրը նստացրին, հէ, հէ. նանի, բալիկս, նանի: Հէ, հէ. յետոյ ամա ճղրտում էր հայ, վայ. շշ. նանի, բալիկս նանի... (Երգում է եւ չափի համեմատ ոտը խփում գետնին):

ՏԻԿ. Կէթէ. (Գորովալի, բայց ջղային ժպիտով):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Դէհ, մի տես, է, տես Կէթխէն, տես ի՞նչ հիանալին է, ինչպիսի երկար թերթեւոնքներ ունի փոքրիկը:

ԾԾՄԱՅՐԸ. Հէ, հէ. մայրն է, որ կայ: Քնիր, մանկիկ... Ասես վրձինիկների մազեր լինեն...

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ուղիղն եմ ասում, Կէթէ. ամբողջապէս մայրն է:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Գլուխը քափ է տալիս բացասական կերպով):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ուղիղ եմ ասում:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Ակամայից) Ա՛խ, մայրիկ, ես բոլորովին չեմ էլ յանձնում որ նա ինձ նման լինի: Կ'ուզէի որ ինձ սկի չընըմանուի էլ: Ինձ... (Նա չէ վերջացնում խօսքը):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Աւստիւսով խօսակցութիւնը փոխել): Ուժեղ երեխայ է:

ԾԾՄԱՅՐԸ. Հսկայ է, հսկայ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Կէթէ, դու միայն սրա բռունցքներին նայիր, է:

ԾԾՄԱՅՐԸ. Գողթաթի բռունցքեր ունի...

ՏԻԿ. Կէթէ. (Համբուրում է երեխային):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Այնպէս չէ. կուրծքը սրբան լայն:

ԾԾՄԱՅՐԸ. Այո, ես պարծանքով կարող եմ ասել, որ գեներալի կուրծքից սկի պակաս չէ: Շնչ... կը մեծանայ և հինգի հախից միանգամից կը դայ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի հարկէ... (Նա եւ Կեթէն ծիծաղում են):

ԾԾՄԱՅՐԸ. Առողջ արիւն ունի, շշ, շշ: Ախր մանուկներն արիւնով են ապրում, շշ, շշ: (Կիսաձայն երգելով): Հիմա այսպէս, դէ եկ, դէ եկ:—Գնանք անկողնիկը—դէպի անկողնիկը: Այո, այո—մենք—գնում ենք հիմա—անկողնիկը—շշ, շշ, շշ! Քնիր: մանկիկա: (Գնում է ննջարանը):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Իռուր փակում է ծմօր յետեւից, վերադառնում է, գլուխը ուրախ շարժելով): Տաս... Այ քեզ, ինչ լաւ կին է: Շատ ուրախ եմ, Կէթիէն, որ քեզ այսպիսի լաւն է պատահել:

ՏԻԿ. Կէթէ. Գեներալի կրծքից պակաս չէ: Ա՛խ, Տէր Աստուած: (Ծիծաղում է: Նրա ծիծաղը ջղաձգական է, աւելի լացի նման, քան ծիծաղի):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Վախեցած): Ի՞նչ է, ի՞նչ պատահեց քեզ:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Աւստում է իրան զսպել):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Գրկելով Կեթէին): Կէթիկ, հոգիս:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ես—հը—ոչինչ, ոչինչ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի՞նչպէս թէ ոչինչ. ճիշտ որ զարմանալու ի՞նչ կայ, ախր դու բոլորովին դեռ չես կազդուրուել: Գնանք, մի փոքր պառկիր:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ո՛չ, արդէն անցաւ, մայրիկ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Չէ, չէ, դէթ մի վայրկեան պառկիր:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ա՛խ, ոչ, ինչքում եմ. և յետոյ, չէ որ խօսոյն ճաշելու ենք:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մօտենում է սեղանին, որի վրայ դրուած է գինի եւ խմորեղէն: Բաժակը գինի ամբողջ): Դէհ, գոնէ մի կում խմիր: Համը տես, քաղցր է:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Խմում է):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Կազդուրիչ է, չէ: Ա՛խ, դու իմ սիրելի, անուշ մանկիկա, ի՞նչ եղաւ քեզ: Հա, հա... դու դեռ քեզ պէտք է խնայես, ուրիշ ոչինչ հարկաւոր չէ, և կը լաւանաս: Դու քեզ համար աւելորդ յուզումներ մի հնարիր:—Ամեն բան կար-

գի կը գայ: Այժմ դուք որդի ունէք. հիմա ուրիշ կերպ կը լինի: Յոհաննէսը աւելի հանգիստ կը դառնայ...

ՏԻԿ. ԿԷԹԷ. Ա՛խ, մայրիկ, եթէ միայն այդպէս լինի:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Հէնց դու ինքդ մտածիր, ինչպէս ուրախացաւ նա, երբ ծնունց երեխան, և ընդհանրապէս նա գոչում է երեխաների վրայ: Դու հաւատան, միշտ այդպէս է. ամուսնութիւնը առանց երեխայի սկի մի բանի նման չէ: Ես ինչպէս էի աղօթում Աստուծուն, որ ձեր ամուսնութիւնը օրհնի մի զաւակով: Տես, օրհնակ հէնց մեր ամուսնութեան առաջի չորս տարիները: Միթէ մի բանի նման էր իմ և ամուսնուս կեանքը: Վերջն Աստուած մեր աղօթքը լսեց և ուղարկեց Յոհաննէսին. և միայն այն ժամանակ սկսուեց իսկական կեանքը: Մէկ սպասիր, թող անցնին այս մի քանի ամիսները, դու կը տեսնես թէ ինչ զուարճութիւն կը գտնես երեխայիդ մէջ: Ո՛չ, ոչ. դու միանգամայն կարող ես գոհ լինել: Այժմ դու ունես քո երեխադ, ունես քո ամուսինդ, որ քեզ սիրում է: Դուք կարող էք անհոգ ապրել. էլ ինչ ես ուզում աւելի:

ՏԻԿ. ԿԷԹԷ. Գուցէ սա յիմարութիւն է: Ես ինքս էլ հոսկանում եմ: Երբեմն ես ինձ համար իսկ որ աւելորդ հոգսեր եմ հնարում:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Տեսնում ես.—միայն դու ինձ վրայ մի բարկանար:—Դու շատ աւելի հանգիստ կը լինէիր, Կէթիէն, անհամեմատ աւելի, եթէ միայն... Գիտե՞ս,—երբ ես մի վիշտ եմ ունենում և լաւ ջերմ աղօթում եմ և այն ամենը, ինչ որ սըրտումս կայ, բաց եմ անում Աստուծու առաջ՝ այն ժամանակ այնպէս թեթևանում եմ, այնպէս զուարթ է դառնում սիրտս... Ձէ, չէ, թող ուսում առաճները ինչ կ'ուզեն ասեն.—Աստուած կայ, Կէթիէն.—կայ մի ողորմած Հայր երկնքումը, հաւատան դու ինձ: Տղամարդը առանց հաւատի՝ այդ արդէն վատ, բաւական վատ բան է. քայց կիներ, որ չէ հաւատում... Դու մի բարկանար վրաս, Կէթիէն: Դէ լաւ, լաւ. էլ չեմ խօսի զրա մասին: Ես շատ եմ աղօթում: Ամեն օր եմ աղօթում իմ Աստուծուն: Եւ նա կը լսի իմ աղօթքները, այդ ես գիտեմ: Ձէ որ դուք շատ լաւ մարդիկ էք: Ողորմած Աստուած ձեզ էլ բարեւոյալ կը դարձնէ: (Նա համբուրում է իւր հարսին: Օրհնեցող վերջանում է): Ա՛խ, ես իմ շատախօսութիւնով ժամանակ կորցրի:

ԿԷԹԷ. Գոնէ կարողանայի ես շուտ լաւանալ, մայրիկ: Թէ ոչ՝ ինձ համար ծանր է այդպէս միշտ տեսնել, ինչպէս դու նեղութիւն ես քաշում:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Գնալով դեպի նախասենեակի դուռը): Ի՛հ, այդ խօսելու բան է. հիմա ձեզ մօտ արձակուրդ է այստեղ:

Երբ դու բոլորովին առողջանաս՝ այն ժամանակ տես ես քեզ ինչպէս կը ծառայեցնեմ ինձ: (Դուրս ե գնում):

ՏԻԿ. Կէթէ. (Բայլում է դեպի ննջարանը: Բայց մինչեւ որ նա այնտեղ կը մտնի, մտնում է Բրաունը այն սենեակից, ուր մըկըսուքեան ծեսն եր կատարուել):

Բրաունը քսան և վեց տարեկան է: Գունատ դէմքով: Յոգնած արտաբնականութեամբ: Աչքերի տակ շրջանակներ: Ցանցառ փոքրիկ բեխեր: Գլուխը տակից խուզած: Հագուստը վերջին ձևի, մի քիչ մաշուած, բայց վայելուչ: Բրաունը մաղասային (ֆլեգմատիկ) է, մեծ մասամբ դժգոհ, ուստի վատ տրամադրուած:

ԲՐԱՈՒՆ. Այդպէս: (Կանգ է առնում եւ ծխախոտից հանում մի սիգարէս): Այս տանջանքն էլ տարանք:

ՏԻԿ. Կէթէ. Իբրեւ թէ, լսէք պ. Բրաուն, դուք բաւական լաւ դիմացաք:

ԲՐԱՈՒՆ. (Ծխելով): Աւելի մեծ բաւականութեամբ ես կը նկարէի:—Ցանցանք է և ամօթ—այսպիսի եղանակը իզուր վատնել:

ՏԻԿ. Կէթէ. Լաւ, դեռ կը յաջողինք պակասը լրացնել:

ԲՐԱՈՒՆ. Ա՛խ, մենք բոլորս էլ անխտիր թոյլ բնաւորութեան տէր ենք: (Նստում է սեղանի մօտ): Սակայն այդպիսի մկրտութիւնները մէջ մի ինչ-որ բան կայ:

ՏԻԿ. Կէթէ. Հետևում էիք դուք Յոհաննէսին:

ԲՐԱՈՒՆ. (Շատ): Նա զարմանալի կերպով անհանգիստ էր: Եւ ամբողջ ժամանակ սպասում էի, թէ ահա մի բան կը պատահի: Երկիւղ էի կրում, թէ մի գուցէ նա պատօրի քարոզը ընդհատի: Այո, թէև հէնց քարոզն էլ անհաւատալի բան էր:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ինչու, պ. Բրաուն:

ԲՐԱՈՒՆ. Այդ միանգամայն պարզ է, տիկին Կէթէ: Սակայն ես բոլորովին զոհ եմ: Գիտէ՞ք, նոյն իսկ կարող է պատահել, որ ես այդ նիւթից մի պատկեր նկարեմ: Հիանալի բան է:

ՏԻԿ. Կէթէ. Լուրջ եք ասում, պ. Բրաուն:

ԲՐԱՈՒՆ. Եթէ ես այդ նկարեմ՝ իմ նկարից պատի փչի, այսպէս ասած, յիշողութիւններով հարուստ մի բոյր. դուք հասկանում եք—ճերմակ դիմու... կարկանդակի, քթախոտի և մոմերի... որ այնպէս, զիտէք, մարդու ախորժելի կերպով շշմայնի, երիտասարդական... այնպէս...

Այն սենեակից, որտեղ մկրտութեան ծէսն էր կատարուել, մըրտնում է Յոհաննէս Ծոկերաստը: Նա 28 տարեկան է. միջակ հասակով, շիկահեր, հողեղմալ շարժուն դէմքով: Նրա շարժուածքները անհանգիստ են: Հաղնուած է մաքուր. ֆրակ, սպիտակ փողպատ և ձեռնոցներ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Հառաչում է եւ համում ձեռնոցները):

ԲՐԱՌԻՆ. Ձգացուած ես, չէ: Խնձորի օշարակի նման հալուել ես, երեխ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ճիշտը չեմ կարող պնդել: Իսկ ճաշելու համար ի՞նչ կարգադրութիւն ես արել, Կէթիւէն:

ՏԻԿ. Կէթի. (Անվճռողաբար): Դուրսը, պատշգամբի վրայ, կարծում եմ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ի՞նչպէս. այնտեղ է արդէն հացը դրած:

ՏԻԿ. Կէթի. (Նրկչոսութեամբ): Այդ քեզ հաճելի չէ. ես կարծում էի...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Կէթի, սիրելիս, բայց ոչ այդպէս խղճալի ձայնով. ես հօ քեզ չեմ ուտելու.—Այդ ինձ համար ճիշտ որ սոսկալի է:

Կէթի. (Ստիպելով իրան հասնաւ ձայնով խօսել): Ես սոսայի, որ դուրսը սեղան պատրաստեն:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Դէ, այդպէս, ի հարկէ:—Շատ էլ լաւ ես արել: Ախր ես մարդակեր եմ, ի՞նչ է:

ԲՐԱՌԻՆ. (Մրբմրբում է): Է՛, լաւ, դու էլ մի փնթփնթայ այդքան:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Դրկելով Կերեիմ, բնօրէնութեամբ): Իսկապէս, Կէթի: Դու միշտ այնպէս ես անում, որ կարծես ես ուղղակի տան մէջ բռնակալ լինեմ: Կարծես մի զարհուրելի մարդ լինեմ: Դու պէտք է անպատճառ թողնես այդ սովորութիւնդ:

ՏԻԿ. Կէթի. Բայց երբեմն քեզ համար անսխորտ է, Յոհաննէս...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Նորից բռնկուելով): Հէնց թող այդպէս էլ լինի, այդ մի դժբախտութիւն չէ: Այդ դէպքում ինձ մի լաւ չլարիր. դու էլ պաշտպանուիր: Իմ բնաւորութեան հետ ես ոչինչ չեմ կարող անել: Դու թոյլ մի տար այդպէս քեզ ստրկացնել: Ես չը գիտեմ, ի՞նչ կարող է ինձ այնքան անհաճոյ լինել, քան երբ մարդ այդչափ համբերող է, այդպէս Մաղօննայանման...

ՏԻԿ. Կէթի. Դէ, իզուր տեղից էլ մի գրգռուիր, Հաննէս: Չարժէ դրա մասին խօսել:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Չայրացած): Օ, օ, օ! Դու հիմնովին սխալւում ես: Ես բնաւ չեմ զրդուում, մաքուր էլ չէ անցնում: Իսկապէս այդ զարմանալի է, թէ ինչու ես պէտք է ամեն ինչին բանի համար նեղանամ: (Բառուկ կամեցում է ինչ-որ ասել): Դէ լաւ: —Ի հարկէ, դուք այդ աւելի լաւ գիտէք: Վերջ տանք. խօսենք մի այլ բանի մասին... Ախ, հա՛, հա՛...

ԲՐԱՌԻՆ. Գիտես, վերջապէս շատ ձանձրալի է դառնում քո մշտական ախ ու վախդ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Բռնում է կուրծքը. նրա դեմքը ցաւից ծուրու-
ւում է...) Ա՛խ:

ԲՐԱՈՒՆ. Էլ ի՞նչ պատահեց:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ոչինչ նոր:—Դարձեալ հին պատմութիւնը:
Կուրծքս ծակում է:

ԲՐԱՈՒՆ. Դու էլ յետ ծակիր, Հան:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Լսիր, ճիշտ եմ ասում, կատակ անելու բան
չէ. Ա... մխ:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ա՛խ Հաննէս, այդ չը պէտք է քեզ ան-
հանգստացիւ Լուրջ ոչինչ չը կայ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Հա, բայց նրա համար, ի՞նչ երկու անգամ ու-
նեցել է թոքերի բորբոքում...

ԲՐԱՈՒՆ. Դեռ անունն էլ պահեստի օֆիցէր է:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ի՞նչ անեմ դրա դէմ:

ԲՐԱՈՒՆ. Պառսւ մեղամաղձոտ: Մի թուլացիր, մի բան
կեր. քարոզն է նստել ոսկորներումդ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Պարզն ասած, Բրէօ... Դու այնպէս ես խօ-
սում միտաւթեան մասին... Թէ ինչպէս ես եմ վերաբերում
այդ բանին, դու գիտես: Յամենայն դէպս ես նայում եմ դրա
վրայ ոչ-քրիստոնէական տեսակէտից: Բայց եւ այնպէս դա մը-
նում է միշտ իբրեւ մի բան, որ շատ չատերի համար սուրբ է:

ԲՐԱՈՒՆ. Բայց ոչ ինձ համար:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Այդ ես գիտեմ: Ուղղակի ոչ էլ ինձ համար:
Վերջապէս նոյնքան, որքան քեզ համար: Բայց չէ՛ որ պէտք է
դէժ մի փոքր պատկառանք ունենաս դէպի այն հանդէսը, որ
մի քիչ առաջ...

ԲՐԱՈՒՆ. Էհ, դու էլ քո բարեպաշտական զգայմունքով:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Եթէ դու էլ այդ զգայմունքից մի քիչ ունե-
նայիր:

ԲՐԱՈՒՆ. Հա, դէպի ամեն մի փայտի կտոր, որ մէկի
ոտների տակ է թռչում, պէտք է պատկառանք ունենալ: Դա
ուղղակի զգայմունքների զառանցանք է:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Դէ, դու մի նեղանար, եթէ ես... մի ուրիշ
անգամ գուցէ ես աւելի հեշտ տանէի այդ, քան այսօր: (Ինչու
է գնում պաշտօնաւոր, ուր երեւում է, քե ինչպէս մարմնամար-
զական վարժութիւններ է անում):

ԲՐԱՈՒՆ. (Շփոթուած վեր է կենում եւ առանց պատճառի
ծիծաղում):

ՏԻԿ. Կէթէ. (Կանգնած կարի սեղանի մօտ): Դուք նրան
վիրաւորեցիք, պարոն Բրաուն:

ԲՐԱՈՒՆ. (Շփոթուած ծիծաղելով, յետոյ կոտորեալ): Ի՞նչ

կարող էի անել: Ատելով ատում եմ ամեն մի կիսատուփին:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. (Կարճ լուսթիւնից յետոյ): Դուք անարգար էք դէպի նա:

ԲԲԱՈՒՆ. Բայց այդ ինչո՞ւ:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Ես չը գիտեմ... ես չեմ կարողանում արտայայտել այդ: Յամենայն դէպս... Հաննէսը անկեղծօրէն է մարտնչում:

ԲԲԱՈՒՆ. Այդ ո՞ր ժամանակից է նա այդքան սաստիկ վիրաւորող դարձել, կ'ուզենայի ես իմանալ:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Այն ժամանակից, երբ մկրտութեան մասին հարց բարձրացաւ: Ես արդէն այնքան ուրախ էի... իսկ այդ վէճը կրկին խլեց նրա բոլոր հանգստութիւնը: Ձէ որ հանդէսը միայն մի ձևականութիւն է: Միթէ պէտք էր դրա համար ծեր ծնողներին պատճառել մի սոսկալի վիշտ... ոչ—այդ բոլորովին լաւ չէ: Ախր ինքներդ դատեցէք, այնպէս բարեպաշտ, ջերմ հաւատացող մարդիկ են: Պէտք է համաձայնուէք, պ. Բրաուն:

ՅՈՒՆՆԷՍ. (Բաց է անում ապակի դուռը եւ բացազանչում): Տղերք, ես մի քիչ գրգռուած էի: Ուրախացէք: Տեսնում էք, ես էլ բացուեցի: (Գնում է դէպի պարտէզ):

ԲԲԱՈՒՆ. Ոչխար:

Դադար (պառլա):

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Նա երբեմն ինձ ուղղակի յուզում է:

Դադար:

Այն սենեակը, որտեղ կատարուել էր մկրտութիւնը, մտնում են ուրախ աղմուկով Ֆօկերատ-հայրը և պատուր Կօլլինը: Ֆօկերատի տարիքը 60-ի մօտ է: Դորշ գլուխ, շէկ միւրուք, ցան (պէն) դէմքի և ձեռքի վրայ: Հուժկու և լաչն, չաղութեան հակուած: Նա արդէն մի քիչ կորացել է և ման է դալիս մանր քալուածքով: Ամբողջովին սէլ և բարեացակամութիւն է նրանից թափում: Զուարթ, պարզ, կենսուրախ բնատրութեամբ: Պատուր Կօլլին, 73 տարեկան մի ծեր, զնում է փոքրիկ գոակ և քթախոտ է քաշում:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մտնում է՝ պատուրին քեւանցուկ, խօսում է հետք մեղմ, մի քիչ բռնուած ձայնով): Շատ, շատ չնորհակալ եմ, պարոն պատուր. շատ չնորհակալ եմ պատճառած հոգեզմայլութեան համար, հա: Ուղղակի մի ինչ—որ հոգեկան ամրացում էի ես զգում, հա, հա: Ա՛, դու այստեղ ես, սիրելի դատրիկս: (Մօտենում է Կեթին, գրկում է եւ քնքովեամբ համբուրում նրան): Դէ՛հ, իմ սիրելի, սիրելի Կեթէ! Իմ ամբողջ հոգով ցանկանում եմ քեզ բախտ: (Համբոյր): Ողորմած Աստուածը նորից ցոյց տուեց իր մեծ բարութիւնը, հա... Նա յայտնեց իր անսահման

բարութիւնը: (Համբոյր): Նրա ողորմութիւնը և բարութիւնը անչափ է: Եւ Նա այժմ, հա... Եւ Նա այժմ կը տարածէ Իր հայրական ձեռքը, հա, մեր մանկիկի վրայ, հա—(Բրաունին): Թոյլ տուէք, պ. Բրաուն, ձեր ձեռքը ևս սեղմել: (Յոհաննէսը մտնում է. Ֆոկերասը գնում է նրա հանդէպ) Ահա և դու, իմ հարազատ Յոհաննէս: (Համբոյր. ամուր գրկախառնութիւն: Գրեթէ ծիծաղելով յաղումից): Ուրախ եմ քեզանով: (Համբոյր): Իսկապէս ուրախանում եմ: Ես չը գիտեմ, ինչպէս շնորհակալ լինեմ ողորմած Աստուծուց, հա, հա!

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Քիչ դողդոջուն, շնչառութիւնը արագ, քնդհատ, հանդիսաւոր կերպով սեղմում է Կեթիի ձեռքը): Կրկին անգամ, թող ձեզ վրայ լինի Աստուծու օրհնութիւնը: (Սեղմում է Յոհաննէսի ձեռքը): Թող լինի ձեզ վրայ Աստուծու օրհնութիւնը:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Դէ հիմա, սիրելի պարոն պաստօր, ինչ ծառայութիւն կը հրամայէք մատուցանել ձեզ: Ոչինչ: Օ՛:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Խնդրեմ, պ. պաստօր.—դո՞նէ մի բաժակ գինի անուշ արէք: Ես կը բերեմ մի նոր չիչ:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. Նեղութիւն մի քաշէք, լսեցէք, ոչ մի նեղութիւն:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Որե՞ց կը կամենաք, ձերմակ թէ...

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. Ինչպէս կամենաք, բոլորովին ինչպէս կամենաք. բայց—լսեցէք.—յատուկ խնդրում եմ մի անհանգստացէք: (Յոհաննէսը դուրս է գնում): Իսկ այժմ ես... (Որոնում է իր իրերը: Գլխարկը, վերարկուն եւ պլէսք կախուած են դռան մօտ կախարանից):

ՖՕԿԵՐԱՏ. Միթէ դուք պատրաստուում էք արդէն գնալ, պարոն պաստօր:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. Այո, լսեցէք.—իսկ քարոզս: Ապա ո՞վ կը խօսի վաղը իմ քարոզս:

ԲՐԱՈՒՆ. (Պասրաս բռնում է պաստօրի վերարկուն հագցնելու համար):

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Հագնելով վերարկուն): Շնորհակալ եմ, երիտասարդ պարոն:

ՏԻԿ. Կէթի. Միթէ մեզ պատիւ չէք անիլ, պարոն պաստօր, մասնակցելով մեր համեստ ճաշին...

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Հագնուելով): Շատ լաւ, շատ լաւ, սիրելի տիկին Ֆոկերաս: Սակայն...

ՖՕԿԵՐԱՏ. Յարգելի պ. պաստօր, ճշմարիտ, դուք պէտք է այդ անէք մեր սիրոյն:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Անվստահ): Սա՛կայն, լսեցէ՛ք.—լսեցէ՛ք...

ՖՕԿԵՐԱՏ. Բայց եթէ մենք բոլորս ձեզ շատ խնդրում ենք:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. Ապա Աստուածային խօսքը, որ ես վաղը պատրաստում եմ քարոզել. հապա,—քարոզել—լսեցէ՛ք —Աստուծու խօսքը—վաղը: (Յոհաննէսը վերադառնում է եւ գիմին անում):

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Վերցնում է բաժակը, գիմու համը տեսնում է): Նախ և առաջ... դուք յամենայն դէպս սրանից չէք հրաժարուիլ:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Վերցնում է նրանից բաժակը): Դրանից—ոչ, լսեցէ՛ք: Այսպէս ուրեմն—ուրեմն նոր մկրտուածի... նոր մկրտուածի կենացը! (չրսկացնում են): Խմենք, որ նա կարողանայ մնալ Աստուծու հարազատ և ճշմարիտ զաւակ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Կամացուկ): Տայ Աստուած:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Առաջարկում է պաստօրին սիգար): Դուք անշուշտ ծխում եք, պ. պաստօր:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. Այն, չնորհակալ եմ: (Վերցնում է սիգարը եւ կտրում է ծայրը): Շնորհակալ եմ! (Վառում է Յոհաննէսի սիգարի կրակից): Պֆ, պֆ! (Քաշում է մեծ ջանքերով: Վերջապես սիգարը վառւում է: Աչքի անց կացնելով սենեակը): Դուք դեղեցիկ կահաւորել եք, պֆ, պֆ!—մեծ ճաշակով. լսեցէ՛ք: (Շրջում է, ենթարկելով պատկերները նախ հարեւանցի, ապա մանրամասն զննութեան: Կանգնելով մի պատկերի առաջ, որ ներկայացնում է Յակոբի կռիւր հրեշտակի հետ): Ես —քեզ չեմ թողնիլ, դու—պֆ, պֆ!—մինչև որ ինձ չօրհնես: (Մտնում է նա ինքնագոհ):

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. (Քիչ երկչոտ): Հայրիկ. ես կ'առաջարկեի քեզ —գնալ պարտէզ. այժմ հիանալի է: Աւելի տաք է քան սենեակում: Դուցէ դու կը գնաս պարոն պաստօրի հետ... Իսկ ես կ'ստեմ բաժակները փոխադրել այնտեղ:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Նայում է գրադարանի շուրջ կախուած գիտնականների պատկերները): Խայտաճամուկ հասարակութիւն! Սրանք ի հարկէ—պֆ, պֆ!—ձեր ուսուցիչներն են, պ. դօկտօր: Լսեցէ՛ք!

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Քիչ շփոթուելով): Այն... այսինքն... բացի Դարվինից, ի հարկէ:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Աչքերը յառած պատկերներին): Դարվին, Դարվին.—Հա, այդպէս! Դարվին! հա, իսկ որ! Ըմմ! Լսեցէ՛ք! (Կարդում է վանկ-վանկ) Էրնստ—Հէկկէ: Մինչև ան-

գամ սեփական ստորագրութիւն! Պֆ, պֆ! (Ոչ առանց հեղ-
նութեան): Ուրեմն նա ձեր ուսուցիչն է եղել:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Շտապ, բռնկուելով): Այո, և ես պարծենում
եմ դրանով:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Իմ հարսս ճիշտ է ասում, սիրելի պատուօր:
Դուքը չատ աւելի տաք է: Եթէ դուք գէմ չէք՝ դնանք: Ես կը
վերցնեմ գինին և բաժակները:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ Շատ լաւ! պֆ, պֆ! հիանալի! պֆ, պֆ!
սակայն, լսեցէք.—մի երկու բոպէ, այո! (Ֆօկերասի հետ գնա-
լիս խօսում է գրգռուած): Մարդս, պ. դատաւոր! մարդս,
այլ ես, պֆ, պֆ! այլ ես իսկապէս Աստուծու պատկերը, նմա-
նութիւնը չէ, լսեցէք: Այլ իսկապէս կապիկ, պֆ, պֆ!
Գոհէ, բնական զիտութիւնը այդ եղբայրացութեան է հա-
սել...

(Դուրս են գնում պատշգամբը, երկուսն էլ աշխոյժ շարժումներ
անելով, իջնում են պարտէզ):

ԲՐԱՈՒՆ. (Ծիծաղում է ինքն իրան):

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ի՞նչ ես ծիծաղում:

ԲՐԱՈՒՆ. Ե՞ս: Ինչո՞ւ: Ուրախանում եմ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ուրախանում ես:

ԲՐԱՈՒՆ. Այո, միթէ չէ կարելի:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Խնդրեմ, խնդրեմ: (Յետ ու առաջ է գնում,
հառաչում է եւ յանկարծ դիմում է Կեքեին, որ ուզում է հե-
ռանալ): Ասո՛ւ, ես երեի մի քիչ կծու էի:

ՏԻԿ. Կէթէ. Այո, փոքր ինչ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Թօթուելով ուսերը): Դէհ, պարոններ.—այդ
դէպքում ես ոչինչ չեմ կարող անել: Այդպիսի բան ես տանել
չեմ կարող: Ամեն ինչ սահման ունի: Եթէ նրանք կամենում են
ինձ գրգռել...

ՏԻԿ. Կէթէ. Բայց իսկապէս այդ ամենը շատ կակուղ
ձևով էր յայտնուած:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Միթէ:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ո՛ր զիտէ, գուցէ նա չը նկատեց էլ քո
կծու ոճը:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Անց ու դարձ է անում եւ գլուխը բոբում):
Բայց այնու ամենայնիւ ինձ այդ սնախորժ է:

ԲՐԱՈՒՆ. Դարձեալ մի պատճառ դտար նեղանալու, Հոնս:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Յանկարծ բռնկուելով), է՛հ, սատանան տանի,
հանգիստ թողէք ինձ վերջապէս: Դուք պէտք չէ շատ հեռու
գնաք—եթէ համբերութիւնս հատնի...

ԲՐԱՌԻՆ. Այդ վատ չէր լինի:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Դառնալով Բառնին): Դուք համոզմունքի պարծենկոտներ էք, աւելի ոչինչ: Ինչ կարիք կար ախր, որ ես ծերուկին ճշմարտութիւնը ասէի, ինչի՞ համար: Գիտե՞ս, երբ դու այդպէս ես խօսում, իսկոյն հանգստացնում ես իմ մէջ բարկութիւնը: Ինձ համար իսկոյն պարզւում է, որ դա միայն տղայութիւն է, մի փոքր անգամ զրգռուել այդպիսի մարդկանց վրայ: Այդ մի և նոյն է, որ ես սկսեմ վրդովուել, թէ ինչո՞ւ սոճին ասեղներ ունի և ոչ տերեւներ: Օրեկտիվ պէտք է լինել, սիրելիս:

ԲՐԱՌԻՆ. Գուցէ զիտութեան մէջ, բայց ոչ կեանքի:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ախր պարոններ. այդ ամբողջ դատարկաբանութիւնը ինձ այնքան է ձանձրացրել... այնքան ձանձրացրել... որ դուք երեակայել անգամ չէք կարող, թէ ինչպէս... (Վազվզում է յետ ու առաջ):

ԲՐԱՌԻՆ. (Վառարանից, որի մօտ կանգնած էր, հեռանում է դեպի սեղանը, եւ դնում է մոխրամանի մէջ սիգարէտի մնացորդը): Իսկ ինձ չէ՞ ձանձրացրել: Ինձ էլ բաւականաչափ: Բայց այդ պատճառով չարունակ տրտնջալ ու լալ՝ այդ ես երբէք թոյլ չեմ տալ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Փոխուած ձայնով եւ ժպտուն): Լաւ, լաւ, մի տաքանար: Շարունակ տրտնջալ ու լալու մասին խօսք էլ չը կայ: Իսկ եթէ պատահում է, որ հառաչում եմ, այդ այն պատճառով է, որ օդի սով եմ զգում, աւելի ոչինչ: Ո՛չ, ոչ, իմ կեանքս այնքան էլ վատ չէ և յամենայն դէպս դեռ շատ հեռու եմ քեզ պէս մնանկ լինելուց:

ԲՐԱՌԻՆ. Կարող է պատահել:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Գրադ կը գաս:

ԲՐԱՌԻՆ. Ամենեկին:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ա՛խ, մնանկ, մնանկ, սակայն իսկապէս ի՞նչ է նշանակում մնանկ: Դու էլ նոյնքան քիչ ես մնանկ, որպէս և ես: Միայն լաւ կը լինէր, եթէ ես չը նեղայնէի ծերուկիս և պատուօրի տրամադրութիւնը:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Գրկելով Յոհաննէսին): Հանձնէս, Հանձնէս, զուարթ կայ, զուարթ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ինձ մտատանջում է և իմ աշխատութիւնը: Ահա նորից երկու շաբաթ է, որ չեմ կարողանում պարապել:

ԲՐԱՌԻՆ. Ո՛րպիսի փոքրոգութիւն: Դու ինքդ չեա ուզում ընդունել, թէ սրբան ողորմելի է այդ ամենը:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Ձր լսելով նրա ասածները): Ի՞նչ:

ԲՐԱՌԻՆ. Երբ անձրի է՝ թայ է, երբ ձիւն է գալիս՝ սալիտակ է, երբ ցուրտ է անում՝ սառչում է:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ոչխար:

ՏԻԿ. Կէթէ. Զուարթ կաց, Ֆրից. մտածիր մեր փոքրիկ Ֆիլիպպի մասին: Մեզ համար ձմեռը այստեղ այնքան յարմար կը լինի: Ա՛խ, այն ժամանակ ինչպէս լաւ կը պարապես:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Գիտես, Բրէօ, արդէն չորրորդ դուլը պատ-
րաստ է:

ԲՐԱՌԻՆ. (Անտաքեր): Հա:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Հապա մի նայիր, տես ձեռագիրը. միմիայն աղբիւրները 12 երես են բռնում: Ահա քեզ աշխատութիւն: Ծիչդ չէ: Ա՛խ, թէ ինչպէս կը յնցուեն կեղծ ծամեր կրող ծեր գլուխները:

ԲՐԱՌԻՆ. Հաւատում եմ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ահա, օրինակի համար (Թերթում է ձեռագիրը): Այստեղ ես յարձակում եմ Դիւբուա-Րայմօնի վրայ:

ԲՐԱՌԻՆ. Դու... ճշմարիտն ասած, այժմ մի կարդար: Ես հիմա այնպիսի ծոյլ տրամադրութեան մէջ եմ, որ... մի ուրիշ անգամ...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Համակերպուելով): Բնականաբար, հա, ի հար-
կէ: Դէ—ես սկի չէի էլ ուղում: Ես...

ՏԻԿ. Կէթէ. Շուտով ճաշելու էլ ենք:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Բնականաբար, ի հարկէ, ի հարկէ... ես բո-
լորովին չէի էլ մտածում. ես ուղում էի միայն—է. (Հառաչե-
լով ձեռագիրը նորից դնում է գրքերի պահարանում):

ՏԻԿ. Կէթէ. Հաննէս, զուարթ կաց, զուարթ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Դէ, Կէթէ, ես հէնց այդպէս էլ եմ:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ձէ, դու էլի վշտացար...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Եթէ լայնարձակ երկրի վրայ գէթ մի մարդ
մի բան ունենար և ինձ համար: Շատ բան չէ հարկաւոր: Մի
քիչ համակրութիւն, մի քիչ հասկացում իմ աշխատութեան:

ՏԻԿ. Կէթէ. Պէտք է խոհեմ լինես: Դու չը պէտք է քեզ
ցաւ պատճառես: Պէտք է համբերող լինես: Ժամանակը կը գայ.
երբ նրանք կը հասկանան...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Իսկ մինչև այն ժամանակը: Կարծում ես հէշտ
է այդպէս առանց աջակցութեան... կարծում ես կարելի է
այդքան ժամանակ դիմանալ...

ՏԻԿ. Կէթէ. Հաւատացած եմ: Ե՛կ, Հաննէս. երբ մի միտք
ճնշում է՝ պէտք է աշխատել նրանից աղատուել: Ե՛կ, գնանք,
մի տես Ֆիլիպպին: Քնած ժամանակը նա այնքան սիրուն է:
Այսպէս է նա միշտ սլառկած: (Յոյց է օտար, ի՛նչպէս երեխան
ծալում է քաթիկները): Այսպէս բուռն քններ է չինում նա միշտ:
Ծիծաղից կարելի է մարել: Ե՛կ, գնանք:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Բրաունին): Դու էլ կը գտնուես հետ:
ԲԲԱՆՆ. Ահ, չէ, Հանս, չեմ սիրում փոքրիկ երեխանե-
րին: Ես կը գտնուեմ քիչ կը չըլեմ պարտէզում: (Դուրս է գալիս
պաշտպանը):

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Տարօրինակ մարդ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Զգուշութեամբ բաց է անում ննջարանի
դուռը): Տես ինչ գեղեցիկ է:—Շչ... կամայ, էլ կամայ:
(Երկուսն էլ դուրս են գնում ձեռք ձեռքի տուած եւ ոտներ
ծայրերի վրայ):

Ե.—Ա.

(Կը շարունակուի)

ԱՆԻԾԱԾ ՀԱՐՍԸ

Փող. լեզենդա

Վաղ ժամանակ
Մի հին շէնում
Մի յարգեւր
Հարսն է լինում:
Նորա բերնից
Կեսուր-կեսառ
Զէին լրսել
Մի շունչ, մի բառ.
Զէին տեսել
Շուրքը մի օր:
Էսպէս խոնարհ
Ու յարգեւր:
Մի օր մենակ
Օգում նրսած,
Իր նոխ մազերն
Արձակ թափած,
Ագաս, անփոյթ
Սանրում-հիւսում
Հետն էլ ձէնով
Երգ էր ասում.

«Աշխարհը բանս,
Մէջը անբախս
Ես մի գերի անխընդում:

Սիրուն շուրեր,
Զահեղ օրեր
Ի՞նչ եմ անում էս բանսում:

«Երևե՛կ ծրսին,
Ճիւղփի միջին
Ծրվըլում է, քրքրում,
Թըռչում՝ սիրած
Ընկերն առած,
Ազա՛ւս, կանաչ արտերում:

«Ա՛խ, սե՛ւ ըլի,
Զրճուի, փրլի
Ծնուած օրը աղջըկայ.
Յաւ ու խընդում՝
Փակուած սրտում—
Ծիծաղ չը կայ, «ախ» չը կայ»:

Մին էլ յանկարծ
Բացուեց դուռը,
Ու ներս մտաւ
Ծեր կեսուրը:
—Յօ՛ւ պօ՛, պօ՛, պօ՛ *),
Կանչեց խեղճը,
Գետին պատռի—
Մտնեմ մէջը...
—Յօ՛ւպայ դառնաս,
Անամօք հարս.
Մի տե՛ս, մի տե՛ս
Թէ լըրքի պէս
Գըլուխը բաց,
Ազաւս նրսած
Ո՛րց է կանչում,
Զի ամանչում...

*) Ամօթի ու վախի բացադանչութիւն է:

Լեզուդ լալկի,
 Մազըդ թաղկի,
 Գըլխիդ կըպչի
 Սանըր միջի:

Ասաւ-չասաւ՝
 Մին էլ տեսաւ—
 Սանըր գըլխին
 Հարսն առաջին
 Յօպօպ դառաւ,
 Երդկից քրտաւ
 Ու վերացաւ,
 Վեր—հեռացաւ:

Էն էր ու էն.
 Խեղճն էն օրէն
 Հանդերն ընկած
 Յօպօպ մընաց,
 Միտ էլ էն հին
 Սանըր գըլխին,
 Զալիկ-մալիկ,
 Լեզուն լալկի,
 Անխօս ու լուռ,
 Մոլոր, զբխուր:

Բայց երբ յանկարծ
 Միտն է գալիս,
 Որ գըլխաբաց,
 Երգ ասելիս
 Իր կեսուրը
 Բացեց դուռը՝
 Վեր է թռչում
 Սըրսաւքումի
 Ու դեռ նըչում՝
 —Յօ՛պօ՛պ... յօ՛ պօ՛պ...

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐ ԻՏԱԼԱՅԻՆ

(Մ ա ի ս Ն ո Ր Պ ա ու ի)

Հ...նոց սալօնը թէև մեծ չէ, բայց գեղեցիկ և նուրբ ճաշակով կահաւորուած է: Ձմեռն այդ սալօնի տաքութիւնը չափաւոր է և նրա առաստաղից կախուած գեղեցկաձև ճրագը փառաւոր լոյս է տարածում սալօնի ամբողջ տարածութեան մէջ, որ շատ է նպաստում նրա մէջ հիւր եղող մարդկանց ուրախ և անվերջ խօսակցութեանը, քան թէ ուրիշ ճրագների սաստիկ և վնասակար լուսաւորութիւնը:

Մենք գտնուում էինք այդ միկնոյն սալօնում, և մեր ընկերական չրջանը բաղկացած էր 8—10 ուրախ անդամներից, որոնց մեծ մասը պատկանում էր իդական սեռին: Մենք փառաւոր կերպով բազմել էինք բազկաթոռների վրայ, իսկ մեր չինական փոքրիկ բաժակներում ածած թէյը չոզիւնում և իր անուշահոտութիւնը տարածում էր սալօնում: Իդական սեռին պատկանող գրեթէ բոլոր անդամները բոլորուել էին կլոր սեղանի շուրջը: Մեր խօսակցութիւնը կարնավալի և նրա հետ կապ ունեցող ուրախութիւնների մասին չէր: Զարմանալին և գրեթէ անհաւատալին այն էր, որ մեր խօսակցութիւնը մի վերացական բանի մասին էր: Մենք ուզում էինք վճռել այն հարցը, թէ սէր և հայրենասիրութիւն զբաղմունքներից որն է աւելի զօրեղ: Մեր չրջանում ոչ մի կրթուած կին չը կար, և զբա համար ես զարմանում էի, թէ ինչպէս պիտի կարողանանք այդ լուրջ հարցի մասին վիճաբանել, բայց այնու ամենայնիւ այդ ի նկատի չառնելով՝ մենք արդէն սկսել էինք մեզ հետաքրքրող հարցի մասին տաք-տաք վիճաբանել:

Տարբեր կարծիքներ էին յայտնուում: Ոմանց կարծիքով հայրենասիրական զգացմունքն է զօրեղ կերպով ազդում մարդկային հոգու վրայ, իսկ ոմանք էլ սէր զգացմունքն էին զօրեղ համարում:

—Օհ, միջամտեց մի բարձրահասակ, չէկ գանգուրներով և

կապույտ աչքերով օրիորդ, որ տեղէն 14 օրէց ի վեր նշանուել էր. ես հաստատ համոզուած եմ, որ սէրն աւելի զօրեղ զգացմունք է քան հայրենասիրութիւնը և ոչ մի ուրիշ զգացմունք չէ կարող նրանից ուժեղ լինել: Աէրը քանի՜-քանի մարդկանց է սղակորել և խրախուսել հերոսական գործեր կատարելու և ինքնագոհութեան տարել, քան թէ հայրենասիրութիւնը:

Իր կարծիքը յայտնելուց յետոյ նա մի կարեկցական և քնքոյշ հայեացք ձգեց նշանածի վրայ, որ նստել էր նրա մօտ և ըստ երևոյթի նրա խօսքերի կենդանի բացատրողը պիտի լինէր:

Նախանձակի նշանածն իր ընտրած աղջկայ կարծիքին այնքան էլ նշանակութիւն չը տուեց, այլ պնդում էր, որ երիտասարդութեան վրայ սէրն է մեծ ազդեցութիւն գործում, իսկ աւելի հասունացած մարդկանց վրայ հայրենասիրութիւնը:

— Իսկ ինչ ինձ է վերաբերում, ասաց մի դօկտօր, որ չափ էր սիրում այդպիսի շրջաններում Արիստոտէլի փիլիսոփայութեան մասին մտածել և խօսել, ես կարծում եմ, որ ազգայնականն և ցեղական առանձնայատկութիւնները վրայ պէտք է մեծ ուշադրութիւն դարձնել: Ստանալիքտ հիւսիսաբնակը հայրենիքի վերացական գաղափարով աւելի չափ է ոգևորւում, քան տաքարին հարաւաբնակը, որ աւելի՛ զուտ մտէց և արիւնից բաղկացած արարածի համար է ոգևորւում: Հնդկացին սիրոյ համար՝ խնամ ծառի, միայն բնիկներին յայտնի, դադանիքը մատնեց սղանակուն նահանգապետի հիւանդ աղջկան, և զրանով նպաստեց աննդի ոյժը ոչնչացնելու, որ մի և նոյն էր, թէ Ամբրիկան աշխարհը օտար ճնշողներուց, բայց այդ հնդկացին հարաւաբնակ էր և աւելի ընդունակ սիրելու, քան թէ հայրենասիրութեամբ զրազուելու: Մի չվեղ կամ անգլիացի իր հայրենիքի համար աւելի շատ բան կը զոհի, քան իր սիրուհու համար. բայց այդ բանը կասկածում եմ ասել մի սպանացու կամ իտալացու մասին:

Մեր շրջանի աչքի ընկնող անձնաւորութիւնը տիկին Փօն Գ...ն էր: Նա մի չաղ, չափազանց կանոնաւոր հագնուած և մօտ 40 տարեկան կին էր: Նրա մազերը փայլուն և սև էին, դէմքի գծադրութիւնը նուրբ, չրթունքները նուրբ և ծնօտը լիքը, ուժեղ ու կլոր: Այդ բոլոր նշանները խելոյն մատնում էին, որ նա հարաւի տիպ էր: Եթէ նրա արտաքին տեսքն ու բնաւորութիւնն էլ չը լինէին՝ այդ կարելի էր եղբակոյցնել նրա արտասանութիւնից: Գերմաներէն խօսելու ժամանակ նա խալոյն և եթ օտարերկրացի կանջ տալաւորութիւն էր լիովնում:

Տիկին ֆօն Գ...ն մինչև այդ ժամանակ լուռ և ուշադրութեամբ լսում էր մեր խօսակցութիւնը: Դօկտօրի վերջին կարծիքը նրա շրթունքներին վրայ ծիծաղ առաջացրեց և ստիպեց նրան մեր վիճաբանութեանը մասնակցելու:

— Պարոն դօկտօր, ինչ որ դուք ասացիք սպանացիների և իտալացիների մասին, նկատեց նա, ես չեմ կարող ձեր կարծիքն անպայման կերպով ընդունել: Եթէ թոյլ կը տաք՝ ես իմ կեանքից մի կարճ միջադէպը կը պատմեմ, որից դուք կարող էք եզրակացնել, որ զսնազան հոնգամանքներում իտալացու վրայ էլ հայրենասիրութիւնը աւելի սաստիկ է ներդործում, քան թէ սէրը:

Նրա արամադրութիւնից կարելի էր իսկոյն կնթաղել, որ այդ միջադէպը բոլորիս համար հետաքրքրական պէտք է լինէր:

— Դուք գիտէք, որ ես միլանցի եմ և արանից տասը տարի առաջ թողեցի ծննդավայրս, և ամուսնուս կոչումն ինձ այստեղ բերեց: Ես 18 տարեկան աղջիկ էի, երբ Լոմբարդօ-Վենետիկեան ապստամբութիւնը ճնշուեց: Մարշալ Ռադեցկին յաղթական զօրքի գլուխն անցած մտաւ Միլան: «Իտալիայի սուրը» արդէն կոտորուած էր և Իւրաքանչիւր հայրենասէր ստիպուած էր արիւնալի արտով իր յոյսերի իրականանալուց ձեռք վերցնել: Օ՛հ, դուք չէք կարող այն ժամանակուայ թշուառութեան և վշտի մասին գաղտնիք կաղմել, որովհետեւ այն ժամանակը չէք ապրել: Մենք ամեն կողմից պաշարուած էինք և միշտ աշխատում էինք խուսափել թշնամիներից, որոնք դիտմամբ, տանջելու համար, մեզ յիշեցնում էին մեր հայրենիքի թշուառ դրութիւնը և աննախանձելի վիճակը: Մենք թողեցինք մեր սովորական դրօսանքները, որովհետեւ աւատրիական սպանները ամեն քայլափոխում մեզ հետևում էին: Իւրաքանչիւր ընտանիք բաւականանում էր միայն իր սեփական շրջանով և ապրում էր չորս պատերի մէջ փակուած: Դուք հաղիւ թէ կարողանաք երևակայել, թէ այդ դրութիւնը մեզ, իտալացիներին, որքան վիշտ և մեղամաղձութիւն էր պատճառում:

Այդ սարսափելի ժամանակում ես ծանօթացայ Ալբերտ ֆօն Գ...ի հետ, որի հետ ես յետոյ ամուսնացայ: Նա եղբորս ուսումնականիցը և մի և նոյն ժամանակ մի յայտնի ինժեներ էր: Ալբերտը մի գեղեցիկ երիտասարդ և լաւ ընկեր էր, որի այցելութիւնները այն սարսափելի ժամանակում ինձ համար կրկնակի հաճելի էին: Ես արդէն նկատում էի, որ նա ինձանով հետաքրքրւում է: Սկզբում նա միշտ եղբորս հետ էր ինձ մօտ գա-

լիս և նրա հետ էլ դնում: Յետոյ նա միայնակ էլ գալիս, բայց իսկոյն հեռանում էր, երբ նկատում էր, որ եղբայրս տանը չէր: Վերջապէս նա մեր մշտական հիւրը դարձաւ, և որովհետեւ նրա ծնողներն էլ այդ այցելութիւններին հակառակ չէին, դրա համար նա հետզհետէ սովորութիւն դարձրեց ինձ մօտ երկար մընալ և ինձ իր խելօք ու գրաւիչ խօսակցութեամբ հրապուրել:

Մենք արդէն միմեանց շատ լաւ էինք ճանաչում և փոխադարձ վստահութիւն վայելում, երբ նա մի օր (նա կէսօրից յետոյ ինձ մօտ էր լինում, որովհետեւ մենք ընթերցանութեամբ էինք սլարապում) ինձանից յանկարծ թոյլտուութիւն խնդրեց ծխելու:

— Ի՞նչ, դուրացի ես սարսափելով, միթէ դուք ծխում էք, Ալբերտ:

Պէտք է իմանաք, որ այն ժամանակ ես բոլորովին զգուհում էի ծխող մարդկանցից: Ես միշտ գտնում էի եղբորս, որ կարողացել էր ազատ մնալ այդ զգուհի սովորութիւնից, և ամեն անգամ ասել էի, որ ես ինձ ամեն բան թոյլ կը տամ անելու, բայց կը զգուհում այն մարդուն համբուրել, որի չթունքները խայտառակ և զարչելի ծխախոտով կեղտոտուած են:

Ես մինչև այն ժամանակ չէի իմանում, որ Ալբերտը ծխում է, որովհետեւ նա իմ սենեակում չէր ծխել, և ուրիշ անգամ էլ առիթ չէի ունեցել նրա պակասութեան մասին տեղեկանալու:

Իմ հարցի տոնը շփոթեց Ալբերտին:

— Այո, ես ծխում եմ, պատասխանեց նա քաշուելով, բայց ինչո՞ւ էք դուք զարմանում:

— Այո, զարմանում եմ և այդ բանն ինձ օտարտախ է թւում. իմացէք, որ ես չեմ ամուսնանայ այն մարդու հետ, որ ծխախոտը դնում է իր բերանում: Այդպիսի մարդն իմ աչքում մի զգուհի արարած է:

Ալբերտը սարսափած նայեց ինձ, ոչինչ չխօսեց և ծխախոտը կոխեց զրպանք: Նա մի քիչ էլ մնաց ինձ մօտ և վերջապէս ինձ ողջունելուց յետոյ դուրս դնաց:

Միւս օրը նա կրկին եկաւ ինձ մօտ և առանց մի որ և է առիթի՝ ծխելու մասին խօսակցութիւն սկսեց և կատակելով ասաց, որ երէկ ինքը զարմացաւ և յոյս ունի, որ իբր թէ ես կ'աշխատեմ ընտելանալ նրա սովորութեանը և թոյլ կը տամ իրան ծխելու և այլն: Բայց ես նրան շատ լուրջ կեդսով ասացի և հասկացրի, որ ես չեմ կարող ծխող մարդկանց տեսնել և հաշտուել նրանց անտանելի սովորութեան հետ: Ընդհակառակն, ես սպասում եմ, որ ինձ սիրող մարդը թողնի իր ատելի սովորութիւնը և դրանով ինձ համար զոհաբերութիւն անէ:

Իմ վերջնական բացատրութիւնից յետոյ Ալբերտը ծիծաղելի գրութեան մէջ ընկաւ: Նա բոլորովին տխրեց և մի քանի րոպէից յետոյ դուրս գնաց: Այն ժամանակից ի վեր նա ինձ հետ այլ ևս հաճելի խօսակցութիւն չէր ունենում, տխուր էր և շարունակ հառաչում էր: Նրա անտանելի գրութիւնը անեց մօտ մի շաբաթ: Այդ բանը ինձ սրտացաւութիւն էր պատճառում, բայց ևս ոչ կարող էի և ոչ էլ ուզում էի նրան օգնել: Ալբերտը կամ պէտք է իր ծիւղը թողնէր, կամ ինձանից վերջնականապէս հրաժարուէր: Նրկուսից մէկը:

Մի օր եղբայրս եկաւ ինձ մօտ և դատապարտեց ինձ, իբր թէ ես յիմար բաներով եմ զբաղուած: Բացի դրանից նա աւելացրեց, որ Ալբերտը սրտի վրայ ընկած ստուերի նման միշտ այս ու այն կողմն է ընկնում և չէ վստահանում ինձ մօտ դալ: Եղբայրս աշխատում էր ինձ համոզել, որ ես թողնեմ յիմար սովորութիւնս և թոյլ տամ Ալբերտին ծխելու, որովհետեւ նա շատ է աշխատել ծխելը թողնել, բայց որովհետեւ նրա սովորութիւնը կամքի ոյժից աւելի զօրեղ է եղել՝ դրա համար նա չէ կարողացել թողնել և կարող է հիւանդանալ: Այդ խօսքերը լսելուց յետոյ, ես չը կարողացայ համբերել և ասացի եղբորս. «Ուրեմն նա մի անգլիսի մարդ է, որ չէ կարող իր անտանելի և ծիծաղելի սովորութիւնը թողնել: Եթէ նա ինձ ճշմարիտ սիրում է՝ դրա համար զոնէ նա պէտք է իր ծխելը թողնի, և այդ կարող է նրա սիրոյ համար մի գրաւական լինել:

Եղբայրս վրդաւուեց, որովհետեւ ես նորից կրկնեցի այն բոլոր խօսքերը, ինչ որ ես առաջ Ալբերտին էի ասել: Ես ձեզ կը ձանձրացնեմ, եթէ մի միջադէպի մանրամասնութիւնների վրայ երկար կանգ առնեմ: Բաւական է միայն ասել, որ վերջապէս Ալբերտը եկաւ ինձ մօտ և արտասուքը աչքերում խնդրեց, որ թոյլ տամ իրան ծխելու: Ես էլ լաց եղայ և ասացի.— Դէհ լաւ, ես ուզում եմ ցոյց տալ, որ ես աւելի եմ սիրում ձեզ, քան թէ դուք ինձ: Դուք իմ սիրոյ համար չը կարողացաք ձեր անտանելի սովորութիւնը թողնել, բայց որովհետեւ ես ձեզ աւելի ճշմարիտ եմ սիրում, դրա համար կ'աշխատեմ իմ հակակրօնութեանը յաղթել:

Կարճ ժամանակից յետոյ մենք ամուսնացանք, և Ալբերտը շարունակեց առաջուայ նման ծխել. բայց չնայելով դրան, ես Ալբերտի հետ երջանիկ կեանք էի վարում և բոլորովին մոռացել էի մեր կեանքի այն տխուր շաբաթուայ մասին, երբ ես (զարմանալի է) նորից յիշեցի մեր անցեալ կոիւնները:

Կէս տարի էր արդէն, որ մենք ամուսնացել էինք: Մի ևս րեկոյ ես նկատեցի, որ Ալբերտը (ինչպէս առաջ սովորաբար

անուամ էր) ընթրիքից յետոյ չը ծխեց: Ես բողբոսովին զարմացայ
և կարծում էի, թէ նա միայն այդ երեկոն բացառութեամբ չը
ծխեց: Բարեբախտաբար այդ մի և նոյն երեկոյթը միւս օրն էլ
նկատեցի: Ալբերտը երրորդ երեկոն էլ չը ծխեց, և զարմանքս
բազմապատկուեց. «Չը լինի՞ թէ նա իր կնոջ համար է ուզում
ծխելը թողնել, մտածեցի ես. բայց ինչու նա այդ սկզբում չա-
րեց, երբ ես նրան խնդրում էի»: Սիրտս յանկարծ սկսեց բաբա-
խել, և ինձ թւում էր, թէ նա այժմ ինձ անկեղծ սիրում է:
(Խնդրեմ չը ծիծաղէք): Ես ինձ մահկանացուներէ մէջ ամենա-
երջանիկն էի համարում: Ես երկար մտածեցի այդ բանի մասին
և վերջապէս գաղտնիքը իմացայ: Ալբերտի ծխախոտի տուփը
սեղանի վրայ ընկած էր, իսկ նրա սաթիկը պատրաստած ծխա-
փողը զանազան թղթերի մէջ էր ընկել (ծխափողը նա սովորա-
բար իր մօտ էր պահում). ուրեմն կասկած չը կար, որ Ալբերտը
ծխելը թողել էր:

Ես չը կարողացայ այլ ես երկար համբերել և ցանկանում
էի նրան երջանկութիւնս արտայայտել: «Ալբերտ, ասացի նրան
մի երեկոյ, դու կատարեալ հրեշտակ ես, որովհետեւ քո՝ գէպի
ինձ տածած սիրոյ համար թողեցիր ծխելը և ոչ մի գոգոհու-
թիւն չարտայայտեցիր»: Դրանից յետոյ ես գրկեցի և ողբորում
համբուրեցի նրան:

Բայց ես նորից զարմացայ, երբ նա խոյս տուեց և աշխա-
տեց ինձանից ազատուել: Քիչ լռելուց յետոյ, վերջապէս առայ
Ալբերտը. «Տեսնում ես, սիրելիս, որ ես ծխելը թողեցի, և այժմ
ուզում եմ քեզ դրա պատճառը բացատրել: Իմացած եղիր, որ
ես ոչ թէ քեզ, այլ հայրենիքս սիրելու համար եմ ծխելս թողել:
Քեզ արգէն յայտնի կը լինի, որ աւստրիական կառավարութիւ-
նը մեր երկրումն էլ է ծխախոտի մենապաշտութիւն մտցրել:
Մենք արգէն երգուել ենք, որ իւրաքանչիւր հայրենասէր պէտք
է ծխելը թողնի, որպէս զի դրանով կարողանանք մեր թշնա-
մու եկամուտները քչացնել: Այս բանը քեզ կարող է ծիծաղելի
թուել, բայց թշնամուն հարկաւոր է ասեղով ծակել, երբ նրան
չէ կարելի արով յաղթել»:

Այդ խօսքերը լռելուց յետոյ ես անսովոր գրութեան մէջ
ընկայ և աշխատեցի գոնէ ցոյց տալ, որ խտալուհին էլ խտալա-
ցուց պալիս հայրենասէր չէ կարող լինել: Ես ներքեի Ալբեր-
տին և գովեցի նրա ազնիւ վարմունքը, որ ինձ հերոսական էր
թւում. «Ես ներում եմ քեզ, ասացի, որովհետեւ դու շատ ճիշտ
ասացիր. դու մինչև անգամ պարտաւոր ես հայրենիքդ կնոջիցդ
աւելի սիրել և գերադասել»:

—Ուրեմն տեսնում էք, վերջացրեց իր պատմութիւնը տիկին Ֆօն Գ., ժպտալով դառնալով դէպի դօկտօրը, որ իտալացու մէջն էլ հայրենասիրական զգացմունքը սիրոյ զգացմունքից աւելի զօրեղ է, որովհետեւ տաքարիւն իտալացին հայրենիքի վերացական գաղափարի համար զոհեց իր ծխախոտը, որի հետ նա մտով և արիւնով կապուած էր:

Գերմ. թարգմ. Լ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՑ

Զէյթունի գայմազամութիւնն ունի 50 հայ, 10-ը թուրք մեծ ու փոքր գիւղեր, որոնք իրանց աշխարհագրական դիրքով և քէհնայութիւններով բաժանուած են չորս գլխաւոր մասի կամ գաւառների, որոնք են—Զէյթուն, Ալաբաւ կամ Արեգի, Մխալ եւ Փոնուզ:

Այդ բոլոր գիւղերը թէև ունեն իրանց քէհնաներն ու աղքեցիկ գիւղապետները, այսու հանդերձ պատկանում են Զէյթունի 4 թաղերին և նրանց չորս իշխաններին: Գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ տեղի ունեցած գլխաւոր վէճերը, դատերն ու հասարակական խնդիրները կարգադրում են այդ գիւղերը: Տակաւին մինչև վերջին ժամանակներս գիւղական բնակիչները առբք էին վճարում իրանց իշխաններին ամուսնական, ծննդեան և առևտրական սրոշ հիմունքներով: Նաև թուրք բնակիչները իշխանների հպատակներն են և ապրում են այս կամ այն իշխանի պաշտպանութեան տակ ձիւտ այնպէս, ինչպէս Վերին-Հայաստանի շատ գաւառներում հայերը ապրում են այս կամ այն քիւրդ կամ թիւրք քէլի կամ խանի իշխանութեան տակ:

Զէյթունի հիւսիսային և արևելեան կողմերը հաստատուած գիւղերն ու ամբողջ Արեգին պատկանում են Եէնի-Դիւնեայեան իշխանին. հարաւ-արեւմտեան գիւղերը՝ Բօզ-Բայիրի իշխանին. Մխալ գաւառակը, Թանըր և Դէճնիէլ թիւրքական գիւղերով միասին՝ Սուրէնեան իշխանին, իսկ Փոնուզ գաւառակը՝ Կար-Կալարի իշխանին:

ա) Զէյթուն գաւառակ.

Հիւսիսային լեռների բարերէր ձորերի և հովիտների մէջ հաստատուած են 12 մեծ ու փոքր գիւղեր, բաղկացած հայերից: Հայերը գաղթած են Զէյթունի վերի թաղից նախորդ դարու վերջերից սկսած: Բնակիչների ընդհանուր թիւը հասնում է մինչև 200 տան: Քաղաքի արևելեան կողմը, Բէրդինկա և ս. Փրկիչ լեռների ստորոտը՝ հաստատուած են ութ գիւղ, 180 տուն բնակիչներով, որոնց միայն 40 տունը թիւրք են: Չորսական

միշտ հետադուրս թևալով հարաւային և արեւմտեան կողմերը հաստատուած են երկու մեծ հայկական դիւղեր—Հաշի-Քերէ և Ֆենֆ կամ Խրքի, 50-ական տուն բնակիչներով: Ֆենքի չուրջը տնտեսուած են վանքի, եկեղեցու և բազմաթիւ շէնքերի աւերակներ:

բ) Ալաբաշ կամ Արեզի գաւառակ:

Ալաբաշը Ջիհանի և Ջէյթունի գետակի մէջտեղ մի թերակղզի է և բնական սահմաններով բաժանուած իր չրջակայ գաւառներէց:

Ալաբաշը ընկնում է Ջէյթունից հարաւ-արեւելք և ունի 300 տուն հայ բնակիչ, բաղկացած 18-20 մեծ ու սղաղիկ դիւղերից կամ, տեղական բառով, օբաներից, որոնք անուանուած են տեղի մեծ բնառնիքների սնունդներով կամ աղգանուններով և կամ մի որ և է պատմական գէպի յիշատակով: Ալաբաշը չունի բնական ընդարձակ դաշտադաշտներ, նա կազմուած է բազմաթիւ կոնաձև ձգուած հողաբլուրներից, որոնց ամենաբարձր գագաթը կոչւում է Շամբէկ, որ գտնւում է գաւառակի կենտրոնը և Ջէյթունից մօտաւորապէս 10 միշտ հեռի: Օրաները ջրուած են Շամբէկի չուրջը՝ վեց ժամ տարածութեան վրայ:

Ալաբաշը մի ընդարձակ նահապետական համայնք է, որ կառավարւում է մի ընդհանուր դիւղապետի կամ քէհեայի միջոցով: Նա բաժանուած է երեք մեծ գերդաստանների կամ աշիրեքների, որոնց անուններն են.—Վարդանենֆ, Շենքենֆ և Եեկենֆ: Վարդանենք հաստատուած են Շամբէկի արեւելեան և հարաւ-արեւելեան կողմերը, և օբաներից մի քանիսը ջրուած են մինչև Ջիհանի եղերքը: Այս գերդաստանը միւսներից աւելի բազմաթիւ է և ունի 200-ի չափ դէնք զործածող աղամարդիկ: Ընդհանուր գաւառի մեծ քէհեան կամ միւղիքը շատ անգամ այդ գերդաստանից է նշանակուել: Շէնքենք բնակուած են Շամբէկի բարձրագոյն մասերի վրայ, իսկ Եեկենենք հարաւային կողմը՝ Ջէյթունի գետակի եղերքները: Ալաբաշիները մի կամ երկու դար առաջ ապրում էին ս. Փրկիչ լեռան ձորահովտի մէջ, ինչ ժամանակ Արեզին բոլորովին ամայի ու անմարդաբնակ էր և Արեզնային թշնամիների անընդհատ յարձակումների պատճառով խոյս էր տուել գէպի հիւսիս: Սակայն յետոյ բազմաճառով և զօրանալով, հետդհետէ դրաւած են ամբողջ Շամբէկը և վերջին տարիներս էլ անցնելով Ջէյթունի չուրջ՝ առաջացան մինչև Քիւրքիւտի և Նադիրլիի սահմանները: Շէնքենց օբայից մի քանի ծերեր, իբր սերնդաբար աւանդուած իրանց պապերից, պատմում էին, թէ «չառ ժամանակ առաջ, երբ այս վայրերը բնակութիւն չը կար, մի քանի ընտանիքներ Սասունի կողմերից գաղթելով

ապաստանած են Աճե-Ձորը և յետոյ հաստատուած ս. Փրկչի լեռնահովիտների մէջ: Իբր թէ այդ ընտանիքներից երկուսը Սասունի Շէնքը գիւղի բնակիչներից են եղել, ուրիշ երկուսն էլ Տարօնի Վարդգէսիս գիւղից, որոնց այդ գիւղերի անուններով իրանց բազմացած ընտանիքները կոչուել են Շէնքեհնք և Վարդանեհնք»: Ալաբաչիների ընտանեկան և հասարակական սովորութիւնները և նիստ ու կացը չատ նման են սասունցիների սովորութիւններին և նիստ ու կացին:

Շամբէկի արևմտեան կողմը հաստատուած է մի գիւղ Ալաբոզան անունով: Մօտ 50—60 տարի առաջ մի քանի ընտանիք Միսալից գաղթել և բնակուել են այդտեղ, ուր բազմանալով՝ այժմ հասել է նրանց թիւը մինչև 25 տուն: Ալաբոզանը հաստատուելով Ալաբաչի հողի վրայ, այդու հանդերձ մինչև հիմա նոյնութեամբ պահած է Միսալի հետ իր նահապետական սոհմային կապերն ու յարաբերութիւնները և ենթարկուած է Միսալի քէհեայի իշխանութեան:

Ալաբաչը Ռուբինեան թագաւորութեան ընթացքում յիշուած պատմական Արեգին է*), որ ունէր իշխանական տուն, բազմամարդ գիւղեր, կրօնական միաբանութիւն և նշանաւոր վանք, որի իրաւասութիւնն ընդարձակուած էր չրջակայ բազմաթիւ թեմերի վրայ: Ալաբաչ կոչուել է թիւրքերի կողմից միայն այս դարու սկզբում: Դեռ մինչև այժմ գէյթունցին ու տեղացի բնակիչը անուանում են Արեգի, որ այդ անունը ընդունած է, անշուշտ, իր աշխարհագրական գիւղի ճորհով: Սկսած Շամբէկի բարձրութիւնից՝ հիւսիսից գէպի հարաւ, ամբողջ դաւառակը աստիճանաբար խոնարհուող բլրակներով ցածանում ձգւում է մինչև Զիհանի և Զէյթունի գետակի եղերքը և սովորաբար կոչուելով Երանկիւնի մի ընդարձակ դառիվայրի գիւղը ընդունած՝ տարածուած է արևելքի դիմաց: Եւ արեւակը, սուսուտուայ գէմ երևան դալով Ախլը-Դաղի բարձր գագաթներից, իր անդրանիկ շողերն ուղղակի կերպով ցոլում, սփռում է ամբողջ դաւառակի ընդարձակութեանը վրայ, միաժամանակ լուսաւորելով և՛ բազմաթիւ սանդխաւոր բլուրների բարձունքները, և՛ անտառները, ձորերն ու լեռնահովիտները, նրանց ամեն անկիւնները: Ահա ընտրեան սոյն տեսարանի առջև բնակիչները այն միջոցով են Արեգի կամ Արեգնի անունով:

Կիլիկիայի իշխանութեան և մասնաւորապէս XII-րդ դարու անմիջապէս վերջերը Լեոնի թագաւորութեան պատմու-

*) Տե՛ս ռիստան, Երես 191.

թեան մէջ յիշատակուած է Արեգնի բերդ *) և Արեգնի վանք, որոնք իր ժամանակին առաջնակարգ կարևորութիւն և դեր են ունեցել: Հիմնուելով պատմութեան տուած մեկնութիւնների և աւանդութիւնների վրայ, որպէս և աչքի առաջ ունենալով այդ վայրերի աշխարհագրական դիրքը, հին Արեգնի գաւառի սահմանները կազմում էին, արեւելքից՝ Զինանը, հարաւից՝ Ֆոնուզի գաւառը կամ համանուն գետակը, արեւմուտքից՝ Կօկիսոնի լեռներն ու Թէքիբի ձորահովիտը և հիւսիսից՝ Բէրիզի լեռները: Զէյթուն գաւառը, որ այդ ժամանակները գեռ ևս չէր կրում այդ անունը և չունէր այն նշանակութիւնը, ինչ ունի ներկայումս՝ գտնւում էր Արեգնի գաւառի սահմանում և վերջինիս բերդատէրերի իշխանութեան ներքոյ: Հին Արեգնի բերդը, որ անորոշ ու մութը կերպով յիշատակուած է պատմութեան մէջ և որի մասին մի քիչ ներքեւ պիտի խօսենք, մի և նոյն բերդն է, ինչ որ այժմ գոյութիւն ունի Արեգնի կամ Կիւրէտինի և կամ Ալաբաշի բերդ անուններով: Հ. Ալիշանը այդ բերդի վայրը փոխադրում է Եփրատի եզրերը՝ տարակուսելով նրա ճշտութեան նկատմամբ: Եւ, բացի այդ, եթէ Ալաբաշի շրջակայները երեսն չը գտն հին Արեգնի վանքի աւերակներ և կամ պակասի ստուգութիւնը նրա տեղի մասին՝ պէտք է կարծել, որ այժմու ս. Փրկիչ կամ ս. Աստուածածին վանքերից մէկն է նշանաւոր և պատմական Արեգնի վանքը: Այդ ժամանակներն առհասարակ վանքերը կոչւում էին իրանց գաւառի կամ երկրի անունով, ինչպէս հէնց այդ շրջակայքում՝ Կանչի վ., Փաւռնաւսի վ., Բնկուզուս վ., և այլն. մինչդեռ վերջերս մի և նոյն հաստատութիւնները ծանօթ են մեզ ս. Ստեփանոս վ., ս. Կարապետ վ., և այլն անուններով: Այժմ չը կան, չեն մնացել հին Արեգնից ոչ մի յիշատակ, ոչ մի հետք կամ աւերակ: Ամբողջ բլուրներն ու ձորերը ծածկուած են կարճ ու խիտ մացառներով, մայրիներով կամ զսնազան վայրի ծառերով, որոնք հազիւ մի քանի դարերի բուսականութեան արդիւնք են, և բացայայտ է, թէ նախ քան կարճ դարերի միջոցը այդտեղ գոյութիւն ունէր եռուն կեանք և աշխատում էին հաղարաւոր մշակող ձեռքեր:

Ալաբաշիները կարիճ են և զէյթունցու նման քաջ պատերազմիկ, ինչ որ յետոյ պէտք է տեսնուի պատմութեան ընթացքում: Նրանք մասնակցած են բոլոր կռիւներին և ամեն անգամ Զէյթունի համար ունեցել են այն եղակի դերը, ինչ որ առհասարակ պատերազմների մէջը ունեն առաջապահ զօրադնդերը:

*) Թիւրքական տիրապետութիւնից չետոյ, ինչպէս նաև այժմ, անուանում է Կիւրէտինի բերդ:

Ն. հէնց այդ պատճառով նրանց օբաները յաճախ աւերուած ու հրդեհուած են արչաւող թշնամիների կողմից: Ալաբաշցին այժմ շատ թշուառ դրութեան մէջ է և իբրև ապրուստի միջոց՝ ունի մշայն խաղողն ու չամիչը:

Ալաբաշի հարաւ արեւմուտք, Զէյթունի գետակի անմիջապէս եզերքը՝ կանգնած է պատմական նշանաւոր Արեգնի բերդը, որ տեղացիք շարունակում են անուանել Արեգնու կամ Կիւրէտի բերդ: Սա նշանաւոր է իր ամրութեամբ, բարձր ու լայն գիւղով և գեղեցիկ կլոր ձևով: Բերդի բոլորակի կողքերի սև ու բարձր ապառաժները կարծես վերից ի վայր ուղղակի կտրուած և արհեստական կերպով քանդակուած լինին: Միայն մի ճանապարհ բարձրանում է միջնաբերդը, որի համար հարկաւոր է մագլցելով գնալ: Դեռ ես, կիսափուլ, մնում են արտաքին դռան կամարներն ու շէմքը, որի երկու կողմերը, ապառաժների մէջ, յաջողակ կերպով փորուած են պահապանների յատուկ տեղերը, որոնք պահուել են նոյնութեամբ դարերից ի վեր: Բերդի վրայ բաւական ընդարձակ է, ուր, ինչ որ հաւանական է, հին ժամանակները գտնւում էին բազմաթիւ տներ ու հաստատութիւններ, որոնց աւերակները որոշ կերպով նկատելի են այժմ: Երթեկութեան համար ապառաժների վրայ տեղ-տեղ շինուած են նեղ, մանր, կանոնաւոր սանդուխներ, որոնց աստիճանների վրայ ստիպուած ես դնել ոտքերի ծայրերը միայն և զգուշաւոր կերպով: Բերդի արեւմտեան մասում պատ-բաստուած են երկու մէտր տրամագծով և քառակուսի բերաններով արհեստական վեց ընդարձակ և խիստ խորը ջրամբարներ, որոնց շուրջը շինուած կանոնաւոր ուղիները՝ անձրևի և ձիւնից հալած ջրերը հաւաքում են այնտեղ: Անկարող եղայ գտնել ու և է արձանագրութիւն:

Բերդի հանդէպ, գետակի միւս եզերքը, նոյնանման ապառաժներով և աւելի բարձր գիւղով կանգնած է մի հսկայ սար՝ Ալա-Գայա կամ Գաթա սնունով, որ նոյնպիսի նշանաւոր ամրութիւն է և ունի բազմաթիւ ընդարձակ քարայրներ, ուր երկար ժամանակ ապաստանել են Զէյթունի ասպատակային խմբերը՝ թէ նախորդ դարերի և թէ Պալիկ փաշայի ու Շամ-Քէչիչ օղլիի ժամանակները: Սոյն բերդի և Գայայի համար տեղացիները պատմում են աւանդաբար առասպելախառն պատմութիւններ:

դ) Միայն կամ Աւագ-Կալ գաւառակ:

Միայնի գաւառակը գտնւում է Զէյթունի հարաւ-արեւմտեան կողմը գրեթէ 5 մղոն հեռաւորութեամբ, ընդամենը 350 տուն բնակիչներով: Սոյն գաւառակի գիւղերն էլ Ալաբաշի հետ միասին երկու անգամ այրուեցին թիւրքերի կողմից անցեալ տա-

բուսայ վերջին կիսում: Բնակիչների ասպրտատի միջոցն է, ինչպէս միւսներինը, միայն խաղողը, և գտնւում են ծայրայեղ աղքատութեան մէջ:

դ) Ֆունուզի գաւառակ.

Ֆունուզը գտնւում է Զէյթունի հարաւ-արեւմտեան կողմը, մօտաւորապէս 24 մղոն հեռաւորութեամբ: Սրանից 20 տարի առաջ այս գաւառակը, հակառակ իր աշխարհագրական և տնտեսական յարմարութիւններին, պատկանում էր Անգրունի գայմազամութեան, սակայն 78-ի յայտնի դէպքերից յետոյ արձանագրուեց Զէյթունի գայմազամութեան հետ միացում: Նրա սահմաններն են, հիւսիսից՝ Թէքիրի գետակը, արեւմուտքից և հարաւից՝ Կօկիսմնի ու Կաղանի լեռները և հարաւ-արեւելքից՝ Սէկի լեռը:

Ֆունուզի գաւառակը բաղկանում է մօտաւորապէս 16 հայկական գիւղերից, որոնք ունեն ընդամենը 450 տուն բնակիչ և մի քանի թիւրքական գիւղեր՝ 70 տուն:

Գիւղերից ամենամեծն է Ֆունուզ կամ Խօնուզ, 200 տուն բնակչով, որ հաստատուած է համանուն լեռան արևելեան ստորոտը՝ գետակի հիւսիսային եզերքը, մի փոքրիկ ձորահովտի մէջ: Միսուանեան հարստութեան ժամանակ նշանաւոր է եղած Ֆունուզը *), Նկատի առնելով տեղական աւանդութիւնը, իբր 6—7 դար առաջ Ֆունուզը հաստատուած էր գետակի միւս եզերքը Սէկի զառիվայրի վրայ, իսկ աւելի վերջ, երբ արտաքին թշնամիներն յարձակումները սաստկացան, բնակիչները, այլ ևս անկարող զինազրկուլ՝ փոխադրուեցին այժմու վայրը աւելի ապահով դիրքով: Հաւանական է, թէ այս է պատճառը, որ պատմութիւնը յիշատակում է «հին» կամ «նոր» Ֆունուզ անունները: Անցեալ դարու սկիզբները բնակիչները բաղմանալով ջրուած են շրջակայ վայրերը և կաղմեղ են շրջակայ գիւղերը կամ օբաները:

Գլխաւոր գիւղերն են.—Ֆունուզի հիւսիսային կողմը, իրարից մէկ և կէս կամ երկուական մղոն հեռի, Հիւն-գեղ և Կոչուլա: Առաջինի արևելեան կողմը, հինգ վայրկեան հեռի, գտնւում է աւերակ դարձած մի բերդ, բնականաբար հին Փառնաւաք, որի բերդատէրն էր, XII-րդ դարի վերջերում, Աբդուրիւ անուն մի իշխան: Այգտեղ բարձրանալը բաւական դժուար է. վերը գեո կանդուն են կիսափուլ պարիսպներ, կամարներ և սանդուխներ: Բերդի շուրջը յայտնի են երեւում շէնքերի մնացորդներ և մի վանքի ու եկեղեցու աւերակներ, որոնց մասին ժողովրդական աւանշութիւնը հաղորդում է, իբր թէ սրանք գեո

*) Տե՛ս «Միսուան», 192 էրես:

դոյութիւն ունէին մէկ և կէս կամ երկու դար առաջ: Հին-գեղջի մի քանի ծերեր պատմեցին, թէ իրանց պապերի ժամանակ, այսինքն 18-րդ դարում, մահմեդական բերդատէրեր պաւած ունէին այդ և Արեգնու բերդերը և բնակութիւն հաստատած: Սոյն երկու բերդերը կանգնած են դէմ առ դէմ, բարձր գիրքերի վրայ, մօտաւորապէս 10—12 մղոն հեռաւորութեամբ: Սրանց վերջին տէրերը, իբր, երկար ժամանակ կսիւններ են ունեցել և կտորել միմեանց: Անկարող եղաց ստոյգ տեղեկութիւն ստանալ, թէ երբ էր այդ և բերդատէրերը ինչ ցեղից էին և կամ ինչպիսի յարաբերութիւն ունէին հայերը դրանց հետ: Հին-գիւղի ամբիջապէս մօտն է ս. Կարապետ նշանաւոր վանքը, որ վառուկ թիւրքերի և չէքէզների կողմից վերջին ապստամբութեան միջոցին: Վանքի մէջ գտնուում էին Ռուբինեանց ժամանակից մնացած բազմաթիւ հնութիւններ, ձեռագրեր, յիշատակարաններ, թանկազին եկեղեցական սպասներ և այլն, որոնք, պահուած լինելով զաղտնի մի տեղ՝ այրուեցին վանքի հետ միասին:

Փննուզի արեմտեան կողմը գտնուում է Հին-Կանչիկ կամ Չուգուր-Հիսարը, որի դիրքը խիստ անառիկ է և ունի մի փոքրիկ ու բարեկեր դաշտագետին՝ չբնակատուած լեռների անանցանելի չգլխներով, որոնք պատասխարած են նրան՝ որպէս բռնական ամուր պարիսպներ: Հայերը անուանում են Կանչի նաև այժմ: Սրանից մօտ 15—20 տարի առաջ այդտեղ հաստատուել է մի հայկական գիւղ—Ալաճաճենք՝ տեղափոխուած Փննուզից: Դաշտի հիւսիսային կողմը, միմեանց կցուած, կան պատմական Կանչի բերդն ու կիսաւեր ս. Ստեփանոսի վանքը, որի մատուռի մէջ կայ մի գերեզման: Այդտեղ, այդ գերեզմանի մէջ է թաղուած ունեցի Ստեփանոսի դիակը, որի գերեզմանաքարի մօտից բղխում է սառը և անուշ ջուր: Վանքից դէպի արեւմտ-հիւսիս, կէս ժամ հեռու, Կանչիի լեռնահովտի մի ձորի մէջ սպանուած են Ստեփանոսի 33 ընկերները, որոնց յիշատակը տօնում է հայոց եկեղեցին: Ծերունի գիւնականը՝ Հ. Դ. Ալիշանը մանրամասն կերպով պատմում է Ստեփանոսի սպանութիւնը ու այլ և այլ պարագաները, սակայն նահատակութեան տեղի մասին երկմտութիւն է յայտնում*): Տեղական աւանդութիւնը, չը նայած որ երկար դարեր են անցել, բոլորովին թաքմ կերպով նշանակում է վանքի, գերեզմանի և սպանութեան տեղերը: Թէ հայերը և թէ Չուգուր-Հիսարի թիւրքերն ունեւոր են գնում այդ գերեզմանի վրայ և տարւեալ մէջ մի օր ահագին բազմութիւն է հաւաքւում նրանց յիշատակը տօնելու:

*) Տե՛ս „Սխտան“, 184—185 երես:

Փոնուզի շրջանակները լիքն են բազմաթիւ հնութիւններ և աւերակներ: Չուգուր-Հիսարի մէջ կան երբեմն լեռների ստորոտը նուրբ քանդակագործութեամբ և քառակուսի փոքրիկ դռներով փորուած մեծ ժայուեր, որոնք խուցի նմանութիւն ունեն և արդիւնք են երկարատե ու հմտալից աշխատութեան: Պարզ է, որ հռոմէական և յունական դարերից են մնացած: Այդ քարէ խուցերը, հաւանականաբար, ճգնաւորների բնակարաններ են եղած, իսկ հալածանքների ժամանակ փախստականների ապաստան:

Փոնուզից 3 մղոն հեռու գէպի հարաւ, Սէկի լեռան հիւսարեմտեան կողմը, մէկ աննշան բերդի շուրջը գտնուում են ընդարձակ աւերակներ, որոնց մասին բնակիչները աւանդում են, թէ այդտեղ հաստատուած էր հին Ուլիսա քաղաքը, որ հրդեհուելով արշաւող ցեղերի կողմից՝ ողջ մնացած բնակիչները խոյս տուին և բնակուեցին Փոնուզի գետի միւս կողմը:

Փոնուզիցինքն ունեն ընդարձակ խաղողի այգիներ և մի և նոյն ժամանակ պարսպում են փայտահատութեամբ և նսնանապահութեամբ: Փոնուզն ու իր գաղթականութիւնը զգալի կերպով զանազանում են իրանց սովորութիւններով, հասարակական նիստ ու կացով մօտակայ հայկական գաւառների բնակիչներից: Սրանք կուլտուրապէս աւելի բարձր են քան շրջակայ գիւղերը:

Փոնուզից 3 մղոն գէպի արեւելք համանուն գետակը և կէս մղոն աւելի հեռու Ձէյթունի գետակը միանում են Թէքիրի ջրի հետ, ուր, այդ միախառնուած տեղը, կոչւում է Սու-Չաքի:

Կապանը Կիլիկիայի պատմութեան մէջ ամենայայտնի տեղըն է զբաւում: Ռուբինեան հարստութեան ընթացքում նա երկար ժամանակ մնացել է հայոց իշխանութեան ներքոյ և եղել հայ իշխանների կամ թագաւորների կենտրոնաւայր: Նշանաւոր են նրա աշխարհագրական ամուր գիրքը, անառիկ լեռները, որոնք բնական պարիսպ են եղած երկրի համար՝ իրանց նեղ ու դժուարանցանելի կիրճերով, նրա բերդերը և ընդարձակ բարերներ դաշտը:

Կապանը գտնուում է Մարաշի, Հաճնի և Ձէյթունի մէջտեղը, իւրաքանչիւրից մօտաւորապէս 48-ական մղոն հեռաւորութեամբ և վերջինի հարաւարեմտեան կողմը: Կապան գիւղը հաստատուած է մի լեռնաշղթայի ստորոտը ռազմական կարևոր գիրքով: Գիւղից գէպի արեմտեան հիւսիս, հինգ մղոն հեռի, նեղ կիրճերի բացուածքի առջև կանգնած է համանուն յայտնի բերդը, որի շինութիւնն ու ճարտարապետութիւնը հռոմէական դարերի գործ է, և գեռ ևս հաստատ մնում են ներքնաբերդի

չէնքերի մեծագոյն մասը—կամարակապ սնեակներ, պարիսպներ և այլն: Բերդի հիւսիսային և արևելեան կողմերը բարձրանում են բարձր ապառաժներով ընդարձակ լեռներ, որոնք կոչւում են Ասուածաւեհ և Ղալբանկը: Բերդից հիւսիս-արևմուտք, աւելի բարձր գիրքով և հաղիւ կէս մղոն հեռի է հին Շողականը, որի զագաթի վրայ ապառաժների մէջ հաստատուած է մի գմբէթաւոր ուխտատեղի՝ սառը աղբիւրով և մի գերեզմանով: Տեղացիք նշանակում են նոյն այդ տնուէնով և սլատմում նրա մասին աւանդական զանազան անց ու դարձեր:

Գիւղի առջև տարածւում է դաշտը՝ մօտաւորապէս 20 (?) մղոն երկարութեամբ և 18 (?) մղոն լայնութեամբ, ուր մշակւում են ցորեն, գարի և այլ հացաբոյսեր, և որ ոռոգւում է Գէօր-Սիւլիւ գետակով: Վերջինս ծագում է Կօկիսոնի լեռներից և անցնելով Եէնիջէ-Գալէից ոչ շատ հեռի՝ միանում է Ջիհանին: Դաշտի հարաւային լեռների կողքին կանգնած է մի կիսաւեր բերդ, որի քարայրներում պատասպարւում են Դաւութլու անունով հայ զիւղի վրանաբնակ բնակիչները ձմեռուայ ամիսներում:

Կապան դաւառակը կաղմում են վեց զիւղեր, չորս հայկական և երկու թիւրքական:

Կապանի բոլոր զիւղերն ունեն բարերեր ու ընդարձակ դաշտեր և արտադրում են այլ և այլ հացաբոյսեր: Երկրագործութիւնը այստեղ աւելի լաւ վիճակի մէջ է քան չրջակայ հայկական միւս գաւառներում:

Կօկիսոնը գտնւում է Զէյթունից հիւսիս-արևմուտք մօտաւորապէս 40 մղոն հեռու, ընդարձակ բարերեր լեռնադաշտերով: Դեռ սրանից 40 տարի առաջ այնտեղ հաստատուն բնակութիւն չը կար, և ամալի երկրի մի մասը ծածկուած էր անտառներով: Բազարջըզ, Չուգուր և Ամբզ օվաները բնակող թիւրքմէն, աւշար, թէջիւր և ուրիշ բազմաթիւ ցեղեր ամառը բարձրանում էին այնտեղ իրանց արջառների հետ: Սակայն 60-ական թուականներից յետոյ սուլթան Ազիզի կառավարութիւնն այդ բարերեր դաւառը յանձնեց Կովկասից դաղթող Զէրքէզ ցեղերին, որոնք այժմ բաղմացած են և իրանց թիւը հասնում է Կօկիսոնի գաւառակի մէջ մօտ 1500 տուն:

Բնակիչներն ընդհանրապէս գաղթած են Մխալից անցեալ դարու սկիզբները և բազմացած: Նրանք սլարապում են երկրագործութեամբ:

Սեկիջէ-Դալե գաւառակը գտնւում Զէյթունի հարաւային կողմը, մօտ 70 մղոն հեռի: Այնտեղ կան մօտաւորապէս 600 տուն բնակիչ, որոնց երկու երրորդը հայեր են 12 զիւղերում բնակուած:

Այստեղ աւելորդ չենք համարում դնել վիճակագրական մի աղիւսակ, որից կարելի է, մօտաւոր թուերով, ամփոփ գաղափար կաղմել Զէյթունի գաւառի ազգաբնակչութեան մասին:

Զէյթուն գաւառի վիճակագրութիւնը

(Պատասխան 95—96 քուականին)

	տուն.	տուն.
Զէյթուն քաղաքը	2000	հայ 30 թիւրք.
Զէյթունի հիւսիսային կողմը 12 գիւղեր	100	» 100 »
» արեւելքը 8 գիւղեր	140	» 40 »
Հաջի-Դէրէ և Ֆէնք	100	» — »
Ալաբաշ կամ Արեգի գաւառակը	350	» — »
Միսլ կամ Աւագ-Կալ »	350	» 70 »
Փանուզ՝ իր շրջականերով	500	» 70 »
Կապան՝ վեց գիւղերով միասին	640	» 90 »
Կօկիսոնի հայկ. գիւղերը Զէյթունի սահմանի մէջ գտնուած	350	»* 50 »
Եէնիջէ-Գալէի միւղիւրութիւնը	400	» 200 »
	4930	» 650 »
Իւրաքանչիւր տուն հաշուելով 7-ա- կան հոգի*)	×	7
	34,510	հայ. 4,550 թիւրք:

Գումար Զէյթուն գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան՝ 39,060 բնակիչ, որի գրեթէ հարիւրի 89-ը հայ է և 11-ը թիւրք:

Հ.

*) Զէյթունի թէ՛ քաղաքի և թէ՛ գիւղերի մէջ ընտանիքները բաղմանդամ են և առհասարակ մի տան անդամների թիւը 10-ից աւելի կը լինի, սակայն ալոտեզ մենք կը հաշուենք իւրաքանչիւր տուն առնուազն 7-ական հոգի:

Գ Ի Ի Ղ Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

(Շարունակութիւն)

Գ Լ Ո Ի Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Ա.

Նոյն օրը երեկոյեան, Նուրեանների տան հիւսիսային մեծ սենեակում, որ կոչւում էր երկրորդ դահլիճ, վառուեց ելեքտրական ջահը: Դա նշանակում էր որ մի փոքրիկ, ոչ-պաշտօնական երեկոյթ կայ այնտեղ: Ելեքտրական առատ լոյսերը մեծ պատուհանների միջով թափուել էին տունը չընկալաւով հրապարակի վրայ, ուր քամին գեռ շարունակում էր իր գոլթիւնները:

Պատի ճակատից, մի ոսկեզօծ չքեղ չընկալի միջից, հաճելի լոյսերով ողողւած քառակուսի սենեակին նայում էր մեծ իւղանկարը, մի շատ յայտնի վրձինի գործ, որ պատկերացնում էր ինչ-որ հին, հեթանոսական զոհաբերութիւն անտառի մէջ, կապոյտ երկնքի տակ: Պատկերից ցած գրուած էր թաւշապատ բաղմոց, իսկ նրա առջև, ձուածե սեղանի կողքին, թիկնաթոռներից մէկի մէջ կիսով չափ պառկած էր մի կարճահասակ, բայց խիստ վայելչակազմ, սիրունատես տղամարդ:

Դա ինքը, պարոն Նուրեանն էր: Երեկոները նա հանգստանում էր: Բայց այս երեկոյ նա ստիպուած էր խանգարել այդ կարգը նախ և առաջ այն պատճառով, որ այդպէս էր կամեցել նրա կինը և երկրորդ, որովհետև անակնկալ կերպով եկել էր Թէոդորոս Չարվազարեանը մի կարևոր գործի մասին խօսելու:

Չարվադարեանը այն գեր ու կոլոր մարդն էր, որ նստած էր նրա դիմաց և մեծ աշխոյժով պատմում ու բացատրում էր մի ծրագիր, որի մէջ խոշոր մասնակցութիւն պիտի ունենար և Նուրեանը:

Մօտ մի ժամ էր, ինչ նրանք խորհրդակցում էին քառակուսի սենեակի լուսթեան մէջ: Ոչ ոք չէր խանգարում: սենեակը երեք դռներ ունէր, բայց դրանցից ոչ մէկն էլ չը բացուեց ամբողջ ժամանակ: Իսկ հարուստ կահ-կարասիները, բոլոր այդ բաց կապտադոյն թաւշով ծածկուած թիկնաթոռները, անկիւններում դրած հարաւային հաղուագիւտ բոյսերը, մեծ դաշնամուրը ականջ չունէին որ լսէին խօսակցութիւնը:

Հարցը լուրջ էր, բարդ: Բայց Նուրեանը չէր շտապում: Նա սառն էր, համարեա անտարբեր. նրան չէր վարակում այն տենդոտ տրամադրութիւնը, որի մէջ ընկել էր նրա կոլոր խօսակիցը: Չարվադարեանը գործի էր դրել իր լեզուի ամբողջ ճարտարութիւնը և անդադար պտտեցնում էր իր մտտ, ծանր մարմինը թիկնաթոռի մէջ, շուտ-շուտ վեր էր կենում, էլի նստում, իսկ երբեմն էլ գնում էր դէպի բազմոցը, ընկնում էր նրա մէջ, արագ կերպով խաղացնում էր իր կարճիկ օտները:

Եւ ամբողջ ժամանակ նրա թուխ աչքերը հաստ ու թուխ յօնքերի տակից մեխուած էին տանտիրոջ վրայ: Նուրեանի դէմքից չէր իջնում մեղմ ժպիտը, դա խոշոր գործերի տէր վաճառականի ինքնավստահ ժպիտն էր: Եւ Չարվադարեանին շատ էր այրում այդ գոռոզ ինքնավստահութիւնը: Նա տեսնում էր որ իրան բարձրից են նայում այստեղ: Այնքան գործի աշուղութիւնը չէր նրան հետաքրքրում, որքան այդ վիրաւորական վերաբերմունքը ջախջախելու ցանկութիւնը: Ժամանակ է որ Նուրեանը և նրա նմանները հասկանան, որ առաջին կարգի վաճառական Թէոդորոս Չարվադարեանը նրանց բոլորի համահաւասար ընկերն է:

—Գալիս է, Սամուէլ Իսայիչ, հարցրեց նա, իր ուռուցիկ թաթը մեկնելով Նուրեանին:—Բեր խփենք,

եղբայր, բեր. էլ ի՞նչ ես մտքի տակ ընկել: Խփենք այժմ, իսկ պայմանը կը ստորագրենք վաղը:

Նա բարձրացրել էր ձեռքը, պատրաստ խփելու. նրա խոշոր երեսը ոգևորութեան մի մեծ ժպիտ էր դարձել, վառուել, քրտնել: Ամբողջ քաղաքում միայն նա էր, որ Նուրեանի հետ «գուռ»ով էր խօսում:

Բայց Սամուէլ Իսայիչը ոչ միայն տեղից չը շարժեց իր ձեռքը, այլ և բաւական սառն կերպով նկատեց.

—Հօ Շէյթան-Բաղարի խանութպան չենք, որ այդ գռռհիկ ձևով համաձայնութիւն կնքենք:

Չարվադարեանը իսկոյն հասկացաւ այդ ակնարկութեան ամբողջ միտքը: Նուրեանը, ի հարկէ, յետին մշտքով, վիրաւորելու նպատակով չէր, որ տուեց Շէյթան-Բաղարի անունը, բայց Չարվադարեանը յիշեց իր անցեալը...

Այնուամենայնիւ, նա իրան չը կորցրեց: Նուրեանը հօ այլ ևս զուտ վաճառական չէր. նա շատ էր բարձրացել այդ դասակարգից, արդէն խառնուել էր իսկական արիստոկրատիայի հետ: Արդիւնաբերութեան բոլոր խոշոր ներկայացուցիչները հետեւում են նրա օրինակին: Այս բոլորը ճիշտ է, Նուրեանը իրաւունք ունի: Բայց միթէ այնքան չնչին է իր, Թէոդորոս Չարվադարեանի իրաւունքը:

Կարծես այդ հարցն էր տալիս նա, երբ նորից մօտենալով տանտիրոջը, անփոյթ կերպով արտասանեց.

—Ի՞նչ անեմ, Սամուէլ Իսայիչ: Այսքան գեղեցիկ, չահաւէտ առաջարկութիւն և քո սառն վերաբերմունքը... Գործի աշուղդութիւնը ապահովուած է. եթէ չը կայ ուրիշ գրաւական, բաւական չէ հէնց իմ բախտը...

Նուրեանը յաղթահարուած էր: Այո, այդ մարդը իրաւունք ունէր այդպէս խօսել իր բախտի մասին:

Երկու տարի առաջ նա մտքով էլ չէր անցկացնի, թէ այսպիսի մեծ տնեւում ընդունուած մարդ կը դառնայ: Իսկ այժմ ամեն տեղ նրան գրկաբաց են ընդունում, ամենքը նախանձում են նրան: Բախտ... Որքան էլ բարձր,

կրթուած մարդ էր Նուրեանը, բայց, իբրև վաճառական, չէր կարող անպայման չը հաւատալ բախտին: Իր կեանքում շատ և շատ փորձերով էր համոզուել, որ եթէ չը կայ բախտ, Նուրեանների աշխարհահոշակ ամուր ւռուտրական տունն էլ չէ կարող մեծ վաստակներ ստանալ:

Իսկ Չարվաղարեանի բախտը միանգամայն չլացուցիչ էր: Ուրքան բարձր թուիչք գործեց մի կարճ միջոցում նա, որ դեռ երէկ, անցեալ օր այնքան փոքրիկ գործի տէր էր, որ նոյն իսկ հարստահարուած էր մեծերից: Բախտի այդ սիրասուն զաւակը հիացնում էր մանաւանդ իր անվախութեամբ. մանր թուիչքներ չը գիտէր նա. երբեմն այնպիսի յանդուգն ձեռնարկութիւններ էր սկսում, որ ամենքը ասում էին, թէ նա գժուել է: Բայց բօրսայում, գրասենեակներում, սալօններում յանկարծ տարածւում էր Չարվաղարեանի բախտի մի նոր, հրաշալի յաղթանակի լուրը: Նա օրուայ հերոս էր դրամական առիւծների աշխարհում: Եւ հարցնում էին. ո՞ւր կ'երթայ նա, եթէ բախտը այդպէս շարունակէ հովանաւորել նրան երկար, անընդհատ...

Նուրեանը խորին ուշադրութեամբ լսում էր, իսկ Չարվաղարեանը մի քանի նոր բաներ էլ պատմեց իր բախտի մասին: Ու փառաւորւում էր, տեսնելով թէ ինչպէս այդ առաջնակարգ մարդը շարժում է իր գլուխը ի նշան մեծ հիացմունքի, որ յաճախ համարեա նախանձի էր փոխւում: Տպաւորութիւնը այնքան ընկճող էր Նուրեանի համար, որ նա նոյն իսկ ժպտաց, երբ Չարվաղարեանը ձեռքը դրեց նրա ուսին ու մտերմաբար թօթուելով, ասաց.

— Մամուէլ Նուրեանի յամառութիւնն եմ ուզում կոտրել գոնէ մի անգամ:

Ապա ծիծաղելով խոնարհուեց գէպի Նուրեանը, գլուխը մօտեցրեց նրա գլխին այնպէս, որ իր ծանր ու խոնաւ շնչառութեամբ տաքացրեց նրա երեսի կէսը, և երերալով իր կոլոր մարմնով, պայմանների մի նոր ձեւակերպութիւն առաջարկեց:

Տանտէրը լսում էր. այլ ևս Շէյթան-Բազարը չէր գալիս նրա միտքը: Դիւի թեթեւ շարժումներով նա համաձայն էր Չարվադարեանի հետ, որ դրանից աւելի մեծ զիջողութիւն չէ կարելի պահանջել առևտրական մարդուց, որ այդքան հաւատ ու վստահութիւն միայն ամենամօտիկ բարեկամին կարելի է ընծայել: Նա այժմ աւելի մատչելի էր, աւելի զիջող: Վերջնական խօսք չասաց նա: Պէտք էր դեռ հարց ու փորձ անել գլխաւոր կառավարչից, պէտք էր գրասենեակում մի քանի թուանշանների նայել:

Սակայն գործի կէսը կատարուած էր: Չարվադարեանը այլ ևս չը խօսեց այդ մասին: Այժմ նա մի սովորական խօսակից էր: Իբրև այդպիսի մարդ, նա սիրում էր միայն հանաքներ անել. թէև այդ բանի մէջ բախտ չունէր, բայց ոչինչ չէր խնայում սրախօսի անուն ստանալու համար. գոնէ իր ասածների վրայ ամենից առաջ և ամենից թունդ նա ինքն էր ծիծաղում. իսկ սրախօսութիւնների մէջ պաշար ունենալու համար եռանդուն կերպով հաւաքում էր ամեն տեսակ անեղիգօտներ, ծիծաղաշարժ պատմուածքներ, ուշադրութիւն չը դարձնելով նրանց բովանդակութեան վրայ:

Մի քանի բան ասաց, Նուրեանը ծիծաղեց: Դուռը բացուեց և աղախինը յայտնեց, թէ տէլէֆօնը կանչում է:

Նուրեանը վեր կացաւ, խնդրելով Չարվադարեանին սպասել: Գործարանի կառավարիչը երեկոները գեկուցում էր տալիս տէլէֆօնի միջոցով: Լսելը և կարգադրութիւններ անելը մի քանի րոպէի գործ էր:

Բ

Մնալով մենակ, Չարվադարեանը ընկաւ բազմոցի վրայ, սկսեց խաղաղօնել ոտները և այս ու այն կողմ նայելով, տուգեցնում էր իր կարմիր, ածելած թշերը, օդ էր դուրս փչում: Ապա վեր կացաւ, հանդարտ ման էր գալիս փոքրիկ դահլիճում: Նա գիտէր որ տիկին

Նուրեան տանն է, զբաղուած է մի քանի մարդկանց հետ խորհրդակցելով: Այս տան թագն ու պսակը տիկինն էր: Առանց նրան ոչինչ հրապոյր չէր լինի այս ոսկէզօծ պատերի մէջ. Սամուէլ Նուրեանը շատ է եսամուլ, սառն ու պաշտօնական:

Այդ էր պատճառը, որ երբ տիկին Նուրեան ներս մտաւ մի խումբ մարդկանց հետ, Չարվադարեանի առաջին գործը եղաւ գանգատուել, որ իրան մենակ են թողել:

— Երևի ես շատ անհետաքրքական հիւր եմ, Աննա Եգորովնա:

— Ի՞նչ էք ասում, Ֆէօդօր Ներսէսիչ, կարելի է այդպիսի բան երեւակայել, պատասխանեց տիկինը մի սքանչելի ծիծաղով և շատ սիրալիր կերպով բարեկեց նրան:

Չարվադարեանը խոնարհ ողջոյններ տուեց, իր յարգանքները յայտնեց:

— Եւ չեմ նեղանայ, եթէ դձուր ինձ անհետաքրքրական հիւր համարէք, աւելացրեց նա, բաց չը թողնելով տիկնոջ ձեռքը:

— Ա՛հ, թողէք, խնդրեմ, այդ խօսքերը: Դուք ծանօթ չէք...

— Օ՛ր, օրիորդներն էլ այստեղ են: Բձրեւ, հազար բարեւ, օրիորդ Սիրանոյշ. բձրեւ, օրիորդ Շուշանիկ:

Երկու օրիորդները մի ակնթարթում կարմրեցին և ծիծաղելով սեղմեցին Ֆէօդօր Ներսէսիչի ձեռքը:

— Դուք այստեղ մի ամբողջ ժողով էք ունեցել:

— Այո՛, հաստատեց տիկինը: — Խնդրեմ ծանօթացէք...

— Նախ թո՛ղ տուէք խոնարհ կերպով նկատել, որ դուք, Աննա Եգորովնա, մեծ չարչարանք էք յանձն առել, շատ մեծ...

Տիկին Աննան մի սիրուն ժպիտ նուիրեց նրան իբրեւ բարեհաճութեան նշան: Չարվադարեանը դիմեց օրիորդներին.

—Շնորհաւորում եմ ձեր առաջին քայլը, օրիորդներ, այս օրուանից դուք կատարեալպէս չափահաս էք:

—Ի՞նչ քայլ, Ֆէօդօր Ներսէսիչ, հարցրեց օրիորդ Սիրանոյշը աւելի ևս կարմրելով:

—Անտեղի և աւելորդ համեստութիւն... Քաղաքում արդէն խօսում են ձեր բարեգործութեան մասին: Իսկ ինչ է բարեգործութիւնը, եթէ ոչ չափահասութեան մի վկայական: Կլուբում ես միայն «Средкоза» եմ կարդում, մնացածը սուտ է և ոչինչ: Դուք գիտէ՞ք թէ ինչ է դա:—Օ՛, մի զարմանալի սրամիտ չաբաթաթերթ: Նա ասում է թէ կանայք բարեգործի դեր ստանձնում են կամ ձանձրոյթից կամ... երկրպագուներ գտնելու համար...

Նա կուշտ-կուշտ ծիծաղեց, նայում էր կանանց, որոնք փոքր ինչ շփոթուած էին երևում:

—Երկրպագուներ գտնելու համար, այո՛, սա շատ լաւ է,—չարունակեց Չարվադարեանը պինդ ծիծաղից կարմրած ճակատով:—Ներեցէ՛ք, այստեղ ոչինչ անյարմարութիւն չը կայ. տպուած, ցենզուրայից անցած խօսքեր են: Ես ինքս մի քիչ չարախօսութիւն եմ գտնում այսպիսի բացատրութեան մէջ. իմ կարծիքով, բարձր դասակարգի կանայք բարեգործ պիտի լինեն, դա օրէնք է...

Այս երկդիմի բացատրութիւնները միայն ներողամիտ, աւամայ ծիծաղներ պատճառեցին կանանց: Ամենքը գիտէին, որ այդպէս խօսողը Չարվադարեանն է. իսկ Չարվադարեանը վաղուց էր հասարակութեան մէջ տիրացել ազատ լեզուի արտօնութեան: Նրա հրաշագործ բախտն էր այդ արտօնութիւնը ստեղծել: Մի մարդ, որ երբեմն մի, երկու օրուայ ընթացքում տասնեակ հազարներ օգուտ էր վերցնում, սքանչացման բացականչութիւններ տարածելով ամեն տեղ, չէր կարող մերժուել հասարակութեան կողմից միայն այն պատճառով, որ խօսում էր շատ ազատ:

Տիկին Նուրեան միայն շտապեց օգուտ քաղել տիրած փոքրիկ լուսթիւնից և նորից ասաց.

—Յէօդօր Ներսէսիչ, դուք չը ծանօթացաք...

Նա ձեռքը ուղղեց դէպի չորս երիտասարդները, որոնք ամբողջ ժամանակ կանգնած էին մնացել:

Չարվադարեանը առանց մի բառ արտասանելու սկսեց ծոյլ կերպով ձեռք տալ նրանց, իսկ տիկին Աննան «ներկայացնում էր» նոր ծանօթներին, այսինքն յայտնում էր, թէ ով ինչ է: Առաջինը նախկին մի ուսանող էր, որ մի ինչ-որ խառնակութեան պատճառով կիսատ էր թողել ուսումը, բայց յայտնի էր իբրև ընդունակ ու եռանդոտ մարդ. նա վճռել էր նուիրուել գրականութեան, այդ պատճառով էլ ոչինչ պաշտօն չէր ստանում և մի-մի յօդուածներ էր տալիս տեղական լրագիրներից մէկին:

Տիկինը այս երիտասարդի մասին մի առանձին ուշադրութեամբ էր տեղեկութիւններ հաղորդում: Ապա դալիս էր մի հաշուապահ, որի կենսագրութեան ամենագլխաւոր գիծն այն էր, թէ նա «թունդ ազգասէր» է: Բարեւելով երրորդին, որ քաղաքային ճարտարապետի օգնականն էր, Չարվադարեանը կէս-հեգնական եղանակով արտասանեց.

—Մնում է որ մի հատ էլ վարժապետ լինի...

Ամենքը ծիծաղեցին: Չորրորդը, իրաւ, անգործ մընացած ուսուցիչ էր, նոր էր եկել գաւառից և տեղ էր որոնում: Նա չը շփոթուեց միահամուռ ծիծաղից. ընդհակառակը, շատ համարձակ, զուարթ ձայնով յայտնեց, որ, այո, հինգ տարի ուսուցչութիւն է արել զանազան գաւառներում, գլխաւորապէս գիւղերում:

Տիկինը հիւրերին խնդրեց նստել: Միայն Չարվադարեանը չը կատարեց այդ խնդիրը, ման էր դալիս և մի երկու անգամ էլ արծարծեց այն միտքը, թէ Աննա Եգօրօվնան մեծ, շատ մեծ չարչարանք է յանձն առել: Բայց յանկարծ մի բան էլ յիշեց և մօտեցաւ տիկնոջը:

—Հա՛, դօկտօր Յովասափեանն էլ ձեզ հետ էր։

—Նա այս երեկոյ էլ կը գայ, բայց քիչ ուշ, պատասխանեց տիկինը։— Մենք մի թեթեւ խորհրդակցութիւն ունէինք սեղանատանը, թէյի վրայ։ Սակայն կան մի քանի լուրջ հարցեր, որոնց մասին կը խօսենք, երբ կը գան՝ բժիշկը, որ իմաց է տուել թէ քիչ կ'ուշանայ, և պարոն Մհերեանը, որ գնաց աղքատանոց մի քանի կարգադրութիւններ անելու։

—Մի խօսքով՝ Յովասափեանը կը գայ, Շատ լաւ, ես նրան կը սպասեմ: Թոյլ կը տամք, Աննա Եգորովնա:

—Այն, ինչ խօսքեր էք ասում, փեօդօր ներսէսիչ,
—Թեթե յանդիմանական ձևով ասաց տիկինը, ցոյց տա-
լով որ ինքը, վերջապէս, կը նեղանայ:—Դուք այս երե-
կոյ մեր հիւրն էք:

—Շատ լծանկաղին է ձեր ուշադրութիւնը: Հիմա տեսնում եմ որ անհետաքրքրական հիւր չեմ եղել: Գիտէ՞ք ինչ, Աննա Եղօրօվնա. Յովասափեանին հայհոյել եմ, բայց ուղում եմ ձեզ մօտ էլ...

—Հայհոյե՛ր, ինչո՞ւ...

—Նա մոռանում է իր հիւանդներին: Պէտք է թը-
քել մի բժշկի դէմքին, երբ նա այդ դրուժեան հասաւ:
Ձէք կարող երևակայել, թէ ինչ է պատահել այսօր մեր
Մեկբոն Բալաիշի տանը:

Նա առաջ բաշեց մի թիկնաթուռ, նստեց և սկսեց պատմել.

Մեկընհալալիչը ունի մի հատիկ որդի: Երեխան քանի օր է հիւանդ է: Բժիշկը պիտի այցելէր այսօր ժամի 11-ին. նա ինքն էր այդպէս որոշել, ինքն էր հրամայել որ գեղեր չը տան մինչև իր գալը: Անցնում է քառորդ ժամ, անցնում է կէս ժամ, բժիշկը չը կայ:

—Ես ոչինչ չեմ աւելացնի, Աննա Եգորովնա, մնացածը ինքներդ ասացէք: Կարողանում էք երեւակայել: Ի՞նչ դրուժիւնը: Երեսուն տարուայ ամուսնութիւնն և միայն այդ երեխան, հազար սուրբից մուրացած... Միակ ժառանգը...

Այդ միջոցին ներս եկաւ պ. Նուրեանը և ամենքը, բացի տիկնոջից ու Չարվաղարեանից, ոտքի կանգնեցին: Նուրեանը բաւականացաւ երկու օրիորդներին ձեռք տալով, իսկ մնացածների վերաբերմամբ դուրս խոնարհեցրեց հազիւ նկատելի կերպով: Բայց տիկինը ասաց.

— Սամուէլ, ծանօթացիր. Արտաշէան, Սահակեան, Թառնեան, Ղարա-Մուրադեան:

Սամուէլը լուռ կերպով կատարեց այդ պատուէրը և իսկոյն գնաց իր տեղը:

— Այս մեր պատուէլին, պարոն Ղարայեան... չէ, ներեցէք, Ղարա-Մուրադեան, վարժապետ է, հեգնական լրջութեամբ ասաց Չարվաղարեանը, թերուելով դէպի Նուրեանի կողմը և մի երկար հայեացք գցելով երիտասարդի վրայ, որ նստել էր բազկաթոռի համարեա ծայրին, ուղիղ ցցած իր մէջքը՝ հանդիսաւոր կերպարանք էր ընդունել և չը գիտէր թէ ուր դնէ իր ձեռքերը:

Օրիորդները շնորհալի կերպով վեր կացան ու դուրս գնացին, որպէս զի թագոյնն իրանց ծիծաղը: Տիկին Աննան այնքան բազալաւարի էր, որ աշխատեց մտքում ծիծաղել, ցոյց չը տալով արտաքին ոչ մի նշան. Նուրեանը աչքերը ցած ուղղեց: Վերջ ի վերջոյ Չարվաղարեանը գոհութեամբ նկատեց որ գաւառացի վարժապետի մասին խօսելը բաւական համ ունի երգիծաբանական տեսակէտից: Գոնէ տիկին Նուրեան հարկաւոր համարեց խոնարհուել դէպի նրան և շատ ցած ձայնով ասաց, որ շատ զուարճալի է նրա սրախօսութիւնը:

— Հա, ինչ էի ասում, շարունակեց նա բաւականութիւնից փայլող դէմքով:— Հա, բժիշկը...

Եւ պատմեց մօր անհանգստութիւնը: Խելադարուելու վրայ է այդ մայրը, ինչո՞՞ Մեքոն Բալախը դուրս է գալիս բժիշկին որոնելու: Գալիս է իր, Չարվաղարեանի մօտ, գիտէ որ ընկերներ են այդ երկուսը: Չարվաղարեանն էլ չէ իմանում, թէ ուր է բժիշկը. անհան-

գիտտ է, երբ իմանում է որ նրա յանկարծակի անյայտանալը իրարանցում է պատճառել այն տներում, ուր նա պիտի լինէր այսօր: Ճաշին վազում է նրա մօտ— տանն է:

—Ահ, ի՜նչպէս գզգզեցի... Տօ, ասում եմ, խոզի գլուխ, ուր էիր: Նա պատմում է աղքատանոց գնալը, հարիւր ու մի բաներ է ասում: Կատաղութիւնս սաստկացաւ, չը թողեցի որ խեղճը մի կտոր հաց ուտէ հանգիստ կերպով...

—Բժիշկը լաւ...

Այս խօսքերը արտասանողը Ղարա-Մուրադեանն էր: Նա կանգնել էր, սե խուճուճ մազերով զարդարուած գլուխը հպարտ կերպով ցցել էր դէպի վեր, նրա ձայնը թանձր էր ու հնչուն: Չարվադարեանը խեղկատակի ծամածուլութիւններ արաւ, հազաց, ձեռքը ափանջին դրեց, որպէս թէ լաւ լսելու համար: Երկու օրիորդները այս անգամ գնացին դէպի դաշնամուրը՝ ծիծաղը պահելու համար: Բայց վարժապետը շարունակեց աւելի բարձր ձայնով.

—Բժիշկը լաւ գործի համար էր գնացել և պէտք է նրանից շատ շնորհակալ լինել:

Այս անգամ կոլոր մարդը նրան պատասխանի չարժանացրեց. մէջքը դարձնելով դէպի չորս երկտասարդները, նա էլի դիմեց տիկնոջը: Ղարա-Մուրադեանը նրատեց իր տեղը, ձեռքը տարաւ իր լայն ճակատով և չընչաց իր ընկերներին.

—Պէտք է ասել:

—Ես այդ մասին կը գրեմ իմ յօդուածում, պատասխանեց նախկին ուսանող Արտալեանը, իսկ մնացածները լուռ մնացին:

—Բժշկից—ասում էր Չարվադարեանը—պահանջում է մանաւանդ ուշադրութիւն, բարեխղճութիւն: Մարդկանց կեանքը նրա ձեռքին է: Գիտէ՞ք ինչ է սա նշանակում...

—Խոստովանում եմ, Ֆէօդօր Ներսէսիչ, մեղքը իմն

է,—ասաց տիկինը մի քնքոյշ մեղամաղձոտ եղանակով, կարծես ներողամտութիւն հայցելով։—Ես էի, որ խընդրեցի բժշկին...

—Ա՛հ, ուրեմն նա թովուած է եղել... Հիմա հասկանում եմ...

Եւ նա իր գիշատիչ հայեացքը բռնեց տիկնոջ գունատ, քնքոյշ դէմքի վրայ։ Մի քանի վայրկեան լռութիւն տիրեց։ Վայելչահասակ, սքանչելի ճաշակով հագնուած տիկինը, կարծես, հալւում էր այդ հայեացքից և միայն մեղմ ժպիտներով էր պաշտպանւում։ Իսկ սիրուն աչքերը ցոյց էին տալիս, թէ որքան ոյժ կայ այդ քնքոյշ կաղմուածքի մէջ։

—Յովասափեանի մեղքի կէսը, այն էլ շատ մեծ կէսը չնչուեց, Սամուէլ Իսայիչ, ասաց նա, այս անգամ դիմելով տիկնոջ ամուսնուն, որ առաջուայ պէս լուրջ ու սակաւախօս էր և չէր շարժւում իր թիկնաթոռում։ —Ես էլ լինէի, չէի համարձակուի մերժել...

Նուրեանը բարեմիտ անփութութիւն արտայայտող մի ժպիտով պատասխանեց այդ խօսքերին։

—Բայց եթէ դուք այնտեղ լինէիք, Փէօդօր Ներսէսիչ, կը հիանայիք բժշկի վրայ, ասաց տիկինը մի յուզիչ եղանակով։—Մի ծծկեր երեխայ կայ, որի ագդրում գնդակ է մնացել, հրացանի գնդակ—երևակայում էք այսպիսի բան։ Ա՛հ, նայելը դժուար էր... Ես չը գիտեմ թէ որտեղից այնքան քաջութիւն ստացայ. նայում էի երկար...

—Ո՛րպիսի անզգուշութիւն ձեր կողմից, ընդհատեց Չարվադարեանը։

—Այդ ես էլ եմ ասել, աւելացրեց Նուրեանը։

—Տիկնոջից շատ չնորհակալ ենք դրա համար, համարեա աղաղակելով արտասանեց Ղարա-Մուրադեանը, նորից կանգնելով և յետ քաշելով թիկնաթոռը։

Այդ աղմկալի ցոյցը դուր չեկաւ Չարվադարեանը մի կատաղի հայեացք ուղղեց դէպի վարժապետը, իսկ Նուրեանը, հազիւ զսպելով իրան, ինչ-որ բան փնթ-

փնթաց քթի տակ: Բայց տիկին Աննայի ձայնը ամենքին կարգի բերեց:

— Բժիշկն սկսեց քննել վերքը, շարունակեց նա. — բաւական երկար ժամանակ, համարեա տասը ընդհատելով, երբ մատներով, բայց այնպիսի զգուշութեամբ, այնքան ճարտար ու թեթեւ կերպով, որ անբախտ մահուկը ոչ մի անգամ ձայն չը հանեց:

Երկու օրիորդներն էլ, իբրեւ ականատեսներ, շտապեցին իրանց հիացմունքը յայտնել: Նրանք կրկնեցին տիկնոջ նկարագրութիւնը:

— Հրաշք էր, Սամուէլ, բացականչեց վերջինս, ձեռքերը միմեանց խփելով. — ես քեզ կ'ասեմ որ այսօր միայն լաւ ճանաչեցի մեր բժիշկին: Ո՛րքան փորձուած ու հմուտ ձեռքերում է գտնուում մեր երեխաների առողջութիւնը:

— Բժիշկ Յովասափեան — սկսեց Նուրեանը վերին աստիճանի լուրջ ու հեղինակաւոր մի վկայութիւն, որ հաստատում էր գլխի և ձեռքերի խրախուսական շարժումներով. — բժիշկ Յովասափեան, կարող եմ ասել, շատ յայտնի է թէ իբրեւ զարդացած մարդ և թէ իբրեւ փորձուած, նոյն իսկ տաղանդաւոր մասնագէտ: Այստեղի նրա ընկերակիցները չեն ուրանայ այդ բանը: Առիթ եմ ունեցել մինչև իսկ մայրաքաղաքում գովասանքներ լսել նրա մասին: Դիագնոզի մէջ աջողակ, համարեա անսխալական — սա ամենագլխաւորն է. ներքին հիւանդութիւնները հիանալի է հասկանում: Կարող եմ ասել, առաջինն է մեղանում...

— Հէնց այդ է պատճառը, որ ես, Սամուէլ Իսայիչ, խստապահանջ եմ դէպի նրան, ասաց Չարվադարեանը մի սրտակից բարեկամի հպարտութեամբ. — ամենից առաջ բարեխղճութիւն, առանց այս բանի նոյն իսկ Չախարինը բժիշկ չէ: Մեր հասարակութիւնը խստապահանջ է. հեշտ չէ նրա վստահութիւնը գրաւելը, բայց շատ հեշտ է մի անգամից ամեն ինչ կորցնելը: Եւ վերջապէս Մեքքոն Բալախչը, նրա կինը... Չը գիտեմ ինչ

սիրտ պէտք է ունենալ՝ այդ երկու մարդկանց նեղացնելու համար... Միակ ժառանգ... Երեխայ...

Հարա-Մարադեանի կողմում էլի թեթև աղմուկ լսուեց, բայց այս անգամ նա չը բարձրացաւ, ոչ էլ խօսեց:

—Ես անտարբեր չեմ այդ մարդու վերաբերմամբ, շարունակեց չաղ մարդը:—Ընկեր է, հրաշալի ընկեր, դեռ երիտասարդ, ունի իր առջև մեծ ապագայ: Սիրելի, եղբօր պէս սիրելի է, որ ես չատ անգամ նրան չեմ խնայում: Եւ նա, չնորհակալ եմ, հասկանում է այդ:

Յաղթական մի գիրք ընդունեց Չարվադարեանը. նրա աչքերը փայլատակում էին, խոշոր ինքնագոհ ժպիտը վկայում էր, թէ ճիշտն երջանիկ է նա, չողոքորթուելով ամենքի լուսթիւնից, գլուխների միանման մեղմ օրօրումներից, որոնք միաբան հաստատում էին թէ նա, այո՛, սալօնների կուռք դարձած բոլորի մտերիմ ընկերն է...

Գ

Այնուամենայնիւ, Նուրեանների այս փոքրիկ երեկոյթը շուտ ձանձրացրեց: Այդպէս էր ցոյց տալիս նախ և առաջ ինքը, տան գլխաւորը, որ յաճախ դուրս էր գնում և էլի ստիպուած վերադառնում էր, իբրև մի ամուսին, որի կինը նստած էր հիւրերի հետ:

Մի կենդանի, աշխոյժ խօսակցութիւն սկսել չէր աջողում: Քառակուսի, չքեղ սենեակի մէջ օտար, անծանօթ տարրի ներկայութիւնն էր այդպէս ճնշում: Եւ անսպասելի կերպով ներս խուժած խորթ ոյժը այնքան աննշան չէր, որ կարելի լինէր նրան արհամարհել. չորս հոգի—բոլոր ներկայ եղողների համարեա կէսը:

Բժիշկ Յովասափեանի յատկութիւնները չափազանց լաւ յայտնի էին ամենքին: Յայտնի դարձաւ և այն, որ Չարվադարեանը նրան անչափ սիրում է և անչափ էլ սիրւում է նրանից: Յետոյ:

ձարը դարձեալ Ղարա-Մուրադեանն էր և Թէո-
դորոսը նորից նրան կպաւ: Բայց ոչ ուսուցիչը, ոչ էլ նրա
ընկերները ծիծաղելի կամ ամօթալի ոչ մի հանգամանք
չէին գտնում այն բանի մէջ, որ գիւղում ուսուցիչ է
լինում, որ կոշտ ու կռաւիտ են գիւղացիները, յաճախ
շատ միամիտ, նոյն իսկ յիմար, հաստադլուխ: Սրախօ-
սութիւնների համար հոգի տուող Չարվադարեանը ըզ-
գում էր որ սպառնում է իր պաշարը. արդէն տիկինն
ու օրիորդներն էլ անուշադիր էին դառնում դէպի նրա
խօսքերը: Թմրութեան նման մի բան, կարծես, իջնում
էր նրանց վրայ. մնում էր որ սկսէին յօրանջել:

Գնալով՝ արթուն, զուարթ էր դառնում միայն վար-
ժապետը: Նա նուաճել էր տունը. գիւղական ծխրտած,
հոտած աշխարհի այս ներկայացուցիչը իր աներես հը-
պարտութեամբ վիրաւորում էր թէ՛ Նուրեանին և թէ՛
Չարվադարեանին. վիրաւորում էր մանաւանդ նրանով,
որ, կարծես, ասում էր. «Ես այստեղ եմ, և սա իմ տեղն
է, որովհետեւ ես և դուք մի և նոյն ենք»:

Երբ Սամուէլ Նուրեանը մի անգամ էլ դուրս գնաց,
Չարվադարեանը համարեա վազեց նրա ետեւից և ա-
ռանձնասենեակում բռնելով նրա ուսից, շատ լուրջ կեր-
պով ասաց.

—Դիմացիր, սիրելի Սամուէլ իսայիչ. սուրբի համ-
բերութիւն է հարկաւոր:

Նուրեանը կարողացաւ իր վրդովմունքը յայտնել
դէմքի մի դառն ծամածռութեամբ և ուսերը վեր քա-
շելով:

—Ձեմ հասկանում,—վայրկենական լռութիւնից յե-
տոյ արտասանեց նա ռուսերէն լեզուով:

—Ձեա հասկանում... Գաղափար, բարեգործութիւն,
եղբայր... սրանք առանց գիւղական թրիքների չեն
գլուխ գայ: Մեր փողն է այս բոլորի պատճառը: Բայց
լաւ, ինչո՞ւ անպատճառ այսպէս. ինչո՞ւ գան, աչքներս
մտնեն: Սատանան տանէ. փող տալ և էշ գիւղացիների
ընկերութիւնը վայելել: Աւելի լաւ չէ՞ դնել փողը դրսի

դռները մօտ, թող ով ուզում է վերցնէ, ինչ ուզում է անէ, միայն թէ վերև բարձրացող չը լինի...

Նա տաքացած էր, խօսում էր բարձր ձայնով: Իսկ Նուրեանը թեթև կերպով հառաչեց. նրա խելօք աչքերը կարծես ասում էին, թէ այս բոլորն էլ նա պատրաստ է այդպէս անել:

—Անցել է, ասաց Չարվադարեանը.—դիմացիր, սիրելի Մամուէլ Իսայիչ, իսկ ես կը գնամ... Կլուբում մի ամենաձանձրալի խաղընկեր գտնելը սրանից լաւ է...

Նա տեսաւ, թէ ինչպէս խեղճացաւ Մամուէլ Նուրեանը: Մի բողոքող հայեացքով դրամական առիւծը հասկացնում էր որ գնալ չէ կարելի:

—Ամենից առաջ կինս կը նեղանայ,—ասաց նա և լռեց. բայց Չարվադարեանը հասկացաւ որ երկրորդն էլ այն է, որ ինքը, Նուրեանը, խնդրում է մենակ չը թողնել իրան:

Այս հանգամանքը մանաւանդ շատ հաճելի էր Չարվադարեանին: Եւ նա մի տեսակ կարեկցողի դերը ընդունելով, համաձայնութիւն տուեց, ասելով թէ չէ կարելի թողնել Նուրեաններին այսպիսի «հասարակութեան» մէջ:

Բայց մենակ նա չէր, որ այդ երեկոյ կարեկցութեան արժանի էր համարում Նուրեաններին: Փառօրդ ժամ չանցած, օտար տարրի այդքան ճնշող, վիրաւորական հաւասարակշռութիւնը ոչնչացրին նոր հիւրերը: Բոլորովին անսպասելի էր Գուլուբէկեան ընտանիքի այցելութիւնը:

—Շատ ուրախ եմք, շատ ուրախ եմք, ասացին Նուրեան ամուսինները և երկուսով դնացին դիմաւորելու նորեկներին:

Ամենից առաջ ներս մտաւ տիկին Գուլուբէկեան, որ ժպտաց ու դանդաղ կերպով ասաց.

—Տխրեցինք, եկանք:

—Համեցէք, շնորհ արէք:

Չորս հոգի էին եկողները: Տիկին Աննան համբուր-

ուեց նախ տիկին Գուլուբէկեանի հետ, ապա նրա աղջկայ հետ, որ մի շատ բարակ ու երկար տիկին էր՝ լալկան հայեացքով, ոսկորոտ դէմքով, բարձր ուսերով: Մօր և աղջկայ մէջ տեղ կանգնած էր մի կլորիկ ու աշխոյժ տղայ-երեխայ, որին նոյնպէս համբուրեց տիկին Աննան:

Այդ երրորդութեանը, երկու քայլ հեռուից, հետևում էր մի երիտասարդ՝ տեխնիկի մաքուր համազգեստով: Մի քանի տարի առաջ նա մի երկու-երեք մարդու էր յայտնի և պարզապէս Գալուստ Աբրահամեան էր, երկրագործի որդի, որ ինն տարի չարչարուել էր Պետերբուրգում՝ ինժեների վկայական ձեռք բերելու համար: Բայց ամուսնանալուց յետոյ հասարակութեան մէջ այդ անունը, ինն տարիները, ինժեներական կոչումը բոլորովին անյայտացան, և առողջ ու ինքնաբաւական երիտասարդը ստացաւ «տիկին Գուլուբէկեանի փեսայ» անունը:

Նրան էլ բարևեցին: Երեկոյթը փոքր ինչ կենդանութիւն ստացաւ. այժմ բազմամարդ էր, իսկ օտար տարրը կղզիացած էր մնացել, թէև տիկին Աննան իր պարտքը համարեց իսկոյն ծանօթացնել չորս երիտասարդներին նորեկներին հետ:

Տիկին Գուլուբէկեանը մի շատ խոշոր ու լայն կին էր, սևազգեստ, թուխ դէմքով, թանի պէս սպիտակ մազերով և արծուի քթով: Պատկառանք էին ազդում մանաւանդ նրա անշտապ, դանդաղ շարժումները, վեհ ու խորաթափանց հայեացքը. իսկ նրա մեծ դէմքի գծերի մէջ ամենից շատ արտայայտիչ էր ներքևի շրթունքը, որ վերևից փոքր ինչ երկար էր ու սուր:

Այդ բոլորի հետ միացած էր և այն նշանաւոր հանգամանքը, որ նա հանդուցեալ Թադէոս-բէկ Աղախան-բէկեան Գուլուբէկեանի այրին էր, այն Թադէոս-բէկի, որ երեսուն ու չորս տարի ոստիկանական պաշտօններ էր վարել զանազան քաղաքներում: Այրին մի

առանձին հաճութեամբ էր պատմում նրա կենսագրութիւնը: Երկար ժամանակ հասարակ գրագիր մնալուց յետոյ Թադէոս-բէկը սկսեց բարձրանալ, այնպէս բարձրանալ, որ ամբողջ նահանգի չինովնիկներէ նախանձն էր շարժում: Նա դարձաւ պրիստաւ, գաւառապետ, ոստիկանապետ, նոյն իսկ եղաւ ժամանակ, երբ նրան յանձնուեց փոխ-նահանգապետի պաշտօնը, որը նա վարեց մօտ երեք ամիս, ամառը. խօսում էին, թէ նա պիտի փոխ-նահանգապետի պաշտօնում էլ հաստատուի. բայց այդ մի բանը—միակ բանը նրա կեանքում—չաջողուեց:

Թադէոս-բէկի ոստիկանական տաղանդը անջնջելի յիշատակներ էր թողել շատ տեղերում և այնքան յարգուած էր նաև բարձրերում, որ երբ ծերութեան պատճառով նա թողեց պաշտօնը ու դարձաւ այս հարուստ քաղաքի առաջին մարդկանցից մէկը, նահանգապետը յաճախ էր դիմում նրա անկողնութեան և խորհրդներին: Նրա մահը մի խոշոր դէպք էր. նահանգապետը տանից մինչև եկեղեցի գնաց ու մնաց մինչև պատարագի վերջը: Հինգ թաւշեայ բարձերի վրայ տանում էին հանգուցեալի ջրանշանները. իսկ մի տեղից, ուր Թադէոս-բէկը երկար ժամանակ գաւառապետ էր եղել, պատգամաւորութիւն էր ուղարկուած:

Այդքան նշանաւոր մարդու յիշատակը մեծ արժանաւորութեամբ պահպանում էր պատկառելի այլին: Իսկական պետական խորհրդական էր Թադէոս-բէկը, ունէր գեներալի աստղ: Նրա տանը հաւաքւում էր ընտրովի, ազնիւ հասարակութիւն, այդտեղ նահանգական բարձր պաշտօնեաները շփւում էին արդիւնազորական խոշոր ներկայացուցիչների հետ: Վաճառականներից չատերն էին ցանկանում մտնել այդ շրջանը, բայց Գուլու-բէկեանը սաստիկ խիստ էր ընտրութեան մէջ, սաստիկ նախանձախնդիր արիստոկրատ օջախի պատուին: Երբ նա մեռաւ, ընդհանուր կարծիք էր թէ վերջնականապէս մարեց այդ օջախը: Բայց սխալուած էին ամենքը. ա-

մուսնու տեղը կանգնեց տիկին Գուլուբէկեանը, նա գանձարանից ստանում էր այբիկ կենսաթոշակ ոչ թէ այն պատճառով որ կարօտ էր—ոչ, Թագէտսօբէկը մեծ հարստութիւն էր թողել,—այլ գեներալի կնոյ դիրքը պահպանած լինելու համար: Ծիշտ է, այժմ նրա տանը այլ ևս առաջուայ պէս յաճախ չէին հաւաքւում անուանի հիւրեր, բայց նախկին ծանօթներից ոչ մէկը հիմա էլ չէ մոռացել այդ տունը: Եւ վերջապէս, տիկինն էլ ունէր իր սեփական արժանիքը. յայտնի էր ամենքին, որ տեղական գիմնազիան աւարտած առաջին հայուհին նա ինքն էր:

Նուրբանները մի առանձին երախտապարտութիւն էին զգում գէպի Գուլուբէկեանների ընտանիքը: Ի՞նչպէս կը բարձրանար մի հասարակ արհեստաւորի որդի Սամուէլը, եթէ չը լինէր Թագէտսօբէկը: Նա էր, որ կրթեց այդ անդադար հարստացող վաճառականին, մրտցրեց արիստոկրատիայի շրջանը: Մի երեկոյ Թագէտսօբէկի հիւրերից մէկը խօսեց նրա հետ՝ մի երիտասարդ, շատ յայտնի տոհմանուն ունեցող իշխանի մասին, որ տեղ էր որոնում: Նուրբանը յայտնեց իր պատրաստակոնութիւնը. երիտասարդ իշխանը ծանօթացաւ նրա հետ, ամեն օր լինում էր նրա տանը և հիացնում էր իր ազնուական ձևերով: Տիկին Աննան յատկապէս նրա համար չքեղ երեկոյթներ էր սարքում: Երկու կողմը միմեանց շատ հաւանեցին: Նուրբանների թախանձանքներին զիջանելով, իշխանը նամակ գրեց իր ազգակից և ծանօթ իշխաններին, հրաւիրեց նրանց ճանապարհորդել գէպի արդիւնաբերական քաղաքը: Հաղիւ մի շաբաթ անցած՝ իշխանների և իշխանուհիների մի խումբ երեւան եկաւ ոսկիների քաղաքում: Նուրբանների տանը նորից սկսուեցին փառահեղ խնճոյքներ: Իսկ երբ հիւրերը վերադարձան իրանց քաղաքը, Նուրբանը, շատ բարձր գնահատելով իշխանի ազգականական կապերը, նշանակեց նրան «մինիստրական» ռոճիկ և ուղարկեց նրան մայրաքաղաք իբրեւ իր առևտրական տան ներկայացուցիչ: Ա-

մենքը գիտէին որ այդ պաշտօնը բոլորովին անհարկաւոր էր առեւտրական տան համար և եթէ ստեղծուել է, պատճառն այն է, որ Նուրեանը ուզում է արխատակրատ շրջանների հետ կապուած մնալ:

Դ

Տիկին Աննան վերին աստիճանի սիրալիր կերպով հարց ու փորձ էր անում այրիի, նրա աղջկայ առողջութեան մասին. երեխային ուղարկեց իր երեխաների սենեակը, կարճ կերպով պատմեց, թէ ինչու համար են հաւաքուել անձանթ պարօնները, և մի քանի խօսքով նկարագրեց աղքատանոցում ապաստանածների դրութիւնը: Չարվաղարեանը նստել էր տիկին Գուլուբէկեանի կողքին, սրախօսութիւններ էր անում բարեգործութեան մասին. իսկ Սամուէլը ինչոր բան էր բացատրում տիկին Գուլուբէկեանի փեսային, որ կանգնած էր նրա առջև և երբեմն-երբեմն թոյլ էր տալիս իրան մի քիչ դէպի առաջ խոնարհուել՝ նրա խօսքերը պարզ լսելու համար:

Բայց տիկին Գուլուբէկեանի թոռնը շուտով վերադարձաւ, բերելով իր հետ Նուրեանների երկու երեխաներին: Դա մի թեթեւ անկարգութիւն էր, բայց մեծերը, մանաւանդ տիկին Գուլուբէկեան, փոքրիկ նկատողութեամբ բաւականացան, և մանկական սրտաբացութիւնը մի ակնթարթում թարմացրեց դահլիճի մթնոլորտը: Երեք փոքրիկները իրանց վաղվղոցներով, իրանց խաղալիքներով, շատախօսութեամբ, ծիծաղներով նուաճեցին ամենքին, խառնեցին դասակարգերը, մոռացնել տալով ամեն մի խտրութիւն: Ամեն մէկը իրաւունք ունէր շոյել մանկական փափուկ թշերը, սրտի պարզութեամբ հարցեր տալ երեխաներին և ենթարկուել նրանց միամիտ հարց ու փորձերին...

Ընդհանուր բաւականութիւնը հրճուանքի փոխուեց, երբ Նուրեանների երրորդ, ամենափոքրիկ երեխան էլ,

բոլորովին անակնկալ կերպով, երևաց դահլիճում՝ ուռւ աղախնի հետ։ Մի աղջիկ էր դա՝ ձիւնի պէս սպիտակ շորերի մէջ, քնքոյշ, փափլիկ ու սիրուն՝ իբրեւ քերովբէ։ Նոր էր նա ման գալը սովորել և արդէն կարողանում էր մի քանի բառ թոթովել։ Եւ նրան իսկոյն յափշտակեցին, ձեռքից ձեռք էին խլում։ Մինչև իսկ տիկին Գուլուբէկեանը անտարբեր չը մնաց։

— Լիլի, Լիլի, կանչում էին այս ու այն կողմից։

Երեխան անդադար թեքւում էր գէպի իրան կանչողները, ծիծաղում էր, երբեմն արտասանում էր իրան յայտնի բոլոր բառերը, խաղացնում էր իր փոքրիկ ձեռքերը, մի խօսքով հրճւում էր, ինչպէս կարող է հրճուել առողջ ու կայտառ մանուկը։

Հրճւում էին և ծնողները։ Աղախինը պատմում էր նրանց թէ ինչպէս երեխան չը կամեցաւ մենակ մնալ կամ քնել, ինչպէս ստիպողաբար պահանջեց որ իրան էլ տանեն միւս երեխաների հետ և վաղեց գէպի այս կողմը։ Հայրն ու մայրը չը գիտէին ինչպէս արտայայտեն իրանց զարմանքը։ Հրաշք չէ, հարցնում էին նրանք միմեանցից. այդքան փոքր, և սակայն ճրբան խելք, որպիսի մտառութիւն...

Լիլիին ամենից շատ գրկում ու համբուրում էր Չարվաղարեանը։ Իր քնքշութիւնների և գգուանքների մէջ նա նոյն իսկ չափազանցութեան էր հասնում։ Որքան նա հրճւում էր, երբ փոքրիկը մի-մի ձգում էր նրա բեղերը կամ իր թաւիչ թաթիկներով ծծում էր նրա ճակատը։ Տիկին Աննան չտապում էր սաստել երեխային, որ այդպէս չանէ, բայց Չարվաղարեանը նեղանում էր և խնդրում էր թոյլ տալ որ երեխան ազատ ու ինքնակամ լինի։ Մի քանի անգամ օրիորդները խեցին նրանից Լիլիին. բայց նա պտոյտ էր գալիս երեխայի շուրջը և ամեն յարմար դէպքից օգտւում էր, որպէս զի նրան յափշտակէ ու փախցնէ։ Հիացնում էին մանաւանդ մանուկի աչքերը. մօր աչքերն էին... իսկ և իսկ...

Իսկ օտար տարրը անընդհատ առաջ էր տանում

իր տիրապետութիւնը այդ փառաւոր սենեակում: Ղաւրա՝ Մուրադեանը հաշուապահի հետ մօտեցել էր պատկերին և երկար դիտում էր նրան: Փոքր ինչ վտիտ, բայց ամուր կազմուածքի տէր երիտասարդը հանգիստ ու ինքնավստահ կերպով ձեռքերը յետ էր դարսել և հետզհետէ խորասուզւում էր նշանաւոր տաղանդի թուփիչ ազդեցութեան մէջ: Նա չէր էլ մտածում որ կարգին շապիկ չունի հագին. հնամաշ սև սիւրտուկը բոլորովին խորթ չէր թւում այս հարստութեան մէջ: Թուխ, խուճուճ մազերով ծածկուած գլուխն անշարժացել էր, գիւղական արևառ դէմքի վրայ մեղմ հիացմունքը շտկել ու կանոնաւորել էր փոքր ինչ կոպիտ գծերը: Կտաւի վրայ փռած կապոյտ երկինքը, լոյսերը, ծառաստանը, զոհարանի բարակ մուխը, մարդկանց խոնարհ, աղերսաւոր դէմքերը խորին բաւականութիւն էին թափում նրա սրտի մէջ: Այդ ծառերի ու լոյսերի միջից բուրում էր մի ինչ-որ առանձին օդ, մաքուր ու զուարթ, և երիտասարդը իր ամբողջ թոքերով ներս էր ծծում այդ կենսատու եթերը: Եւ նա յանկարծ, մի բուռն ոգեւորութեան տակ, խօսեց.

—Գաղափարը միացնում է, Սահակեան. գաղափարը կարող է ոչնչացնել ամեն մի խտրութիւն. նա արդէն ոչնչացրել է, չե՞ս տեսնում,—ասաց նա, մի հայեացքով չափելով դահլիճը.—Ա՛հ, ինչքան չքեղ է ապրում այս մարդը...

Հաշուապահը հասկացրեց, որ այստեղ զարմանալու բան չը կայ. պարոն Նուրեանը տարեկան մի միլիօն եւ կամուտ ունի:

Միլիօն... Եօթնյարկանի թուանշանը այնքան ճնշող էր խեղճ գիւղական ուսուցչի համար, որ ակամայ հաւաշանք հանեց նրա բերանից: Ուրեմն միլիօնը միայն թուաբանութեան մէջ չէ, նա իրականութիւն էլ է, այսպէս խօսուն ու շարժուող մարդիկ, այսպիսի պատեր... Նա յիշեց թէ ինչերից է կազմուած այդ թիւը,

յիշեց թէ ինչն է այսպիսի մի հսկային մօտեցրել իրան
և նորից արտասանեց.

—Գաղափարը...

Մէկը այդ վայրկեանին մեղմ կերպով քաշեց նրա
փէշը: Յետ նայեց—Լիլին էր:

Չանձրանալով գգուանքներից ու համբոյրներից,
երեխան սկսել էր վազվզել, բայց յանկարծ կանգ առաւ
վարժապետի մօտ, սուր բացականչութիւններով ինչ-որ
բան էր ուզում հասկացնել: Երևի պատկերն էր գրա-
ւել. այդպէս հասկացան մի քանիսը և մօտ վազեցին.
բայց Ղարա-Մուրադեանը հանգիստ կերպով բարձրա-
ցրեց նրան, գրկեց և աւելի մօտենալով պատկերին,
սկսեց ցոյց տալ, բացատրել: Նուրեանը անօգնականի
պէս ցածրացրեց գլուխը, կարծես ամաչելով իրան չըր-
ջապատողներից: Չարվադարեանը, ճարը կտրած, էլի
սկսեց իր հեգնութիւնները գիւլի, գիւղական վարժա-
պետի մասին, բարձրաձայն ծիծաղ պատճառելով տի-
կին Գուլուբէկեանի փեսային:

Բայց Ղարա-Մուրադեանը չէր լսում: Իր ամբողջ
միտքն ու ուշքը երեխային էր նուիրել: Այդ փոքրիկ
հրեշտակը չէր հաստատում այն, ինչ ինքը մի րոպէ ա-
ռաջ ասում էր Սահակեանին: Լիլին այդ օտար մար-
դու գրկում էլ ուրախ էր, թուկոտում էր: Վերջա-
ցնելով իր բացատրութիւնները պատկերի մօտ, երիտա-
սարդը տարաւ երեխային՝ դահլիճի միւս զարդարանք-
ների մասին խօսելու: Երբ նա երեխան խտտած հան-
դիսաւոր կերպով անցնում էր սենեակի միջով, ամենքը
մի վայրկեան լռեցին, կարծես բոլորովին ճիւղուել, տա-
վակացել էին:

Նա մօտեցաւ դաշնամուրին: Այդտեղ տիկին Ան-
նան և օրիորդները սաստիկ թախանձում էին Գուլու-
բէկեանի աղջկան, որ մի բան նուագէ. իսկ նա, լալկան
աչքերը մերթ մէկի, մերթ միւսի վրայ գարձնելով, հը-
րաժարւում էր, ոչինչ պատճառ չը բերելով: Անշարժ ու
հրաշալի հանգիստ նստած տիկին Գուլուբէկեանը նայ-

ուժ էր այդ տեսարանին և նրա ներքևի սուր շրթունքը գոհութեան նշան էր ցոյց տալիս, համարեա ժպիտ։ Տանտիկինը նրան էլ դիմեց, խնդրեց նրա միջամտութիւնը. բայց նա պատասխան չը տուեց, միայն նրա խոշոր դէմքի վրայ ներողամիտ բարեհաճութիւն արտայայտող կնճիռներ երևացին։

— Կարող ես, վարժապետ, հէնց այս րոպէին, ձեռաց, մի շարական սովորեցնել Լիլիին, հարցրեց Չարվադարեանը, ծիծաղելի մի քայլուածքով մօտենալով նրան։

Տիկին Գուլուբէկեանի փեսան, որ նրանից մի քայլ չէր հեռանում, որպէս զի այդ հանաքները լաւ լսէ՝ աւելի մեծ հաճութեամբ ծիծաղեց։ Բայց Ղարա-Մուրադեանը, ուշադրութիւն չը դարձնելով այդ տափակ խօսքերի վրայ, ցած դրեց երեխային, մօտեցաւ լալկան աչքերով կնոջը, գլուխ տուեց և բարձր ձայնով ասաց.

— Տիկին, ես էլ եմ խնդրում...

, Լ է Օ

(Կը շարունակուի)

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Կ

I

Կնոջս ընդունելութեան օրը:

Կէսօր է: Մառէ թաղը նախաճաշում է:

Եկեղեցիների զանգահարութեան ծանր ղօղանջին խառնըւում է,—բակերից բարձրանալով,—գործարանների զանգահարի բարակ գնդգնդօցը: Այդ զանգահարութիւններից իւրաքանչիւրը ունի իր տարբեր բնաւորութիւնը: Ո՛րը տխուր է, որը ուրախ, որը ժիր է, որը թմրած: Կան հարուստ, բախտաւոր զանգեր, որոնք հնչում են հարիւրաւոր բանուորների համար. կան աղքատ, երկչոտ զանգեր, որոնք կարծէք թագնւում են ուրիշների յետեւում ու աշխատում կուշ դալ, փոքրանալ, կ'ասես վախենալիս լինեն, որ մնանկութիւնը կը լսի նրանց ձայնը: Վերջապէս կան և խաբեբայ, անվգամ զանգեր, որոնք հընչում են դրսի համար, փողոցի համար, որպէս ղի հաւատացնեն ամենքին, թէ իրանց առետրական տունը նշանաւոր տուն է և բազմաթիւ մարդիկ են բանում այնտեղ:

Փառք Աստուծու, Ֆրոմօնների գործարանի զանգը դրանցից չէ: Մի կարգին, հին ու մի քիչ ճաքած զանգ է այդ, որ արդէն քառասուն տարի ծանօթ է Մառէյում և որ երբէք անգործ չէ մնացել բացի կիրակիներից և խոտովութիւնների օրերից:

Նրա ձայնը հնչելուն պէս բանուորների մի ահագին բազմութիւն անցնում է հինաւորից ապարանքի դարպասի մէջով և անհետանում չրջակայ գինետուններում: Աշակերտ բանուորները նստոտում են մայիթերի լզերքներին որմնադիրների հետ միասին: Խաղալու համար մի կէս ժամ յետ քցելու համար նրանք նախաճաշում են հինգ բոպէում, դնելով զանազան ուտելիքէսներ, որ փողոցային վաճառողները Պարիզում ման են ածում

անտունների և աղքատների համար, — չազանակ, ընկոյզ, խնձոր, — և նրանց կողքին որմնագիրները կտոր-կտոր են անում արևելից ու գաճից բոլորովին սպիտակած մեծ-մեծ բոքոններ: Կանաչք վաղ-վաղ վազում են զանաղան կողմեր: Նրանք բոլորն էլ տնտեսութեան վերաբերեալ գործեր ունեն, կամ թէ մի երեխայ կամ մի ծերացած ազգական, որին պէտք է խնամել տանը կամ ապաստարանում: Արհեստանոցների խեղդող օդիցը չնչասպառ, կոպերն՝ ուռած, մազերը՝ խուճացած թաւշաթղթի հաղաբեր մանր փոշուց, նրանք, զամբիւղները կոներին, չտապում են այդ դուրս խուժած ամբոխով լի փողոցի միջով, ուր դժուարութեամբ են չրջագայում հանրակառքերը:

Նստած՝ դարպասի կողքի քարի վրայ, որ երբեմն իբր օտառեղ էր ծառայում ձի հեծնողներին համար, Ռիսլէրը ժպտալով նայում է բանուորների ելքին: Նրան մեծ երջանկութիւն է պատճառում միշտ սրտաբաց յարգանքը այդ ժրջան մարդկանց, որոնց նա ճանաչել էր այդտեղ, երբ ինքն էլ նրանց նման աննշան և նուաստ էր: Նրա սիրտը ջերմութիւն է զգում, երբ նա լսում է այդ «բարե, պարոն Ռիսլէր»-ը, արտասանուած այդքան տարբեր-տարբեր, բայց անխտիր գորովալից ձայներով: Երեխաները աներկիւղ մօտենում են նրան, կէս բանուոր, կէս արուեստագէտ գծադրիչները, երկար-երկար միտումներով, անց-նելիս ձեռք են տալիս նրան և խօսում են հետը «դու»-ով: Թերևս այդ բոլորի մէջ պէտք եղածից մի քիչ աւելի ընտանեկանութիւն կայ, որովհետեւ այդ մարդը դեռ չէ ըմբռնել իր նոր դիրքի վեհութիւնն ու հեղինակաւորութիւնը, և ես գիտեմ մէկին, որ շատ նուաստացուցիչ է համարում այդ անպատարճակ վերաբերմունքը: Բայց այդ «մէկը» չէ կարող նրան տեսնել այս բոպէին և պատրօնը օգուտ է քաղում դրանից և ուժգին կերպով գրկում ծեր հաշուապահ Սիգիզմունդին, որ ամենից վերջն է դուրս գալիս, ձգուած, կարմրած, դէմքը ձխտած մի ահագին շապկօձիքի մէջ և — ինչ եղանակ էլ լինի — գլխաբաց, որովհետեւ վախում է կաթուածահար լինի:

Ռիսլէրն ու նա հայրենակիցներ են: Նրանք վերաբերւում են միմեանց խորին յարգանքով, որ սկսուել է այն հեռաւոր ժամանակներում, երբ նրանք երկուսն էլ նոր էին մտել գործարանը և միասին նախաձեռնում էին փողոցի անկիւնի փղորիկ կաթնատանը, ուր Սիգիզմունդ Պլանուսը մէն-մենակ է մտնում այժմ ու մի տեսակ կերակուր է ընտրում հերթական ճաշի պատիցը կախած ցանկի մէջ...

Բայց ահա կրտսեր Ֆրոմօնի կառքը մտնում է դարպասով: Նա առաւօտից ի վեր չրջագայում է, և այժմ երկու ընկե-

բակիրցները, դիմելով դէպի իրանց ապրած գողտրիկ տունը, որ գտնւում է պարտէզի խորքում, մտերմաբար խօսում են իրանց գործերի մասին:

— Ես գնացել էի Պոչասոնների մօտ, ասում է կրտսեր Ծրամօնը: Նրանք ինձ ցոյց տուին նոր տիպարներ, որոնք շատ սիրուն են... Պէտք է ուշադրութիւն դարձնել: Լուրջ մրցորդներ են նրանք:

Բայց Ռիսէրը չէ անհանգստանում: Նա զօրեղ է զգում իրան, յոյս դնելով իր տաղանդի, իր փորձառութեան վրայ, և բայի այդ... սակայն այդ թնդ գաղտնի մնայ... Նա արդէն մի զարմանալի գիւտ անելու վրայ է, — մի կատարելագործուած տպագրիչ գործիք, մի այնպիսի բան... Էհ, վերջը ինքները կը տեսնեն: Այդպէս խօսելով, նրանք մտնում են պարտէզը, որ սփռալի նման են պահում, դնաձև խուզած ակացիաներով, որոնք զրկեթէ նոյնքան հին են, որքան և ինքը ապարանքը, և հրաշալի բաղնիքներով, որոնք ծածկում են սևացած բարձր պարիսպները:

Կրտսեր Ծրամօնի կողքին Ռիսէր երէցը՝ իր պատրօնին հաշիւ ներկայացնող գործակատարի տպաւորութիւն է գործում: Ամեն քայլափոխում նա կանգ է առնում խօսելու համար, որովհետև նրա շարժուածքները ծանր են, մտածողութիւնը գանգաղ և խօսքերը դժուարութեամբ են գալիս միտքը: Ահ, եթէ նա կարողանար տեսնել այնտեղ, վերևում, երկրորդ յարկի պատուհանի յետևում, այն փոքրիկ վարդագոյն դէմքը, որ ուշով դիտում է այդ բոլորը...

Տիկին Ռիսէրը սպասում է իր ամուսնուն նախաճաշի և համբերութիւնից դուրս է գալիս, տեսնելով նրա գանգաղութիւնը: Ձեռքով նրան նշան է անում՝ «Դէ շուտ արա է»: Բայց Ռիսէրը չէ նկատում այդ: Նրա ուշը ու միտքը ժօրժի ու կլէրի փոքրիկ աղջկայ հետ է, որ ծծմօր գրկին հրճւում է արևի առաջ իր ժանեակների մէջից: Որքան սիրուն է նա: — Իսկ և իսկ ձեր պատկերն է, տիկին Շօրչ:

— Ձեզ այդպէս է թւում, բարի Ռիսէր. սակայն ամենքն ասում են, թէ նա հօրն է քցել:

— Այո, մի քիչ... բայց այնուամենայնիւ...

Եւ բոլորը միասին, հայրը, մայրը, Ռիսէրը, ծծմայրը, լուրջ կերպով նմանութիւններ են փնտռում մարդկային այդ փոքրիկ ուրուագծի մէջ, որ նայում է նրանց իր շաղուած և արտաքին կեանքից ու արևի լոյսից չլացած աչքերով: Իր կիսաբաց պատուհանից Սիդօնին կռանում է տեսնելու, թէ ինչ

են անուամ նրանք այնտեղ և ինչու և՛ ամուսինը չէ բարձրանում վերև:

Այդ բույէին Ռիսլէրը, իր գիրկը վերցրած պատրիկին,— սպիտակ կտորների և բայգոյն ժապաւէնների այդ սիրուն բեռը,— ծեր պապիկի դդուանքներով ու ծամածուծութիւններով աշխատում է ծիծաղեցնել ու ծըծըւացնել նրան: Ո՛րքան ծեր կերպարանք ունի խեղճը: Ո՛րքան անշնորհք ու ծիծաղելի են այդ ահագին մարմինը, որ նա աշխատում է կուչ ածել, փոքրացնել երկխայի առաջ, ու այդ կոշտ-կոպիտ ձայնը, որ նա խլայնում է քաղցրացնելու համար:

Վերևում նրա կինը ոտը խփում է գետնին ու մրթմրթում աստամների արանքով:

— Յիմա՛ր...

Վերջապէս, սպասելուց ձանձրացած, նա ուղարկում է ասելու պարոնին, որ նախաճաշը բերել են արդէն. բայց խաղը այնքան տաքացել է, որ պարոնը չէ խմանում, թէ ինչպէս թողնի հեռանայ, ինչպէս ընդհատի այդ հրճուանքի բուռն արտայայտութիւնները և թռչնաձայն ծըծըւոցները: Վերջ ի վերջոյ նա մի կերպ յետ է տալիս երկխային իր ծծօրը և փախչում դէպի սանդուխները, ծիծաղելով ի բոլոր սրտէ: Նա դեռ ծիծաղում է սեղանատունը մտնելիս, բայց կնոջ հայեացքը սառը ջուր է ածում գլխին:

Սիդօնին նստած է սեղանի մօտ, կերակուրը դրած ջերմապահի վրայ (réchaud): Նա գոհի դիրք է ընդունել, և երևում է, որ վճռել է փատ տրամադրութեան մէջ մնալ:

— Վերջապէս եկաք... փառք Աստուծու:

Ռիսլէրը նստում է, փոքր ինչ ամօթահար:

— Մի նեղանար, փոքրիկս: Այդ երեխան այնքան...

— Ես ձեզ արդէն խնդրել եմ, որ «դու»-ով չը խօսէք ինձ հետ: Մեր մէջ այդ չը պէտք է լինի:

— Բայց չէ՞ որ մենք մենակ ենք այժմ:

— Է՛հ, դուք երբէք չէք կարողանալու յարմարուել մեր նոր դիրքին... Եւ ի՞նչ է դուքս գալիս: Ոչ ոք այստեղ յարգանքով չէ վերաբերւում դէպի ինձ: Աշիլլ քեռին, այդ ծեր զոնապանը, հազիւ հազ է գլուխ տալիս, երբ ես անց եմ կենում նրա սենեակի առաջով... Ի հարկէ, ճիշտ է, որ ես Գրոմօն չեմ և սեփական կառք չունեմ...

— Է՛հ, փոքրիկս, դու... այսինքն... դուք լաւ գիտէք, որ դու... որ դուք կարող էք միշտ լծել տալ տիկին Շօրչի կառքը: Նա միշտ մեր տրամադրութեան տակ է դնում իր կառքը:

—Քանի անգամ պէտք է ասեմ, որ ես չեմ ուզում ոչինչով պարտաւորուած լինել այդ կնոջը:

—Ա՛խ, Սիդօնի...

—Հա, հա, գիտեմ, գիտեմ, այդ արդէն յայտնի է... տիկին Ֆրոմօնը երկնքից իջած Աստուած է: Ոչ ոք իրաւունք չունի նրան դիպչելու: Եւ ես պարտական եմ խոնարհ կերպով տանել այն բանը, որ ես ոչինչ եմ այս տանը. պէտք է թողնեմ, որ ինձ ստորացնեն, ոտնատակ տան:

—Է՛հ, Է՛հ, փոքրիկս...

Խեղճ Ռիսլէրը աշխատում է առարկել, մէկ երկու խօսք ասել յարգարացումն իր սիրելի տիկին Շօրչի: Բայց նա ճարպիկ չէ: Յօնքը դրսեւորւ տեղ աչքը հանում է, և Սիդօնին ձեռաց կրակ է կտրում:

—Ես ձեզ ասում եմ, որ, չը նայելով իր անդորը կերպարանքին, այդ կինը գոռոզ է ու չարասիրտ... Նախ և առաջ, նա ինձ ասում է, այդ ես լաւ գիտեմ... Քանի որ ես դեռ առաջուան փոքրիկ ու աղքատ Սիդօնին էի, որին նա շարտում էր իր կոտորած խաղալիքները ու հին հագուստները, բանը լաւ էր գնում. բայց այժմ, որ ես էլ նրան հաւասար գործարանատիրուհի եմ,—այդ նրան զայրացնում է ու նուաստացնում... Այդ աղջիկ-պարոնը ինձ խորհուրդներ է տալիս բարձրից, արածներս քննադատում է... Զուր եմ աղախին վարձել... Ի հարկէ: Չէ որ ես սովոր եմ ինքս ինձ աղախնութիւն անել... Նա ամեն տեսակ առիթ է փնտռում ինձ վիրաւորելու համար: Երբ չորեքշաբթի օրերը գնում եմ նրա մօտ, պէտք է լսել, թէ ինչ կղանակով է բոլորի առաջ հարցնում, թէ ինչպէս է տիկին Շէրը... Է՛հ, շատ լաւ, այո՛, ես Շէր եմ, իսկ նա Ֆրոմօն է: Մէկ մէկի արժեքը կարծեմ: Իմ պապս դեղագործ էր: Իսկ նրանն ի՞նչ է: Վաշխառութեամբ հարստացած մի գիւղացի... Օ՛հ, ես նրան կ'ասեմ այդ բանը այս օրերս, եթէ քիթը շատ բարձրացնի. այն էլ կ'ասեմ, որ նրանց աղջիկը, թէև իրանք այդ չեն նկատում, նմանում է այդ ծեր Գարդինուա պապին. իսկ նա, Աստուած էլ գիտի, որ սիրուն չէ:

—Օ՛հ, ասում է Ռիսլէրը, որ խօսք չէ դանում պատասխանելու համար:

—Ի հարկէ. ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս զմայլելու նրանց երեխայի վրայ: Միշտ հօ հիւանդ է: Ամբողջ գիշերը կատուի պէս մլաւում է: Չէ թողնում, որ քնեմ... Յետոյ էլ, ամբողջ օրը գլուխս տանում եմ մօր դաշնամուրն ու անվերջ կլկլոցները... տրա լա լա լա... Գոնէ մի ուրախ երաժշտութիւն էլ է լինէր:

Ռիսկերը հնարը գտել է: Ոչ մի ձայն չէ հանում, իսկ մի քիչ անցած, երբ տեսնում է, որ կինը սկսել է մեղմանալ, բուրդովին հանգստացնում է նրան հաճոյախօսութիւններով:

—Ո՛րքան սիրուն է նա այսօր: Երեւի այցելութիւններ պէտք է անել նախաճաշից յետոյ...

«Դու»-ով խօսելու վտանգից խուսափելու համար, նա անորոշ ու անդէմ դարձուածքներ է գործ ածում:

—Չէ, ես այցելութիւններ չեմ անելու այսօր, պատահալսանում է Սիդօնին մի տեսակ հպարտութեամբ: Ես, ընդհակառակը, ընդունում եմ այցելութիւններ: Իմ ընդունելութեան օրն է այսօր...

Եւ տեսնելով ամուսնու զարմացած ու չփոթուած կերպարանքը, վրայ է բերում.

—Այո, այո, իմ ընդունելութեան օրն է... Տիկին Ծրօմօնն ունի իր օրը. կարծում եմ, ես էլ կարող եմ ունենալ իմը:

—Ի հարկէ, ի հարկէ, ասում է խեղճ Ռիսկերը, որ նայում է շուրջը փոքր ինչ անհանգստութեամբ... Այդ է ուրեմն պատճառը, որ այսօր այնքան ծաղիկ կայ ամեն տեղ, վերնադաւթում, դահլիճում:

—Այո, այս առաւօտ աղախինը իջաւ պարտէզը... Գուցէ լաւ չեմ արել: Հա, դուք չէք ասում այդ բանը, բայց ես հաւատացած եմ, որ դուք կարծում էք, որ լաւ չեմ արել... Տէր Աստուած: Ես կարծում էի, թէ պարտէզի ծաղիկները նոյնքան մեղ են պատկանում, որքան և նրանց:

—Անշուշտ... բայց և այնպէս դու... դուք... գուցէ աւելի լաւ լինէր...

—Թոյլտուութիւն խնդրել... Հա... էլի ստորանալ, այն էլ մի քանի անպէտք ոսկեծաղիկների ու երկու-երեք չիւղ կանաչի համար: Վերջապէս, ես հօ գողունի չեմ քաղել տուել այդ ծաղիկները, և երբ տիկին Ծրօմօնը այժմ դայ վերեւ...

—Միթէ գալու է: Ախ, որքան սիրալիր է նա:

Սիդօնին ծուլ ելաւ տեղից, դայրացած.

—Ի՛նչպէս թէ «որքան սիրալիր է նա»... Այդ էր պակաս, որ դեռ չը դայ էլ: Հապա ես ինչո՞ւ եմ ամեն չորեքշաբթի գլխում ձանձրանալու նրա մի ամբողջ խումբ քրքրուան ու ծամածռուող հիւրերի հետ:

Նա լռութեան է տալիս այն բանը, որ տիկին Ծրօմօնի այդ չորեքշաբթիները մեծ ծառայութիւններ են մատուցել իրան, չէ ասում, որ նրանք մօղային շաբաթաթերթի տեղ են բռնում նրա համար, այն փոքրիկ, խառն բովանդակութեամբ հանդէսներից մէկի տեղը, որոնց մէջ տպուած է լինում, թէ ինչպէս պէտք է

սենեակ մտնել, դուրս գալ, բարեկել, ինչպէս պէտք է ծաղիկները զետեղել ծաղիկարանում ու սիգարները ծխարանում, դեռ չը հաշուած նկարները, շնորհալի հագուստեղէնի տիպարները և լաւ դերձակուհիների անուաները: Սիդօնին չէ ասում նաև, թէ կլէրի այդ բարեկամուհիներին, որոնց մասին այժմ այդքան արհամարհանքով է խօսում, բոլորին էլ ինքը աղաչել է, որ գան իրան մօտ, և թէ հէնց նրանք են ընտրել նրա ընդունելութեան համար ուրբաթ օրը:

Կը գան արդեօք նրանք: Արդեօք տիկին Ֆրօմօն կրտսերը սիրտ կ'անէ վիրաւորել տիկին Ռիսլէր երէցին, չը դալով նրա առաջին ընդունելութեան օրը: Այդ հարցը այնքան անհանգըստացնում է նրան, որ նա տենդի մէջ է զգում իրան...

—Շուտ արեք, շուտ, ամեն րոպէ ասում է Սիդօնին Ռիսլէրին... Ո՛րքան ծանր էք նախաճաշում, Տէր Աստուած:

Ծիշտ որ Ռիսլէրը սիրում է դանդաղ ուտել և ծխել չիբուխը հացի վրայ, կում-կում ծծելով սուրճը: Այսօր նա ստիպուած է հրաժարուել իր այդ սիրելի սովորութիւններից, ծուխ չանելու համար չիբուխը չը հանել պատեանից և վերջին պատահն ուտելուն պէս՝ գնալ ձեռաց հաղնուել, որովհետև կինը պնդում է, որ կէս օրից յետոյ նա գայ վերև ողջունելու իրան այցելող տիկիններին:

Պէտք էր տեսնել, թէ որքան զարմացան գործարանում, տեսնելով որ Ռիսլէր երէցը այդ լի օրը իջնում է ներքև սև սիւրտուկով, ու հանդիսօրեայ փողպատով:

—Վա՛, հարսանիք ես գնում, ձայն է տալիս նրան գանձապահ Սիգիզմունդը իր վանդակապատի յետևից:

Եւ Ռիսլէրը պատասխանում է ոչ առանց մի փոքր հպարտութեան.

—Կնոջս ընդունելութեան օրն է այսօր:

Քիչ անցած, ամենքն էլ իմանում են, որ Սիդօնի ընդունելութեան օրն է այդ օր, և Ալիլ քեռին շատ էլ զոհ չէ մնում, տեսնելով, որ կտրել են պարտէզի մուտքի մօտ եղած ձմերպային դալիսիների ճիւղերից մի քանիսը:

Ռիսլէրը իր արհեստանոցում տախտակի առաջ նստած գծադրում է բարձր պատուհանների պայծառ լոյսով: Նա հանել է վրայից իր գեղեցիկ սիւրտուկը, որ նեղութիւն է տալիս նրան, և վեր է քաշել շապկի բոլորովին թարմ թևքերը. բայց այն միտքը, որ իր կինը հիւրերի է սպասում, զբաղեցնում ու անհանգստացնում է նրան և նա ժամանակ առ ժամանակ հազնում ու չիտիւում է վերև գնալու համար:

—Մարդ չի եկել, — հարցնում է նա վախվածելով:

—Ձէ, ոչ որ չի եկել, պարոն:

Շքեղ կարմիր դահլիճում,—որովհետեւ նրանք կարմիր դասակով պատած մի դահլիճ ունեն, որի պատուհաններն արանքին դրուած է մի կօնսօլ և բացգոյն ծաղիկներով գորգի մէջտեղը՝ մի սիրուն սեղան,—Սիդօնին բազմել է հիւրեր ընդունող տիկնոջ դիրքով, չընկալաւ չընկալած չընկալած չարուած բաղկաթոռներով ու աթոռներով: Այստեղ այնտեղ երևում են գրքեր, գրական հանդէսներ, մի փոքրիկ զամբիւղ ձուագործի համար, հիւսուած մետաքսէ փնջուղներէ, մի փունջ մանիշակ բերեղէ բաժակում և կանաչ բոյսեր ծաղկարաններում: Այդ բոլորը դասաւորուած է ճիշտ այնպէս, ինչպէս մի յարկ ներքե Ֆրօմօնների մօտ, միայն թէ ճաշակը,—այդ աննշմարելի զիծը, որ բաժանում է գոհակականը ազնւից,—դեռ չէ հասել նրբութեան: Կարծես թէ մէկը մի գեղեցիկ ժանրային պատկեր է, իսկ միւսը՝ նրա միջակ պատճէնը: Տանտիրուհին ինքն էլ այնպիսի չոր է հագել, որ շատ նոր է, այնպէս որ նա աւելի հիւրի տպաւորութիւն է գործում քան իր տանը հիւր ընդունողի: Ռիսէրին որ հարցնես, ամեն ինչ հիւանալի է ու ոչ մի պակաս տեղ չունի. նա պատրաստուած է այդ ասել դահլիճը մտնելիս, բայց կնոջ զայրազին հայկացքի առաջ խեղճ մարդը կանգ է առնում վախ՝ վախով:

—Տեսնում էք, արդէն ժամի չորսն է, ասում է նա նրան, բարկացկոտ շարժումով ցոյց տալով պատի ժամացոյցը... Ոչ որ չի դալու... Բայց ամենից աւելի բարկութիւնս բերում է Կլէրը... Նա տանն է... ես հաստատ գիտեմ... ես լսում եմ, որ այնտեղ է...

Յիւրաւի, կէսօրից սկսած, Սիդօնին ականջ է դնում ներքեի յարկից լսուող բոլոր ձայներին, երեսայի ճըւոցին, փակուող դռան ճըւոցին: Ռիսէրն ուզում է գնալ արհեստանոցը, փախչել նախաճաշի խօսակցութիւնից, որ վերսկսում է, բայց այդպէս հեշտ չէ կարող պրծնել կնոջ ձեռքից: Փանի որ ամենքը բարձիթող են արել իրան, թող գոնէ ամուսինը ընկերութիւն անէ իրան, և խեղճ ամուսինը մնում է վերեւում, անշարժ, տեղումը մեխուած, այն մարդկանց նման, որոնք չեն համարձակում իրար դալ փոթորիկի ժամանակ, վախենալով իրանց կողմը քաշել կայծակը: Սիդօնին յուզւում է, գնում գալիս է դահլիճում, փոխում է ույս կամ այն աթոռի տեղը, նորից տեղն է դնում, անցողակի նայում է ինքն իրան հայելու մէջ, զանգը տալիս է, կանչում է աղախինն, ուղարկում Աշիլ քեռու մօտ, որպէս զի իմանայ, հօ մարդ չի հարցրել իրան: Այնքան չար

մարդ է այդ Աշիլ քեռին, որ դուցէ հարցնող լինելիս ասում է, թէ նա դուրս է եկել տանից:

Բայց չէ, դռնապանը դեռ ոչ ոքի չի տեսել:

Լուսթիւն ու լքումն: Սիդոնին կանգնել է ձախակողմի պատուհանում. Ռիսլէրը՝ աջակողմի: Այնտեղից նրանք տեսնում են փոքրիկ պարտէզը, ուր սկսում է արդէն մուլին ընկնել, և սև ծուխը, որ բարձր ծխնելոյզը դուրս է թողնում դէպի ցածիկ երկինքը: Սիդիզմունդի պատուհանը լուսաւորւում է առաջինը ներքեի յարկում. Գանձապահը ինքն է սարքում իր լամպը մանրակրկիտ խնամքով, և նրա երկար ստուերը ման է գալիս բոցի առաջ ու երկուտակ է լինում վանդակապատի մօտ: Սիդոնիի բարկութիւնը մի րոպէ փարատւում է այդ ծանօթ մանրամասնութիւնները տեսնելիս:

Յարկարծ մի փոքրիկ կառք մտնում է պարտէզը և գալիս կանգնում է դռան առաջ: Վերջապէս մի եկող եղաւ: Մետաքսի, ծաղիկների, սև սաթէ ուլունքների, երիզների ու մուշտակեղէնի այդ մրրիկը արագ-արագ մտնում է ներս. Սիդոնին ճանաչում է այդ կնոջը. նա Ֆրոմոնների դահլիճի ամենագողտրիկ յաճախողներից մէկն է, մի հարուստ բրօնդալաճառի ամուսին: Ո՛րքան պարծանք է ընդունել այդպիսի մի հիւր: Շտապ-շտապ տանտէրերը բռնում են իրանց տեղերն ու դիրքերը, — մարդը նստում է բուխարիի մօտ, կինն էլ բազմում բաղկաթոսի մէջ ու սկսում անհոգաբար թերթել ինչ-որ մի ամսագիր: Զուր աշխատանք: Գեղեցկուհի հիւրը Սիդոնիի մօտ չէր եկել. նա մտաւ ներքեի յարկը...

Օ՛, եթէ տիկին ժօրժը կարողանար լսել, թէ ինչ է ասում իր զրացունին նրա ու իր բարեկամուհիների մասին...

Այդ րոպէին դուռը բացւում է և զեկույանում են.

— Օրիորդ Պլանուս:

Գանձապահի քոյրն է այդ, մի նուստ, քաղցրաբարոյ ու խեղճ պառաւ աղջիկ, որ պարտականութիւն է համարել այցելել այդ օրը իր եղբօր պատրօնի կնոջը և մնացել է ապշած, տեսնելով թէ ինչպէս սիրալիր կերպով են ընդունում իրան: Շրջապատում են նրան, գլխովը պտոյտ են դալիս: «Ո՛րքան սիրալիր է ձեր կողմից... Մօտեցէք, խնդրեմ, կրակին»: Ի՞նչ ուշադրութեամբ, ի՞նչ հետաքրքրութեամբ են լսում նրա ամենաչնչին խօսքերը: Բարեհոգի Ռիսլէրը այնպէս սրտանց է ժպտում, կարծես շնորհակալութիւն է յայտնում: Նոյն իսկ Սիդոնին ամեն կերպ զգուժ է նրան, ուրախանալով, որ կարող է իր փառքի մէջ երևալ իր մի ժամանակուայ հաւասարին և որ ներ-

քնում տիկին Ֆրոմօնը կը լսի, որ իր մօտ մարդիկ են եկել: Ուստի որքան կտրելի է շատ աղմուկ է հանում, զրգռացնելով բաղկաթոռները, յետ ու առաջ քաշելով սեղանը, և կրք պառաւ օրիորդը գնում է, չլացած, զմայլած ու չփոթուած, Սիդօնին ճանապարհ է քցում նրան մինչև սանդուխները, խշխշայնելով շրջազգեստի ծաղղարդերը, և բարձրածայն գոռում է նրա յետեից, կռանալով վանդակի վրայով, թէ ինքը տանն է լինում միշտ ուրբաթ օրերը... Լսում էք, ուրբաթ օրերը...:

Արդէն գիշեր է այժմ: Դանլիճի երկու ահագին լամպերը վառել են: Կողքի սենեակում լսում է աղմուկ, աղախինը ճաշք քցում է: Վերջացաւ Տիկին Ֆրոմօն կրտսերը չի գայ:

Սիդօնին կապտել է բարկութիւնից.

—Տեսնում էք այդ քրքրուանին, որ չի կարողանում բարձրանալ տանուլթ աստիճան վերև... Տիկինը մեզ անշուշտ շատ չնչին արարածներ է համարում իր համեմատութեամբ... Օհ, շատ լաւ, ես վրէժս կը հանեմ...

Եւ, որքան աւելի է դուրս գեղում նա իր զայրոյթը այդպիսի անարդար խօսքերով, այնքան աւելի նրա ձայնը գռնկանում է, արուարձանային ելեէջներ է ստանում և բառերի արտասանութիւնը դառնում է ռամկական, պարզ ցոյց տալով, որ խօսողը առաջ աշակերտուհի է եղել օրիորդ Լը Միւրի արհեստանոցում:

Ռիպէրը դժբախտութիւն է ունենում մի խօսք ասելու:

—Ո՞վ գիտի: Գուցէ երեսան հիւանդ է եղել:

Սիդօնին կատաղած շուռ է գալիս դէպի նա, կարծես ուղեւոր կծել նրան:

—Գլուխս մի տանէք, խնդրեմ, այդ երեսայնով: Իսկապէս դուք էք մեղաւոր, որ այսպիսի բան է գալիս իմ գլխին... Դուք չէք կարողանում այնպէս սնել, որ ինձ յարգանքով վերաբերուեն:

Եւ նրա սենեակի դուռը շրխալով փակւում է դողողացնելով լամպերի գունդերը և դարակներում դարսած բոլոր դարդարանքները, ու Ռիպէրը մնում է մենակ, անշարժ դանլիճի մէջտեղում, յուսահատ դէմքով նայելով իր սիւն-սպիտակ շապկաթիւքերին ու փայլակած լայն կօշիկներին և մեքենայօրէն մրմռալով.

—Կնոջս ընդունելութեան օրը:

II

Իսկական մարգարիտ եւ կեղծ մարգարիտ

«Ի՞նչ է պատահել հետը... Ի՞նչ եմ արել նրան», հարցնում էր յաճախ ինքն իրան կլէր Ֆրոմօնը, մտածելով Սիդօնիի մասին:

Նա ոչինչ չը գիտէր այն բանի մասին, որ երբեմն տեղի էր ունեցել Սալվինիում իր բարեկամուհու և ժօրժի մէջ: Նրա պէս շիտակ բնաւորութիւն ու անդորր հոգի ունեցողը չէր կարող դուշակել, թէ ի՞նչ նախանձոտ ու ստոր վառասիրութիւն էր աճել նրա կողքին տասնհինգ տարույ ի վեր: Բայց և այնպէս, այդ սիրուն զէմբի հանկուկային հայեացքը, որ սառսառը ժպտում էր նրա երեսին, չիտթեցնում էր նրան, թէ և նա չէր հասկանում թէ ինչու: Մանրակրկիտ քաղաքավարութեանը, որ շատ տարօրինակ էր Սիդօնիի պէս մանկութեան ընկերուհու կողմից, յաջորդում էր յանկարծ վատ քողարկուած զայրոյթ, ձայնի չոր ու կծու արտայայտութիւն, որի առաջ կլէրը մնում էր շուարած, ինչպէս մի հանկուկի առաջ: Երբեմն այդ անհանգստութեանը միանում էր նաև մի տարօրինակ նախազգացումը, սրտի մի անորոշ վկայութիւն, թէ մեծ դժբախտութիւն է գալու նրա գլխին. որովհետև կանայք բոլորն էլ մի քիչ գերբնասեա են (voyante, ясновидящая), և նրանցից ամենապարզասիրտների մէջ անգամ չարիքի խորին անգիտութիւնը լուսաւորում է երբեմն-երբեմն զարմանալի պայծառութիւն ունեցող յանկարծական տեսիլքներով:

Մի-մի անգամ փոքր ինչ երկար խօսակցութիւնից յետոյ, այն անակնկալ հանդիպումների ժամանակ, երբ յանկարծակիի բռնուած զէմբերը թոյլ են տալիս պարզ տեսնելու իրանց իսկական մտածումները, տիկին Ֆրոմօնը լուրջ կերպով միտք էր անում այդ տարօրինակ, փոքրիկ Սիդօնիի մասին, բայց եռուն ու ստիպողական կեանքը, պատելով նրան մտերմական յարաբերութիւնների ու հոգների մթնոլորտով, ժամանակ չէր տալիս նրան կանգ առնելու դրա նման մանր հարցերի վրայ:

Իսկապէս կանայք ունեն միշտ մի հասակ, երբ նրանց կեանքի ճանապարհը այնպիսի յանկարծական պտուտանքներ է անում, որ բոլոր հորիզոնները փոխւում են, բոլոր տեսակէտները յեղաշրջւում են:

Ձահէլ աղջիկ ժամանակը նա սաստիկ կը վշտանար անշուշտ, եթէ այդպէս մաս առ մաս զրկուէր Սիդօնիի բարեկա-

մութիւնից, որ կարծես մի չար ձեռք պատուում տանում էր կըտոր-կտոր: Բայց նա զրկուել էր հօրից, որ նրա ջանել ժամանակուայ ամենազլխաւոր, նոյն իսկ միակ սիրոյ առարկան էր. այնուհետեւ ամուսնացել էր: Յետոյ էլ ծնուել էր երեխան, որի քաղցր պահանջներին բաւարարութիւն պէտք էր տալ ամեն ըսպէ: Բայցի այդ, նրա մօտն էր կենում գրեթէ բոլորովին երեսայացած մայրը, որ աւելի ևս ապուշ էր կտրել իր ամուսնու աղէտալի մահի շնորհիւ: Այդքան զբաղուած կեանքի մէջ Սիդօնիի քմահաճօքները շատ քիչ տեղ էին բռնում, և Կլէր Ֆրօմօնը զրեթէ չը զարմացաւ, երբ նա ամուսնացաւ Ռիպլէրի հետ: Անկասկած Ռիպլէրը շատ մեծ էր նրա համար, բայց որ իրար սիրում էին:

Ինչ վերաբերում է յաւ զգալուն, որ փոքրիկ Շէբը հասել էր այդպիսի բարձր գիւրքի ու գրեթէ իր հաւասարը դարձել, — նրա ընտորութիւնը այնքան վեհ էր, որ անընդունակ էր այդ տեսակ փոքրոգութեան: Նա ի բոլոր սրտէ կը ցանկանար, ընդհակառակը, բախտաւոր ու յարգուած տեսնել այդ ջանել կնոջը, որ կենում էր նրա կողքին, ասլրում էր, այսպէս ասած, նրա կեանքով և եղել էր նրա մանկութեան ընկերուհին: Նա փորձեց ամենայն քաղցրութեամբ սովորեցնել նրան աշխարհիկ նիստ ու կացը, մարդամէջ դուրս բերել նրան, ինչպէս անում են լաւ օժտուած գաւառացուհիների հետ, որոնց շատ քիչ բան է պակասում սքանչելի կին դառնալու համար:

Երկու ջանել ու սիրուն կանայք հեշտութեամբ խորհուրդ չեն ընդունում իրարից: Երբ տիկին Ֆրօմօնը մի մեծ ճաշկերոյթի օր տիկին Ռիպլէրին տարաւ իր սենեակը ու ուղիղ երեսին ժպտալով ասաց, որպէսզի չը նեղանայ. «Շատ զուգսեղէն կայ վրադ, հոգիս... Համ էլ՝ օձիքը բարձր զգեստ հագնելիս ծաղիկ չեն խրում մազերին...»: Սիդօնին կարմրեց, շնորհակալութիւն յայանեց, բայց սրտի խորքումը մի աւելորդ քէն էլ արձանագրեց նրա դէմ:

Կլէրի չըջանում բաւական սառն ընդունեցին նրան:

Սէն-Ժէոմէնի արուարձանը *) իր յաւակնութիւններն ունի, ի հարկէ, բայց կարծում էք՝ Մառէն չունի:

Խոշոր արդիւնազործողների ու հարուստ գործարանատէրերի այդ կին ու աղջիկները գիտէին փոքրիկ Շէբի պատմութիւնը և վերջապէս հէնց նրա բարեկեւո և իրան պահելու ձեռք բաւական էր, որ նրանք հասկանային նրա ով լինելը:

*) Փարիզի Սէն-Ժէոմէն արուարձանում ապրում է ազնուական դասը:

Սիդոնին շատ էր աշխատում կոկոսել, բայց ի դուր,—նա էլի մնում էր խանութում ծառայած օրիորդ։ Նրա փոքր ինչ բռնասպրօսիկ և կրքեմն չափազանց խոնարհ սիրալիրութիւնը վատ տպաւորութիւն էր գործում, գործակատարների խօսելու կեղծ եղանակի նման, իսկ նրա արհամարհոտ դիրքերը յիշեցնում էին նորութիւնների խանութների գլխաւոր գործակատարութիւններին, որոնք,—պճնուած սև մետաքսէ զգեստով, որ երեկոյեան տուն գնալիս հանում թողնում են խանութի հանդերձարանում,—իրանց խոպոպ դրած մագերի բարձրութիւնից վեհ կերպով նայում են այն մանր մունր մարդկանց վրայ, որոնք թոյլ են տալիս իրանց սակարկութիւն անել։

Նա զգում էր, որ իրան զննում ու քննադատում են, և ստիպուած էր վախժիտելով սպառաղինուել պատերազմ մղելու համար։ Այն անունները, որ արտասանում էին մօտը, այն զբաւորութիւնները, տօնախմբութիւնները, գրքերը, որոնց մասին խօսում էին հետը, բոլորն էլ անծանօթ էին նրան։ Կլէրը ամեն կերպ աշխատում էր տալ նրան հարկաւոր տեղեկութիւնները և միշտ օգնութեան պարզուած բարեկամական ձեռքով պահում էր նրան իր դիրքին վայել աստիճանի վրայ։ Բայց տիկիններից շատերը գտնում էին, որ Սիդոնին սիրուն է։ Այդ բաւական էր, որպէս զի նրանք զփգոհ լինէին այն բանից, որ նա մտել էր նրանց շրջանը։ Ոմանք էլ, գոռոզ իրանց ամուսինների դիրքով ու իրանց հարստութեամբ, ամեն կերպ աշխատում էին ստորացնել այդ փոքրիկ նորեկուկին ամբարտաւան լուսկեցու-թեամբ և զիջողական քաղաքաւարութեամբ։

Սիդոնին նրանց բոլորին ամիտիում էր մի խօսքի մէջ,— Կլէրի բարեկամութիւնները, այսինքն իր անձնական թշնամիները... Բայց նա լուրջ կերպով քէն էր գգում միմիայն իրան, Կլէրի դէմ։

Երկու ընկերակիցները, Ռիսլէրն ու Ժօրժը, կասկած անգամ չէին տանում իրանց կանանց մէջ անցած-դարձածի մասին։

Ռիսլէր երէցը, չարունակ ուշ ու միտքը տուած իր Տպագրիչ մեքենայի գիւտին, երբեմն մինչև կէս դիշեր մնում էր նստած իր գծագրութեան սեղանի առաջ։ Ֆրօմօն կրտսերը ամբողջ օրը ղրսն էր լինում, նախաճաշում էր ժողովարանում և գրեթէ երբեք ոտք չէր դնում գործարանը։ Նա յարգելի պատճառներ ունէր այդ բանի համար։

Սիդոնիի մօտիկութիւնը վրդովմունք էր քցում նրա ռիրաւը։ Այն քմահաճ, կրքոտ զգացմունքը, որ նա տածում էր կրքեմն դէպի այդ կինը, այն սէրը, որ նա ղոհեց իր հօրեղբօր վերջին կամքը կատարելու համար, շատ յաճախ էր գալիս նրա

միտքը, սաստիկ ափսոսանք ազդելով, որ բանն անկարելի է ուզղել, և նա, թոյլ զգալով իրան, վախուստ էր տալիս: Թուլամորթ, կրաւորական բնաւորութեան տէր մարդ էր նա, այնքան խելօք, որ կարող էր ճանաչել ինքն իրան, բայց և այնքան թոյլ, որ անկարող էր կառավարել ինքն իրան: Ռիսկէրի հարսանիքի երեկոյեան, ինքն էլ դեռ հազիւ մի քանի ամսուայ պսակուած, նա նորից զգաց Սիդօնիի վերաբերմամբ Սալինիի փոթորկալից երեկոնների բոլոր յուզմունքը: Այն օրից ի վեր նա, առանց ինքն իրան պարզ հաշիւ տալու, խուսափում էր Սիդօնիին տեսնելուց ու հետը խօսելուց: Դժբախտաբար, նրանք մի և նոյն տանն էին ապրում և տիկինները օրը տասն անգամ այցելութիւններ էին անում միմեանց, այնպէս որ միշտ տեղի էին ունենում պատահական հանդիպումներ, և ահա դրա չնորհիւ առաջ եկաւ այն տարօրինակ երեւոյթը, որ այդ մարդը, կամենալով ազնիւ ամուսին մնալ իր կնոջ վերաբերմամբ, բոլորովին կտրուել էր տանից և զուարճութիւններ էր փնտռում դրսեւում:

Այդ չէր զարմացնում Կլէրին: Հանդուցեալ հայրը սովորեցրել էր նրան այն բանին, որ առևտրական մարդու տեղը դրսն է լինում միշտ, և ժօրժի բացակայութեան ժամանակ՝ նա, բոլորովին նուիրուած իր ամուսնական ու մայրական պարտականութիւններին, տեղական գործեր ու ամեն տեսակ աշխատանքներ էր հնարում ինքն իր համար, երեսխային տանում էր զբօսեցնելու, երկար ու ձիգ հանդիստ էր առնում հետը արև տեղերում, յետոյ էլ վերադառնում տուն՝ հիացած իր ազնկայ յառաջադիմութիւնից, համակուած մանր երեխաների բացօդեայ հրճուանքներով ու ծիծաղներով և պահած իր լուրջ աչքերի խորքում այդ փոքրիկների պայծառութիւնից:

Սիդօնին էլ շատ էր դուրս գալիս տանից: Յաճախ, գիշերուայ դէմ, ժօրժի կառքը, դարպասով անցնելիս, ստիպում էր շտապով մի կողմ քաշուել չքեղազգեստ տիկին Ռիսկէրին, որ վերադառնում էր տուն գրեթէ ամբողջ Պարիզը ոտնատակ տալուց յետոյ: Բուլվարը, խանութներում ցուցադրուած իրերը և գնելիքները, — որ նա շատ ծանր ու բարակ էր ջնկում, կարծէք գնելու նոր զուարճութիւնը որքան կարելի է լաւ ճաշակելու համար, — շատ երկար էին պահում նրան դրսեւում: Նրանք բարեւում էին միմեանց սանդուխների պտուտանքում, սառն հայեացք փոխանակելով իրար հետ, և ժօրժը շտապով մտնում էր իր բնակարանը, իբրև մի ապաստարան, ու աշխատում, գլուխները թափելով երեսայի վրայ, ծածկել վրդովմունքը, որ յանկարծ տիրել էր սրտին:

Սիդօնին, ընդհակառակը, կարծէք՝ այլ ևս ոչինչ չէր յի-

չում ու միմիայն արհամարհանք էր զգում այդ մեղկ ու հեզ բնաւորութեան վերաբերմամբ: Բայց այդ, ուրիշ շատ հոգսեր ունէր նա:

Նրանց կարմիր դահլիճի երկու պատուհանների արանքում Ռիսլէրը վերջերքը մի դաշնամուր էր դնել տուել:

Երկար տատանմունքներից յետոյ, Սիդօնին վճռել էր երգեցողութիւն սովորել, մտածելով, որ մի քիչ ուշ է դաշնամուրի դասեր առնելու համար, և չաքաթը երկու անգամ մի սիրուն սէնտիմէնտալ շիկահեր կին, տիկին Դօբսօն, գալիս էր երգեցողութեան դասեր տալու նրան կէսօրից մինչև ժամի մէկը: Եւ չրջակայ բակերի լուծեան մէջ նրա սենեակի բաց պատուհաններից լսում էին նրա երկար ու ձիգ և տաան անգամ կրկնուող ա... ա... ա...-երը ու օ... օ... օ...-երը, գիշերօթիկ դպրոցի կերպարանք տալով գործարանին:

Եւ յիշուի իսկական աշակերտուհի էր այդ վարժութիւններ՝ անողը,—մի անփորձ ու երերուն մատաղ հոգի, լի դաղտնի իղձերով և կարօտ ամեն ինչ նոր սովորելու և ճանաչելու, որպէս զի կատարեալ կին դառնար: Վատն այն էր միայն, որ նրա փառասիրութիւնը շատ վայրկերոյ էր:

—Կէր Ֆրօմօնը դաշնամուր է ածում. ես էլ երգել կը սովորեմ... Նրան դողտրիկ ու նրբաճաշակ կին են համարում. ես էլ ուզում եմ, որ նոյն բանն ասեն իմ մասին:

Առանց մի բուպէ լուրջ միտք ունենալու որ և է բան սովորել, նա անց էր կացնում իր կեանքը խանութէ-խանութ, վաճառանոցէ-վաճառանոց վազելով. «Ի՞նչ են հագնելու այս ձմեռ»: Նրան հրապուրում էին ցոյց դրուած չքեղ բաները, այն ամենը, ինչ որ զարկում է անց ու դարձ անողների աչքին:

Այն կեղծ մարգարիտներից, որ նա այնքան երկար ժամանակ բանեցրել էր իր ձեռքում, ինչ-որ մի բան մնացել էր նրա մատների ծայրին,—մի քիչ նրանց շինծու սատաֆից, նրանց փուշ դիւրաբեկութիւնից, նրանց երեսահան փայլից: Նա ինքն էլ իսկապէս մի կեղծ մարգարիտ էր,—կըր, փայլուն ու լաւ սաղացրած,—որից ամբողջ կարող էր խաբուել, իսկ Կէր Ֆրօմօնը իսկական մարգարիտ էր՝ ճոխ ու միանգամայն համեստ չղջով, և երբ մարդ նրանց տեսնում էր միասին, տարբերութիւնը իսկոյն աչքի էր ընկնում: Մարդ գուշակում էր, որ մէկը միշտ մարգարիտ է եղել, բոլորովին մանր մարգարիտ՝ մանկութեան օրերում ու այնուհետև աճած, մեծանալով գողտրիկութեան ու չնորհալիութեան տարրերով, որոնք հազուադիւրս ու անզին բնաւորութիւն են դարձրել նրան: Միւսը, ընդհակառակը, դուրս էր եկել Փարիզ կոչուող հսկայական կեղծ

գոհարագործի արհեստանոցից, գոհարագործի, որ հազար ու մի մանրունքներ ունի, բոլորն էլ հիանալի, բոլորն էլ փայլուն, բայց քիչ ղիմացկուն, վատ սաղապրած ու վատ իրար կցած,—մի խօսքով նա իսկական արդիւնք էր այն արհեստի, որ երբեմն բանեցրել էր և ինքը:

Սիդօնին ամենից շատ նախանձում էր կէրին նրա երեխայի, այդ չքեղազարդ մի մատ արարածի համար, որ ժապաւէնների մէջ թաղուած էր օրօրոցի վարագոյրներից սկսած մինչև ծծմօր գլխանոցը: Նա չէր մտածում համբերութեամբ ու անձնուրացութեամբ լի քաղցր պարտականութիւնների, անքուն գիշերների երկար օրօրների և հիճուալից զարթունների մասին: Ո՛չ, երեխայի մէջ նա տեսնում էր միայն զբօսանքը... Ո՛րքան սիրուն բան է, երբ փողոցների յորձանքում անցնում է մի ջահէլ մայր, որին հետևում է սաւառուն ժապաւէնների ու երկար փետուրների այդ պաճուճանքը:

Իսկ ինքը տանից դուրս գալիս կարող էր ընկեր ունենալ միմիայն իր ծնողներին կամ ամուսնուն: Նա գերադասում էր միայնակ դուրս գալ: Ո՛րքան ծիծաղելի կերպով էր արտայայտում Ռիսէլը իր սէրը,—խաղում էր կնոջ հետ, ինչպէս երեխաները խաղում են տիկնիկի հետ, կճմտում էր թշերն ու կըզակը, պտոյտ-պտոյտ էր գալիս չորս կողմը՝ «հնւ, հնւ» դռաւլով, և կամ թէ իր խոշոր քաղցրացած աչքերով նայում էր նըրան սիրող ու երախտագէտ շան նման: Սիդօնին ամօթահար էր լինում այդ յիմարավարի սէրից, որ նրան դարձնում էր մի տեսակ խաղալիք, յախճապակէ մի դարակազարդ: Ինչ վերաբերում էր ծնողներին, նրանցից նա քաշում էր այն մարդկանց առաջ, որոնց հետ ուզում էր տեսնուել, և այդ պատճառով հարսանիքից յետոյ իսկոյն նա գրեթէ բոլորովին գլուխն ազատեց նրանցից, մի փոքրիկ տուն վարձելով նրանց համար Մօնուսթում: Այդ միանգամից կտրեց ա. Շէբի յաճախակի արշաւանքները իր երկարափէշ սիւրտուկով և անվերջ այցելութիւնները տիկին Շէբի, որ սկսելով նորից բարօր կեանք վարել, դարձել էր առաջուան պէս շատախօս ու անդործ:

Սիդօնին շատ կ'ուզէր մի և նոյն կերպով հեռացնել իրանից նաև Դըլօբէյներին, որոնց դրացիութիւնը նեղում էր նըրան: Բայց Մառէն կենտրոնական տեղ էր ծեր գերասանի համար, որովհետև մօտիկ էր բուլվարների թատրոններից, բացի այդ, Դէզիրէն, նստական կեանք վարող բոլոր մարդկանց նման, շատ էր վարժուել իր ծանօթ հորիզոնին, և նրանց տխուր բակը, որ ձմեռները մթնում էր ժամի չորսից ի վեր, թւում էր նրան իբր մի բարեկամ, մի ծանօթ դէմք, որ երբեմն, լուսաւորուելով

արեւից, կարծես ժպտում էր նրա հասցէին: Սիդօնին, չը կարողանալով գլխիցը հեռացնել նրանց, վճռել էր այլ ևս չը տեսնուել հետները:

Վերջ ի վերջոյ, նրա կեանքը շատ տխուր կ'ընթանար ու միայնակ, եթէ չը լինէին այն զուարճութիւնները, որ նա ըստանում էր շնորհիւ Կլէր Ֆրօմօնի: Եւ նա ամեն անգամ բարկութիւնից փրփրում էր, մտածելով.

—Միթէ ամեն բան նրանից եմ ստանալու միշտ:

Եւ երբ, ճաշի վրայ, ներքեի յարկից օթեակի մի համար էին ուղարկում նրան կամ երեկոյթի հրաւեր, նա հազնուելիս հրճւում էր, որ կարող է իրան ցոյց տալ, բայց մի՞չ և նոյն ժամանակ միայն այն էր մտածում, թէ ինչպէս գեանովը տայ իր ախոյեանին: Ասենք, այդ զէպքերը հետզհետէ հազուադէպ էին դառնում, որովհետեւ Կլէրը ստիպուած էր աւելի ու աւելի դրադուել իր երկխայով: Սակայն երբ Գարդինուա պապը գալիս էր Պարիզ, նա միշտ միացնում էր այդ երկու ընտանիքները: Որպէս զի այդ ծեր գեղջուկի սիրտը կարողանար ուրախութիւնից բացուել, պէտք է նրա մօտ լինէր փոքրիկ Սիդօնին, որ չէր խրտնում նրա կատակներից: Նա նրանց չորսին էլ հրաւիրում էր ճաշի իր սիրած՝ Ֆիլիպպի ճաշարանը, ուր նա ճանաչում էր թէ տիրոջը, թէ ծառաներին և թէ տնտեսին, շատ փող էր ծախսում այնտեղ ու յետոյ էլ այնտեղից տանում էր նրանց Օպէրա-Կօմիք կամ Պալէ-Ռօյալ թատրոնը, ուր առաջուց օթեակ էր վերցրած լինում:

Թատրոնում նա քահ քահ ծիծաղում էր, ընտանեւոր խօսում էր օթեակների դռնապան կանանց հետ, ինչպէս Ֆիլիպպի ճաշարանի ծառաների հետ, բարձր ձայնով աթոռակներ էր պահանջում տիկիներին համար և դուրս գալիս ուղում էր ամենքից առաջ ստանալ իրանց վերարկուներն ու մուշտակները, կարծես թէ ինքը միակ նորելուկ միլիօնատէրն էր այդտեղ:

Այդ փոքր ինչ գոհակական զբօսանքների համար, որոնցից շատ յաճախ խուսափում էր ժօրժօր, Կլէրը իր սովորական տակտով պարզ չորեր էր հազնում և աննկատելի էր մնում. Սիդօնին, ընդհակառակը, բոլոր առաջատաները պարզած, բազմում էր օթեակի առաջը և ի բոլոր սրտէ ծիծաղում պապի պատմածներին, երջանիկ, որ իր մի ժամանակուայ սովորական տեղից, երկրորդ կամ երրորդ յարկից, իջել է այդ բնակողքի հայելադարդ գեղեցիկ օթեակները, որոնց թաւապատ եզերքները, թւում էր նրան, թէ յատկապէս չինուած են իր բացդոյն ձևոնոցների, փղոսկրէ դիտակի և զա-

նակազարդ հովհարի համար: Հասարակական ղուարճատեղերի տափակութիւնը, և պատասառների կարմրութիւնն ու ոսկեղօծանքը իսկական ճոխութիւն էր թւում նրան: Այդ միջավայրում նա փթթազարդ փայլում էր իբրեւ մի թղթաչէն սիրուն ծաղիկ հիւսկէն ծաղկաբանի մէջ:

Մի երեկոյ, Պալէ-Ռօյալում, մի ժողովրդականութիւն վայելող թատերական գրուածքի ներկայացման ժամանակ, Սիդօնիի շարժումները, հագուստը, ծիծաղելու և նայելու ձևը մեծ ուշադրութիւն գրաւեցին հարդիսատես կանանց կողմից,—այդ նկարիչների վրձինին արժանացած՝ խոշորացուցային գլխարկներով ու ահազին հովհարներով հաշակաւոր տիկիների կողմից, որոնց դեղդրած գլուխները զգեստի իրանքի բացուածքի մէջից զուրա էին ցլւում բէնիւարի օթեակներէ ստուերից իբրեւ հազիւ հազ կենդանացած պատկերներ: Դահլիճի բոլոր գիտակները, ղեկավարուելով մահնիսական հոսանքից, որ այնքան զօրեղ է ջահի լոյսով, քիչ-քիչ ուղղուեցին դէպի նրա նստած օթեակը: Կլէրը վերջ ի վերջոյ սկսեց վատ զգալ իրան այդ բանից և կամացուկ փոխեց տեղը իր ամուսնու հետ, որ դժբախտաբար այդ երեկոյ նրանց հետ էր:

Ժօրժը, երիտասարդ ու գողտրիկ, նստած Սիդօնիի կողքին, այնպիսի տալաւորութիւն էր գործում, կարծես նրա բնական զուգակիցը լինէր, մինչդեռ նրանց յետին Ռիսլէրը, միշտ վերին աստիճանի մեղմ ու նսեմ, բոլորովին իր տեղումն էր թւում Կլէր Ֆրոմօնի կողքին, որ իր փոքր ինչ մթազոյն հագուստի մէջ կարծես ծպտուած լինէր, ինչպէս մի աղնիւ կին Օպէրայի պարահանդէսում:

Դուրս դալիս՝ երկու ընկերակիցներէից իւրաքանչիւրը կուռը տուեց իր հարեանուհուն: Օթեակների դռնապան կանանցից մէկը ասաց Սիդօնիին, խօսելով ժօրժի մասին,—«Ձեր ամուսինը...», և Սիդօնիի դէմքը իսկոյն պայծառացաւ ուրան-խութիւնից:

Ձեր ամուսինը:

Այդ հասարակ խօսքը բաւական էր նրան տալնուվրայ անելու և սրտի խորքումը մի ամբողջ կոյտ վատ խորհուրդներ իրար տալու համար: Մինչ նրանք անցնում էին միջանցքներով ու ֆօյետով, նա նայում էր Ռիսլէրին ու տիկին «Շօրչին», որոնք դնում էին առջևից Կլերի գողտրիկութիւնը՝ ոչնչացած, գոհեկացած էր թւում նրան Ռիսլէրի բիրտ քայլուածքի չնորհիւ: Նա ասում էր ինքն իրան՝ «Ո՛րքան տգեղացնում է երեւի դա ինձ, երբ մենք ման ենք գալիս միասին»... Եւ նրա սիրտը սկսում է թնդալ, երբ նա մտածում էր, թէ ինչ սիրուն, երջանիկ ու

հիացմունք ազդող զոյգ կը կազմէին ինքն ու Ժօրժ Ֆրօմօնը, որի կուռը զողզողովմ էր այդ բոպէին իր կռան տակ:

Եւ երբ կապոյտ կառքը մօտեցաւ թատրոնի դռանը Ֆրօմօններին տանելու համար, առաջին սնդամը նա սկսեց մտածել, թէ իսկապէս այդ կինը խլիլ էր իր տեղը և թէ ինքը կատարեալ իրաւունք ունի աշխատել նորից ձեռք բերել այդ տեղը:

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ԻՂԻ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ

Գ

Խօսելով գրական կեղծիքների մասին՝ չէ կարելի չը յիշել և մի ուրիշ հետաքրքրական օրինակ այդպիսի կեղծիքի, մանաւանդ որ նա մեր հին մատենագրութեան մէջ մի առանձին, ինքնուրոյն տիպ է կազմում:

Մեր խօսքը փաւստոս Բիւզանդի մասին է: Այս անունով հասել է մեզ մի պատմական գրութեան, որի մէջ նկարագրուած են Հայաստանում կատարուած անցքերը՝ սկսած Տրդատ Թագաւորի մահից մինչև Արշակունեաց Թագաւորութեան երկու մասի բաժանուելը, պարսիկների և յոյների մէջ, կամ 337-ից մինչև մօտաւորապէս 390 թուականը: Այսպիսով ուրեմն այս գրութեան հանդիսանում է շարունակութիւն Ագաթանգեղոսի պատմութեան: Այստեղ հանդէս են բերուած Խոսրով, Տիրան, Արշակ, Պապ, Վարազդատ և այլն Թագաւորները. Վրթանէս, Յուսիկ, Մեծն Ներսէս և մի քանի աննշան կաթողիկոսներ, սրբակեաց և խեղկատակ եպիսկոպոսներ, անթիւ պատերազմներ, որոնց մէջ Մամիկոնեան նախարարները, իբրև զօրքի սպարապետներ՝ մի-մի անյաղթելի հերոսներ են հանդիսացած. երկար քարոզներ ու աղօթքներ, և սրանց կողքին այնպիսի անվայելուչ նկարագիրներ, որոնցից կը քաշուէին նատուրալիստ Զօլան ու իր հետևողները. հրաչքներ ու տեսիլքներ, մի և նոյն ժամանակ խայտառակ անեկդոտներ հոգևորականների կեանքից և անյայտնի առասպելներ:

Տարօրինակ գիրք է, այո՛, փաւստոսի պատմութիւնը, և տարօրինակ են եղել կարծիքները նրա մասին: Ոչ մի հեղինակ մեղանում ենթակայ չէ եղել այնքան հակասական կարծիքների, այնքան ծայրայեղ արհամարհանքի ու չափազանց յարգանքի՝ որքան փաւստոսը: Այս կէտում նրա բախտին մասամբ նմանում է Խորենացու բախտը և յիշաւի այս երկու հեղինակները զարմանալի յարաբերութեան մէջ են միմեանց վերաբերութեամբ. կարծես զրանք հակոսանեանք լինին, ճօճանակի խաղի

երկու ծայրերը. մէկը բարձրացած ժամանակ՝ միւսը անդունդն է իջնում, իսկ երբ սա է բարձրանում՝ միւսն է խորասուզւում: Այսպէս եղել է չարունակ աւելի քան 1400 տարի ժամանակ: Եւ սա հասկանալի էր: Այս երկու հեղինակները իրանց ճաշակով, զարգացումով, հայեացքներով, գրելու ոճով, դպրոցով՝ կատարեալ հակադասուիներ են կազմում: Խորենացու ամբողջ գրքում չէ կարելի գտնել մի տող, որ գրական ոճի վայելչութեան դէմ մեղանչէր. նրա ամեն մի խօսքը չափուած ու կշռուած է, միշտ լուրջ, միշտ համապատասխան նիւթին. նրա լեզուն արուեստական է, ճաշակով մշակուած, սեղմ, աղդու.—այն-ինչ փաւստոսի մօտ չափ ու կշիռ չը կայ խօսքի. մի ռամբիկ չաչանակ է նա, որ ոչ ոճ գիտէ, ոչ գրական վայելչութիւն. արուեստը բացակայում է. խօսքը ուղղակի սրտից թափւում է թղթի վրայ. նա գաղափար անգամ չունի ոճի և արուեստի մասին. նրա ոճը—բնութիւնն է, արուեստը՝ միամըտութիւնը: Խորենացին քննող, դատող հեղինակ է. նա ընտրութիւն է անում աղբիւրների մէջ, անհաւանական կամ կասկածելի դէպքերը զանց է անում կամ իր հասկացողութեամբ ուղղադրում է. տեղ չէ տալիս հրաքնների և առասպելների. շատ անգամ նա հէնց ինքը տարակոյս է յայտնում իր պատմածների ստուգութեան մասին,՝ կամ ընդհակառակն՝ երաշխաւորում է նրանց ստուգութիւնը: Իսկ փաւստոսի մէջ հետք անգամ չկայ այսպիսի քննադատող, ընտրող ոգու. նա ինչ որ գիտէ՝ ասում է, սուտ կամ ճշմարիտ, առասպել թէ իրողութիւն. ոչ մի բառով զանազանութիւն չէ դնում բուն պատմական իրողութեան և ակնյայտի առասպելի մէջ. նա չունի նոյն-իսկ տարրական դարգացում, առանց որին չէ կարող գոյութիւն ունենալ քննական կարողութիւն: Խորենացին միշտ աշխատում է որոշել իր պատմած անցքերի ժամանակները, «որովհետև պատմութիւնը առանց ժամանակագրութեան չէ կարող ստոյգ լինել»: Այն-ինչ փաւստոսը հասկացողութիւն չունի ժամանակագրութեան մասին. նրա պատմած անցքերը սովորաբար կատարւում են «այն ժամանակ» կամ «ապա»: Վերջապէս՝ Խորենացին դպրոցական կրթութիւն ստացած, գիտնական և գիտակցող պատմագիր է, իսկ փաւստոսը՝ դպրոցական կրթութիւնից զուրկ, փողոյրդի ծոցից դուրս եկած մի աշուղ է: Այս է պատճառը, որ Խորենացիով պրանչացող սերունդները չէին կարող յարդել ու լուրջ հեղինակ ճանաչել փաւստոսին, և ընդհակառակն, այն բանասէրները, որոնք զանձեր են գտնում փաւստոսի մէջ՝ չեն կարող հաւանել Խորենացուն, որի մէջ բացակայում են այդպիսի, փաւստոսին յատուկ, զանձեր:

Այս հակոտնեայ հեղինակներից՝ Խորենացին տասնեակ դարերով տիրում էր հայոց պատմական գրականութեան մէջ, վայելում էր իբրի արեգակ, և փաւստոսը բոլոր այս միջոցում արհամարհուած, մատնուած էր մոռացութեան: Եթէ մէկը համարձակէր, Խորենացուն թողած, փաւստոսից պատմական նիւթ քաղել՝ դրանով իր վարկը կը կոտրէր, համարուելով տգէտ, անճաշակ և պատմական գիտութեան անտեղեակ: Դեռ հինգերորդ դարի վերջերում մի նշանաւոր հեղինակ, փարպեցի Ղազարը, խիստ դատապարտում էր այս պատմութիւնը, գտնելով որ նա անհանձար, ավելի ցփեղ բաներ է դուրս տալիս. և քանի որ չէր կարող ենթադրել, որ Բիւզանդիայում ուսում առած մի մարդ, ինչպէս էր փաւստոսը, այնպիսի յիմար բաներ գրէր՝ ուստի կարծում էր, որ կամ ուրիշ անհարազատ ձեռքեր աղաւաղել են այդ պատմութիւնը, կամ մի տգէտ մարդ է գրել նրան, բայց իր տգիտութիւնը քօղարկելու համար՝ զբքի վրայ գրել է փաւստոսի անունը, սրանով կամենալով նրա արժէքը բարձրացնել: Ինքը Խորենացին գտել է փաւստոսի մէջ օգտակար նիւթեր և օգտուել է նրանցից, որչափ և ինչպէս հարկ է համարել, բայց փաւստոսին իբրեւ աղբիւր յիշելը անյարմար է համարել. գրանով կարող էր իր պատմութեան արժէքը պակասել: Նոյնպէս են վարուել և յաջորդ դարերի հեղինակները: Դեռ նոյն-իսկ 18-րդ դարի վերջերում հռչակաւոր Չամչեանը «երազապատում» էր անուանում փաւստոսին, և նրանից չօգտուեց իւր ընդարձակ Հայոց պատմութեան մէջ: Միայն տասնևիններորդ դարի կէսերին մօտ սկսում են երկչոտ և զգուշաւոր ձայներ բարձրանալ յօգուտ փաւստոսի—«կարելի է օգտուել նրանից այն դէպքերում՝ երբ նա չէ հակասում Խորենացուն»: Այնուհետեւ Խորենացու աստղը հետզհետէ սկսեց խաւարել—և փաւստոսինը սկսեց փայլել աւելի և աւելի պայծառ: Ութմահալիան թուականներին պրօֆ. Պատկանեան նրան կոչեց «անհամեմատ մեր պատմագիրների մէջ և չափերից աւելի թրգարախօս», (քարը չպրտելով Խորենացու վրայ). իսկ իննսնական թուականներին Ա. Գարագաշեան իր «Բնական պատմութեան» մէջ գէն ձգեց Խորենացուն և իբրեւ աղբիւր գործածեց փաւստոսին: Ո՛րքան մեծ զանազանութիւն մի դարում միևնոյն գրուածքի գնահատութեան մէջ. որչափ քննադատութեան հայեացքները փոխուեցին այդ մի դարում, որ անդունդ գլորուած հեղինակը երկինք բարձրացաւ: Բայց պէտք է ասել, որ բանասիրութիւնը ինչպէս առաջ՝ այնպէս և այժմ ծայրայեղ է իր գնահատութեան մէջ Խորենացու և փաւստոսի վերաբերմամբ, և դեռ իսկական հայեացք չէ կազմել այս երկու հեղինակի մա-

սին, որով երկուսն էլ իրանց արժանաւոր գիրքը կը գրաւեն մեր գրականութեան մէջ: Իսկապէս՝ այս հեղինակները, փոխանակ հակոտնեայ, միմեանց ոչնչացնող նկատուելու՝ պէտք է ճանաչուին իբրեւ միմեանց լրացնող, իւրաքանչիւրը անփոխարինելի իր տեղում: Մէկը իբրեւ գեղարուեստական պատմիչ և ստեղծող ազգային պատմութեան, միւսը իբրեւ հաւաքիչ ժողովրդական աւանդութիւններ, արտայայտիչ ժողովրդի հայեացքներին ու բարքերին:

Ինչպէս մեծ է զանազանութիւնը փաւստոսի պատմութեան արժեքի գնահատութեան մէջ հին և նոր ժամանակի նոյնպէս շատ տարբեր են եղել կարծիքները և հեղինակի անձնաւորութեան մասին: Ո՞վ է այդ հեղինակը, ի՞նչ ազգից է, ի՞նչ լեզուով է գրել և երբ—այս հարցերի վերաբերութեամբ էլ կատարեալ յեղափոխութիւն առաջացաւ գրականութեամբ զբաղուող մարքերի մէջ՝ շնորհիւ քննադատութեան: Տիրող ընդհանուր կարծիքն էր հին ժամանակից ի վեր, թէ փաւստոսը, որ կոչուում է Բիւզանդ կամ Բիւզանդացի՝ յոյն է, Բիւզանդիայում (Կոստանդնուպոլսի հին անունն է) ծնած, կամ այնտեղ ուսած. նա ապրել է չորրորդ դարում, ուրեմն և գրել է յունարէն լեզուով. այնպէս որ մեզ հասած պատմութիւնը պէտք է լինի թարգմանութիւն յունարէնից: Գրքի մէջ յիշուի շատ ազայոյցներ կան այս կարծիքը հաստատող. այնտեղ մի եպիսկոպոս կայ փաւստոս անունով, որ եղել է Ներսէս մեծին սարկաւադ ձեռնագրողը և նրա մօտիկ գործակիցը, և յիշուած է որ այս փաւստոսը յոյն էր: Մի ուրիշ տեղ բառացի գրուած է, թէ մեծ պատմագիր փաւստոս Բիւզանդը յունաց ժամանակագիր էր: Ուրեմն շատ հաւանական էր եղրակացնել, թէ պատմագիր փաւստոս Բիւզանդը հէնց այն փաւստոս եպիսկոպոսն է, որ յիշուած է պատմութեան մէջ. իսկ այս եպիսկոպոսը, ուրեմն գրքի հեղինակը, անշուշտ մեռած պէտք է լինի չորրորդ դարում, երբ դեռ հայերէն գրերը չէին գտնուած. այնպէս որ նա պէտք է գրէր իր պատմութիւնը յունարէն լեզուով: Սրա վրայ իբրեւ կողմնակի փաստ աւելացնում էին և այն, թէ այս հեղինակը առում է հայերին և իբրեւ մի օտար յոյն է խօսում և ոչ իբրեւ մի հայ մարդ: Այս կարծիքները ներկայումս թողնուած են և նոյն-իսկ օտարոտի են լուծում: Այժմ ճանաչուած է, որ այդ գիրքը թարգմանութիւն չէ, այլ գրուած է հայերէն լեզուով, իբրեւ ինքնուրոյն, սկզբնագիր աշխատութիւն. հեղինակը անշուշտ հայ է եղել, իսկ գրութեան ժամանակն է՝ մօտաւորապէս հինգերորդ դարի կէսերը, Ագաթանգեղոսի պատմութեան գրուելուց յետոյ: Իսկ թէ ո՞վ է այդ հայ հեղինակը՝ յայտնի չէ, գուցէ երբէք էլ չիմացուի. այսօր ան-

տարակուսելի է, որ դա՛ գրքի մէջ յիշուած փաւստոս եպիսկոպոսը չէ: Հաւանական է, որ այդ հեղինակը ս. Մեսրոպի աշակերտներից մէկը լինի, Հայաստանի նորաբաց դպրոցների պտուղը, Արարատեան նահանգի ծնունդ, որ իր բնական հակումով՝ աւելի սէր է ունեցել ժողովրդական գրոյցների քան գիտական ու աստուածաբանական, միտք յողնեցնող դեադժուներէ: Գրելով իր աշխատութիւնը՝ նրա վրայ դրել է փաւստոս եպիսկոպոսի անունը՝ որպէս զի այդ անունով վաւերակահունքիւն ստանայ իր գրուածքը, իբրև չորրորդ դարում ապրող, ներսէս կաթողիկոսի գործակից, յոյն նշանաւոր եպիսկոպոսի աշխատութիւն: Մենք տեսնք, որ Ագաթանգեղոսի հայ հեղինակն էլ նոյնպէս է վարուել, իր աշխատութիւնը վերագրելով հոռոմայեցի Ագաթանգեղոսին: Ուրեմն նոյնպիսի գրական կեղծիք կատարել է և փաւստոսի պատմութեան հայ հեղինակը, որ ժամանակով շատ մօտ, գուցէ և լաւ ծանօթ է եղել Ագաթանգեղոսի հեղինակին:

Բայց ի՞նչ փաստերի հիման վրայ քննադատութիւնը հասաւ այս եղբակացութեան, որ միանգամայն հակառակ է գրքի մէջ եղած յայտնի վկայութիւններին՝ թէ փաւստոս Բիւզանդը յոյն հեղինակ է:—Քննադատութիւնը, ասացինք անցեալ անգամ, անհաւատ է. մինչև չը քննէ, չը ստուգէ՝ ոչինչ չի ընդունի: Փաւստոսի յոյն լինելը վկայուած է գրքի մէջ, բայց այս վկայութիւնը չէ հաստատուում գրքի բովանդակութեամբ ու ոգով. ընդհակառակը, զիրքը տալիս է մի շարք այնպիսի փաստեր, որոնք բոլորը միանում են հերքելու այդ վկայութիւնը և հաստատելու, թէ նրա հեղինակը հինգերորդ դարի կէսերում գրող մի հայ է: Համառօտ յիշենք մի քանի այսպիսի փաստեր. —Հեղինակը օգտուում է բաւական թուով հայերէն գրքերից, օրինակ՝ հայերէն Աստուածաշնչից, Կորինից, Ագաթանգեղոսից, Ժամագրքից և այլն. սրանք բոլորը գրուեցին հինգերորդ դարի առաջին կեսում:—Տեսիլքների, անէծքների և օրհնութիւնների մէջ ակնարկութիւններ են լինում զանազան անցքերի վրայ, օրինակ՝ զրերի դիւտի, Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալու, կրօնական հալածանքների և այլն. սրանք էլ բոլորը հինգերորդ դարի առաջին կիսում կատարուած անցքեր են, որոնց ուրեմն ծանօթ է եղել հեղինակը:—Անթիւ հրաշքներ ու առասպելներ կան գրքի մէջ, որոնք չէին կարող գրուել ժամանակակից հեղինակի կողմից, այլ ակներև է, որ դրանք վերցուած են ժողովրդի բերանում պտտուող աւանդութիւններից: Եթէ հեղինակը լինէր յոյն փաւստոս եպիսկոպոսը, կարող էր նա իր ժամանակակից, իր գուցէ ընկերոջ մասին գրել այսպիսի բաներ.

«Սա (Դանիէլ եպիսկոպոսը) զարմանալի մարդ էր և մեծամեծ հրաշքներ էր գործում: Կօշկով քալելով ման էր գալիս գետի ջրերի վրայ, և ոտները չէին թրջւում: Ձմեռ ժամանակ, երբ խոր ձիւնը կուտուած դիզուած էր լինում՝ լեռների վրայ, և նա այգալիսի լեռներով մի տեղ գնալու էր լինում՝ յանկարծ ձիւնը անհետանում էր, գետինը յամարում նրա առաջ: Մի հեռու տեղ գնալիս՝ կարծես փայլալի նման թռչում էր և անմիջապէս ուղած տեղումն էր գտնուում: Մեռելներ էր յարուցանում և դեռ սրանցից էլ աւելի մեծ հրաշքներ էր գործում»: Եւ այսպիսի պատմութիւններ որչափ ուզէք կան ֆաւստոսի գրքում: Ժամանակակից մարդը ընդունակ չէ այսպիսի բաներ գրելու:—Ժամանակակից հեղինակի առաջին յատկութիւնը պէտք է լինի ճիշտ ժամանակագրութիւն. իսկ ֆաւստոսի պատմութեան մէջ դոյուլթիւն չունի ժամանակագրութիւն. նրա մօտ, ինչպէս ասացինք, անցքերը կատարւում են «այն ժամանակ»: Իսկ երբ նրա մէջ պատահաբար յիշուած մի քանի տարիները ի նկատի ենք առնում, հաշիւներ ենք անում՝ դուրս է գալիս մի անասելի խառնակութիւն. միմեանց հետ կոխ են մղում երկու թագաւոր՝ որոնցից մէկը միւսի թագաւորելուց 60 տարի առաջ մեռած է եղել. մի ուրիշը, որ թագաւորել է ամենաշատը 18 տարի՝ յանկարծ յիսունից աւելի տարի թագաւորած է դուրս գալիս: Այսպիսի անտեղութիւնները հասկանալի են դառնում միայն այն դէպքում, եթէ ենթադրենք, որ հեղինակը լսել է աւանդաբար պատմուած անցքերը, լսել է թագաւորների անուններ, և շփոթել է միմեանց հետ: Ժողովրդական աւանդութիւնները, ինչպէս յայտնի է, ժամանակագրական հաշիւներ, անուններ չեն սիրում. նրանց հետաքրքրում է անցքը:

Այս փաստերի կողքին կայ մի ուրիշը, որ դուցէ ամենից կարևորն է՝ հեղինակի ազգութիւնը որոշելու խնդրում—այդ՝ գրքի մէջ տիրապետող ոգին է, ազգասիրական տենդենցիան: Յիշեցինք վերը, թէ ոմանք կարծել են, իբր թէ հեղինակը աւտում է հայերին, ուրեմն օտարազգի, յոյն է: Սա մի մոլորութիւն է, որի դէմ հեղինակի ոսկորներն անգամ կը բողբոջէին: Այս մոլորութեան առիթ է տուել հեղինակի մի յանդիմանութիւնը ուղղուած հայերին: «Սկզբից ի վեր, ասում է նա, երբ հայերը քրիստոնէութիւն ընդունեցին՝ լուի իբրեւ մի ծէս յանձն առան, հարկից ստիպուած, և ոչ թէ ընդունեցին ջերմեռանդ հաւատով: Ուրոնք որ յոշնարէն կամ ասորերէն ուսում ունէին՝ էլի փոքր ի շատէ հասկանում էին. իսկ որոնք որ անուս էին, նրանց գլխին թէկուզ գիշեր ցերեկ յորդառատ անձրևի նը-

ման խրատ թափէին՝ նրանք մի կաթիլի չափ անգամ չէին հասկանայ: Նրանց խելքը՝ իրանց հեթանոսական սովորութիւնների ու երգերի հետ էր: Սրանից աւելի ճշմարիտ խոստովանութիւն չէր կարող անել հեղինակը: Յիրաւի, ինչ հաւատ, ինչ ջերմեռանդութիւն և գիտակցութիւն կարելի է սպասել մի տրդէտ, խառնիճազանճ ամբոխից, որին թագաւորի հրամանով, ոչ խարների հօտի նման, քչում, գետն են ածում ու մկրտում: Ո՞վ նրանց հակադրեց քրիստոնէական կրօնի նշանակութիւնը, ո՞վ յորդորեց, համոզեց և ապա ընդունեց նոր կրօնի գիրկը: Ահա այսպիսի ճշմարիտ, ըստ ինքեան հասկանալի մի իրողութիւն ասելու պատճառով՝ հեղինակը համարուել է հայատեաց, ուրեմն և օտարազգի:

Այն-ինչ այս հեղինակը հայասէր է. ոչ, այս խօսքը չէ արտայայտում հեղինակի ինչութիւնը. նա կոյր, մոլեռանդ հայապաշտ է: Բոլոր հայասէրները հին և նոր ժամանակ, սկսած զարգացած, գիտակցող մարդկանցից մինչև մեր ժամանակի թըթու ազգասէրները, չեն կարող համեմատուել այս հեղինակի հետ: Նրա աչքում՝ հայը անյաղթելի է. հայ զօրավարը՝ հերոս, հայ զինուորը՝ տիրասէր, կեանքը յետ դրած իր թագաւորի, իր աշխարհի և եկեղեցու համար, հայ թագաւորը՝ հզօր և նուիրական անձնաւորութիւն: Միլիոնաւոր զօրքերով թշնամին դիմում է հայի վրայ. հայ սպարապետը մի քառասուն հազար զօրքով դուրս է գալիս նրանց դէմ և մինչև վերջի մարդը կոտորում է նրանց. նորից են գալիս միլիոններ, և նորից ընաջինջ լինում: Անթիւ պատերազմներ են յիշուած պատմութեան մէջ, և ամեն անգամ հայերը յաղթել, կոտորել են թշնամիներին: Պատերազմի դաշտում հայը երբէք չէ կարող յաղթուել—ահա այն հայեացքը, որ տիրում է ամբողջ գրքում և հեղինակի դաւանանքն է կազմում:

Այս պարծենկոտ ինքնախաբէութեան հետ համեմատեանք իրողութիւնը, դարձեալ նոյն հեղինակից վերցրած նիւթերի հիման վրայ: Տեսնում ենք, որ մեր Արշակունի թագաւորները, Տրդատից յետոյ, թոյլ, անզօր, հեղինակութիւնից գուրկ իշխողներ են եղել, աւելի վաստակներ յունաց կայսրի և պարսից թագաւորի, քան ինքնակալ, ազատ պետեր: Նրանք այնքան ժամանակ կրում էին թագաւոր տիտղոսը և թագաւորում էին՝ որքան այդ հաճելի էր դրացի հզօր պարսիկներին կամ յոյներին. սրանք էին, որ միմեանց մէջ համաձայնութիւն կայացնելով կամ միմեանց հակառակ՝ Հայաստանի վրայ թագաւոր էին նշանակում, կամ գահից ձգում, և նրանց բախտի հետ խաղում էին՝ ինչպէս մի խոնարհ ստորագրեալի: Մի պարսիկ իշխան

3000 զօրքով «հիւր է գալիս» Տիրան թագաւորի մօտ, և նրան առանց այլիայլութեան բռնում, հէնց Հայաստանի մէջ նրա աչքերը դադում-կուրացնում (պարսիկների սիրած պատիժը հին և նոր ժամանակ) և չղթայակապ տանում Պարսկաստան: Մի ուրիշ թագաւորի (Պապ), յոյն զօրավարը, Հայաստանում, ընթերիքի է հրաւիրում և հարբած ժամանակ դաւաճանութեամբ սպանել տալիս: Եւ ոչ միայն անպատիժ է մնում նրա այս ոճ-րագործութիւնը, այլ հայոց նախարարները այս առիթով որոշում են յունաց հպատակութեան տակ մտնել:—Աւելի զարմանալի է երրորդ թագաւորի բախտը: Արշակը 30—34 տարի անդադար պատերազմ է մղում պարսից Շապուհ թագաւորի դէմ. յատկապէս յիշուած են 25 պատերազմ, որոնց մէջ պարսիկները երբեմն 4—5 միլիոն զօրքով են եկել հայոց վրայ, անուանի զօրավարների առաջնորդութեամբ: Հայոց սպարապետը ամեն անգամ կոտորել է նրանց, այնպէս որ փախչող աղատուող չէ եղել: Այս պատերազմներում պարսիկներից կոտորուել են մօտ քսանհեօթը միլիոն մարդ: Այսպիսի կոտորածներից յետոյ Պարսկաստանում հաւանօրէն ոչ միայն մի մարդ այլևս չէր մնայ, այլ գուցէ ձի և շուն էլ չը մնար: Բայց զարմանքն էլ հէնց այն է, որ այսքան յաղթութիւններ անելուց յետոյ՝ հայերը ձանձրանում են կռուից. իսկ Շապուհը Արշակին հրաւիրում է իր մօտ. Արշակը ճարահատեալ գնում է Պարսկաստան և չղթայակապ բանտ է ձգւում, որտեղ և մեռնում է:

Ինչպէս կարելի է բացատրել այս պատմական անհեթեթութիւնները՝ եթէ ոչ դարձեալ ժողովրդական աւանդութեամբ: Ժամանակակից հեղինակը այսպիսի այլանդակութիւններ գրելուց կ'ամաչէր. օտարազգի հեղինակը այսպիսի հէքեաթների վրայ կը ծիծաղէր. միայն հայ ժողովուրդը, բնական ազգային պատուասիրութեամբ, կարող էր տխուր իրականութիւնը զարդարել երևակայական փառաւորութեամբ՝ արտաքինը փրկելու, ազգային կոտորութիւն չը զգալու համար: Կարծես մի ծերունի, արդէն թագաւորութիւնը վերջանալուց յետոյ, երբ հին թագաւորների միայն յիշատակն էր մնացել՝ պատմելիս լինի պարծենալով. «Օ, երբ մեր հայերը թագաւորութիւն ունէին, ով կարող էր նրանց յաղթել. մեր թագաւորների նման հզօր թագաւորներ չեն եղել աշխարհում. նրանց սուրը կտրուկ էր, նրանք թշնամիների գլուխները այնպէս էին թռցնում, ինչպէս սոխի գլուխներ»: «Հապա ի՞նչպէս է որ նրանց կուրացնում, բանտ էին դնում հոռոմներն ու պարսիկները»,—կասկածելով հարցնում են ունկնդիրները:—«Է՛, որդիք, մեր նախարարներն անմիաբան էին. մէկ էլ որ հոռոմներն ու պարսիկները խօս չէին յաղթում

մեր հօր թագաւորներին, այլ խաբում էին, իրանց թալակը ձգում, կամ թէ չէ՝ դաւաճանութեամբ սպանում»։ Կարծես հէնց այսպիսի մի ծերունի, ժողովրդի մարդ է և մեր հեղինակը, որ ամենայն լրջութեամբ ու հաւատով պատմում է հին-հին դարուց հայ թագաւորների փառքերն ու դժբախտութիւնները։

Այս տեսակէտից էլ Փաւստոսի անունը կրող գրուածքը անդնահատելի գործ է մեր հին մատենագրութեան մէջ։ Կարևորը այն չէ, թէ որչափ նրա աւանդած այս կամ անոյքը ճշմարիտ է իբրև պատմութիւն։ Անտարակոյս, չատ ստոյգ պատմական տեղեկութիւններ է պահպանել նա, բայց բանասիրութիւնը դրանց ընդունում է միայն այն դէպքում, եթէ ուրիշ սղգային կամ օտարագրի սղգիւրներից ստուգում ե նրանց ճշմարտութիւնը. այլապէս, միայն Փաւստոսի վկայութեամբ, լուրջ հեղինակը չէ կարող ընդունել որ և է պատմուածք՝ իբրև ստոյգ իրողութիւն։ Կարևորը Փաւստոսի մէջ—այդ ժողովրդական աւանդութիւններն են, որոնք միամիտ, կենդանի լեզուով պատմում՝ մեր առաջ բաց են անում մեր հին նախնեաց սիրտն ու միտքը, բարքերն ու հայեացքները։ Այս կողմից Փաւստոսը յիշաւ «անհամեմատ» է մեր պատմագիրների մէջ, որովհետև իր նմանը չունի։

Բերենք մի քանի էպիգրֆներ այս հեղինակից, որոնց մէջ նկարագրուած են հին հայոց կեանքի ու սովորութիւնների մի քանի կողմերը։

Ահա մի պատկեր՝ թագաւորի ու կաթողիկոսի յարաբերութեան։

Արչակ թագաւորի եղբորորդի Տիրիթը սիրահարւում է իր հօրեղբորորդի Գնէլի կնոջ, գեղեցկուհի Փառանձեմին, և սրան ձանկ գցելու նպատակով քսութիւն է անում թագաւորի մօտ, իբր թէ Գնէլը պատրաստւում է նրա դէմ ապստամբել և ինքը թագաւորել։ Թագաւորը իր մի հաւատարմին ուղարկում է Գնէլի մօտ, որ խաբելով բերէ թագաւորի բանակը։ Միամիտ, ոչ մի բանից չը կասկածող Գնէլը գեղեցկուհի Փառանձեմի հետ շտապ-շտապ գալիս է բանակը։ Թագաւորին իմաց են տալիս, և նա անմիջապէս հրամայում է դահձին, որ գնաց Գնէլին բռնէ, տանի բանակից դուրս, գլխատէ։ Դահձները գալիս, ձիից վէր են ձգում Գնէլին, ձեռները կապոտում և տանում են սպանելու տեղը։ Զահէլ կինը այս աղէտը տեսնելով՝ վազում է եկեղեցի— առաւօտեան ժամասացութիւն էր կատարւում, ներսէս Մեծ կաթողիկոսի ներկայութեամբ— և պաղատում է կաթողիկոսին. «Շուտ հասիր, սուրբ հայրապետ. ահա ամուսնիս անմեղ տեղը մորթում են»։ Կաթողիկոսը դադարեցնում է ժամերգութիւնը,

չտապով զնուծ, ներս է ընկնում թագաւորի վրանը: Տեսնում է Արշակ նրա գալը, հասկանում է որ ձեռքիցը պրծնելիք չու-
նի—դիմում է խորամանկութեան. դուրսը անկիւնը խցկած,
սամուրենին զլսին զցած՝ սուտ քուն է լինում, որ կաթողի-
կոսի ասածները չը լսէ: Կաթողիկոսը բաց է անում բերանը,
սկսում է յորդորել, համոզել «քնած» թագաւորին, որ չարագոր-
ծութիւն չանէ, անմեղ արիւն, այն էլ հարազատ ազգականի
արիւն չը թափէ. յիշեցնում է Գրիստոսի պատուիրանները, ա-
պագայի սպառնալիքները... Թագաւորը, երեսը ծածկած, գահի
վրայ տազ է արել մնացել, ոչ չարժուում է, ոչ ձէն-ծպտուն
հանում... Վերջապէս ներս է մտնում դահճապետը և զեկուցա-
նում, թէ թագաւորի հրամանը կատարուեց. ինքը Գնէլին տա-
րաւ նշանակած տեղն ու սպանեց: Այն ժամանակ կաթողիկոսը
նորից բաց է անում բերանը և սկսում է ամեն տեսակ անէծք-
ներ թափել թագաւորի և նրա ազգատոհմի գլխին: Սիրտը հո-
վացնելուց յետոյ հեռանում է բանակից և այնուհետեւ էլ չէ կա-
մենում տեսնել թագաւորի երեսը: Դժբախտաբար հեղինակը չէ
պատմում, թէ դահճի ներս մտնելուց յետոյ թագաւորը աչքը
բացեց, թէ անէծքի ժամանակ էլ շարունակում էր սուտ քուն
լինել:

Ահա այս անցքի երկրորդ գործողութիւնը, որ հասկացո-
ղութիւն է տալիս այն ժամանակուայ բարքերի ու սովորու-
թիւնների մասին:

Սպանութեան տեղումն է: Թագաւորը հրամայել է հանդի-
սաւոր կոծ ու սուգ անել սպանուած «արշակունի մեծ սեպուհ»
Գնէլի վրայ. պատուիրել է, որ բոլոր բանակի մարդիկ գան
ներկայ գտնուին և մասնակցեն սուղին: Ինքն էլ եկել, նստել
է դիակին շատ մօտիկ, ակն ու վիշ անելով լաց է լինում և քա-
տիպում է որ ողբն ու կոծը սաստկացնեն: Գեղեցկուհի Փա-
ռանձեմը, իսկական սգաւորը, մաղերը յետ արած, շորերը ճը-
ղած, կուրծքը մերկ՝ աղէկաւոր ձայնով ողբում է իր սիրելիի
մահը և իր խոր վշտով լացացնում է շուրջն եղողներին: Իսկ
Արշակ իր կեղծ լացի մէջ, աչքը անկած գեղեցիկ կնոջ՝ բոր-
բորում է ցանկութեամբ և վճռում է նրան կին առնել:—Սը-
գաւորների մէջ է և քսու Տէրիթը: Սա էլ ի հարկէ տեսնում է
Փառանձեմին այնպէս մերկանդամ կոծելիս: Կիրքը այն աստի-
ճան է բորբոքում նրա մէջ, որ հէնց նոյն տեղում մարդ է ու-
ղարկում ողբացող թշուառ կնոջ մօտ, թէ «այդքան էլ մի չար-
չարուիր. ես քո մարդուց աւելի լաւն եմ. քեզ սիրում եմ. ես
մարդուց սպանել տուի, որպէս զի քեզ կին առնեմ»: Ծիչ է ար-
ձակում կինը, մաղերը փետում, աղաղակում. «Իմ պատճառով

սպանուեց մարդս. իմ վրայ աչք էր դրել Տիրիթը, դրա համար մարդուս սպանել տուեց»։ Ինքը զառնում է ողբի մայր (ողբացող խմբի պարագլուխ և ողբի խօսքերն ասող) և սկսում է երգել Տիրիթի սէրը, քսութիւնը, ամուսնու սպանուելը և այլն, և լալկան կանայք ձայնակցում ու ողբակցում են նրան, այնպէս որ խայտառակ լուրը տարածւում է և հասնում թագաւորի ականջը...

Բայց ենք թողնում երրորդ գործողութիւնը—Փառանձեմը Արշակ թագաւորի կին դարձած,—որ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է մատակարարում արքունական տան ընտանեկան կեանքից։ Բայց մեր բերած երկու կրճատ տեսարաններն անդամ որքան ուսանելի նիւթեր են պարունակում՝ մեր ալիոր հնութիւնը ճանաչելու համար։ Տեսնում ենք, որ քաղաքական և հոգևոր իշխանութիւնների մէջ պարտքի և իրաւունքի սահման չէ որոշուած. զատաստան չը կայ. թագաւորը մահուան վճիռ է արձակում ոչ թէ տիրաբար, այլ ինչպէս մի եղեռնագործ, գաղտնապէս. նա կեղծ լացով, հանդիսաւոր սգով աշխատում է ցոյց տալ, թէ ինքը մասնակից չէ սպանութեան։ Պատուի ճանաչումը բացակայում է, անասնական կիրքը տիրում է սանձարձակ. բարոյական զգացմունք չը կայ. ամենազղուելի քսութիւն է կատարւում՝ մօտ ազգականի արիւնը թափելու և նրա կնոջ տիրանալու համար։ Ամուսնութեան օրէնքներ չեն որոշուած կամ չեն յարգւում. թագաւորն առնում է իր եղբորորդու կինը (երրորդ աստիճան խնամեկտն ազգականութեան) *) և միաժամանակ երկու կին ունի։ Աւելացնենք սրանց վրայ սգի ծէսը —զգեստը պատառել, հերարձակ ճշալ, մեռելի շուրջը պատել, մեռելի ողբ երգել, ողբի մայր ու ձայնարկու և այլն—և կը տեսնենք, որ Փաւստոսի այս մի գլուխը սրչափ կարևոր և բազմա-

*) Ազգախառնութեան մի ուրիշ դէպք էլ կայ Փաւստոսի մէջ. Յուսիկ (կաթողիկոսը) ամուսնանում է Տիրանի աղջկայ հետ, իսկ այս ամուսնութիւնից ծնուած Աթանագինէսը կին է առնում Տիրանի քրոջը, ախինքը՝ ամուսնանում է իր պապի քրոջ հետ. (չորրորդ աստիճան արեւակցական ազգականութեան)։—Ուսանելի է մանաւանդ «մանուկ» Յուսիկի ամուսնութեան հանգամանքը, նրան ամուսնացնում են բռնի, հապիւ ռաւանելու տարեկան հասակում. առաջին անգամ կնոջ մօտ դնալուց լետոյ նա անդիմադրելի զգուանք է զգում դէպի սեռական լալարելութիւնը... ալդ լինում է առաջին և վերջին անգամը նրա կեանքում. Կնոջ վիշտն ու թախանձանքները, աներոջ միջամտութիւնը, սպառնալիքները չեն ազդում. Կինը վերջապէս մեռնում է հալումաշ, դժբախտ ամուսնութեան դժոխքի մէջ. իսկ ինքը Յուսիկը մեռնում է աներոջ ծեծից... Ինչպիսի դրամա։

տեսակ նիւթեր է պարունակում՝ մեր նախնեաց բարոյական, քաղաքական և ընտանեկան կեանքը ուսումնասիրելու համար:

Ահա և մի պատկեր փաւստոսից, որտեղ երևում է հայ ժողովրդի կոյր հաւատը դէպի հայրենի հողի և ջրի հրաշագործ զօրութիւնը:

Արշակ թագաւորը դերի է Պարսկաստանում: Շապուհ թագաւորը չը գիտէ ինչպէս վարուի նրա հետ: Նա հմայողներին խորհրդի է կանչում և յայտնում է, թէ ինքը սիրել է Արշակին իբրև որդի, կամեցել է իր աղջիկը նրան կին տալ, բայց Արշակը միշտ մերժել է իր սէրը և անդադար կռիւներով հանգիստ չէ տուել պարսիկներին: Այժմ նա իր ոտքով ելել եկել է Պարսկաստան և շատ խոնարհել է: Ինքը յօժարութեամբ նրան էլի Հայաստան կ'ուղարկէր իբրև թագաւոր, բայց վստահ չէ որ նա հայրենիք վերադառնալուց յետոյ էլ խոնարհ ու հպատակ կը մնայ: Ինչպէս իմանալ այդ: Հմայողների խորհրդով Շապուհը ուղտեր է ուղարկում Հայաստան, Հայաստանի հող ու ջուր բերելու: Բերած հողն ածում է իր վրանի յատակի կէտում, ջուրը ցանում է վրան, իսկ յատակի միւս կէսը թողնում է բնական, պարսկական հողով: Արշակը այս մասին ոչինչ չը գիտէ: Ապա Շապուհը Արշակի թեւ մտած՝ խօսակցելով մտնում է հմայութեան վրանը: Նախ ման են դալիս բնական յատակի վրայ: Շապուհը հարցնում է. «Արշակ թագաւոր, ես այնքան քեզ սիրել եմ, որդուս տեղ եմ համարել, աղջիկս կամեցել եմ քեզ կին տալ. ինչու դու ինձ հակառակ էիր վարւում, թշնամութիւն աւնում հետս»: Արշակը պատասխանում է. «Մեղայ քեզ, տէր իմ թագաւոր, ես քո ոտքի փոշին եմ. ինձ խաբեցին, քեզ հետ թշնամացրին. ես յանցաւոր եմ քո առաջ. կեանքս քո ձեռին է, արն ինչ որ կամենում ես»: Խօսակցութիւնը շարունակելով՝ Շապուհը Արշակին տանում է վրանի հայայտակ կէսի վրայ: Հէնց որ այս հողի վրայ ոտք է դնում Արշակը՝ խրոխտ դռչում է. «Հեռու ինձանից, ծառայ չարագործ, որ քո տիրոջ վրայ տէր ես դարձել. ես իմ նախնեաց վրէժը կը հանեմ քեզանից և քո որդիներից. դուք մեր հպատակներն էք, որ մեր դահը խլել էք, և ես...»: Շապուհը տանում է նրան պարսկական հողի վրայ.— Արշակը սկսում է ողբալ իր արածի վրայ, Շապուհի ոտներն է ընկնում, գղջում, ներողութիւն խնդրում: Շապուհը բերում է նրան հայկական հողի վրայ.— Արշակը աւելի խիստ խօսքերով սկսում է խրոխտալ նրա դէմ: Առաւօտից երեկոյ փորձ է աւնում— և շարունակ նոյն երևոյթը:

Երեկոյ է, թագաւորի ընթրիքի ժամանակ. ներկայ են բազմաթիւ նախարարներ, բարձր պալատականներ: Արշակի հա-

մար տեղ են պատրաստել ոչ թէ Շապուհի կողքին, հէնց նրա տախտի վրայ, ինչպէս սովորութիւն էր, այլ շատ ներքեւ, ուրիշ երկրորդական իշխաններից չած, և նրա տեղի յատակում դարձեալ փռել են Հայաստանի հողից: Բերում բազմեցնում են Արշակին այդ հմայուած տեղում: Քիչ ժամանակ նստում է նա ուռած, փքուած. յանկարծ ոտքի է կանգնում և գոռում Շապուհի վրայ. «Վէր կաց տեղիցդ. դա իմ տեղն է. ես պէտք է այդտեղ բազմեմ. իմ ազգի տեղն այդ է եղել: Մէկ որ իմ աշխարհը դառնամ՝ տես ինչ կը բերեմ քո գլխին»:—Անմիջապէս շղթայ են ձգում Արշակի վիզը, ձեռքերն ու ոտքերը և ջմահ բանտարկութեան ենթարկում Անյուշ բերդում:

Այս առասպելի մէջ՝ Արշակը դերի է, օտար աշխարհում. նա օտար հողի վրայ կանգնած ժամանակ ստրկանում է, խոնարհւում. բայց հէնց որ միայն ոտքով չօշափում է հայրենի հողը՝ առիւծ է դառնում, գոռոզանում, Շապուհի դէմ խրոխտում: Հիմա փոխադրենք այս Արշակին բուն Հայաստան, իր ազգակիցների մէջ, իբրեւ թաղաւոր, և այն ժամանակ մեզ համար բոլորովին հասկանալի կը դառնան նրա երկարատեւ յաղթական կռիւները պարսիկների հետ, սրանցից միլիոնաւոր զինուորներ կոտորելը, նրա անպարտելիութիւնը: Այս առասպելը և երեսնամեայ պատերազմները միմեանց ամբողջացնում են և անխզելի կերպով կապուած են իրար հետ, իբրեւ մի և նոյն զաղափարի և հաւատի արտայայտութիւնը: Իբրեւ պատմական աղբիւր՝ նրանք արժէք չունին, և մեծ միամտութիւն կը լինէր՝ նրանց հալած իւղի տեղ ընդունել և իբրեւ պատմութիւն տալը. իսկ իբրեւ ազգագրական նիւթ, իբրեւ բանաստեղծութիւն, որի մէջ ցոլանում է ժողովրդի սէրը դէպի հայրենի հողն ու ջուրը, նրա հայեացքը պանդուխտի ու իր օջախում ապրող մարդու հոգեկան դրութեան անհուն տարբերութեան մասին՝ նրանք անգնահատելի պերճախօս նիւթեր են: Հոգ չէ, որ նրանք, ինչպէս և ուրիշ շատ էպիգոգներ Փաւստոսի մէջ՝ իրողութիւն չեն, այլ հնարովի են. այս հանգամանքն, ընդհակառակն, աւելի արժէք է տալիս նրանց.—նրանք ժողովրդի ստեղծագործութիւններն են, որոնց տարրերը կազմում են ժողովրդի բարոյական, կրօնական, քաղաքական հայեացքներն ու հաւատալիքները, ժողովրդի ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը:

Այսպիսի նիւթեր շատ և շատ է մատակարարում Փաւստոսի անունը կրող մատենագրական դործը: Հայ ժողովրդի հաւաղատ որդին *), նրա հայեացքներով ու ճաշակով ամբողջապէս

*) Եթէ դատենք հեղինակի մանրապատում, բազմաբառ ոճից և

տողորուած՝ անկեղծ հաւատով պատմում է անցեալի զրոյցները իր անարուեստ, անկանոն, բայց բնական, հարուստ, կենդանի, նկարագրական լեզուով: Նրա գրութեան շնորհիւ անմշակ վիպասանութեան համն ու հոտն է տալիս և գրաւում է իր միամիտ, վիպասանական ոճի ազդով: Նա հայոց գրականութեան Բոստաննամէն է, որ դժբախտաբար չունեցաւ իր մշակող—յաջորդ Ֆիրդուսին, չունեցաւ նոյն—իսկ իր ուսումնասիրողը մինչև այսօր: Դարերով մոռացութեան և արհամարհանքի մատնուած այս ազգային աշուղ—պատմիչը տասնեկիններորդ դարի երկրորդ կէսից սկսեց բարձրանալ ու գնահատուել, բայց դարձեալ ոչ ճիշտ հայեցակէտով: Նրա զլխաւոր արժանաւորութիւնը, իբրև ժողովրդական աւանդութիւնների և ստեղծագործութեան ժողովողի, ղեռ բաւականաչափ չէ ճանաչուած: Այս պատճառով մենք փոքր ինչ երկար կանգ առանք՝ փաւստոսի այս կողմը լուսաբանելու վրայ:

Իբրև բանաստեղծ՝ փաւստոսը, իսկապէս նրա բերանով խօսող ժողովուրդն, ունի իր իդէալները և հերոսները, որոնք մարմնացնում են այդ իդէալները: Հերոսները երկու խմբի են բաժանուած—հոգեւորական և աշխարհական: Առաջինները (Վրթանէս, Յուսիկ, Խաչ, Դանիէլ, բայց զլխաւորապէս Ներսէս Մեծ) վայլում են հոգեկան առաքինութիւններով ու անբիծ վարքով. հօտի բարօրութեան համար նրանք ճգնում են անդադար, խնամում, յորդորում, բարեգործական հաստատութիւններ հիմնում, աղքատներին օգնութեան ձեռք են մեկնում, մեծամեծների անառակութիւնը յանդիմանում. չեն քաշում թագաւորներին կշտամբելուց և նահատակի վախճան են ունենում: Նրանք օժտուած են հրաշքներ գործելու, տեսիլքներ տեսնելու, ապագայի դուշակութիւններ անելու շնորհներով: Մէկ խօսքով՝ այնպիսի հոգեւորականներ՝ որպիսին ժողովուրդը ցանկանում էր ունենալ և երեսակայում էր իր մօտում: Աշխարհական հերոսները կաղմում են մի շարք սպարապետներ (զօրավարներ) Մամիկոնեան նախաւորական տոհմից: Սրանք մարմնացնում են անսահման տիրապիւրութիւն և հաւատարմութիւն դէպի Արշակունի «բնիկ» թագաւորները, ժողովուրդն ու եկեղեցին՝ նրանց կուռքն են, պաշտելին: Երկիւղը նրանց համար անծանօթ հասկացողութիւն է. նրանք կուռի դաշտում առեւծներ են, որոնց առաջ ոչնչանում է թշնամու անթիւ բազմութիւնը՝ ինչպէս ոչխարների հօտ: Մեռնել անկողնում, հիւանդութիւնից կամ ծերութիւնից՝ վա-

բարբառական մի քանի յատկութիւններից՝ հեղինակը եղել է բուն Սյրաբատեան նահանգից:

տութիւն է նրանց աչքում. մահ պատերազմի դաշտում—ահա
 նրանց բաղձանքն ու պարծանքը:

Բայց այս մասին կը խօսենք յաջորդ գլխում, որտեղ խօսք
 կը վնի Եղիշէի պատմութեան առիթով: Այնտեղ կը տեսնենք
 հերոսութեան մի ուրիշ գաղտնիքն էլ, որ նկատուած է մեր
 հին մատենագրութեան մէջ շնորհիւ գիտական քննադատու-
 թեան:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

(Կը շարունակուի)

Բ Ո Ւ Դ Դ Հ Ա

(Մերեծկովսկիի)

Մութ ձորերի մէջ, սարերի գլխին,
Ուր աւեան քամին փրչում էր ուժգին,
Մի խումբ Եղմովիկ, թախիծը սրտում,
Դէպի Գանգէսը գրնում էր սրտում:
Բու՛ ու անձրեւից՝ կիսամերկ, նիհար
Նրանց մարմինը կապտել էր իսպառ,
Եւ Երչում էին ահա՛ երեք օր,
Առանց ապաստան, ընկած սար ու ձոր:

Ծառերի միջից անբաժանց մթնում,
Նրանց աչքերին յանկարծ մի շրթեղ՝
Տաճար է փայլում, ուր ներս են մտնում,
Ու գտնեն իրանց ապաստան այնտեղ:
Եւ ի՛նչ են տեսնում. իր գահի վրայ
Բազմած է Բուդդհան—մի քարէ հսկայ,
Ուրի ոսկեկուռ, պերճաւոր թագին
Շողողում էր մի գոհար քանկագին:

«Այստեղ մարդ չը կայ, գիշերն էլ խաւար»,
Նրանցից մէկը ասում էր կամաց.—
«Եղբա՛յր, այս անգին գոհարի համար
Մեզ մեծ գումարներ կը տան անկասկած:
Նա ամենեւին պէ՛տք է Աստուծուն,
Այնտեղ, կապուսակ տարածութեան մէջ—
Երկնային Հօր մօտ—աւելի սիրուն,
Նըմեղ են փայլում աստղերը անեղ»:

Նրբանը տուին... Եւ ահա՛ կամաց
 Նրբան մութի մէջ, երկիւղով լցուած,
 Լուռ մօտենում են. բայց երբ դողալով
 Ուզում են ձեռք սալ այդ վեհ սրբութեան՝
 Լսում են ձայներ ահեղ որոտան,
 Որ սարերի մէջ արձագանք տալով՝
 Մի ուժեղ քափով նրանց յետ է մղում...
 Եւ սարսափանքից սառչում են տեղում...

Այդ խմբի մէջից մէկը միայն անվախ
 Առաջ է գալիս եւ, վստահ, խաղաղ,
 Դիմում Աստծուն. «Դո՛ւ անարդար ես,
 Կամ եւ փութերը մեզ սուտ են ասել,
 Թէ դու ողորմած, բարի ես եւ հեզ,
 Թէ դու սիրում ես վեհեր ամոքել
 Եւ յաղթել խաւարն, որպէս լոյս արեւ...
 Ո՛չ, դու մեղանից մի փառի համար
 Վրէժ ես առնում, մինչդեռ եւ սուղեւ
 Մենք գեղեցիկսարած, ընկած ենք անհար:

Բայց մենք էլ քեզ պէս անմահ ենք հոգով.
 Օ՛հ, ամաչիր դո՛ւ, թագաւոր երկնի.
 Դու վեր ես կացել եւ հրգօր ոյծով
 Աղփաքի հացը խրում ես բռնի:
 Արեւների մեծ, թո՛ղ խելագարիս
 Գլխին որոտան շանք ու կայծակներ.
 Քեզ հետ հաւասար կանգնած եմ ահա,
 Եւ գլուխը բարձր պահած անվեհեր՝
 Գոչում եմ երկրի եւ երկնի դիմաց—
 Դու անարդար ես, ո՛վ կարող ասուած»:
 Նա լռեց... Իսկոյն հրաժե պատահեց.
 Բուդդհան թագակիր գլուխը խոնարհեց
 Մինչեւ ի գետին: Եւ խեղճուկ, սոված
 Ամբոխի առաջ այն հրգօր եւ մեծ
 Քարէ հսկան էր փռու մէջ ընկած...

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում

ԳԼ. Բ.

Կ. ՊՕԼԻՍ ԵՒ ՎԵՆԵՏԻԿ

I

Հայոց գրականութեան համար տաճարութեանը դարը ընդհանրապէս զարգացման և առաջադիմութեան շրջան է, համեմատած նախկին դարերի հետ: Նա նշանաւոր կենտրոններ է նուաճում չորս երկիրներում, այն է՝ Թիւրքիայում, Իտալիայում, Հնդկաստանում և Ռուսաստանում: Հրատարակուած գրքերի քանակութիւնը բազմաթիւ է, այնպէս որ պատմագիրը այլ ևս չէ կարող կանգ առնել իւրաքանչիւր հայերէն տպագրութեան առաջ և պիտի խօսէ միայն այն տեսակ գրքերի մասին, որ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: Բազմապէս են, ի հարկէ՝ և գրական գործիչները. տպարան հաստատելը, գրքեր հրատարակելը այլ ևս մեծագործութեան, հերոսութեան նման մի բան չէ երևում: Գրքերի տէրը դարձեալ հոգեւորականութիւնն է, բայց արդէն սկսում են ասպարէզ դալ և աշխարհական մարդիկ:

Գրական ամենադլխաւոր կենտրոնները, ուր լոյս են տեսնում բազմաթիւ գրքեր, երկու մեծ քաղաքներ են—Կ. Պօլիս և Վենետիկ: Ամբողջ դարի ընթացքում այդ քաղաքները մրցում են միմեանց հետ առաջնութեան համար, և առաջնութիւնը խլում է Թիւրքաց մայրաքաղաքը՝ իր հրատարակած գրքերի քանակութեամբ: Բայց միայն քանակութեամբ: XVIII դարի հայերէն տպագրութիւնների յոսցակը ներկայացնում է մեզ այսպիսի հաշիւ. մինչդեռ Կ. Պօլիսը տուել է մօտ 210 տպագրած գրքեր, Վենետիկի հրատարակութիւնների ընդհանուր թիւը 180-ի էլ չէ հասնում: Իսկ գրքերի բովանդակութեան կողմից Կ. Պօլիսը Վենետիկից շատ է յետ մնում:

Սա բնական է: Կ. Պօլիսը ներկայացնում է նոյն Ասիան, որի մի բազմաշարժար անկիւնն էր Հայաստանը: Ասիան ոչ թէ աշխարհագրական, այլ մտաւոր—կուլտուրական մոլորակ: Ինքնուրոյն միտք այդտեղ ազատ զարգանալ չէր կարող. սլաւատական յեղափոխութիւններէն ցնցուող կնիշէրիական վայրենութիւններին ենթարկուած Կ. Պօլիսը, մի մշտապէս պատերազմող զինուորական բռնապետութեան մայրաքաղաք, որ մերթ յաղթողի հպարտութիւնից էր յղիանում, բայց յաճախ դառն պարտութիւնների յուսահատութիւն ու լքումն էր ներկայացնում,—անկարող էր նմանուել անգամ առաջադիմող Եւրօպային: Կ. Պօլսում գործող հայերը նոյն տիտուր իրականութեան ծնունդներն էին, որ ծանրացած էր մահմեդական ամբողջ Արեւելի վրայ: Բազմաթիւ հանգամանքներ հարկադրում էին հայերին, չը նայած XVІІІ դարի լուսաւորութեան, իրանց երկրում, իրանց ունեցածի մէջ որոնել մտաւոր պաշար: Նրանք դրսի, այսինքն արեւմտեան աշխարհից բաժանուած էին չինական պատերով:

Միայն տպագրական մամուլն է, որ հաստատ հող է նուաճում Կ. Պօլսի հայութեան մէջ: Բայց նա ի՞նչ կարող էր արտադրել այն նեխուած մթնոլորտում: Ընթացիկ գրականութիւնը, որ լոյս է հանում այդ մամուլի միջոցով, մեծ մասամբ ողորմելի բան է: Եւ Կ. Պօլսի կատարած դերը այդ ընթացիկ, ինքնուրոյն գրականութեան մէջ չէ: Դրանից աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր այն հանգամանքը, որ Կ. Պօլիսը սկսեց հրատարակել եկեղեցական գրքեր և հին մատենագրութիւնը:

Մինչև XVІІІ դարի սկիզբը լուսաւորչական եկեղեցին շատ անօգնական դրութեան մէջ էր. նրան հարկաւոր էին գրքեր, իսկ դրանք հրատարակուած էին համարեա միայն արեւմտեան Եւրօպայում: Բայց այդտեղ կանգնած էր կաթօլիկ ամենակարող կղերը, որ պահանջում էր նախ հիմնաւորապէս սրբագրել եկեղեցական գրքերը, ապա միայն տպագրել: Այն դառն տանջանքները, որ կրեցին Ոսկանը և նրա յաջորդները Մարսէլում, ցոյց են տալիս, թէ որքան ծանր, յաճախ կատարելապէս անկարելի բան էր ունենալ եկեղեցական հարազատ, չաղճատուած գրքեր: Եթէ չը լինէր ազատ Հօլլանդիան, եթէ հայ տպարան չը բացուէր Ամստերդամում՝ հայերը իրանց կրօնական պէտքերի համար կամ պիտի բոլորովին հրաժարուէին տպարանի օժանդակութիւնից կամ պիտի բաւականային այն եկեղեցական գրքերով, որոնք լոյս էին տեսնում Հռօմի կամ Վենետիկի կաթօլիկ գրաքննութեան հաւանութեամբ: Դարը այնպէս չէր, որ կարելի լինէր հաշտուել այս երկու մտքի հետ: Կաթօլիկ պրօպագանդան մտել էր Հայաստանի սիրտը, առատ հունձներ էր հաւա-

քում: Կոռեկ այդ արչաւանքի դէմ լուկ հալածանքներով, մատնութիւններով բաւական չէր: Կարևոր էր և գործ, կարևոր էր և քարոզութիւն, գրքերի օգնութիւն:

Մենք տեսանք*), թէ գիմադրելու անհրաժեշտութիւնը ինչպէս հարկադրեց հայ հոգևորականներին բանակուիլ մղել գրքերի միջոցով: XVIII դարի վերջին քառորդում բացւում է Նոր-Ջուղայի վաղուց փակուած տպարանը՝ յատկապէս կաթօլիկների դէմ ուղղած մի քանի վիճաբանական գրքեր տպագրելու համար: Պայքարը պնդւով սաստկանում է. Թիւրքիայի համարեա բոլոր կողմերում ժողովուրդը կռուածալիկ է դառնում կաթօլիկ և տեղական եկեղեցիների մէջ: Իւրաքանչիւր կողմը աշխատում է յարձակողական և պաշտպանողական դիրք գրաւել:

Եւ ահա այդ աղգեցութիւնների տակ Կ. Պօլսում կենտրոնանում է հայ եկեղեցու պաշտպանութեան գործը: Ամստերդամի դերը յանձն է առնում Կ. Պօլիսը, տպագրելով եկեղեցական հարազատ գրքեր. այդ կողմից նա համարձակ մրցում է Նոյն իսկ Վենետիկի հետ, զարգացնելով տպարանական գործը և հեղինակութիւն է ստանում: Ինչ որ կար հայերի ձեռքում իրանց եկեղեցու ուղղափառութիւնը հաստատելու համար՝ մամուլին էր յանձնւում Կ. Պօլսում: Ժամանակակից հեղինակների հերքումները, յարձակումները կաթօլիկների դէմ բաւական չէին. կարիքը հարկադրում էր դուրս բերել հին ձեռագիրներ, յանձնել տպագրութեան: 1709 թուականին տպագրւում է Ագաթանգեղոսը Մովսէս Խորենացու պատմութեան տպագրութիւնից յետոյ դա երկրորդ փորձն է, որ մամուլին է յանձնւում հայ հին գրականութեան մի յիշատակարանը: Եւ ինչ պատճառով:—Որպէս զի հայերը կարդան, հասկանան, որ իրանք դաւանում են Գրիգոր Լուսաւորչի գրած հաւատը ու կարողանան պատասխաններ տալ հաւատափոխներին**): Նոյն նպատակով է որ 1719 հրատարակւում է Զենոբ Դլակը, 1837-ին Մեսրոպ երէցը: Բացի պատմական նշանակութիւն ունեցող այս գրքերից հրատարակւում են և հին ղուտ կրօնական շարադրութիւններ: Տպւում են, չը նայած ահագին ծախսերին և դժուարութիւններին, «Յայամաւուրքի», Գրիգոր Տաթևացու հատորների պէս ահագին զըրքեր:

Միանալու, փոխադարձ աջակցութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը պարզ զգացւում է, իրականութիւն դառնում: Մենք նոյն իսկ տեսնում ենք այսպիսի երևոյթ: Հաւաքւում են

*) Հայկ. Տպ., I. եր. 243 և յաջ.

**) Ագաթանգեղոս, 1709 թ. տպ., առաջաբան:

մի քանի մարդիկ, դանձաճակ են հաստատում գրքեր հրատարակելու համար: Նրանք դիմում են մարդկանց բարեսիրութեան, չեն արհամարհում նոյն իսկ աղքատների սև փողերը: Այսպիսի հաւաքական ոյժերով հրատարակուեց 1717 թուականին Կիւրեղ Աղէքսանդրացու «Պարապմանց գիրքը», որ դարձեալ պիտի հաստատէր թէ հայերը հերձուածող ու հերետիկոս չեն: Դա առաջին հրատարակչական ընկերութիւնն է հայերիս մէջ. նա խոստանում էր ուրիշ գրքեր էլ հրատարակել հետզհետէ *): Աւելի ևս առաջ դնալով, տեսնում ենք փոքրիկ գիրքով տպագրած գիրք, ծոցում կամ գրպանում պահելու յարմարեցրած, «Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան» վերնագրով, երկրորդ տպագրութիւն (1750). դա վիճաբանութիւն է կաթօլիկների դէմ և տարածւում է ձրի **):

Եւ այսպէս Կ. Պօլսի մէջ կենտրոնացած էր դիմադրութիւն կաթօլիկ պրօպագանդայի դէմ ոչ միայն քաղաքական իշխանութեան, ոյժի միջոցով, այլ և գրականութեան միջոցով: Հէնց այդ պատճառով էլ այդ գրականութիւնը միանման ու միագոյն է — կրօնական. և Կ. Պօլսը կարեորութիւն ունի աւելի տպարանական, աւելի հրատարակչական տեսակէտից: Նա դիմադրում էր արևմտեան տպարաններին, բայց ազգային լուսաւորութիւն ստեղծելու և առաջ տանելու համար ոչինչ չուներ և չէր էլ կարող ունենալ. այդ բանի մէջ նա ոչնչով չէր տարբերւում մնացած հայութիւնից և ինքն էլ կարօտ էր արևմտեան հրատարակութիւններին: Թէ ինչ կարող էր արտադրել Կ. Պօլսի գրական աշխարհը կրօնական հարցերից դուրս, այդ կարելի է իմանալ մի գրքից, որ տպագրուել է Կ. Պօլսում 1704 թուականին: Դրա հեղինակն է Գալուստ վարդապետ Ամասիացին, որ Կայծակ էլ էր կոչւում: Նոյն այդ միջոցին Կայծակը Կ. Պօլսի պատրիարք էր և համարւում էր «մեծիմաստ վարդապետ»***): Այդ մեծիմաստի գիրքն էլ ունի մեծահնչիւն վերնագիր — «Լուսաշաւիղ»: Երեսուն զլուխների մէջ Կայծակը մարդուն նմանեցնում է բաղմատեսակ առարկաների (աշխարհ, քաղաք, մեղու, գաղան, աղբիւր, ծով, նաւ, դետ, թռչուն և այլն) և զարմանալի նմանութիւններ է գտնում:

Ահա օրինակներ. 1) Մարդը նման է աշխարհին: Խնչպէս — «Քարինք և բարձրանք ոսկերացս համեմատ. ծառ և տունկ՝ մաղ և մօրուաց համեմատ. հող և ջուր օդ և հուր սափրաց և պաղլամ արիւն և սև մաղձ: Եւ դ. ջուր գոյ աշխարհի և մարդոյս դ. են ջուրք. աղին աչաց. լեղին ական-

*) «Պարապմանց գիրք», եր. 795:

**) Եր. 269:

***) Չամչեան, Գ. եր. 745:

չաց. քաղցր բերանոցն, և անօրինակն երկամանց: Աշխարհիս բազում գետ գոյ, և մարդս բազում երակօք է: 2) Մարդը ժամացոյցի նման՝ «Ձի մարդըս նմանի սահէթի» նախ, ունի թանձր արծաթ և ոսկի կամ պղինձ. և մարդս ունի մարմին: Երկու, զգեցուցանեն աման դիպակ և կումաշ, և մարդս ունի հանդերձ ոսկէթել, և սամուր, և սև կտաւ, կամ շալ: Երեք, ոսկէզօծ առնեն, և մարդս օծեալ է մեռունի սրբոյ: Զորս, զժամն ցուցանէ, որ է ժամացոյց, և մարդս գիտէ զժամն և զժամանակն: Հինգ, ոմանք ձայն արձակեն, որպէս նոյեան կոչնակն, ըստ այնմ փող հարէք զոր և առաքեալքն փող եղեն, և նարտենիս ժամահարքն, և աքաղաղն: 3) Մարդը նման է քաղաքի: «Քաղաքի բանդ կա և մարդոյս հիւանդութիւն և ցաւ»^{*)}:

Այսպիսի գոհարները հետ «Լուսաշաւիղը» տալիս է և զանազան տաղեր, աղօթքներ, խրատներ, որոնք լի են նոյն խելօրութեամբ: Կայծակը համոզուած է, որ այդ երգերը պիտի երգուեն և ազդեալ է երգողներին ու նուազողներին, որ իր անունը յիշատակեն և ի լրումն ամենայնի խոստանում է երկու աղապիսի լուսաթաթախ գրքեր էլ հրատարակել, մի խոստում, որ բարեբախտաբար անկատար է մնացել:

Մի նմուշ Գալուստ վարդապետի բանաստեղծութիւններից: Խօսքը արբեցողի մատին է: «Ժամ աղօթքն ուրացել է, ձունուն և մարմնապաշտ է, որպէս էգիտի քուրթ է. Ժք օր աղօթէ: Թէ ժամ գնա՝ աղաչէ, յԱստուծոյ գինի խնդրէ. այդի եարան և մէջ է, խելքն և միտքն կարասն է: Քրիստոնէից ասէթ է, հաւատ, յոյս, սէր միշտ ուզէ. ճունուն երեք բան խնդրէ. թուրու ըրախի գինի նէ: Որքան հարբած կան լերկրի ժողովեալ գիմեն տեղի մի, շատ կարասներ և գինի, ցուցանեն ի մառանի: Բնաւ չտա զաւաթ մի, կարօտ հասրէդ մեռանի, աւուրն ահեղ ատենի, ի զժողովոց զերծանի: Պու ոօզում օ ասէմէ. շէրապ կօթուրմէ լենէ, քօզուտուն տան մէստն իտէ. հէր կուն մէհթատ էտինէ»:

Եւ Գալուստ վարդապետը զուր չէր կոչուում «մեծիմաստ»: Գոնէ նրա ժամանակակիցները զրանից աւելի լաւ չէին գրում: Կանոնաւոր շարադրելու ընդունակութիւնը, լեզուին մի քիչ բաւարար կերպով տիրապետելը շատ հազուադիւրս բաներ էին այն ժամանակներում: Աւետիք պատրիարքը, որ այնքան եռանդոտ էր հալածանքների, ծեծի ու բռնութիւնների մէջ, Կայծակից մի աստիճան բարձր գրագէտ չէր, ինչպէս ցոյց են տալիս նրա մի քանի գրութիւնները^{**)}: Տիրող տիտուր զրութիւնն է ներկայացնում և նոյն հաւաքական ինդրագիրը, որ 1706 թուականին Կ. Պօլսի հայ հոգևորականները ուղարկել են էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսին և որի մէջ մի խառն ու չփոթ շատախօսութեամբ պատմուած են ժամանակակից կրօնական խռովութիւնները^{***)}:

*) Անկողմիս ենք պահում ուղղագրութիւնը:

**) «Բանասէր» հանդէս, 1900, № 2, եր. 141—144:

***) «Վոտենկ» ամսագիր, 1863, № 9, եր. 662—683:

Գրական ճաշակի, մտաւոր պահանջների մի բնորոշ արտայայտութիւնն էլ «Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» գիրքն է, որ առաջին անգամ տպագրուեց Կ. Պօլսում 1708 թուականին: Ժողովրդի մէջ վայելած համբաւին և հեղինակութեան նայելով, այս պատմութիւնը, որքան էլ վերաւորական լինի խոստովանելը, հռչակաւոր գիրք է: Նոր չէր յօրինուում նա. մի ձեռագիր էր, որ դառնում էր տպագրած գիրք: Բայց այնքան մեծ պահանջ առաջացրեց, որ բազմաթիւ հրատարակութիւններ ունեցաւ ոչ միայն XVIII, այլ և XIX դարում, ոչ միայն Կ. Պօլսում, այլ և շատ ուրիշ տեղերում: Հազիւ մի երկու տասնեակ տարի լինի, որ հայ ժողովուրդը, կամ դոնէ նրա ստուար մեծամասնութիւնը, բաժանուել է այդ պատմութիւնից. ալժամ էլ անշուշտ քիչ չեն այնպիսի անկիւններ, ուր «Պղնձէ քաղաքը» իր նախկին փառքի մէջ է, հայ գրագէտի ընկերն ու խորհրդատուն է: Այդ երկարատեւ և ընդարձակ ժողովրդականութիւնը պարտաւորեցնում է մեզ մի քիչ մանրամասն խօսել հռչակուած գրքի մասին: Ի՞նչ դադանիք ունէր նրա աշոգութիւնը:

«Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» կոչուող գիրքը զանազան հոգեւոր պատմութեան մի ժողովածու է, որի մէջ այն պատմութեան, որից գիրքը ստացել է իր անունը, մի փոքրիկ տեղ է գրաւում: Նրան հետեւում են Փահլուի, Խիկարի, աղքատ Ալէքսանդրի և այլ պատմութիւններ, որոնք, լինելով բոլորովին անջատ ու անկախ գործեր՝ միացած են իրար հետ ներքին կապով. ամենքն էլ հոգի փրկելու, խրատելու, ուղիղ ճանապարհներ ցոյց տալու ձգտումն ունեն: «Պղնձէ քաղաքը» թարգմանուած է արաբերէնից դեռ XIII դարի առաջին քառորդում մի հայ վարդապետի ձեռքով: Պատմական-կուլտուրական տեսակէտից այդ թարգմանութիւնը ներկայացնում է մեծ հետաքրքրութիւն, իբրեւ արաբական տիրապետութեան յիշատակարաններից մէկը:

Մինչև VII դարի կէսը Հայաստանը ենթարկուած էր Պարսկաստանի քաղաքական և կուլտուրական ազդեցութեան: Բայց ահա գլուխ բարձրացրեց մի նոր մեծ ոյժ, որ վերջ դրեց Պարսկաստանի ինքնուրոյն գոյութեան և նրա ժառանգը հանդիսացաւ Առաջաւոր Ասիայում: Դա արաբական իսլամն էր: Նրա տիրապետութեան տակ մտնում է և Հայաստանը, որ մօտ չորս դար ուղղակի կամ անուղղակի կազմում էր մի արաբական երկիր: Փոքր, սեփական ինքնատիպ կուլտուրայից զուրկ ազգերի ճակատագիրն է ենթարկուել ուժեղների, մեծերի ազդեցութեան: Հայերը թէև քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ հանդիսանում էին ոչ-քրիստոնէայ ազգերի ազդեցութեան դի-

մադրող մի տարր, բայց և այնպէս, այնքան ոյժ և ինքնուրոյնութիւն չունէին, որ միանգամայն ազատ մնային այդ ազդեցութիւնից: Որքան էլ նրանց մէջ կենդանի մնար զիմադրող ոյժը, բայց ուժեղ էր և արաբական աղղը, որ համաշխարհային պատմութեան ասպարէզ իջաւ ոչ միայն իբրեւ նուաճող, այլ և իբրեւ կուլտուրական-մտաւոր ընդունակութիւններով հարուստ մի թարմ ցեղ:

Պատմութեան տուած փաստերը շատ ցանցառ ու թոյլ են, բայց և այնպէս ամեն ինչ ցոյց է տալիս, որ արաբական ազդեցութիւնը հայերի վրայ՝ շատ զօրաւոր էր: Նուաճողները նուաճուածների հետ չփութում էին անդադար, որքան էլ իսլամը խտրութիւնների և արտօնութիւնների միջոցով աշխատում էր նուաճողներին անջատել, հեռու պահել նուաճուածներից: Հայերի մէջ շատ գործածական են դառնում արաբական յատուկ անունները, ճարտարապետութիւնը Հայաստանում ենթարկւում է արաբական ոճին: Նոյն խիստ ազդեցութիւնը մտնում է զրականութեան մէջ. հայ գրողների ոճը, արտայայտութեան ձևը արաբական են: Զօրեղ է մանաւանդ բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը. մեր բանաստեղծութիւնների մէջ մտնում է արաբական չափը, այսինքն ոտները, արաբականի նման, վերջանում են միանման վանկերով, որոնք շատ ձանձրալի են դարձնում ոտանաւորը: Սա արդէն մի անսխալ նշան է, որ արաբական գրականութիւնը շատ տարածուած էր հայերի մէջ, շատ ընթերցողներ ունէր: Չէ կարելի ասել, թէ արաբները շարհամարհում էին հայոց գրականութիւնը: Թէ որքան սերտ էին նրանց յարաբերութիւնները հայերի հետ գրական գործերում, երևում է նրանից, որ Գրիգոր Մաղիսարոսը, վէճի բռնուկով մի դիտուն արաբի հետ՝ չորս օրում գրեց հազար տողից բաղկացած մի հայերէն ոտանաւոր, որ, ինչպէս պատմում է ինքը, Մագիսարոսը, մեծ տպաւորութիւն գործոց արաբի վրայ *): Բացի զրանից, այժմ ապացուցուած է, որ արաբական առակների մի ամբողջ ժողովածու հայերէն «Աղուէսագրքից» է թարգմանուած**):

Այս հանգամանքները ի նկատի առած, մենք պիտի սպասէինք, որ արաբական շրջանի հայոց գրականութիւնը մեծ հարստութիւններ փոխ առած լինէր արաբական գրականութիւնից: Արաբները հայերին տալու շատ զանձեր ունէին: Գիտական և գեղարուեստական գրականութիւնը նրանց մէջ զարգացման

*) «Տաղանացութիւնք Գրիգորի Մաղիսարոսի», Վենետիկ, 1868.

**) Профес. Н. Марръ, «Сборникъ притчъ Вардана», Спб., 1899, т. I, стр. 11—58.

բարձր աստիճանին էին հասել. կային մեծ բանաստեղծներ, գիտութեան զանազան ճիւղերի մէջ (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, մաթեմատիկա) նրանք աշխարհին ահագին ծառայութիւններ մատուցին: Եթէ հեռաւոր Եւրոպայից մարդիկ գնում էին Սպանիա և Բաղդադ, եթէ իրանք, արաբները, ճանապարհորդում էին զանազան երկիրներ, տանելով իրանց հետ գիտութեան պաշար՝ հայերի համար ոչինչ դժուարութիւն չը պիտի լինէր աւելի մօտիկուց իւրացնել այն մտաւոր գանձերը, որ պատրաստում էին արաբ գիտնականները և մատենագիրները: Բայց մենք տեսնում ենք, որ հայոց գրականութիւնը համարեա բոլորովին չէ օգտուել արաբականից: Եղել է արտաքին ազդեցութիւն ձևի վրայ, բայց ազդեցութիւն ներքինի, բովանդակութեան վրայ չէ եղել: Արաբական շրջանը հայոց գրականութեան մէջ ոչինչ նոր փոփոխութիւն չը մտցրեց:

Դրա պատճառը, ի հարկէ, այն էր, որ հայոց գրականութիւնը միայն կրօնական էր, ծառայում էր կրօնին և գտնւում էր նրա պաշտօնեաների ձեռքում: Նկատի առնենք, որ իսլամը և քրիստոնէութիւնը կատաղի, անհաշտ թշնամիներ էին, միմեանց ոչնչացնելու մասին էին մտածում դարերի ընթացքում, և ոչ թէ միմեանց ձեռք մեկնելու, հաշտ ու համարաշխ ապրելու մասին: Որ և է բան փոխ առնել արաբական ճոխ գրականութիւնից՝ հայ կղերի համար պիտի նշանակէր ընդունել իսլամի գերազանցութիւնը, մանաւանդ որ Մուհամմէդի ժամանակից արաբական բանաստեղծութիւնը տոգորւում է կրօնական ոգով, դառնում է ազգային-խալամական: Արաբական վէպերը, բանաստեղծութիւնները, մանաւանդ զարդարուն, ֆանտաստիական հէքեաթները, գրական մի հարուստ պաշար կարող էին տալ հային. բայց նրանք չեն թարգմանւում, որովհետև կրօնական դասակարգը չէր կարող տանել նրանց, քրիստոնէութեան անհաշտ թշնամիների այդ գործերը: Հայ կղերը, բացի դրանից, լոկ իր եկեղեցու մասին էր մտածում. ազատ գիտութիւնը, որի մէջ այնքան առաջացել էին արաբները, ինքն ըստ ինքեան թշնամի էր կրօնական հաւատալիքներին. արաբների մէջ գիտութիւնը զարգանում էր այն ժամանակներում, երբ թուլանում էր իսլամի ոյժը, երբ համարեա անհաւատութիւն էր տիրում խալիֆաների պալատում: Այդ տեսակ գիտութիւնը չէր կարող մտցնուել Հայաստան՝ հայ կղերի ձեռքով:

Չը նայած այս արգելքներին, արաբական գրականութիւնից թարգմանութիւններ և փոխառութիւններ երևում են մեր գրականութեան մէջ: Հետաքրքրական է, որ դրանք տեղի են

ունենում այն ժամանակ, երբ վերջացել էր արաբական տիրապետութիւնը, երբ արաբ ազգը այլ ևս քաղաքական դեր չէր կատարում Ասիայում: Արաբական գիտութեան մի շատ զարգացած ճիւղը բժշկականութիւնն էր. կեանքի համար այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցող բժշկականութիւնը չէր կարող ենթարկուել կրօնական կամ ցեղային խտրութիւններին և շատ տարածուեց Հայաստանում: Հայ բժիշկները ոչ միայն գործադրում են այդ գիտութիւնը հիւանդների վրայ, այլ և գրում են զրբեր, բժշկական գիտելիքները ժողովրդականացնելու համար: Առաջին և ամենից շատ յայտնի բժիշկ հեղինակը Մխիթար Հերացին է. սրա օրինակին հետեւել են և ուրիշները: Կարելի է ասել, որ մենք միջին դարերում ունեցել ենք բժշկական մի ամբողջ գրականութիւն, հիմնուած, ի հարկէ, արաբական հեղինակութիւնների վրայ: Բայց աչքից չը գցենք մի բնորոշ հանգամանք. այդ գրականութիւնը աշխարհական մարդկանց գործ է և նշանակուած է ժողովրդի համար, ուստի և ունի ժողովրդին հասկանալի լեզու:

Ժողովրդի համար է և «Պղնձէ քաղաքը», որ արդէն արաբական բանաստեղծութիւնների չրջանից է վերցրած. թէև հոգևորականի ձեռքով է նա թարգմանուած, բայց աշխարհաբար լեզու ունի: Եւ հայ հոգևորականը ոչինչ մեղք էլ չէր գործում, թարգմանելով այդ պատմուածքը: Դա արաբական երգիծաբանութիւններից մէկը չէր, որոնք յաճախ այնպիսի համարձակութեան էին հասնում, որ չէին խնայում նոյն իսկ իսլամի հիմնադրին, ոչ էլ առհասարակ մի այնպիսի գրուածք, որ իր բովանդակութեամբ զայնակղութեան քար դառնար հաւատացող հայ քրիստոնեայի համար: Ընդհակառակն, «Պղնձէ քաղաքը», երևի, մէկն է այն բազմաթիւ հէքեաթներից, որոնցով այնքան հարուստ է արաբական գրականութիւնը և որոնցից կազմուեցին հուշակաւոր «Հազար ու մի գիշերները»: Նրա մէջ փայլում է արևելեան այն վառ երևակայութիւնը, որ այդ տեսակ հէքեաթների ամբողջ գրաւիչ ոյժն է կազմում: Այստեղ են հրաշքները, Սողոմոնի զևերը, մի ամբողջ մեռած քաղաք, որ խորհրդաւոր է իր հարստութիւններով, իր դիրքով: Բայց ամեն տեղ ամեն ինչ հաստատում է միայն աշխարհի ունայնութիւնը, կատարեալ ոչնչութիւնը. գերեզմանների, ապարանքների արձանագրութիւնները միաբերան քարոզում են, թէ չարժէ աշխարհային գործերին նուիրուել. սուտ է աշխարհը, իրականութիւնը միայն գերեզմանն է, որից չէ ազատում ոչ հարստութիւնը, ոչ իշխանութիւնը, որի մէջ երեկուայ թագաւորները, բռնակալները որդերի կերակուր են դառնում: Աշխատել երկնքի համար,

աշխատել յաւիտենական կեանք ժառանգել—ահա թէ ինչ է պահանջում պատմութեան իւրաքանչիւր մասնիկը:

Այս միաստիքական խոհերը միջին դարերում ընդհանուր էին ամեն տեղ, հաւասարապէս մեծարելի էին թէ՛ քրիստոնեայի և թէ՛ մուսիլմանի համար: Ուրեմն և թարգմանող վարդապետը, կրօնական հասկացողութիւնների տեսակէտից, ոչինչ մեղք գործած չէր լինում, տալով ժողովրդի ձեռքը մի այնպիսի գիրք, որ ազգու օրինակներով ցոյց է տալիս, թէ սուտ է աշխարհը, թէ մարդը ոչինչ չը պիտի ունենայ, թէ միակ միսթարութիւնն է բաժանել ունեցած-չունեցածը աղքատներին, հեռանալ աշխարհից և ճգնաւորի կեանք վարել որ և է այրի մէջ:

Նոյն այդ միտքն են արծարծում Փահլոււլի պատմութիւնը, կամաւոր աղքատ Ալէքսիանոսի ճգնութիւնները, մի խօսքով այն ամենը, ինչ կայ «Պղնձէ քաղաքի» մէջ, բայց միայն իրական պատմութիւնից: Խիկարը, իբրև խելքի և իմաստութեան ներկայացուցիչ, ահագին հեղինակութիւն է վայելել հայերի մէջ: Դա Արևելքի հանճարն է, որի խրատները իբրև սուրբ ճշմարտութիւններ կազմուել են Քրիստոսից շատ առաջ և տարածուել են ամեն տեղ, թարգմանուել շատ լեզուներով: Հինգերորդ դարի հայ հեղինակներն էլ ծանօթ էին խիկարի իմաստութիւններին հետ *): Այդ խիկարը ունի մի պատմութիւն, որ ներկայացնում է մարդկային ապերախտութիւնը և որի մէջ ցոյց է տուած, թէ ինչպէս խելճը յաղթահարում է աշխարհի անմիտ բռնակալներին: Խիկարի խրատների մէջ երևան է եկած հին աշխարհը իր եսամոլ հասկացողութիւններով. մարդը պէտք է իր սեփական օգուտները պաշտէ, իսկ հոգի չը կորցնելու համար պիտի ողորմութիւն տայ աղքատներին. այդտեղ մեծարւում է իմաստութիւնը, խոնարհութիւնը, քարոզւում է զգուշութիւն, խոհեմութիւն: Կինը, ի հարկէ, ներկայանում է մի արարած, որին չէ կարելի ոչինչ խորհուրդ յայտնել. համարձակ խօսելը վատութիւն է համարւում. եթէ մէկը տեսնում է որ երկու մարդիկ կուտւում են՝ չը պիտի մօտենայ նրանց ու հեռացնէ, որպէս զի ինքն էլ չը ծեծուի: Կան, ի հարկէ, և խելօք խրատներ:

Այս է այն ժողովրդական գիրքը, որ հուշակուած է «Պղնձէ քաղաքի պատմութիւն» անունով: Ընդհանուր առմամբ դա էլ կրօնական-խրատական ժողովածու է, այն զանազանութեամբ, որ հետաքրքրաշարժ պատմութեան ճանի միջոցով

*) Հ. Յ. Տաշեան, «Մատենադրական մանր ուսումնասիրութիւնք», Վիեննա, 1901, եր. 123—125:

է ժողովրդականացնում այն՝ ինչ եկեղեցական մուսլ սխօլաստիկան քարոզում էր իբրև բարձր գիտութիւն, իբրև փիլիսոփայութիւն: Հազիւ թէ մի ուրիշ գիրք այդքան բացասական տպաւորութիւն թողնէ անպատրաստ ընթերցողի վրայ. նա խնդում է ամեն մի աշխոյժ, հոգեկան կորով. բթացնում է միտքը, ոչնչացնում է ամեն մի հարցասիրութիւն, դնելով մարդու մէջ մի ստուն անտարբերութիւն դէպի շրջապատը: Ի՞նչ հարկաւոր է գործունէութիւնը, երբ աշխարհը մի ստութիւն է, երբ մարդուն միայն մի քանի կանգուն կտաւ է հարկաւոր: Ասիական խաւարի և անշարժութեան մէջ նստած մի ժողովրդի հէնց այսպիսի քարոզներ էին պակասում: Աւելացրէք այդ բոլորի վրայ նախասղաշարմունքները, առասպելները դևերի, հրաշքների մասին, որոնցով լի է գիրքը, և դուք կ'իմանաք, թէ ինչպիսի դաստիարակ էր «Պղնձէ քաղաքը»: Դա մերկ ու խաւար հնութիւնն էր, որ տպագրական մամուլի միջոցով նոր լոյս էր գալիս ոչ իբրև գիտնականների ուսումնասիրութեան նիւթ, այլ իբրև ժողովրդական գիրք: Նա դեռ նոր պիտի լայն շրջանառութիւն գտնէր ժողովրդի մէջ, դեռ նոր պիտի նուաճէր կարգացողների և, որ ամենից յաւալին է, հաւատացողների բազմութիւններ:

Եւ «Պղնձէ քաղաքը» չէր կարող չը հրատարակուել, չէր կարող գրական գանձ չը համարուել մեր մէջ, քանի որ մեր գրագէտ զասակարգի հասկացողութիւնները բարձր չէին այդ գրքի իմաստութիւններից: «Մեծիմաստ» Գալուստ վարդապետի «Լուսաշաւիղը» ցոյց է տալիս, որ մենք «Պղնձէ քաղաքներին» էինք արժանի, որ մենք մեր զարգացողութեամբ դեռ պատկանում էինք այն հին ժամանակներին, երբ գրականութիւնը սուրբերի վաքաղորդութիւններից և դևերի պատմութիւններից էր կազմուած...

II

Եւ կարելի է զարմանալ, որ այսպէս էինք XVIII դարում: Կ. Պօլսի հայութիւնը, ինչպէս տեսանք, մտաւ այդ դարը մի ողբալի դրութեան մէջ: Թերթում ենք նրա պատմութիւնը մինչև այդ դարի վերջը, և բացի կրօնական վէճերից ու երկպառակութիւններից՝ ուրիշ բան համարեա չենք տեսնում: Մի զարհուրելի աղէտ է դա, որ տուում է ոչ թէ մի հինգ, տասը տարի, այլ մի ամբողջ դար: Երևակայեցէք մի այդպիսի ժողովուրդ. երևակայեցէք նրան՝ կրօնական նուրբ հարցերը ծեծի, բռնութիւնների, մասնութիւնների միջոցով վճռելիս, այն էլ մի այն-

պիսի պետութեան մէջ, ուր բացակայ է արդարադատութիւնը, ուր չը կան հաստատուն օրէնքներ, ուր այսօրուայ արածը կարելի է վաղը ոչնչացնել կաշառքի միջոցով: Այդ ժողովուրդը կարող էր միայն ընկնել, կարող էր միայն խաւար ֆանատիկոսութեան մէջ խրուել: Ել ճրտեղից պիտի հաստատուէր նրա մէջ մի լուսաւոր երևոյթ: Ինչէր էր տեսնում նա և մանաւանդ ինչէր էր կատարում:

1706 թուականին Աւետիք պատրիարքը անյայտացաւ գործունէութեան ասպարէզից: Փրանսիական դեսպան Ֆէրիօլ կարողացաւ մի անլուր և զզուելի բռնութեան զոհ դարձնել այդ մարդուն: Աւետիքի ասպարէզը առհասարակ փչոտ էր. հեշտ չէր ևզուիտների նման թշնամիներ ունենալը: Հազիւ էր նա մի տարի պատրիարքութիւն արել՝ երբ նրան աքսորեցին Կ. Պօլսից (1703): Շէյխ-իւլ-իսլամ Ֆէյզուլլահը այլ ևս չը կար, և Աւետիքի պաշտպանութիւնը միայն ժողովուրդն էր. յաջորդ տարին ժողովուրդը կարողացաւ վերագարձնել տալ նրան Կ. Պօլս: Աւետիքը նորից հագաւ պատրիարքական կապան, բայց այս անգամ էլ երկար չէր նրա իշխանութիւնը: 1706-ի սկզբում նա նորից դատապարտոււմ է աքսորի: Հասնելով Գիոս կղզին, նա այդտեղից կամենում էր ճանապարհուել Երուսաղէմ, որի պատրիարքութիւնն էլ իր ձեռքն էր գցել, բայց ընկաւ թակարդի մէջ: Նաւը դէպի Պալեստին չը գնաց, այլ դէպի Փրանսիա. այդպէս էր կարդադրել դեսպան Ֆէրիօլը, որ վաղօրօք ծրագրել էր պատրիարքի յափշտակութիւնը և այդ նպատակի համար էլ վարձել էր այն իսկ նաւը, որի մէջ մտաւ Աւետիքը: Հայոց պատրիարքը ափ իջաւ Մարսէլում. այդտեղ նա կալանաւորուեց իբրև յանցաւոր և պահոււմ էր ամենախիստ հսկողութեան տակ: Մեծ զգուշութիւններով նա հեռացնում է մի ամայի տեղ, ուր նրան փակում են մի կաթօլիկ վանքի մէջ. ապա փոխադրում են Պարիզի Բաստիլ բանտը, ուր Աւետիքը վերջապէս կաթօլիկութիւն է ընդունում, բայց այլ ևս չէ կարողանում վերադառնալ Թիւրքիա:

«Գիթ դեսպան» անուն ստացած Ֆէրիօլից *) դժուար չէր սպասել այսպիսի մի գործ, որ բացի զզուելի, բարբարոսական բռնութիւն լինելուց՝ քաղաքական մեծ անհեռատեսութիւն էլ էր: Խենթ հասկացողութեան արդիւնք էր Աւետիքին անհետաշնելը: Դեսպանը և նրա գործակից եզուիտները կարծում էին,

*) Ֆէրիօլ, Կ. Պօլսի դեսպանութիւնից հրաժարուելուց չետոյ, խեղադրուեց, երբ այդ բանը յայտնեցին մեծ վէզիրին՝ սա ասաց. «Նա զիժ էր, երբ այստեղ եկաւ»:

Թէ ամեն ինչ կարգի կը դայ, երբ մէջ տեղից կը վերանայ անխնայ հալածող պատրիարքը: Բայց դա մի մեծ մոլորութիւն էր. այդ բռնութիւնը միայն առատ իւղ էր ածում կրակի վրայ: Լուսաւորչական հայերը աւելի ևս կատաղեցին, աւելի ևս անհայտ ու անխնայ դարձան: Եւ Կ. Պօլսում բացուեցին տեսարաններ, որոնք քստմնելի տպաւորութիւն են թողնում այժմ էլ, դարեր անցնելուց յետոյ...

Ճիշտ է, Ֆէրիօլին աջողուեց Աւետիքի տեղ պատրիարք նստեցնել կեսարացի Սարը-Մատթէոս վարդապետին, որ համարեա կաթօլիկ էր. բայց հայերը երկու ամսից աւելի չը պահեցին այդ պատրիարքին: Աւետիքը ունէր զօրեղ կուսակցութիւն, որ դիմումներ արեց թիւրք կառավարութեան, խնդրելով վերադարձնել տալ բռնութեան զոհին իր անյայտ աքսորատեղից, ինչպէս նաև խնդրեց Էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսից՝ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկել Հոսմ և հասկացնել պապին, թէ չէ կարելի հայ եպիսկոպոսին կապել ու բանտարկել և թէ պէտք է վերջ դնել «ախթարմաների» (հայկաթօլիկների) արարքներին. մի և նոյն ժամանակ, նկատի առնելով համարձակ ու անխնայ կռուի անհրաժեշտութիւնը, Կ. Պօլսի հայերը խնդրում էին մի քանի ժիր վարդապետներ ուղարկել Կ. Պօլիս, յատկապէս Յովհաննէս վարդապետ Զմիւռնացուն: Կաթողիկոսը կատարեց խնդրքի այս վերջին կէտը:

Պատրիարքները այժմ ամիսների համար էին պաշտօնի կանչուում: Մարտիրոս Գիւլհանճին, որ Աւետիքի փոքրաւորն էր, չորս ամիս պատրիարքութիւն արեց և տապալուեց Աւետիքի հակառակորդների ձեռքով. նրան յաջորդեց Միքայէլ Խարբերդցին, բայց մնաց պաշտօնում միայն ութ ամիս ու ստիպուած եղաւ տեղի տալ Սահակ վարդապետ Աբուլչիսցուն: Սրան էլ ութ ամսուայ պատրիարքութիւն էր վիճակուած: Այդ միջոցին Էջմիածնից Կ. Պօլիս հասան երկու հոգևորականներ: Մէկը Աւետիքի կուսակցութեան խնդրած Յովհաննէս Զմիւռնացին էր, որ և իսկոյն պատրիարք դարձաւ ու բաց արեց կռուի սասարէզ, դերազանցելով նոյն իսկ Աւետիքին: Ուրիշ տեսակի մարդ էր միւս հոգևորականը, որ Էջմիածնի նուիրակի պաշտօն ունէր և կոչւում էր Աստուածատուր Աղաւնի: Սա Զուղայի վանքիցն էր, Կ. Պօլիս ուղարկուել էր իբրև զիտուն ու հմուտ մարդ: Եւ իրաւ, ինչպէս երևում է, նա Զուղայի դպրոցի վերջին շաշկերտներից մէկն էր՝ փոխանակ եղբայրասպան կոիւնների մէջ նետուելու, նա աւելի կրթական գործով զբաղուեց: Աստուածատուր Աղաւնին էր, որ իր հետ տարաւ Ապաթանգեղոսի պատմութիւնը և տպագրել տուեց Կ. Պօլսում:

Այդտեղ էլ նրան աշակերտեց Բաղդասար դպիրը, որ Կ. Պօլսի յայտնի գրագէտներից մէկը դարձաւ:

Յովհաննէս Զմիւռնացու հետ իշխանութեան գլուխը բարձրացաւ Աւետիք պատրիարքի կուսակցութիւնը, որ սկսեց սոսկալի կերպով վրէժ հանել իր հակառակորդներից: Նորից հալածանքը կաթօլիկ հայերի դէմ կատաղի կերպարանք բնութեանց: Այդ դժբախտ ժամանակներում կոպիտ, վայրենի կրքերն էին միայն դարգանում. պակասում էին խաղաղութիւն, եղբայրութիւն քարոզողները: Պակասում էին ոչ թէ այն պատճառով, որ չը կային խաղաղութեան և եղբայրութեան օգուտները հասկացող անհատներ, այլ այն պատճառով, որ այդպիսի մարդիկ ամենից շատ դժբախտ էին. խօսել հաշտութեան խօսք՝ նշանակում էր ենթարկուել մեծ վտանգի: Ահա վայրենի իրարանցումների այդ ժխորի մէջ մի քահանայ, Կոմիտաս Քէօմլիւրճեան, Երեմիա Չէլչպիի *) եղբայրը, ձայն է բարձրացնում և սկսում է քարոզել սէր և խաղաղութիւն: Կոմիտաս քահանան իր նշանաւոր եղբօր նման գրասէր էր և 1705 թուականին հրատարակել էր ոտանաւորի վերածած «Գործք առաքելոցը», ժողովուրդը յօժարութեամբ աւկանջ է դնում նրա քարոզներին. այդքանը բաւական էր, որ Կոմիտաս քահանայի չորս կարգակիցները նախանձով և ատելութեամբ վառուէին նրա դէմ: Կրքերի բորբոքումը ծայրայեղութեան այն աստիճանին հասաւ, երբ հարկաւոր էր արիւն՝ ամբոխային բարբարոս հակումները յագեցնելու համար: Այդ արիւնոտ զոհերը պիտի պատրաստէր Յովհաննէս պատրիարքը: Եւ այս հոգեւորականը չը քաշուեց այդ դերից, սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել:

Հաւաքում են շատ փող: Աջողութեան առաջին պայմանն է դա. հարկաւոր է կաշառել թիւրք պաշտօնեաներին: Ժողովուրդը տալիս է արիւնոտ գանձանակը, և ոսկիներով լի քսակներին յենում: Յովհաննէս Զմիւռնացին դիմում է մեծ վէճիւրին, մատնում է քառասուն մարդկանց, որոնք բոլորը կաթօլիկներ չէին, առնում է հրաման այդ ցուցակագրած մարդկանց կալանաւորելու մասին: Բռնւում են մօտ քսան հոգի, մնացածները փախչում են: Այս բոլորը անսովոր բաներ չեն Կ. Պօլսում. առաջին անգամը չէ, որ կրօնական վէճերի պատճառով հայերը փախկում են թիւրքաց բանտերում, ուղարկւում են թիարանները, կորչում են ամեն ինչ: Բայց Յովհաննէս պատրիարքը վճռում է սովորականից շատ առաջ դնալ. պատրիարքարանը

*) Հայկակ. Տպագր., I, եր. 266—279:

կազմել է ինն մարդկանց ցուցակ և վճռել է գլխատել տալ դրանց: Դա մի կատարեալ ինկվիզիցիա է հայոց եկեղեցու մէջ: Մի քանի մանրամասնութիւններ այդ զգուշի ոճրագործութեան պատմութիւնից մենք չենք կարող բաց չանել մեր ընթերցողի առաջ, որպէս զի ցոյց տանք, թէ ինչ չափերի էր հասնում հայ կղերի կատաղութիւնը և որքան դժբախտ էր հայ ազգի դրութիւնը:

1707 թուականի հոկտեմբերի 22-ին, երեքշաբթի գիշերը լոյս չորեքշաբթի, վերև յիշած չորս քահանաները և մի քանի աշխարհականներ խումբ կազմած մօտեցան Կոմիտաս քահանայի տանը: Խմբի մէջ էր և ինքը, Յովհաննէս պատրիարքը, որ սակայն չէր համարձակուել կրօնաւորական զգեստով կատարել այդ գիշերային արշաւանքը և հագել էր սպասաւորի զգեստ*): Հայերը, որքան էլ շատուոր լինէին, չէին կարող մենակ զուլս բերել իրանց մտադրութիւնը, ուստի վերցրել էին իրանց հետ թիւրք դատաւորի ծառաներին: Նրանք ուղղում էին խորտակել տան դուռը, բայց Կոմիտաս քահանան դուրս եկաւ և իրան յանձնեց հայ ինկվիզիտօրների ձեռքը: Նրան կապեցին և տարան: Միւս օրը պատրիարքը ներկայացաւ մեծ վէճիբին և բացէ ի բաց մատնեց Կոմիտասին, ասելով թէ նա է այն խմբի պարագլուխը, որ պատրաստում է ապստամբութիւն թիւրքերի դէմ և հէնց այդ պատճառով էլ միացել է ֆրանկների հետ, լրտեսում է ամեն ինչ: Իբրև ապացոյց առաջ է բերւում Աւետիք պատրիարքի անհետացումը և նրա փոխարէն Սարը-Մատթէոս եպիսկոպոսի պատրիարքանալը: Սկսւում է հարց ու փորձ. մեղադրուողները արդարանում են, բայց պատրիարքարանի պատրաստած սուտ վկաները հաստատում են մեղադրանքը: Վճռւում է գլխատել ինն մարդկանց. դրանց հետ է և նախկին պատրիարք Սարը-Մատթէոսը, որ առաջ Սիսի կաթողիկոս էր եղել:

Իսկոյն դահիճներ են ուղարկւում մահապարտների յետևից և բացւում է աղէտալի տեսարան: Հաւաքուել է մեծ բաղմութիւն, գլխաւորապէս օտարներից—յոյներից, հրէաներից, թիւրքերից: Բարձրացել է սուգ ու շիւան. լաց են լինում մահապարտները, ընկնում են դահիճների ոտները և աղաչում են խնայել իրանց. լաց են լինում նրանց ազգականները, վերջապէս անտարբեր չեն նոյն իսկ օտարները, նրանք էլ լաց են լի-

*) Չամչեան, Գ., եր. 752: Այս բոլոր մանրամասնութիւնները մենք վերցնում ենք Չամչեանից, որ միակ աղբիւրն է՝ այդ ժամանակների գործերի հետ ծանօթանալու համար և որի պատմաածքները չեն հերքուած մինչև այժմ:

նում: Բայց ազատութեան մի պայման կայ միայն—ընդունել մահմեդականութիւն: Այս ու այն կողմից համոզում են մահապարտներին կատարել այդ պայմանը, կատարել զոնէ առերես, ազատուել մահից. իսկ շուարած թշուառները միայն բարձրաձայն լաց էին լինում և չը գիտէին թէ ինչ անեն: Շուարած չէր, լաց չէր լինում միայն Յովհաննէս պատրիարքը, որ իր խորհրդակիցներով եկել էր տեսնելու, թէ ինչպէս են սպանում իր հակառակորդներին: Պատահաբար գլխատման տեղով անցնում էր վէզիր-քենասին (մեծ վէզիրի փոխանորդը). նայելով այդ տեսարանին, նա չը կարողացաւ պահել իրան, մօտեցաւ պատրիարքին, նախատեց նրան և նոյն իսկ լաց էլ եղաւ: Այդ նախադէպն էր չըլում և հաւաքուած օտարների բազմութեան մէջ. նախատում էին ամբողջ ազգը, որի անդամները այսպիսի ստոր մատնութիւններով են կուռում միմեանց դէմ:

Դահիճները կապում են մահապարտների ձեռքերը և մերկացնում են իրանց սրերը: Օրհասական բոպէին Սարը-Մատթէոս եպիսկոպոսը, Սիսի կաթողիկոս և Կ. Պօլսի հայոց պատրիարք, բարձրացնում է ձեռքը և ընդունում է մահմեդականութիւն. նրա օրինակին հետևում են և միւսները: Ամենքը ազատուած են մահից: Բայց ինչ օգուտ ստացաւ Յովհաննէս պատրիարքը: Նա դեռ ունի զոհ. դեռ մնում է Կոմիտաս քահանան: Սրա և սրա երկու ծանօթների վրայ է նա թափում իր ամբողջ կատաղութիւնը: Պէտք է թիւրքերի ձեռքից կորզել այս մարդու մահուան դատաւճիռը: Դատաստան է կազմուում նախ մեծ վէզիրի մօտ, և պատրիարքը մահ է պահանջում. բայց քահանան արիարար հերքում է իր վրայ բարդած մեղադրանքները: Մեծ վէզիրը մահուան արժանի յանցաւորութիւն չէ գտնում քահանայի մէջ և ուղարկում է նրան դատաւորի մօտ. սա էլ նոյնպէս դատեց: Տեսնելով որ ուրիշ ճար չը կայ՝ պատրիարքարանը սուտ վկաներ առաջ քաշեց, որոնք մեղադրեցին քահանային և նրա երկու ծանօթներին քրէական ծանր յանցանքների մէջ: Երեքն էլ մահուան դատապարտուեցին: Եւ հոկտեմբերի 25-ին գլխատման տեղում նորից հաւաքուեց բազմութիւնը: Այս անգամ զոհը չազատուեց. նրան շատ համոզեցին կեանք գնել մահմեդականութիւն ընդունելով, բայց իզուր: Բարձրացաւ դահճի սուրը և Կոմիտաս քահանայի գլուխը կտրուեց: Անմեղ արիւնը թափուեց եղբայրասպան կռիւը պսակելու համար. հայոց ազգի ամբողջ դժբախտութիւնն էր պարունակուած այդ արիւնի մէջ: Քահանայի արիւնը սարսափեցրեց նրա երկու ընկերակիցներին, որոնք ուշաթափուեցան և վայր ընկան. այդ դրութեան մէջ էլ նրանց հազցրին թիւրքի շորեր. նրանք մահմեդականու-

Թիւն ընդունած համարուեցան և ազատութիւն ստացան: Այնուհետև զլիսատուած քահանայի մարմինը մատնուեց բարբարոսական անարգանքի: Դիակը երեք օր ընկած էր անթաղ: Պատրիարքի մարդիկ խնդրեցին մեծ վէզիւրից, որ չը թաղուի այդ դիակը, այլ գցուի ծովի մէջ. բայց վէզիւրը մերժեց այդ խնդիրքը և թոյլ տուեց բարեկամներին թաղել դիակը: Սակայն Յովհաննէս Զմիւռնացին թոյլ չը տուեց, որ հայ քահանաները կատարեն թաղման արարողութիւնը: Այն ժամանակ յունաց պատրիարքը բազմաթիւ հոգևորականներ ուղարկեց, որոնք մեծ հանդէսով թաղումը կատարեցին: Նահատակ քահանան սուրբ հռչակուեց: Եւ ֆրանսիական դեսպանը մեծ փող ծախսելով, հանել տուեց նրա մարմինը գերեզմանից և ուղարկեց Ֆրանսիա:

Յովհաննէս Զմիւռնացին միայն այդ դահճութիւնը կատարելու և պատմութեան մէջ սևանալու համար էր պատրիարքութեան կանչուել: Կոմիտաս քահանայի արիւնը յագեցրեց մարդկանց գազանային հակումները և Զմիւռնացին, տաան և չորս ու կէս ամիս պատրիարքութիւն անելուց յետոյ, տապալուեց, իսկ նրա տեղը նորից բազմեց Սահակ Արուշեակցին: Այս անգամ այս մարդուն վիճակուեց մի համարեա արտակարգ բախաւ. նա պատրիարքութիւն արաւ ամբողջ հինգ տարի և երեք ամիս: Մօտ չորս տարի խաղաղութիւն տիրեց Կ. Պօլսում: Բայց Արուշեակցին չը կարողացաւ դիմադրել յուզուող կրքերին և վերջ ի վերջոյ նա էլ, իր նախորդի նման, դուրս եկաւ իր ազգակիցներին հալածելու և տանջելու: Պատճառաբանութիւնը միշտ մի և նոյն էր. կաթօլիկ հայերը ֆրանկներ էին դառել, չէին յաճախում հայոց եկեղեցիները, հետևաբար նրանք թիւրքերի հաւատարիմ հպատակներ չեն, պետութեան թշնամիներ են: Դարձեալ բացուեցան թիւրքաց բանտերի դռները մատնուած հայերի առաջ, դարձեալ թիարանները լցուեցան այդ «յանցաւորներով»: Շատերը փախան Կ. Պօլսից: Բայց գտնուեցան և այնպիսիները, որոնք մի յուսահատական փորձ արին՝ հայոց պատրիարքարանի ահաւոր զէնքը ջախջախելու համար: Այդ զէնքը մատնութիւնն էր, որի միջոցով զրգուռում էր թիւրք կառավարութեան կասկածաբարմամբ: Եւ ահա մի խումբ մարդիկ ներկայանում են մեծ վէզիւրին. ամեն մէկը վզից կախել է իր հարկաթուղթը և մի հատ էլ չլթայ: Եւ ասում են այդ խեղճերը. — Նայեցէք թնջ ֆրանկներ ենք մենք. ահա մեր հարկերի թուղթը, չէ որ մենք միշտ վճարում ենք մեր հարկերը, չէ որ մենք տէրութեան ըստրուկներն ենք: Մեծ վէզիւրը համոզուում է որ ճիշտ, այդ մարդիկ նոյն օսմանեան հպատակներն են, ինչպէս և ու-

րիչները, արձակում է բողոքաւորներին և այնուհետև ուշադրութիւն չէ դարձնում պատրիարքարանի մատնութիւնների վրայ: Ինքը, Սահակ պատրիարքն էլ, չուտով փորձեց իր վրայ, թէ ինչ բան է այն իսկ մատնութիւնը, որին ինքն էր զիմում: Թէքիրդաղի հայոց առաջնորդը հակառակուեց նրա դէմ և սկսեց մեղադրել, թէ նա ինքը ֆրանկացի է. այդ մեղադրանքի մէջ սա այնքան առաջ է գնում: որ Սարգիսը հեռացնում է պատրիարքութիւնից:

Սարգսի յաջորդ Յովհաննէս Գանձակեցին, որ մինչև պատրիարք դառնալը Կ. Պօլսի հայթոխների խանութներում ապրող մի վարդապետ էր, շարունակեց հալածանքները նոյն մատնութիւնների միջոցով: Բայց, ինչպէս տեսանք, այդ զէնքը բթացել էր, և հայոց պատրիարքարանը այն աստիճան անկման էր հասել, որ թիւրք կառավարութիւնը ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում, երբ նա մատնացոյց էր անում հայ-կաթօլիկների վրայ, իբրև պետութեան սպառնացող մի ապստամբ ոյժի վրայ: Եւ Յովհաննէս Գանձակեցին գուցէ ոչ մի աջողութիւն չունենար, եթէ այս անգամ իրանք, կաթօլիկ հայերը, չը բարձրացնէին խռովութիւն: Նրանք կամեցան առանձին պատրիարքութիւն հաստատել, բոլորովին անջատուել հայ-լուսաւորչականներից: Գործի գլուխ էր անցել Կ. Պօլսի լատին եպիսկոպոսը. խոստովանահայրերը ժողովրդից փող հաւաքեցին թիւրք պաշտօնեաներին կաշառելու համար: Յովհաննէս պատրիարքը այդ պատրաստութիւնների մասին իմաց տուեց մեծ վէզիրին, որ այս անգամ չէր կարող անտարբեր մնալ. առանձին հայ-կաթօլիկ պատրիարքութիւն ստեղծելը հակառակ էր թիւրքաց հայեացքներին: Մեծ վէզիրի հրամանով կարանաւորուեցան հայ-կաթօլիկների պարագլուխ եպիսկոպոսները: Սկսուեց դատաստան. հայ-կաթօլիկ եպիսկոպոսներից մի քանիսը ահիյ մահմեդակաւորութիւն ընդունեցին, իսկ որոնք չը կամեցան այդ գնով ազատութիւն ձեռք բերել՝ ուղարկուեցան թիարանները: Հայ ժողովորդը փողոցում սպասում էր մեծ վէզիրի դատաւճոխն. երբ երեք հայ-կաթօլիկ եպիսկոպոսներ դուրս բերուեցան իբրև դատաւարտուածներ և տարուեցան դէպի թիարանները, լուսաւորչական ամբոխը ընկաւ նրանց յետևից, թքում էր նրանց վրայ, հայհոյում էր նրանց, իսկ կաթօլիկ հայերը՝ կորագլուխ, ամօթաւոր տուն վերադարձան:

Կարճևս քիչ էր այն ամենը, ինչ կատարւում էր Կ. Պօլսում, Յովհաննէս պատրիարքը հրաման ստացաւ մեծ վէզիրից, որ գաւառներում էլ հալածանքներ սկսուեն կաթօլիկ հայերի դէմ: Թիւրքիայում ապրող այն բոլոր հայերը, որոնց մասին

կասկած կար թէ կաթօլիկ են, պիտի ձերբակալուէին: Տրապիզոնում, Թօիաթում, Էրզրումում և ուրիշ շատ տեղերում բանտարկուեցան հայ-կաթօլիկ հոգևորականներ և բազմաթիւ աշխարհականներ:

Այսպէս ահա մի շարք խաւար ու զոռելի գործերի միջոցով, տարիների ընթացքում, աւելի և աւելի ամրապնդւում, արիւնոտ կերպարանք է ստանում այն կատաղի թշնամութիւնը, որ կար մի և նոյն ազգի երկու կրօնական հատուածների մէջ: Աւելորդ է ասել, որ այսպիսի երևոյթների վրայ ուրախանալ կարող էին միայն հայութեան թշնամիները: Եւ եթէ իրանք, հայերն էին ամենից սոսկալի թշնամիները իրանց ազգութեան դէմ՝ դրա պատճառը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ տգիտութիւնը: Մի կողմ թողնելով նոյն իսկ ազգային միութեան պառակտումը, որ կրօնական վէճերի հետևանքն էր, մենք չենք կարող չընդունել, որ երկու կողմերի, այսինքն լուսաւորչական և կաթօլիկ հայերի համար այդ խռովութիւնները ահեղ աղէտներ էին հանրամարդկային բարօրութեան և առաջադիմութեան տեսակէտից: Այսպիսի վայրենութիւնների սովորած մի ժողովուրդ չէր կարող զարգանալ, առաջ գնալ. նա կը մնար կոյր ֆանատիկոս մի համայնք, որի համար աշխարհում չը կայ ոչ մի բարձր իդէալ: Պէտք էր որ երկու կրօնների ընդհարումը ընդունէր աւելի մեղմ, մարդավայել կերպարանք: Իսկ սրա համար հարկաւոր էր կրթութեան լոյս:

Հայոց պատմութեան մէջ քիչ չեն դէպքեր, երբ ընդհանուր գոբալտութեան միջոցին, դուրս են գալիս մարդիկ, որոնք կրթութեան սպեղանիով սկսում են բժշկել ազգային վէրքերը: Մենք տեսանք, թէ XVII դարի սկզբում թանձրացած խաւարի մէջ ինչեր արեց Սիւնեաց դպրոցը *): Տեսանք որ այդ դպրոցից դուրս եկաւ բարեկարգութիւնը, որ Արևելեան Հայաստանի հոգևորականութեան դաստիարակը դարձաւ և պատրաստեց այդ ողբալի ժամանակների համար նշանաւոր գործիչներ: Սիւնեաց դպրոցը առաջացրեց Նոր-Ջուղայի դպրոցը. սրա առանձնայատկութիւններից մէկն այն էր, որ այդտեղ Սիւնեաց դպրոցի հետ միացաւ մի ուրիշ, նոյնպէս նշանաւոր դպրոց, որ գտնւում էր Թիւրքաց Հայաստանում, Բաղէշի վանքերից մէկում: Մենք տեսանք այս վերջին դպրոցի ներկայացուցիչներից մէկին, ճգնաւոր Մեղիսէթ վարդապետին **): Այս միացումից առաջ եկաւ Էջմիածնի դպրոցը: Կրթական այս հաստատութիւն-

*) Հայկ. Տպագր., 1, 80—82.

**) Ibid., Էր. 110.

ների ազդեցութիւնը չատ աչքի է ընկնում XVII դարի պատմութեան մէջ. դրանց շնորհիւ է որ Արեւելեան Հայաստանը ունի բարեխիղճ, իրանց պարտականութիւնները լաւ հասկացող հոգևորականների մի շարք: Միայն Կ. Պօլսի հայութիւնը ամբողջ դարի ընթացքում զուրկ էր այդ բարերար ազդեցութիւնից: Բայց ահա XVIII դարի առաջին քառորդում, այդ, ինչպէս տեսանք, տխուր ու թշուառ ժամանակներում, Բաղէշի դպրոցը գալիս է իր ազդեցութիւնը մտցնելու և Կ. Պօլսի մէջ. նա տալիս է պարտաճանաչ առաջնորդներ, սկսում է կրթական շարժում:

Լ է Օ

(Եր ԵԱՐԱՆԱԿՈՒԻ)

ԱՄՈՒՍ Ն ՈՒԹԻՒՆ

(Առողջապահական եփուղ)

VII

Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ա Կ Ա Ն ՈՒԹԻՒՆ

Ֆիզիկական ու բարոյական ժառանգականութիւն.—Աստիճաբ.—Առաջգնաց ու շեղագնաց ժառանգականութիւն.—Ծնողների համանման եւ հակասական յատկանիւթների փոխանցումն սերնդին.—Վաշտմանի քերիւն.—Հիւանդական ժառանգ.—Ժառանգականութեան ոյժը.—Ընտրողութեան օրէնքը ամուսնութեան մէջ —Ժառանգաբար փոխանցելի հիւանդութիւնները.—Պէտք է բացատրել ժողովրդին հիւանդական ժառանգականութեան օրէնքները:

«Պտուղը ծառից հեռու չի ընկնի»։ «Ծառը արմատից է փտում»։

Ժողովրդի խորիմացութիւնը այս առաձներով է արտայայտում ժառանգականութեան մեծ օրէնքը։

Ձաւակը նմանում է ծնողներին։

Նա արդիւնք է երկու ծնողների արմատական յատկութիւններին, նրանց կենսական ոյժի պտուղն է։

Յեղի յատկանիւթները կարմիր թելի նման անցնում են սերունդների միջով, կազմելով նրանց գլխաւոր բնորոշ յատկագոյնը։

Մարդկային ցեղը, ինչպէս և կենդանիներինը, ինչպէս և բոյսերինը, մի և նոյն օրէնքով է ղեկավարւում — ժառանգականութեան օրէնքով։

Առողջ ծառը առողջ պտուղներ կը տայ, հիւանդը — հիւանդ։

Այս է ժառանգականութիւնը իր ամենապարզ արտայայտութիւններով:

Մենք չենք կարող այստեղ մանրամասնութիւնների մէջ մտնել ժառանգականութեան բարդ թէօրիաների մասին: Այդ մեզ շատ հեռու կը տանէր և մեր նպատակից դուրս կը լինէր:

Կ'ասենք միայն հետեւեալը.

Ժառանգականութիւնը լինում է Ֆիզիկական և բարոյական կամ հոգեկան:

Ֆիզիկականը վերաբերում է մարմնի կազմին և ձևին: Յաղթանդամ ծնողներից կը սերունեն լաւ կազմուածքով զաւակներ. մեծ քթանի ու սև մազերով հօր զաւակը կարող է նոյնպէս մեծ քիթ ու սև մազեր ունենալ:

Հոգեկանը վերաբերում է սերնդի ընդունակութիւններին, բարոյականութեան, առհասարակ մտաւոր աշխարհին. խելագար, ընկնաւոր ծնողի զաւակը կարող է ներվային լինել և նոյն հիւանդութիւններն ստանալ: Մեծ, հանճարեղ երաժշտի, բանաստեղծի որդին նոյն ընդունակութիւնները կարող է ունենալ և այլն:

Հէնց միայն այն մեծ օրէնքը, որ ամեն կենդանի իր նմանն է ծնում և ոչ ուրիշ—այդ ժառանգականութեան ամենախոշոր յայտնութիւնն է:

Ամուսիններից իւրաքանչիւրը կարող է իր յատկանիշները տալ զաւակին: Բայց չը գիտենք, թէ ում յատկութիւններն են դերակշռում որդու մէջ.—հօրը թէ մօրը:

Մի ընդհանուր կարծիք կայ, որ սակայն դեռ ապացուցուած չէ, այն է, թէ տղան աւելի նմանում է մօրը, իսկ աղջիկը—հօրը: Յաւակցաբար այս մասին մենք բաւարար հետազոտութիւններ չունենք:

Կայ և ասալիզմ—նախանձանութիւն, երբ ժառանգական յատկանիշները թռչում են մի սերունդ, օրինակ, անցնում են ոչ որդուն, այլ թոռանը: Ատավիղմը ահագին դեր է խաղում հիւանդական ժառանգութեան մէջ:

Յաճախ ծնողները առողջ են, այն ինչ որդիքը մի որ և է արատ ունեն, կամ ներվային հիւանդութեան տէր են, կամ բարակացաւոտ ու սիֆիլիսոտ:

Շատ ընտանիքների մէջ հիմնական բնորոշ գծերը համարեա անփոփոխ անցնում են մի քանի սերունդների միջով. այսպէս յայտնի են Նապօլէօնների պատմական դիմագծերը: Բայց ընդհանրապէս ամուսնութիւնների միջով տոհմային յատկանիշները կարող են փոփոխուել—սաստկանալ կամ նուաղել:

Առաջին դէպքում (երբ յատկանիշները սաստկանում են) ժառանգականութիւնը կոչւում է առաջգնաց կամ պրօգրեսսիվ, երկրորդում յետագնաց կամ ռեգրեսսիվ: Ամուսնութեան մէջ ամուսիններից իւրաքանչիւրը իր մի քանի յատկութիւնները մոցնում է նոր էակի կազմի մէջ: Եթէ այդ յատկութիւններն ունի և միւս ամուսինը՝ պէտք է սպասել, որ որդու մէջ նրանք կ'արտայայտուեն աւելի ուժեղ կերպով, աւելի պարզ, աւելի սաստկացած, քան ծնողներից ամեն մէկի մէջ:

Այսպէս, օրինակ, եթէ հայրն ու մայրը, երկուսն էլ սեւամորթ են, կամ մեծ քթանի են, հաւանական է, որ որդիքը աւելի ևս սև դուրս գան և աւելի մեծ քիթ ունենան, քան ծնողներից իւրաքանչիւրը:

Այս օրէնքը աւելի ևս պարզ է և ապացուցիչ հիւանդական ժառանգականութեան մէջ:

Օրինակ, եթէ երկու ծնողներն էլ տուբերկուլօզ (բարակացաւ) ունեն, նրանց զաւակը աւելի տրամագրուած կը լինի բարակացաւ ստանալու, քան եթէ նրանցից մէկը միայն հիւանդ լինէր:

Հիմա վերցնենք հակառակ դէպքեր, երբ ծնողների յատկանիշները ոչ միայն համանման չեն, այլ ուղղակի հակասական են եւ միմեանց ոչնչացնում են:

Սեւամորթ տղան ամուսնանում է շիկահեր աղջկայ հետ.—զաւակները լինում են (ընդհանրապէս) միջակ գոյնի—չադանակադոյն: Բարձրահասակ մարդը և կարճահասակ կինը կը տան միջահասակ որդիք: Մեծ քթանի հօգ:

ու փոքր բթանի մօր զաւակը կարող է միջակ քիթ ունենալ և այլն և այլն:

«Բաւական է նայել մեր շուրջը, ասում է մի գիտնական, որպէս զի համոզուենք, թէ մաքուր տիպեր չառ քիչ կամ բոլորովին չը կան: Ամեն քայլափոխում հանգիպում ենք սեւ մազերով ու բացգոյն աչքերով մարդկանց ու կանանց. տեսնում ենք երկար դէմքեր, մինչդեռ գլուխները կլոր են, կամ այնպիսի դիմագծեր, որոնք կարծես ուրիշ դէմքերի համար էին ստեղծուած և պատահաբար են կպել այս դէմքին. օր. չափազանց կարճ բիթ, չափազանց հաստ ծնօտ: Մի քանիսն երբ գլուխը չափազանց մեծ է, համեմատելով հասակին, միւսների թիւերն ու ոտներն են չափազանց երկար: Պատահում է— փոքր գլուխ հաստ պարանոցի վրայ, կամ անհամաչափութիւն մի և նոյն մարմնամասի երկու կէսերի մէջ— քիթի մի կողմը աւելի կարճ է, քան միւսը, քիթի միջապատը ծուռն է, աչքերը զանազան գոյն ունին, կամ դրուած են անհամաչափ (չափազանց մեծ կամ փոքր) բների մէջ. ճրքան յաճախ են պատահում անհամաչափութիւն գանգոսկրների ու կոնքի ոսկրների մէջ»:

Ո՞վ չէ տեսել այնպիսի դէմքեր, որոնց մի կողմը միւսից աւելի երկար է ու չէ նմանում միւսին:

Այս բոլորը հետեւանք է ժառանգականութեան այն օրէնքին, որով ծնողներից իւրաքանչիւրը կարող է իր յատկանիշներից իր որդուն տալ: Սակայն միշտ այսպէս չէ լինում:

Երբեմն զաւակներից մէկը կարող է պարզապէս ժառանգել միայն հօր կամ միայն մօր յատկանիշները ամբողջովին, առանց նուազման, կարծես միւս ծնողից ոչինչ ժառանգած չը լինի:

Օրինակ. բարակացաւոտ հօր մի աղջիկը հիւանդանում է այդ ցաւով, թէև մայրը բոլորովին առողջ եղած լինի, այն ինչ միւսը բոլորովին առողջ է մնում: Ուրեմն առաջինը ստացել է միմիայն հօր հիւանդական ժառանգութիւնը և մայրը նրան ոչինչ չէ տուել, այն ինչ երկրորդը

ստացել է մօր առողջ ժառանգութիւնը, և հօր հիւանդական սաղմերը չեն զարգացել նրա մէջ:

Եւ, յիրաւի, երբեմն բաւական է, որ ծնողներից մէկը հիւանդական մի որ և է յատկանիշ ունենայ, զաւակներից մէկը կամ մի քանիսները ամբողջովին կարող են ժառանգել այդ հիւանդութիւնը, չը նայելով որ միւս ծնողը բոլորովին առողջ է:

Հետեւաբար հիւանդոտ տղամարդը ամուսնանալիս չը պէտք է մխիթարէ կամ արդարացնէ իրան նրանով, թէ իր ամուսինը առողջ է և ուրեմն սերունդն էլ առողջ կը լինի: Նա պէտք է հասկանայ, որ իր բոլոր որդիքը կարող են հիւանդոտ ծնուել:

Վայսմանը, իր հետազոտութիւնների հիման վրայ, ճշմարիտ է, եկել է այն եզրակացութեան, որ ստացական յատկանիշները չեն անցնում ժառանգաբար: Օրինակ, ոտը կամ թեւը կտրած մարդու որդին անոտ ու անթեւ չէ լինում, կամ կուրացածից կոյր չէ ծնւում: Նա փորձեր է արել, կտրել է դաշտամկերի պոչերը, յետոյ սրանց ձագերինը, թռուներինը և այլն մինչև մի քանի սերունդներ, բայց դարձեալ նոր ծնողները պոչեր ունէին:

Այսպիսի փորձերի խիլի հարկ չը կար, ինչպէս իրաւացի նկատում է պրօֆ. Ջիփը, քանի որ յայտնի են համանման դէպքեր մարդկանց մէջ ևս. օրինակ. չը նայելով դարերի ընթացքում կատարուած թլփատման, հրէաները թլփատ չեն ծնւում:

Սակայն կասկած չը կայ, որ որոշ տեսակի հիւանդութիւններ (թէև նրանք ստացական լինեն և ոչ ժառանգական) կարող են փոխուել սերնդից սերունդ:

Մասն ալնալիսիներն են, որոնք հարուածում են մարդու ամբողջ կազմուածքը, և ոչ թէ մի անդամը կամ մի մասը:

Եթէ հայրը կոտրուած ոտ ունի, կամ մի կոյր աչք, զաւակները չեն ստանայ, որովհետև դրանք ընդհանուր

հիւանդութիւններ չեն, այլ մարմնի մի մասի տկարութիւն են, կամ արատ:

Ընդհակառակը, եթէ հայրը արեւցող է, կամ բարակացաւ ունի, այսինքն, երբ նրա ամբողջ օրգանիդմը թունաւորուած է ալիօհօլական կամ բարակացաւի թոյնով, այն ժամանակ ահադին հաւանականութիւն (եթէ ոչ հաւաստիութիւն) կայ, որ սերունդները հիւանդ կը լինեն:

Ուրեմն մեր ժառանգականութեան թէօրիայով, ժառանգաբար անցնում են այն հիւանդութիւնների սաղները, որոնք հարուածում են ծնողների ամբողջ կազմուածքը և ոչ թէ մի մասը:

Մի ուրիշ պայման ևս: Այս հիւանդութիւնները պիտք է երկարատեւ (хронический) լինեն: Սրբնթաց հիւանդութիւնները, որոնք նոյնպէս թունաւորում են ամբողջ կազմուածքը, բայց արագընթաց են, հետք չեն թողնում օրգանիզմի վրայ: Այսպիսիներն են բոլոր սուր վարակիչ կոչուած հիւանդութիւնները (խօլերա, ժանտախտ, տիֆ, բուլթէշ, դիֆթերիա, կարմրուկ, ծաղիկ և ուրիշները):

Վարակիչ հիւանդաբեր թոյնը, մտնելով մարդու արեան մէջ, սոսկալի արագութեամբ ածում ու տարածում է ամբողջ մարմնի մէջ, թունաւորելով նրան. մարդս հիւանդանում է: Ապա մի քանի ժամանակից յետոյ (մի քանի օր կամ մի քանի շաբաթ) հիւանդը կամ մեռնում է, կամ թոյնը ոչնչանում է մարմնի մէջ, դուրս մղւում, և հիւանդն առողջանում:

Այսպէս ամեն ինչ վերջանում է: Յարատեւ հիւանդութիւնների մէջ թոյնը, ընդհակառակը, կամաց-կամաց, երկար ամիսների ու տարիների ընթացքում, քանդում է մարդու կազմուածքը և հիւանդացնում է նրա բոլոր օրգանները: Եւ քանի որ ապագայ սերնդի սաղմերը իրանց մէջ պարունակում են ամբողջ կազմուածքից ստացած հիւթեր, հետեւաբար իրանք էլ հիւանդօտ կը լինին: Այս թէօրիան փորձնականապէս

ապացուցուած է այսօր: Յայտնի գիտնականներ—
Շարրէն և Գրէյ ենթարկել էին արու և էգ ճագարներ-
րին զանազան հիւանդաբեր միկրոօրգանների ազդեցութեան
(գլիֆթերիտի, բարակացաւի միկրոօրգանների) և տեսել էին,
որ սրանց միաւորումը կամ անպտուղ էր մնում, կամ վի-
ժումներ էր տալիս, կամ թէ չէ սատկած ճագեր էր տալիս:
Իսկ եթէ ճագերը կենդանի էլ ծնւում էին, նրանք լինում
էին վատասերուած, այսինքն թզուկային (քիչ զարգա-
ցած), զանազան հրէշաւորութիւնների (անկանոն կազմի)
տէր, կամ հիւանդ:

Այս երևելի փորձերը միանգամայն բացատրում են,
թէ ինչի հիւանդ ծնողների սերունդը վատասերւում է,
թէ ինչի սիֆիլիսոտի, բարակացաւոտի, արբեցողի զա-
ւակները հիւանդ են լինում ու երկար չեն ապրում:

«Ժառանգականութիւնը ներկայանում է մեր առաջ
այսօր իբրև մի անհասկանալի ճակատագրական ոյժ,
որ ղեկավարում է մեր վիճակը, հակառակ մեր կամքի:
Ժառանգականութիւնը տուել է մարդկութեանը ամե-
նամեծ բարիքներ և միևնոյն ժամանակ նա և անհամար
չարիքների պատճառ է եղել: Խորհողի ու բժշկի ամե-
նամեծ կոչումն է տիրապետել այդ ոյժը, հեռացնել նրա
աւերիչ զօրութիւնը, և դարձնել նրան դէպի մարդկու-
թեան բարիքը: Այո, այս մի մեծ ոյժ է, եթէ լաւ ըմ-
բռնուած է»:

Ի՞նչ չի կարելի անել ժառանգականութեան մեծ
օրէնքի ոյժով:

Անասնաբուծութեան մէջ այս օրէնքը ամենալայն
գործադրութիւն է ստացել: Կամենում են լաւացնել
մի որ և է կենդանու (խոզի, ոչխարի, հաւի և այլն)
ցեղ: Ի՞նչպէս անեն:

Ընտրում են շատերի միջից մի զոյգ ամենալաւ
անհատներ (էգ ու որձ) և աճեցնում: Սրանց ճագերի
միջից նոյնպէս ընտրում են լաւագոյն մի զոյգ, աճեցում
և այլն: Այսպիսով մի քանի սերունդներից յետոյ կը ստաց-
ուին ամենալաւ անհատներ: Այս ընտրական ձևը արդէն

զարմանալի հետեւանքներ է տուել Եւրոպայում անասնապահութեան գործում.—կազմուել են կամ ուղղակի ստեղծուել մի շարք նոր անասնական ցեղեր. օրինակ, ոչխարի այնպիսի ցեղ, որի բուրդը զարմանալի առատ է և երկար, մինչև գետին է հասնում, կամ ահագին դմակ ունի. խոզեր, որոնք համարեա ամբողջովին ճարպ են դարձած. բարակ, թեթև ձիեր, որոնք կարծես ստեղծուած են արշաւելու համար և այլն:

Մարդկային ցեղը այս տեսակէտից ոչնչով չէ տարբերուում միւս կենդանիներից: Մարդիկ էլ յաջող ընտրութիւնով կարող են բարելաւել իրանց սերնդի առողջական վիճակը:

Յաղթանդամ ու գեղեցկատես տղան ու աղջիկը անտարակոյս կը տան ընտիր սերունդ, որ նոյնպէս յաջող ամուսնութիւնների շնորհիւ աւելի ևս կ'ազնուացնէ ցեղը և այլն:

Այս—ընտրովի ամուսնութեան առաւելութիւններն է:

Սակայն շատ չեն մեր մէջ այդպիսի միաւորութիւնները:

Մեր երիտասարդներից շատերը, կամ չը հասկանալով ամուսնութեան վեհ նշանակութիւնը, կամ չլացած օժիտով և խոստացուած հասարակական դիրքով, անուշադիր են մնում դէպի գիտութեան պահանջները, յանդգնում են զոհել ապագայ սերնդի բարօրութիւնը իրանց եսամոլութեանը:

Հիւանդ տղամարդը, որ կապուում է մի անմեղ արարածի հետ, մի հրէշ է, մի մեղապարտ, և ոչ մի դիտում չէ կարող արդարացնել այդպիսի մարդուն: Նա կրկնապատիկ յանցաւոր է, որովհետև ոչ միայն անբախտացնում է իր կնոջը, այլև ամբողջ սերունդներ: Մի ծնող, որ իր երեխային դրսւում է մի վատառողջ մարդու գիւրկը, ուղղակի զոհ է բերում իր զաւակին և իր թոռներին:

Աւելի ևս զաղրալի են այդ մարդիկը, եթէ շարժառիթը շահասիրական է:

Յեղը որոշ դրոշմ ունի և սերունդները ծնւում են կնքուած այդ դրոշմով:

Արատը, հիւանդութիւնը անցնում են իսկօրէն կամ փոփոխուած, սաստկանալով կամ նուազելով, սերընդից սերունդ մինչև յեղի կատարեալ սպառումն կամ վերականգնումն:

Ծնողների արատը, հիւանդութիւնը յեցեր են, որոնք ծծում են սերունդների առողջ հիւթերը ու կամաց-կամաց քանդում ամբողջ յեղի օրգանիզմը:

Հիւանդ ծնողը, որ գիտակցաբար ամուսնանում է, մի յոնցաւոր է և չարագործ թէ իր ամուսնու, թէ իր սերնդի առաջ:

Շատ դժբախտ արարածներ, յղացած ու ծնած հիւանդութեան մէջ, ամեն իրաւունքով կ'անիժեն իրանց ծնած վայրկեանը, իրաւունք կ'ունենան մէկ օր, տանջանքից յուսահատուած, այսպէս խօսել իրանց ծնողներին. «Դուք կուրացաք փոխադարձաբար. դու, հայր—մօրս օժիտով, իսկ դու, մայր—հօրս հասարակական դիրքով, և չը մտածեցիր, որ անարժան էր ամուսնանալու և ծնող դառնալու: Դուք ամենազազրելի եսամոլներ էք էք և չարագործներ, աւելի անողորմ, քան բոլոր եսամոլները, և աւելի անգութ, քան աշխարհիս բոլոր չարագործները»:

Տեսնենք, թէ որոնք են ժառանգաբար անցնող հիւանդութիւնները: Սրանք սակաւաթիւ չեն: Մենք կը թուենք միայն կարեորագոյնները.

1. Սիֆիլիս.
 2. Տուբերկուլոզ (բարակացաւ) և խուլախտ (գօլտուխտ).
 3. Ներվային զանազան հիւանդութիւններ.
 4. Ալիօհօլիզմ:
 5. Բախտիզմ կամ անգլիական հիւանդութիւն:
 6. Խլրդ (рабь) և ուրիշներ:
- Այս հիւանդութիւնները չեն բաւականանում ան-

հատին հարուածելով, այլ իրանց աւերիչ ներդործութիւնը անց են կացնում սերունդների վրայ ևս:

Մենք կ'աշխատենք բացատրել մի առ մի նրանց խաղացած դերը ամուսնական կեանքի մէջ:

Մենք յաւակնութիւն չունենք կարծելու, թէ այս փոքրիկ էտիւզը պիտի վրկէ մեր ազգը սպառնացող և արդէն տեղ-տեղ յայտնուած վատասեռման վտանգից: Ո՛չ, մեր բաղձանքը կատարուած կը լինէր, եթէ կարողանայինք համոզել գոնէ մի քանի ազնիւ երիտասարդներին, որ նրանք ազնուաբար վերաբերուեն դէպի ամուսնութեան սրբազան ակտը, որ չը վաճառեն իրանց խիղճը: Մենք երջանիկ կը լինենք, եթէ կարող լինենք համոզել մի քանի ծնողներին, չը շտապ վեսացուի դիրքով ու հարստութիւնով և չը ծախել իրանց զաւակներին:

Այս ձեռով միայն հնարաւոր է երջանկութիւնը ամուսնութեան մէջ:

Մենք համոզուած ենք, որ շատերը անգիտակցաբար են վատ սլտակներ անում և իրանց ձեռով իրանց անբախտացնում:

Նրանք մի արդարացումն ունեն, այն է—որ «ոչ գիտեն թէ զինչ դործեն»:

Եւ, յերաւի, շատերը չեն հասկանում իրանց վարմունքի ահագին ըիսկը:

—«Ի՞նչ կայ, մի քանի տարի առաջ սիֆիլիս եմ ունեցել. հօ բժշկուել եմ»:

—«Ի՞նչ փաստ իմ ընտանիքին, թէ մայրս թոքախտից է մեռել. ես հօ առողջ եմ»:

—«Ի՞նչ անենք, թէ ես արբեցող եմ ու արբեցողի որդի. այլ ևս չեմ խմի, պրծաւ գնանք»:

Այսպէս են դատում շատերը:

Բայց այդպէս խօսողները չեն հասկանում, որ ոչինչ չէ կորչում բնութեան մէջ, որ սաղմի մէջ գումարուած են նախնիների յատկանիշները: Չը գիտեն, որ նորածին օրդանիզմը մի հայելի է, որի մէջ անդրադառնում են պապերի ու ծնողների պատկերները:

Այո՛, ցաւակցաբար ոչինչ չէ խուսափում անողորմ ժառանգականութիւնից: Ձը կայ մի յատկութիւն, ֆիզիկական լինի նա թէ բարոյական, որի մասին հաւաստի լինէին, թէ չի անցնի զաւակներին: Ծանր է և սպառնալից այս օրէնքը ու խորհել է տալիս մեզ:

Մենք ուզում ենք պարզել ամուսնացողի պատասխանատուութիւնը սերնդի առաջ:

Բժիշկը երբեմն ստիպուած է շօշափել շատ փափուկ խնդիրներ, ինչպէս ասում են—եռ. քաշել արկովի^{*)} վարագոյրները:

Կար ժամանակ, երբ անվայել բան էր համարւում խօսել վեներական ախտերի մասին, սեռական կեանքի, նոյն-իսկ ծննդաբերութեան մասին:

Ջարմանալի լօգիկա էր այդ:

Մարդիկ զգում էին այս խնդիրների մեծագոյն կարևորութիւնը, հասկանում էին, որ տգիտութիւնը մայր է ամեն տեսակ չարիքի, դիտէին որ վտանգից ազատուելու միակ միջոցը զգուշացումն է:

Ի՞նչպէս պաշտպանի մարդ իրան վատ ցաւից, եթէ չը գիտէ թէ ինչ է նրա իսկութիւնը, ինչ են նշանները, ինչպէս է անցնում նա մէկից միւսին: Ի՞նչպէս կարող է յղի կինը զգուշանալ յղութեան ու ծննդկանութեան բաղմամբիւ վտանգներից, եթէ չը հասկացնենք նրան, թէ ինչ են այդ մեծ ախտերը և ինչպէս պիտի պահպանէ կինը իրան այդ ծանր ժամանակամիջոցում:

Ո՛չ, գիտութեան մէջ ոչինչ ամթալի բան չկայ:

Այդ հասկացել են արդէն ամենքը և բարեբախտաբար այլ ևս ոչ ոքի ամթալածութիւնը չէ հարուածւում բժշկական տեղեկութիւններ կարդալով:

Անցած դարի յատկանիշներից մէկն էլ գիտութիւնների և մասնաւորապէս բժշկական-առողջապահական գիտութիւնների ժողովրդականացումն է: Բժշկականու-

*) Ննջարանի խորշը, ուր դրած է մահճակալը:

Թիւնը դուրս է եկել իր քրմական խորհրդաւոր շրջանից և դառել է ժողովրդի սեփականութիւն։

Դէն դցենք ուրեմն կեղծ ամօթխածութիւնը և խօսենք ժողովրդի հետ պարզ լեզուով նրա օգտի համար, համոզուած լինելով, որ միայն լոյսը կարող է հալածել խաւարը։

Սրա մէջն է հասարակութեան փրկութիւնը։

VIII

ՍԻՖԻԼԻՍ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Սիֆիլիսով վարակուելու ձեւերը.—Սիֆիլիսի արտայայտութիւնները.—Նրա խաղացած դերը ամուսնութեան մէջ.—Հիւանդին—իրան սպառնացող վտանգը.—Ընտանիքին սպառնացող վտանգը.—Սիֆիլիսի ազդեցութիւնը ժառանգների վրայ (վիժումն, երեխաների մահախուճումն).—Ժառանգական սիֆիլիսի արտաւոր երեւոյթները.—Վաստանումն ու նրա նշանները.—Սիֆիլիսի ազդեցութիւնը երկրորդ սերնդի վրայ.—Սիֆիլիս ունեցողը կարող է ամուսնանալ և ի՞նչ պայմաններում.—Փութիլի կինը պայմանները.—Սիֆիլիսը բուժելի հիւանդութիւն է.—Բժեկութեան փրկարար ազդեցութիւնը.—Բժեկի դերը ամուսնութեան խնդրի մէջ։

Այն ախտը, որ ամեն ազգեր կնքել են վաս ցաւ անունով, վեներական հիւանդութիւններից ամենասարսափելին է թէ իր հիւանդական երեւոյթների ծանրութիւնով, թէ ժառանգականութեան ոյժով։

Սա մի վերին աստիճանի հեշտ վարակիչ հիւանդութիւն է, որ անցնում է հիւանդից առողջին կամ անմիջապէս, կամ մի ուր եւ է առաւելայի միջոցով, որի վրայ ընկած է վարակիչ թոյնը։

Վարակման ամենալայն ճանապարհը—մտերիմ սիրային յարաբերութիւններն են կնոջ ու տղամարդու մէջ, այս պատճառով էլ նրանք կոչւում են վեներական (Վեներա—սիրոյ չաստուածուհու անունով)։ Բայց սակաւ չեն և կողմնակի, անմեղ կերպով վարակուելու միջոցներ։

Սիֆիլիսի արտայայտութիւնները բազմաթիւ ու բազմատեսակ են։ Ամենքից վտանգաւոր արտայայտու-

թիւնները, վարակման տեսակէտից, սիֆիլիսական խոցերն են, ջրջրուկները, որովհետեւ սրանցից արտադրուած հեղուկի մէջն է գտնուում սիֆիլիսի վարակիչ թոյնը:

Այսպիսի խոցերը և ջրջրուկները գտնուում են բերանի մէջ, պռօշներին, լեզուի վրայ յետոյ շէքում, սրբանի շուրջը և այլն:

Այս պատճառով էլ սիֆիլիսը յաճախ փոխուում է հիւանդից առողջին համբոյրի միջով, կամ երբ մի և նոյն բաժակով են խմում, կամ սիֆիլիսոտի գործածած թաշկինակով ու երեսօրբիչով սրբուում և այլն: Սափրիչները վարակուած ածելիով կտրուում են առողջ մարդուն ածելիիս ու թոյնը լցնում նրա արեան մէջ, կամ բազանիքներում առողջ մարդը նստուում է մի նստարանի վրայ, որի վրայ իրանից առաջ մի սիֆիլիսոտ էր նստած, և վարակուում է:

Այս և սրանց նման շատ գէպեր կարող են յաճախ պատահել և տարածել սիֆիլիսը անզգայ զմարդկանց վրայ, որոնք կը տանեն այդ ցաւը իրանց ընտանիքի մէջ ու կը հիւանդացնեն իրանց կանանց, երեխաներին և այլն:

Յաճախ վարակումն սկսուում է ծծի երեխայից, որին հիւանդացնում է ծծմայրը կամ գայեակը, երեխան վարակում է մօրը, մայրը—հօրը և այլն:

Սիֆիլիսով վարակուելու ճանապարհները անթիւ են. ծառաները, հիւրերը, լուացարարները, խանութից գնած խաղալիքները, նոյն-իսկ դռները և այլն կարող են իրանց հետ թոյն մտցնել ընտանիքի մէջ:

Այս ձևով է, որ մի բանուոր, երբ այդ հիւանդութիւնն ստանում է քաղաքում, կարող է, վերագառնալով իր գիւղը, կարճ ժամանակում վարակել ամբողջ գիւղը:

Ահա թէ ինչ է այս ցաւի վարակիչ ոյժը:

Հայերի մէջ ևս արագ տարածւում է այդ ախտը, շնորհիւ այն կեանքին, որ վարում են հազարաւոր պանդուխտ բանուորներ արգիւնաբեր քաղաքներում (Բագու, Բաթում, Թիֆլիս): Սրանք հիւանդանում են քա-

ղաքներում, և վերադառնալով հայրենիք, տանում են մտցնում ցաւը իրանց ընտանիքի մէջ: Հիւանդանում են նոյնպէս վաճառականները Ռուսաստանի քաղաքներում, հիւանդանում են ուսանողները, հիւանդանում են տնաւակ կեանք վարողները: Մի մեծ սարսափելի հոսանք է սկսուել, հոսանք, որ բացի նրանից, որ պղծում է հայ անարատ ընտանիքը, նաև սպառնում է սերհատել ազգը:

Անկարելի է թուել այստեղ մի առ մի այն բոլոր աւերումները, որ սիֆիլիսը կատարում է մարդու մարմնի մէջ: Հիւանդանում է մաշկը, որի վրայ դուրս է տալիս զանազան ցաւեր, յուզաթաղանթները (բերանի, քթի, բղի, նրբանի), որոնց վրայ երևում են խոցեր, ջրջրուկներ, յետոյ հարուածում են ոսկրները (օր. քթի ոսկրները) բոլոր ներքին դործարանները, ուղեղն ու ողնուղեղը: Սիֆիլիսը կարող է կուրացնել, քառացնել, անդամալոյծ դարձնել, կաթուածահարել հիւանդին: Չը կայ ոչ մի մարմնամասն, որ ազատ մնար սիֆիլիսի աւերիչ զօրութիւնից:

Մի խօսքով նա քայքայում է հիւանդի ամբողջ կազմուածքը և առաջացնում է հարիւր տեսակ հիւանդութիւններ, որոնք եթէ լաւ բուժուած չեն եղած, կարող են տանել անխուսափելի կերպով դէպի մահ:

Մենք ծանօթացանք այս ախտի իսկութեան հետ:

Այժմ խօսենք այն դերի մասին, որ նա կատարում է ամուսնութեան մէջ:

Մի մեծ մասնադէտ, որի անունը հռչակուած է գիտութեան մէջ և որ սիֆիլիսի վերաբերեալ խնդիրներում միանգամայն հեղինակութիւն է, Պարիզի պրօֆ. Փուրնիէն, մի շարք հատորներ ունի դրած այս հիւանդութեան մասին, և նրանց մէջ շօշափել է նաև ամուսնութեան խնդիրը:

Մենք ընդարձակօրէն օգտուում ենք այստեղ նրա

ահադին փորձնականութիւնից և զարմանալի լուրջ հայեացքներէց:

Սիֆիլիսոտ մարդը, մտնելով ամուսնական լծի տակ, մի ահադին պատասխանատուութիւն է յանձն առնում թէ իր կնոջ և թէ իր սերնդի առաջ:

Ըստ Փուրնիէի, ամեն սիֆիլիսոտ, մանաւանդ ու գլխաւորապէս այնպիսիները, որոնք վատ են բժշկուել կամ բոլորովին չեն բժշկուել թէ հիւանդութեան լըրջութիւնը չը հասկանալով, թէ ուղղակի ոչինչ նկատած չը լինելով, այդպիսիները չը պէտք է վստահանան ամուսնանալու մինչև այն ժամանակ, երբ խուսափած կը լինեն իրանց անձին սպառնացող վսանգից, եւ քէ իրանց կը դադարեն վսանգաւոր լինելուց կնոջը, սերնդին, հասարակութեանը:

Բացատրենք այս չորս կէտերը մի առ մի.

Ա. Հիւանդին իրան սպառնացող վսանգը:

Սիֆիլիսի երրորդական երեւոյթները *) չափազանց յաճախ պատահում են այն անձանց, որոնք անբուար-

*) Սիֆիլիսը երեւ շրջան ունի.

Առաջին շրջանի երեւոյթը միակ է, այն է—սիֆիլիսական խոցը, որ զուրս է զայիս մարմնի այն կէտում, որտեղ թոյնն է դիպել:

Այս առաջին արտայայտութիւնից չետոյ մի երկու կամ աւելի ամիս անց, երկում են զանազան ցանկեր կամ գուրս առածներ մաշկի և յուզաթաղանթների վրայ (բերանի մէջ, լեզուի վրայ, բզի, քթի մէջ), Սըրանք զանազան կեղեր են, բծեր, կամ ջրջրուկներ և կաղմում են երկրորդ օրջանը: Այս բոլոր երեւոյթները կարճ թէ երկար միջոցում անցնում են առանց որ և է հետքի, որովհետեւ նրանք մակերեւոյթական են և չեն վընասում նշանաւոր գործարանները: Առաջին և երկրորդ շրջանների միւս յատկանիշն այն է, որ նրանք վարակիչ են.—այս բոլոր խոցերի, ջրջրուկների հեղուկը (արտադրութիւնը) բնկնելով մի ուրիշի յուղաթաղանթի կամ մաշկի վրայ (եթէ մի ամենաանշան քերծուածք կամ ճեղքուածք անգամ կայ), փոխադրում է նրա վրայ վարակիչ թոյնը:

Երրորդ օրջանում հիւանդութիւնը աւելի խոր է հարուածում մարդուն, փնասում է նրա ամենանուրբ և ամենակարեւոր օրգանները (օր. ուղեղը, ողնաշարը, ոսկրները, ներքին զործարանները և այլն), առաջացնելով հարկւր առեակ հիւանդութիւններ, որոնցից շատերը անբուժելի են և յաճախ սպանում են հիւանդին. (կաթուած, ողնուղեղի յառաջգնաց չարատե բորբոքումն (որից անդամաւորութիւն), ընդհանուր պարալիչ, խեղագորութիւն և այլն և այլն):

Այս երրորդ օրջանում երեւոյթները վարակիչ չեն:

Տե՛ս իմ «Սիֆիլիս» գիրքը:

լար կերպով են բժշկուում,—և ընդհակառակը նրանք հաղուադիւտ են այն անձանց վրայ, որոնք չեն ենթարկուած սիստեմական և երկար բժշկութեան:

Թէ որչափ յաճախ են պատահում երրորդական երևոյթները, այդ մասին զարմանալի պերճախօս է Փուր-նիէի վիճակագրութիւնը:

Նա գիտել է երրորդական սիֆիլիսի 4800 դէպք, որոնք դասաւորուած են հետեւեալ կերպով.

Ուղեղային, ողնուղեղային և ներվային
սիֆիլիս (ուղեղի ողնուղեղի և ներվերի
հիւանդութիւններ, սիֆիլիսից առաջացած) 1857 դէպք.

Մաշկի հիւանդութիւններ 1451 »

Ոսկրների 519 »

Քիթի, բերանի, բզի, լեզուի սիֆիլիս. 860 »

Մնացածը ուրիշ գործարանների և մարմնամասերի սիֆիլիսն է Ալքի է ընկնում ներվային հիւանդութիւնների սոսկալի թիւը: Այս պատճառով սիֆիլիսը համարում է ներվային սիստեմի թոյն, և սկզբնապատճառ ներվային հիւանդութիւնների մեծագոյն մասի:

Կարելի է վստահ ասել, որ ուղեղի սիֆիլիսը ամենասարսափելին է, որովհետեւ առաջացնում է անդամալուծութիւն, կուրութիւն, խլութիւն, ընկնաւորութիւն, խելագարութիւն, մահ:

Ուղեղային սիֆիլիսը ամենից վտանգաւորն է, և մեծ մասամբ անբուժելի: Այսպէս, 100 հիւանդից Փուր-նիէն կարողացել է բժշկել միմիայն 22-ին, 19-ը մեռել են. իսկ 59-ը թէև ապրում են, բայց անբուժելի արատներով.—թեւերի, ոտերի լուծութիւն (параличъ), կամ խելագակասումն և այլն,—որ մահուան չափ ծանր են:

Ամեն սիֆիլիսոտ, որ միտքն է դրել ամուսնանալ, պիտի լուրջ կերպով մտածի այդ խնդրի վրայ, իմանայ որ փրկութիւնը բժշկութեան մէջ է, և որ եթէ չը բժշկուի կամ բժշկութիւնը անբաւարար լինի, նա ապագայում կը զգայ հիւանդութեան սոսկալի ոյժը:

Ահա մի երիտասարդ. նա ամուսնանում է, առանց

կանոնաւոր կերպով բժշկուած լինելու. վեց ամիսց յետոյ յանկարծ վրայ է գալիս մի որ և ուղեղային հիւանդութիւն, և նա մեռնում է, թողնելով իր կնոջն ու փոքրիկ երեխային սոսկալի դրութեան մէջ:

Մի յայտնի նկարիչ, որ իր սիֆիլիսը բոլորովին անբժշկել էր թողել, ամուսնանում է և մի երեխայ է ունենում: Մի քանի տարուց յետոյ սկսում է դէմքի սիֆիլիս, որ նա նոյնպէս չէ բժշկում: Խոցերը ուտում են դէմքը, քրքրում-ոչնչացնում են քիթն ու վերին շրթունքը, մտնում են քթածակերը, կրծում են ներսի ոսկրները, քիմքը, բուզը և այլն: Այս ողորմելի մարդը ուղղակի մի զազրելի ու զղուելի հրէշ է դառնում, որ սոսկումն ու զայրոյթ է յարուցանում ամենքի մէջ: Այսպէս նա քարշ է տալիս մի քանի տարի էլ իր ողորմելի դոյութիւնը, Աստուծոց մահ խնդրելով:

Մի ուրիշ նկարիչ, մեծ տաղանդի և մեծ ապագայի տէր, ամուսնանում է լաւ չը բժշկուած: Սկզբում ամեն բան յաջող է գնում, նա հարստանում է և մի որդի է ծնում: Բայց երկար չէ վայելում այս բախտը. նա կուրանում է: Հետեանքը—լնտանիքի սնանկանալն ու կատարեալ անբախտանալը:

Մի երիտասարդ, որ հակառակ Ֆուրնիէի կամքին, ամուսնանում է, պսակից հազիւ երկու օր անց, մի սաստիկ կարկամումն է ունենում (քնկնաւորութիւն), յետոյ շուտով վրայ են գալիս ուրիշ ուղեղային երևոյթներ, կաթուած, խելացնորութիւն և մահ:

Այսպիսի դէպքեր շատ կան գրականութեան մէջ: Բաւականանա՞նք այս մի քանիսով, որ քաղում ենք Ֆուրնիէի գրքից *):

Բ. Ընթանիփին սպառնացող վսանգը:

Ամենից առաջ ի հարկէ վարակում է կինը:

Այսպէս, երկու ամուսիններն էլ սիֆիլիսոտ են. ինչ

*) Syphilis et Mariage, Fournier.

Մարտ, 1901.

կը լինի սրանց սերունդը: Խօսելով ժառանգականութեան մասին, մենք ասել ենք, որ եթէ երկու ծնողներն ևս նոյն հիւանդութիւնից ունեն, նրանց զաւակը շատ աւելի շանս ունի նոյն հիւանդութիւնն ստանալու, քան եթէ ծնողներից մէկն է միայն հիւանդ: Սիֆիլիսում այս կանոնը ակներև է, և այն երեխաներն են ամենից յաճախ սիֆիլիսոտ ծնւում ու սիֆիլիսի վատագոյն ձևն ստանում, որոնց երկու ծնողներն էլ հիւանդ են:

Ի՞նչ սոսկալի ոճիր—զգալ, որ ինքը վարակիչ հիւանդութիւն ունի, հասկանալ, որ կարող է այդ ցաւը տալ կնոջը, և այնու ամենայնիւ ամուսնանալ:

Մի անմեղ երեխայ սիրում և հաւատում է երիտասարդին, նետում է իրան նրա գիրկը, բերում է նրան անմեղութեան հետ միասին թարմութիւն և առողջութիւն: Եւ սիֆիլիսոտը մի ժամուայ մէջ ընդ միշտ անբախտացնում է այս երեխային, և նրա առաջին համբոյրը պղծում է աղջկայ մաքուր արիւնը իր սոսկալի թոյնով:

Ի՞նչ կայ աւելի դարշելի և աւելի սոսկալի քան այդ մարդը:

Տեսէք թէ ի՞նչ է պատմում նոյն ֆուրնիէն.

«Մի քանի տարի առաջ, ինձ պատահեց տեսնել մի սոսկալի տեսարան. մի կին, որին վարակել էր նրա ամուսինը, դառել էր մի կատարեալ հրէշ: Դէմքը, կամ այն, ինչ որ մի ժամանակ դէմք էր եղել՝ այլանդակուած էր, փոս ընկած, կամ պարանոցների նման ձգձգուած սպիներով: Քիթից ոչ մի հետք չէր մնացած. նրա տեղ եւրեւում էր մի մութ փոս, ինչպէս մեռելի դանդի վրայ»:

Եւ քանի՜ քանի այսպիսի դէպքեր, անպաշտպան զոհեր, սրիկայութեան, տխմարութեան կամ շահամոլութեան զոհեր:

Հիմա հարցնում ենք. ի՞նչ կարող է լինել այսպիսի ընտանիքի կեանքը. ճրջափ ատելութիւն ու զայրոյթ պիտի զգայ կինը դէպի իր այրը, որ այդպէս անխնայ կերպով քանդել է նրա գոյութիւնը:

Կորչում է սէրն ու յարգանքը, ընտանիքը դառնում է դժոխք երկուսի համար ևս ու համակեցութիւնը ամեն ըրպէի տանջանք:

Գ. Սիֆիլիսի ազդեցութիւնը ժառանգների վրայ:
Սիֆիլիսի ամենամեծ վտանգը՝ սերնդների վրայ ունեցած ազդեցութիւնն է:

«Մի բառ միայն կայ այդ ազդեցութիւնը ընտրողիւ համար,—այդ սարսափելի բառն է», ասում Ֆուրնիէն:

Ի հարկէ (դարձեալ ասենք), այս ամենը վերաբերում է չը բժշկուած կամ վատ ու կարճ ժամանակ բժշկուած սիֆիլիսին:

Լաւ խնամուած սիֆիլիսը կարող է քալ բոլորովին առողջ սերունդ:

Տեսնենք հիմի, թէ ինչպէս է արտայայտուում սիֆիլիսի ազդեցութիւնը ժառանգների վրայ:

Ամենից առաջ յիշենք վիժումները:

Սիֆիլիսով հիւանդ, կամ սիֆիլիսոտ ամուսին ունեցող կինը (ինքը կարող է վարակուած չը լինել) յաճախ վիժում է արգանդի պտուղը: Այս վիժումները առհասարակ կրկնուում են մի քանի անգամ: Մի կին կարող է վիժել հինգ, վեց, տասը և աւելի անգամ: Ընդհանրապէս, երբ մի կին մի քանի վիժումներ է ունենում, հաւանական է, որ ընտանիքի մէջ սիֆիլիս կայ:

Եթէ կինը չէ վիժում, նա ծնում է յաճախ կամ արդէն մեռած երեխայ, կամ հիւանդ, որ երկար չի ապրելու:

Շատ սիֆիլիսոտ ընտանիքներում բոլոր երեխաները մեռնում են և ցեղը սպառւում է. այսպիսի դէպքեր գիտութեան մէջ հարիւրներով են յիշուած:

Եղել են դէպքեր, երբ ութ, տասը, տասըմէկ երեխաներից ոչ մէկը կենդանի չէ մնացել:

Ֆուրնիէն յիշում է 90 կանանց պատմութիւնը, որոնք սիֆիլիս էին ստացել իրանց ամուսիններից: Տեսէք, թէ ինչ է եղել դրանց սերունդը: Այդ կանանցից 50-ը

վիժել կամ ծնել են մեռած երեխաներ, 38-ը ծնել են ենդանի երեխաներ, որոնք շատ շուտով ամենքն էլ մեռել են, և միայն երկուսի զաւակներն են կենդանի մնացել:

Ահա թէ ի՞նչ է ժառանգական սիֆիլիսի կործանիչ գորութիւնը:

Սա մի սոսկալի կոտորած է:

Սակայն բոլոր երեխաները, չեն կոտորուում: մի քանիսն ապրում են: Այստեղ մեծ դեր են խաղում մի քանի ֆակտորներ. — ծնողների սիֆիլիսի հասակը, ծնողներից հայրն է հիւանդ, թէ մայրը, թէ երկուսն էլ, բժշկութիւնը և այլն:

Դ. Սիֆիլիսական ժառանգական վասսաւումն կամ արասաւումն:

Մենք ասացինք, որ սիֆիլիսոտների երեխաները կարող են իրանք ևս սիֆիլիսոտ ծնուել. ուրիշ խօսքով. նրանք կը ներկայացնեն նոյն երեւոյթները, ինչ որ ծնողները, այսինքն երկրորդական և երրորդական սիֆիլիսի նշաններ:

Բայց երեխան կարող է և չը կրել իր վրայ իսկական սիֆիլիսի երեւոյթներ, և այնու ամենայնիւ հիւանդոտ, արատաւոր լինել:

Եթէ սիֆիլիսոտի երեխան չէ մահանում մօր արդանդի մէջ, կամ չէ ծնւում մեռած, այլ աշխարհ է գալիս առերես առողջ, այդ դեռ չէ նշանակում, թէ նա զերծ է ծնողների ախտի ազդեցութիւնից: Ընդհակառակը, այդպիսին յաճախ կրում է իր մէջ վատ ցաւի հետքերը, որոնք և կազմում են ժառանգական սիֆիլիսի արասներն ու աւերումները:

Այս արատաւոր երեւոյթները, ասում է Ֆուրնիէն, որոնք հարիւր ձևեր են ստանում, համարեա բոլորը առաջ են դալիս կազմուածքի աճման շեղումներից, որոնց հետեանքն է գործարանների անկանոն կազմութիւնը, բնորոշ գծերի, տիպի վրիպումներ բնականից, մինչև անգամ հրէշութիւններ:

Այստեղից է զաւակի կենսականութեան և դիմաց-
կոտութեան նուազումն. այստեղից է նրա ֆիզիկական
ու բարոյական նուաստութիւնը (որ ի հարկէ զանազան
աստիճանի է լինում), համեմատելով առողջ ծնողների
զաւակների հետ, որոնք աւելի լաւ են օժտուած բնութիւ-
նից և աւելի պատրաստուած են կեանքի կռուի համար.
մի խօսքով, այստեղից է ճանապարհը դէպի այլասե-
ռումն:

Անհնար է այսպիսի մի փոքրիկ տեսութեան մէջ
նկարագրել այն ահագին քանակութեամբ արատաւոր և
հիւանդական երեւոյթները, որոնք նկատուում են սիֆի-
լիսական սերունդների վրայ:

Կը թուենք գլխաւորները միայն:

Պրօֆ. Ֆուրնիէի հետ մենք այս արատաւորութիւնը
կը բաժանենք երեք կարգի.

1. Այնպիսիներ, որոնք հարուածում են մի որ և է
օրգան, մի որ և է մարմնամասն.

2. Այնպիսիներ, որոնք արտայայտուում են անհա-
տի ամբողջ կազմի մէջ.

3. Այնպիսիներ, որոնք կազմում են իսկական հրէ-
շութիւններ:

Առաջին կարգի պատկանող ժառանգական—սիֆի-
լիսական արատաւորութիւնները հետեւեալներն են (գլխ-
աւորները).—զանգի անկանոնութիւններ (չափազանց
մեծ, անհարթ, երկու կէսերն անհամաչափ գլուխներ,
փոքրագլխութիւն, ջրգողագլխութիւն), տամների, ծնօտ-
ների արտաւորութիւններ, քթի, աչքերի, ականջների,
ողնաշարի անկանոն կազմութիւն, կորութիւն:

Յետոյ անկանոն կազմութիւն և անկանոն աճումն
ընդհանրապէս զանազան մարմնամասերի. օր. անդամ-
ների (չափազանց երկար ու չափազանց կարճ ոտներ ու
ձեռներ), բազմամատուցութիւն, կպած մատներ, ոտների,
ձեռների ծռումներ: Ուղեղի կողմից նկատուում է ընդու-
նակութիւնների անբաւարար զարգացումն, կամ նրանց
չեղումները, խուլ-համրութիւն: Զանազան վտանգալից

անկանոնութիւններ նոյնպէս և երակների, սրտի, սեռական գործարանների մէջ:

Երրորդ կարգի արատաւորութիւնները հարուածում են անհատի ամբողջ կազմը և տանում նրան դէպի վաճառեռումն:

Ժառանգական սիֆիլիսը արտադրում է վատոյժ, կծկուած, նիհար, մանր երեխաներ, որոնք այնչափ նուազ են, որ ճշարտ ու ծծելու անգամ անընդունակ են: Սրանք նորածին ծերունիներ են դէմքով, ամբողջ օրգանիզմի սպառումով, և նրանց օրերը համարուած են: Կամ երեխան ծնւում է համարեա առողջ, բայց բերում է իր հետ *strammarop* իւր դէպի ամեն տեսակ հիւանդութիւններ, գրկուած լինելով կենսականութիւնից և դիմացկոսութիւնից: Սրանք առհասարակ նրբկազմ են լինում, քիչ զարգացած մկաններով, չափազանց հեշտ տկարանում են ու հիւանդանում: Սրանց փուխ կազմուածքը չէ գիմանում թեթև հիւանդութիւններին անգամ:

Զարմանալի յաճախ նկատւում է նրանց մէջ *rauph-siph* (ոսկրների անկանոն զարգացումն և հիւանդական կազմը), որ արտայայտւում է մեծ և ուռուցիկ (*bosselé*) գլխով, կոր և ծռմուած ողնաշարով, նոյնպիսի կոնքով:

Շատերը երկար են ապրում, մնալով միշտ մի տեսակ դեռահաս դրութեան մէջ. նրանց ֆիզիկական զարգացումն առաջ չէ գնում. մնում են միշտ փոքրահասակ, կծկուած, ձեռներն ու ոտները նուազ ու բարակ, յաւիտեան երեխայ:

Շատ ուրիշ ձևեր են ընդունում ժառանգական սիֆիլիսից առաջացած արատաւորութիւնները:

Քանի-քանի ողորմելի թուլամիտներ, նեւրոպաթներ, ներվայիններ, հիստերիկներ, մոլիներ, ապուշներ, ընկնաւորներ, կոյրեր ու խուլուհամրեր, գաճաճներ ու խուլախտաւորներ, բարակացաւոտներ ու թոքախտաւորներ իրանց անբախտութիւնով ծնողներին են պարտական: Հազարներով, տասն հազարներով քարշ են տալիս

սրանք իրանց չաբքաշ կեանքը, միշտ աւելի ցած մնալով ուրիշներինց. աւելի usnr թէ ֆիզիկապէս և թէ բարոյապէս, աւելի դժբախտ ճակատագրի ոյժով, անընդունակ կեանքի կռուի, հազիւ վստահանալով ապրելու ցանկութիւն անդամ յայտնելու, ամաչելով իրանց հրէշութիւննից, իրանց ահագին գլխից, որ լլար վիզը հազիւ է կարողանում կրել իր վրայ և կղացած մէջքից, ընկճուած ու տրոբուած ուժեղների ոտների տակ:

Եւ այս բոլորը թէօրիաներ չեն, այլ վերցուած են կեանքից:

Ահա հարիւրների միջից մի օրինակ. դէպք Պր. Տարնովսկու.

27 տարեկան մի մարդ սիֆիլիս է ստանում և այնուամենայնիւ ամուսնանում է վեց տարուց յետոյ, գրեթէ առանց բժշկուելու: Կինը մնում է առողջ, և 11 անգամ յղանում է:

1-ին յղութիւն. երեխան կարկամումներ ունի, 11 ամսական մեռնում է ուղեղի բորբոքումից:

2-դ յղութիւն. երեխան կենդանի է, բայց ընկնաւոր:

3-դ յղութիւն. երեխան շատ դանդաղ է աճում, միջակ խելքի տէր մի աղջիկ է. ամուսնանում է 18 տ. և ծնում է երկու զաւակ, որոնք երկուսն էլ մեռնում են չուտով. մէկը կարկամումներից, միւսը գլխի ջրգողութիւնից:

4-դ յղ. երեխան հիստերիկ ու րախտիկ:

5-դ յղ. երեխան առողջ է մինչև հիմա:

6-դ յղ. երեխան շատ դանդաղ է աճում. 12 տարեկան հազիւ կարողանում է գրել-կարդալ սովորել. մնում է երեխանման, 19 տ. ինքնասպանութիւն:

7-դ յղ. երեխան մեռնում է ուղեղի բորբոքումից 22 ամսական:

8-դ յղ. երեխան քիչ զարգացած է. 6 տարեկան դեռ չը դառած, բոլոր առամները թափւում են:

9-դ յղ. վիժումն եօթերորդ ամսին:

10-դ յղ. վիժումն երրորդ ամսին:

11-դ յղ. երեխան ծնւում է անժամանակ. դանդր անկանոն, առամները վատ, ականջները ցից և ցած, ներքին ծնօտը դուրս պրծած:

Բացատրութիւններն աւելորդ են:

Սա մի այլասեռումն է, մի ամբողջ սերնդի ֆիզիկական ու մտաւոր usorացումն, որ քանդում է ընտանիքի բարօրութիւնը և տանում է սերունդը դէպի ջնջումն, դէպի սպառումն:

Ահ, եթէ միայն դրանով վերջանային սիֆիլիսի աւերումները, եթէ միայն մեռնողը մեռնէր, իսկ ապրողները գոնէ տային առողջ սերունդներ:

Բայց այդպէս չէ լինում:

Սիֆիլիսի սոսկալի աւերիչ ոյժը, որ հիւանդացրել էր ու սպանել պապին, որ արատաւորել էր ու անբախտացրել օրդուն, տարածւում է թոռան վրայ ևս:

Մինչև անգամ պատահում է այսպէս.—Հայրը առեւրես առողջ է, իսկ օրդին ծնւում է ժառանգական սիֆիլիսի դրոշմը վրան: Ո՞րտեղից:

Հարց ու փորձ էք անում և տեսնում, որ երեխայի պապը սիֆիլիս է ունեցել:

Սա ասալիզմն է: Այսպէս, սիֆիլիսական արասաւոր երեւոյթները նկատւում են նաեւ երկրորդ սերնդի վրայ:

Այս երեւոյթները նոյնն են, ինչ որ առաջի սերնդի վրայ նկատւածները.—վիժումներ, արատաւոր ծնունդներ, և այլն, ինչպէս վերև յիշել ենք:

Մի օրինակ միայն (բժ. Ս. Էտիէնի յիշատակած): Մարդը ժառանգական-սիֆիլիսոտ, կինը առողջ. 14 յղութիւն, որոնցից 5 վիժումն, 1 երեխայ մեռած ծընած, 5 երեխայ ուղեղային հիւանդութիւններով, 1 ապուշ, 2 երեխայ առամների արատաւորութիւնով:

Մենք նկարագրեցինք սիֆիլիսի վտանգաւոր ազդեցութիւնը թէ իր—հիւանդի, թէ նրա ամուսնու, թէ զաւակների և թէ ամբողջ սերնդի առողջական դրութեան ու բարօրութեան վրայ:

Այժմ մի դժուարին խնդիր է դրուած մեր առջև, այն է, թէ սիֆիլիս ունեցողը կարո՞ղ է արդեօք ամուսնանալ թէ ոչ. իսկ եթէ կարող է, ի՞նչ պայմաններում:

Ուրիշ խօսքով. ինչ պիտի պահանջուի սիֆիլիսո-

տից, որ թոյլ տրուի նրան կին ուզելու, ընտանիք կազմելու եւ սերունդ արտադրելու:

Անտարակոյս, անխղճութիւն կը լինէր զրկել ընդմիշտ սիֆիլիսոտին ընտանեկան երջանկութիւնից, և դիտութիւնը, որի միակ ձգտումն է երջանիկ դարձնել մարդուս կարճատե կեցութիւնը, մշակել է մի շարք կանոններ ու պահանջներ, որոնք, չը զրկելով հանդերձ սիֆիլիսոտներին ամուսնանալու հնարաւորութիւնից, ապահովում են որոշ չափով կնոջ, զաւակների և սերնդի առողջութիւնը և բարեկեցութիւնը:

Այս պահանջները պրօֆ. Փուլնիէն զետեղել է հետեւալ հինգ կէտերի մէջ.

1. Բացակայութիւն որ և է սիֆիլիսական երեւոյթի:
2. Հիւանդութիւնը բաւականաչափ հին պիտի լինի (վարակման օրից 5—6 տարի անցած):
3. Վերջին սիֆիլիսական երեւոյթից պիտի շատ թէքիչ ժամանակ անցած լինի:
4. Հիւանդութիւնը չը պէտք է սպառնացող (խիստ աւերիչ) ընաւորութիւն ունեցած լինի:
5. Բժշկութիւնը պէտք է բաւարար եղած լինի:

1. Բացակայութիւն որ եւ է սիֆիլիսական երեւոյթի:

Թէեւ անհաւատալի կը թուի մեր ասածը, սակայն պակաս չեն այնպիսի դէպքեր, երբ տղամարդը սիֆիլիսի վարակիչ շրջաններում ամուսնանում է: Կասկած չը կայ, որ նա անմիջապէս վարակում է իր կնոջը: Այնուհետեւ վերջացաւ ընտանիքի երջանկութիւնը. — հիւանդութիւնը տարածում է իր կործանիչ ոյժը զաւակների, սերնդի վրայ...

2. Հիւանդութեան նասակը:

Վարակումից պիտի որոշ ժամանակ անցած լինի: Փորձը և հազարաւոր դէպքերի դիտումները ցոյց են տուել, որ քանի նոր է սիֆիլիսը, այնչափ վսանգաւոր է նա:

Վտանգը նախ կայանում է նրանում, որ կինը վա-

րակում է, որովհետև եթէ սիֆիլիսը նոր է, յանկարծ մէկ օր կարող են տղամարդու մարմնի վրայ երևալ դեռ չը հանգած հիւանդութեան երկրորդական երեւոյթներ (կեղեր, խոցեր բերանի, լեզուի, պռօշների, ջրջրուկային մաշկախտեր), որոնք անպայման կերպով կը վարակեն կնոջը:

Ժառանգների տեսակէտից նկատուած է, որ հօր 3—4 տարեկան սիֆիլիսը այլ ևս չէ անցնում զաւակներին, սակայն մօր սիֆիլիսը դեռ երկար տարիներ անդրադառնում է սերնդի վրայ:

Ժամանակն առհասարակ թուլացնում է ցաւի զօրութիւնը:

Այսպէս սիֆիլիսոտ կինը առաջի տարիներում վիժում է, յետոյ ծնում է մեռած երեխաներ, յետոյ երեխաներ, որոնք շատ քիչ են ապրում, վերջը, մի քանի տարիներից յետոյ, առողջ որդիք: Այստեղից հասկանալի է, որ սիֆիլիսոտը պիտի սպասի որքան կարելի է երկար ժամանակ, յամենայն դէպս ոչ պակաս քան հինգ տարի:

3. Սակայն եթէ մինչև անգամ հինգ և աւելի տարի էլ անցած լինէր հիւանդութեան սկզբից, դարձեալ հիւանդը իրաւունք չունի ամուսնանալու, եթէ հիւանդութիւնը որ և է արտայայտութիւն է ունեցել (սրճափ աննշան էլ լինէր սա):

Անհրաժեշտ է, որ վերջին արտայայտութիւնից անցած լինի ոչ պակաս քան երկու տարի: Ուրիշ խօսքով. սիֆիլիսը պիտի երկու տարի լուռ մնացած լինի, որ հիւանդն իրաւունք ունենայ պսակուելու:

4. Այս հիւանդութիւնը միշտ մի տեսակ չէ լինում. կան այնպիսի ձևեր, որոնք յայտնի են վաս կամ ծանր սիֆիլիս անունով: Սա հարուածում է ուղեղը, աչքը, զարմանալի աւերումներ է անում յուզաթաղանթների ու մաշկի վրայ, շուտով ընկնում է ոսկորները: Դժուար է լինում կանգնեցնել նրա աւերիչ քայլը. հէնց որ բժշկութիւնը դադարում է, սիֆիլիսը նորից գլուխ է բար-

ձրացնում և այլն: Այսպիսի սիֆիլիսի տէրերը կարող են մի քանի ժամանակ առողջ մնալ, բայց միշտ պէտք է սպասեն մի որ և է բարդութեան:

5. Վերջապէս ամենակարեւոր կէտը բժշկութիւնն է: Բարեբախտաբար սիֆիլիսը, եթէ ժամանակին կանոնաւոր կերպով խնամուած է, կարող է բժշկուել:

Սիֆիլիսը միանգամայն բուժելի հիւանդութիւն է:

Բայց մինչեւ բժշկուելը սիֆիլիսոսը չը պէտք է մտածի անգամ ամուսնանալու վրայ, որովհետեւ կ'անբախսացնէ թէ՛ իր կնոջը եւ թէ՛ իր ամբողջ սերունդը:

Թէ ինչպէս պէտք է բժշկուի սիֆիլիսոտը, այդ մենք բացատրել ենք մանրամասն ուրիշ տեղ*)։ Կ'ասենք միայն, որ պառաւանդի ու դալլաքների բժշկութիւնը կամ անբաւարար է կամ չափազանցացրած ու վտանգաւոր:

Կանոնաւոր ու բաւարար բժշկութիւն կարող է անել միմիայն բժիշկը:

Բժշկութիւնը պիտի տւի երկար ժամանակ—գիտնականների ասելով—մի քանի տարի:

Պէտք է բժշկուել ոչ միայն այն ժամանակ, երբ մի որ և է կերպով արտայայտուել է հիւանդութիւնը, այլ և այն ժամանակ, երբ հիւանդի վրայ ոչինչ չը կայ, երբ նա առերես բոլորովին առողջ է:

Երբէք չը պէտք է մոռանալ, որ ամենաթեթեւ ձեւը կարող է վերջում, եթէ առանց բժշկութեան մնայ, բարդուել ամենածանր, օր. ուղեղի հիւանդութիւնով: Այս պատճառով պէտք է բժշկուի ամեն ոք, ով սիֆիլիս է ստացել, որչափ էլ թեթեւ եղած լինէր սա:

Մեծ քանակութեամբ գիտնականներ եկել են այն եզրակացութեան, որ կանոնաւոր բժշկութիւնը ոչ միայն փրկում է հիւանդին սարսափելի բարդումներից, այլ և յաճախ փրկում է նոյնպէս և սերունդը:

Յաճախ պատահում են այսպիսի դէպքեր.

Մի կին մի քանի անգամ վիժումներ է ունենում. մենք հակասիֆիլիսական բժշկութիւն ենք անում մար-

*) Տե՛ս չիշած գրքուկս:

դուն կամ կնոջը, կամ երկուսին էլ, և վիժումները դա-
դարում են, ու կինը ծնում է առողջ երեխաներ:

Հիմա մի քանի խօսք ասենք նաև ժառանգական
սիֆիլիսոսի ամուսնութեան մասին:

Այս տեսակէտից էլ ժառանգական սիֆիլիսոստը ըն-
դունում է իբրև հաւասար իսկական սիֆիլիսոստի:

Սիֆիլիսոստ ծնողներից սերուած որդիքը պիտի նոյն
չափով վախենան բարդումներից, որչափ իրանց հայրը:
Նրանք եւս պիտի լուրջ կերպով բժշկուեն, եւ միայն լաւ
բժշկուած, երբ այլ ևս սիֆիլիսական ոչ մի երեւոյթ չի
մնացել վրաները, նրանք ընդունակ են դառնում փոքր
ի շատէ լաւ սերունդ արտադրելու:

Ինչպէս տեսնում ենք, սիֆիլիսոտների և նրանց
ժառանգների ամուսնանալու խնդրի որոշման մէջ վըճ-
ռողական նշանակութիւն ունի բժիշկը:

Նա պիտի բժշկութիւն անէ, նա պիտի կարծիք
յայտնէ այն մասին, թէ առողջացած է հիւանդը եւ ըն-
դունակ է ամուսին դառնալու թէ ոչ եւ այլն:

Հետեւաբար ամեն սիֆիլիս ունեցող պիտի դիմէ
բժշկի եւ դեկավարուի նրա խորհուրդներով, եւ երբեք
չամուսնանայ հակառակ նրա կամքին:

Անտարակոյս կը գայ մի ժամանակ, երբ ամուս-
նանալու համար պէտք կը լինի ամուսնացողների առող-
ջութեան վկայականներ պահանջել, ինչպէս այսօր պա-
հանջում է մետրիկական վկայական. բայց մինչեւ այն
ժամանակ, ամեն մի երիտասարդ ինքը յօժարաբար պի-
տի դիմէ բժշկին եւ նրա հաւանութիւնն ստանայ այս
պատասխանատու քայլն անելու համար:

Այս է պահանջում ազնւութիւնը, այս է պահան-
ջում ընտանիքի ու սերնդի բարօրութիւնը, ցեղի փրո-
կութիւնը, և աւելացնենք (քանի որ մարդ եսական է
նոյն իսկ ամուսնութեան մէջ) իր սեփական երջանկու-
թիւնը:

ԲԺՊ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(Կը ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)

ԱՅՈՒՆՆԵՐ ՆՈՐ ԷՐ...

Այո՛, հենց նո՛ր էր,
Սրբոկով շողեր,
Վառում արեւը երկրնքի ծոցում,
Եւ դալարագեղ,
Փարթամ ու շրմեղ
Սարերի լանջերն նա ոսկեգօծում:

Բայց ա՛յժըմ... Ահա՛
Լեռների վրայ
Իջել են խիս-խիս, սեւաթոյր ամպեր,
Պատել սարալանջ,
Ծառ, ծաղիկ, կանանչ...
Եւ տաղկալի՜ է այդ միռայլ պատկեր...

Այդպէս եւ երբեմն սեւ ամպն է վրժի
Սեւ ֆողով պատում դալարը սրճի.
Եւ վառ անուրջներ, ծածկուած խաւարում,
Ժրպտուն աչերի փայլն են պղտորում...

ԱԼ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

10)՝ ՄՈՒՐԱՅԱՆ. Ռուզան կամ Հայրենասէր օրհորդ. պատմական
դրամա 5 արարուածով: «Թատրոն» ժողովածու, 1900 թ. № 1.

Հայ պատմական պիէսների բախտը, կամ, աւելի ճիշտն
ասած, դժբախտութիւնը յայտնի է ամենքին: Այժմ ամենքը
գիտեն, թէ այդ չինձու, արուեստական գրուածքները արժանի
չեն բեմ հանուելու: Մի տեսակ բացառութիւն է կազմում
«Ռուզանը»: Մօտ քսան տարի է, ինչ այդ դրաման մտել է հայ-
ոց թատրոնական բեմերտուարի մէջ և այժմ էլ յաճախ լսում
ենք, որ նա ներկայացնում է զանազան տեղերում: Այս երկա-
րակեցութիւնը, ըստ երևոյթին, պէտք է որ իր հիմնաւոր պատ-
ճառներն ունենայ: Պ. Մուրացանը նոր միայն տպագրեց իր այդ
հեղինակութիւնը, և այժմ կարելի է քննել նրան իբրև գրական
երկ:

Պատմական վէպ, դրամա գրելու համար ամենից առաջ
հարկաւոր է, որ հեղինակը ձեռքի տակ ունենայ առատ, լաւ
ուսումնասիրուած նիւթ: Իրական, ժամանակակից կեանքից որ
և է պատկեր վերցնելիս մենք դիտում ենք մեզ հետաքրքրող
երևոյթները, դէմքերը, աշխատում ենք բնական, կեանքին հա-
մապատասխանող գոյներով նկարել պատկերը: Գործը շատ
դժուարանում է, երբ մենք վերցնում ենք վաղուց անցած-դնա-
ցածը, պատմական կեանքը: Այստեղ արդէն մեր առջև չը կան
խօսուէն, շարժուող մարդիկ. այստեղ կենդանի, արիւն ու մար-
մին առած զօկումենտներ չը կան: Անցեալի մարդկանց ուսում-
նասիրելու, նրանց իրական պատկերը փոքր ի շատէ բնական
գոյներով նկարելու համար մենք ձեռքի տակ ունենք միայն հատ
ու կտոր տեղեկութիւններ թղթի վրայ, ունենք մեր աչքի առջև
հին կեանքի թողած խղճուկ հետքերը—օրինակ, մի կանգուն
եկեղեցի, մի բերդի հազիւ նկատելի հետքերը կամ մի որ և է
իշխանական ապարանքի պատերից մնացած բեկորները: Պէտք
է ահագին ջանք, երկար տարիների ուսումնասիրութիւն՝ այդ

թղթի կտորներին, աւերակներին մի գեղարուեստական գրուածքի մէջ շունչ և կենդանութիւն հաղորդելու համար: Առանց այսպիսի նախապատրաստութեան չէ կարող ստեղծուել որ և է պատմական երկ, որովհետեւ իւրաքանչիւր պատմական գրուածքի մէջ ամենից առաջ և ամենից շատ պէտք է լինի պատմական ճշմարտութիւն: Չը կայ այդ ճշմարտութիւնը—և պատմական երկը կը ներկայացնէ մի ողորմելի կեղծիք, որ սարքւում է ճիշտ ափսպէս, ինչպէս մեր ժամանակներում հնավաճառները կեղծում են հին դրամներ և ծախում որպէս իսկական, անաղարտ հնութիւն:

Նիւթի ընտրութեան կողմից պ. Մուրացանը մի շատ կեղծ գրութեան մէջ է եղել: Նա կամեցել է ոգևորութիւն որոնել այնպիսի տեղ, ուր ոչ մի ոգևորիչ հանգամանք չը կայ, գոնէ դրամայի ամենազլխաւոր իդէալի, այսինքն հայրենասիրութեան տեսակէտից:

«Ռուզանի» նիւթը վերցրած է թաթարական արչաւանքների ժամանակից: Գործողութիւնը կատարւում է Արցախի իրազէն գաւառում: Ջալալ իշխանը քաջերից քաջ է, կռւում է թաթարների դէմ. նրա փեսան, Ներսէհ իշխանը, հէնց հանդիսականների աչքի առջև է վերադառնում թաթարների դէմ սկսած մի յաղթական արչաւանքից: Ռուզանը այդ Ներսէհի նշանածն է: Բայց Սիւնեաց Համտուն իշխանն էլ աչք ունի նրա վրայ. և երբ Ռուզանը մերժում է այդ իշխանի կինը դառնալ՝ Համտունը գնում է թաթարների մօտ, մատնում է Ջալալին, գովում է Ռուզանի գեղեցկութիւնը: Թաթար իշխանաւորներից մէկը, Բուրա, վճռում է, որ Ռուզանը իրանը պիտի լինի: Թաթար զօրքը մօտենում է Ջալալի բերդին. հայերը կռուել չեն ուզում և խաղաղ բանակցութիւններ են սկսում թաթարների հետ. Բուրան յայտնում է որ խաղաղութիւն կարող է լինել այն դէպքում, եթէ Ջալալը Ռուզանին իրան տայ: Պայմանը բերդում չէ ընդունւում. հայ իշխանները պատրաստւում են պատերազմի: Բայց Ռուզանը այլ կերպ է վճռում. շրջակայ գիւղերից թաթարները հաւաքել են հազար հայեր, որոնց պիտի կոտորեն, հէնց որ Ջալալի մերժումը յայտնի կը դառնայ թաթարական բանակում: Եւ Ռուզանը, այդ խեղճերին ապրեցնելու համար, փախչում է բերդից, գնում է Բուրայի մօտ և նրա կինը դառնալու համաձայնութիւն է տալիս: Նա իր հետ տանում է թոյն, որպէս զի, նախ քան թաթար իշխանի գիրկը մտնելը, վերջ դնէ իր կեանքին:

Այսպէս է պատմում պ. Մուրացանը: Նրա ասելով, իրազէնի իշխանի բերդում վառ են հայրենասիրութիւնը, անվախ քաջա-

սրտութիւնը և հերոսական անձինքներին բարձր գաղափարի համար: Տեսնենք որքան ճշտութիւն կայ պ. Մուրացանի այս պատմութեան մէջ:

Դրամայի մէջ գործող անձինքներին պատմական են միայն չորսը—ինքը, Հասան Զալալ Դօլան, նրա կին Մամբանը, և դայր Զաքարէն և Ռուզանը (իսկապէս Ռուզուքան և ոչ Ռուզան): Այդ մարդկանց մասին խօսում են երկու ժամանակակից պատմագիրներ. Վարդան (չատ համառօտ) և Կիրակոս (մանրամասն): Ի՞նչ են ասում սրանք:

Զալալ իշխանը հոչակաւոր Զաքարէ և Իւանէ սպասալարների քրոջ որդին է, Ներքին ինչէնի տէր Սակոեանց Վախթանգի որդին. ունի մեծ կալուածքներ, մի աւատական իշխող է, հարուստ ու փառաւոր. պատմագիրները տալիս են նրան «մեծ իշխան», «արքայաչառք» անունները. իսկ Գանձասարի վանքի արձանագրութիւնը անուանում է նրան «ինքնակալ», նոյն իսկ «թագաւոր»:

Այս բոլորը շատ լաւ: Բայց ահա թափւում են թաթարները, գժրախտ ինչէնը արիւնշուայ է դառնում: Գանձասարի դիմաց, ամպերի մէջ կորած մի սար կայ, և այդ սարի գլխին էր Զալալի բերդը: Երկիրը լի է այգալիսի բնական ամրութիւններով, որոնք պաշտպանելու հիմնալի միջոցներ են տալիս: Բայց ոչ մի տեղ չենք տեսնում Զալալին թաթարների դէմ կռուելիս, որ և է քաջութիւն ցոյց տալիս: Ճիշտ է, սկզբում Զալալը փակւում է իր բերդում, բայց պատերազմ տեղի չէ ունենում. Զալալը առանց մի նիզակ կոտրելու հպատակւում է թաթարներին, յանձն է առնում հարկ տալ նրանց և օգնել նրանց իր զօրքերով: Եւ դա բնական է. Զալալը հռչակուած է իր բարեպաշտութեամբ, բայց ոչ քաջութեամբ: Կիրակոս պատմագիրը բառ չէ թողնում Զալալին փառարանելու համար: «Բարեպաշտ և աստուածասէր մարդ, հեղ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր, աղօթքների և խնդրուածքների մէջ ճգնող, նման նրանց, որոնք անապատներում են լինում: Յերեկուայ և զիշերուայ պաշտօնը կատարում էր անխափան, ուր և լինէր, ինչպէս վանքերում, և Փրկչի յարութեան յիշատակը կատարում էր կիրակի օրերը, ոտքի վրայ կանգնած՝ անքուն անց էր կայնում տքնութեամբ. շատ քահանայութիւն էր և ուսումնասէր, աստուածային. կտակարանների ընթերցող էր *): Ուրիշ հանգամանքների մէջ էլ կղերական պատմագիրը գտնում է իշխանին, և միշտ ամեն տեղ Զալալը հոգի պաշտող մի արդար քրիստոնէայ է և

*) Կիրակոս պատմ., Վենետիկ. եր. 145:

ուրիշ ոչինչ. դուք չէք գտնի մի բառ, որ վկայութիւն լինէր այն մասին, թէ Զալալը պատերազմող է, անվահեր զինուոր, յաղթող բազուկի աէր:

Այդ բարեպաշտ մարդը, համաձայն ենք, իր բոլոր հարեւորութիւնները դրել էր բարի գործերի համար, ոչինչ չէր խնայում, որ տիրոջների հետ հաշտ ու խաղաղ ապրէ: Նա նոյն իսկ բաւական աջողութիւն ունէր իր այդ քաղաքականութեան մէջ. որքան հնարաւոր էր՝ նա չէր թոյլ տալիս, որ թաթարները կեղեքեն ժողովուրդը, թոյլ չէր տալիս ոչ թէ զէնքի ոյժով, այլ իր վրայ վերցնելով հարկերի և տուրքերի ծանրութիւնը. նա իրանից էր տալիս այն ամենը, ինչ պահանջում էին թաթարները ժողովրդից: Բայց բարեպաշտ խաղաղասիրութեան ժամանակներ չէին. չը նայած իշխանի նոյն իսկ չափազանց հեզութեան և կամակատարութեան, թաթարները մի անգամ այնպէս քանդեցին ու կործանեցին Սաչէնի բերդերը, որ նոյն իսկ չէր կարելի իմանալ, թէ այդտեղ երբ և իցէ բնակութիւն կեղև է: Պատմութիւնը չէ ցոյց տալիս, որ այդ աւերանքի ժամանակ որ և է գիւմարութիւն կղած լինի հայերի կողմից: Ուրեմն, Զալալը մեծապօրծ է լսկ իբրև բարեպաշտ քրիստոնեայ: Եւ իրաւ. բռնութեան և արտասուներների տարիներում նա չի նուաճէ Գանձասարի հոյակապ վանքը, օծման հրաւիրուած են 700 քահանաներ, և Զալալը ճաշի վրայ սպասաւորում է նրանց:

Մենակ նա չէր այդքան կրօնասէր, նոյն իսկ կրօնամոլ: Նրա մայր խորիշանը ծախում է իր բոլոր ունեցածը, բաժանում աղքատներին և դնում է Նրուսաղէմ, ուր ճգնւում է մինչև կեանքի վերջը, ապրելով իր ձեռքի աշխատանքով: Ճգնող էր, ինչպէս վկայում է Կիրակոսը, նաև Զալալի կին Մամբանը: Իսկ Զալալի որդի և ժառանգ Աթաբէկը «սրբանունդ, պարկեշտ, խոնարհամիտ և ազօթական մարդ էր, ինչպէս մէկը սուրբ միայնակեացներից. սրովհետև նրա ծնողները այնպէս էին դաստիարակել նրան», ասում է նոյն Կիրակոսը:

Ճգնաւորների մի ամբողջ ընտանիք: Նա կարող է նիւթ տալ մի հոգեւոր ներբողի, մի մարտիրոսագրութեան համար (մանաւանդ որ Զալալը իր կեանքը վերջացրեց նահատակութեամբ, և նրա մարմնի վրայ, ինչպէս ասում են կրօնաւորները, երկնից լոյս էլ է իջել), բայց ոչ թէ այնպիսի գաղափարների համար, որոնք մտցրած են «Ռուզան» դրամայի մէջ: Քաջ զօրավարները, յաղթող և անձնուէր հայրենասէրները այդտեղ գործ չունեն. չէ կարելի դուռով մարդկանց վզին փաթաթել այն, ինչ նրանք չեն ունեցել:

Մարտ, 1901.

Բայց դրամայի գլխավոր հիմքը այն վայրկեանն է, երբ Ռուզանը, իբրև անձնազոհ, հայրենիքի բախտին նուիրուած մի հերոսուհի, գնում է թաթարների բանակը, հակառակ իր ծնողների կամքին: Այդ կէտը, որ պիէսի հոգին է կազմում, ամբողջովին չինժու է, հնարած: Այդպիսի Ռուզան գոյութիւն չէ ունեցել: Ջալալի աղջկայ մասին Կիրակոս պատմագիրը միայն մի տեղ է յիշում, երբ նկարագրում է, թէ ինչպէս սպանեցին այդ բարեպաշտ, հեղ իշխանին: Թաթար զօրապետներից մէկը, Արդուն, բռնում է Ջալալին և տանջելով տանում է Ղազուին, ուր մտադիր է սպանել տալ նրան: «Իսկ Ջալալի դուստր Ռուզուքանը, որ Բարա-նուինի կիներն էր եղել... դնաց Հօլաուտի կին Թօխուզ Խաթունի մօտ, որպէս զի աղատէ իր հօրը Արդունի ձեռքից»: Ե՞րբ է Ռուզուքանը Բարա-նուինի կինը դարձել, չը գիտենք: Չամչեանը, չը գիտենք, ինչպէս է խնայել, որ այդ ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 1238 թւին, երբ թաթարները պաշարել էին Ջալալի բերդը և երբ Ջալալը խաղաղութեամբ հպատակուեց թաթարներին. իբրև թէ այդ խաղաղ դաճադրութիւնը հաստատելու համար էր, որ Ջալալը իր աղջկան տուեց Բուրա-նուինին:

Ահա Չամչեանի այս խօսքերի վրայ է հիմնել պ. Մուրացանը իր դրաման, թէև այդտեղ ոչինչ չը կայ, որ ցոյց տար, թէ Ռուզանը մի ինչ որ աղէտի առաջն առնելու համար փախաւ բերդից և յօժար կամքով իրան յանձնեց թաթար զօրավարին: Դենք, թէ հէնց այդպէս էր. բայց դա ինչ թշուառ հայրենասիրութիւն է, որ թոյլ է տալիս մի օրիորդի ընկնել երկրի թշնամու գիրկը՝ հայրենիքի անապատութիւն ձեռք բերելու համար: Պ. Մուրացանը գիտէ, որ դա կը լինէր մի անհամ ու զատապարտելի հայրենասիրութիւն, ուստի իր հերոսուհու ձեռքը թոյն է տալիս, որպէս զի նա վերջ գնէ իր կեանքին, նախ քան թաթարի կրքերի առարկայ դառնալը: Բայց այստեղ էլ հեղինակին ծաղրում է պատմական ճշմարտութիւնը: Ռուզանը ոչինչ թոյն չէ ունեցել իր հետ: Չամչեանը Ռուզանի ամուսնութիւնը գնում է 1238 թուին. իսկ Ջալալը նահատակուել է 1261 թուին: Եւ որովհետև անհերքելի փաստ է, որ Ռուզանը Ղազուինում աշխատում էր աղատել իր հօրը, ուստի դուրս է գալիս որ Ռուզանը ամբողջ 23 տարի կին էր թաթարների մէջ, ամենեկին չը մտածելով այն թոյնի մասին, որ պ. Մուրացանը դրել է նրա ձեռքում...

Այսպէս ահա, ուր որ նայում էք՝ տեսնում էք միայն կեղծ ու չինժու գրութիւններ: «Ռուզան» դրաման չունի իր մէջ ոչինչ պատմական ճշմարտութիւն: Չունենալով ոտի տակ հաստատուն հող,

չունենալով իր շուրջը ոգևորող փաստեր, պ. Մուրացյանը թխել է իր երեսակայութեան միջոցով մի հայրենասիրական պատմուածք, ամենևին հոգ չը տանելով իր դոված ու փառաբանած հերոսների մասին: Կեղծ գրութիւններ գրամայի մէջ—որքան կամենաք: Հէնց նայեցէք այն տեսարանին, որ ներկայացնում է այն բոպէն, երբ Զալալի պալատում ստացւում է Բուրայի առաջարկութիւնը՝ Ռուզանին իրան տալու մասին: Վճռում են պատերազմ սկսել: Զալալը չէ ուզում իր աղջկան թաթարի կին դարձնել: Կէ ուզում այդ բանը մանաւանդ Ներսէհ իշխանը, որ Ռուզանի նշանածն է, որ քաջ է, յաղթել է թաթարներին և Բուրայի առաջարկութիւնը լսում է հէնց այն միջոցին, երբ հարսանիքն է, երբ պիտի Ռուզանի հետ եկեղեցի գնայ: Ամենքը արտասանում են հայրենասիրական թունդ խօսքեր, ամենքը քաջեր են: Բայց հէնց որ լսում են, թէ Ռուզանը փախել, զենացել է թաթարական բանակը՝ լռում են, հանդարտւում: և բեմի վրայ մնում են փայտէ սրերի չողողողուն ու դատարկ խօսքեր, որոնք շատ ողորմելի կերպարանք են տալիս այդ «քաջերին»: Ահա մի նմուշ այդ թշուառ ֆրագներին:

Ներսիս. Եթէ դժուբի կատաղիներն անգամ զինուեն իմ դէմ, ես չի պիտի յաղթահարուեմ: Այս կուրծքի մէջ, որ բարախում է մի սիրտ քեզ սիրելու համար, սնանում է և մի առիւծ՝ քեզ պաշտպանելու համար: Քանի դեռ շնչում եմ, քանի դեռ արիւն է վազում իմ երակներում և քանի այս բազուկը կորովի է, ես թող չեմ տալ, որ լռնաւորի պիղծ ձեռքերը մօտենան քեզ: Բայց երբ ես անկարող կը լինեմ քո անխրա ճակատադիրը ջնջելու, երբ ես իմ քաջերով կ'ընկնեմ պատերազմի դաշտում, այն ժամանակ, Ռուզան, ազգի փրկութեան սեղանի վրայ դու կը հանես քո ողջակէզը: Ուրեմն դեռ այժմ մենք կ'երթանք դործելու:

Բառեր, բառեր, բառեր...

Իսկ երբ յայտնի է դառնում Ռուզանի փախչելը՝ Զալալը անում է թիկնապահներին.

«Բացէք բերդի դուռը. շտապեցէք նրա առաջն տանելու (թիկնապահները դուրս են վազում). իսկ մենք, բարեկամներ, չետածգեմք առ այժմ մեր յարձակումը, մինչև որ տեսնենք Աստուած ի՞նչ է յաջողում»:

Եւ Ռուզանին արդելելու համար՝ պաշարուած բերդին դուրս են գալիս գիտէք ուլերը.—երկու աղախին, մի ծառայ: Փառաւորներին փառաւոր Ներսէհ իշխանը, Զալալ իշխանը և ուրիշները հանգիստ նստում են իրանց տեղը, սպասելով որ ազախներն ու ծառաները յետ դարձնեն Ռուզանին: Երեւի քաջութիւն...

Երկար կը լինէր այս «պատմական» դրամայի անհեթեթութիւնները մի առ մի բերելը: Նոյն իսկ եթէ վերցնենք

«Ռուզանը» ոչ իբրև պատմական գրուածք, այլ լոկ իբրև երեակայութեան մի պտուղ, կը տեսնենք դարձեալ շատ պակասութիւններ: Բոլոր գործող անձինքները միանման են. չը կան դէմքեր, չը կան բնաւորութիւններ. թաթարը, մասնիչ հայը, հերոսը, սիրահարը, նոյն իսկ ծառաները խօսում են միատեսակ լեզուով. դա հարուստ ու ողորկ է իբրև հայերէնի նմուշ, բայց անկենդան, չինձու է իբրև կենդանի մարդկանց խօսք: Պ. Մուրացանը գտնուում է Պէշիկթաշեանի, Հէքիմեանի, Նարբէյի խիստ ազդեցութեան տակ: Անդադար լսում էք «կամակոր հայ», «հեռու այդ պիղծ ձեռքերով», «գարձրէք սրերդ իրանց պատեանները», «վատարանց», «Տէր-Նուին», (թաթարական իշխանի անունը) «քաշիր լեզուդ, դարշիլի պառաւ, ապա թէ ոչ սուրս կը լռեցնէ նրան» և այլ այսպիսի բառեր ու բացազանչութիւններ, որոնք սաստիկ յեղեցնում են մեր հանգուցեալ պատմական տրագեդիաները: Աւելացրէք դրա վրայ և հեղինակի սաստիկ գրաբարամոլութիւնը (գործ է ածուծ «զի», «կարի», «առ.քեզ»), և պատկերը լրացած կը լինի:

Բայց «Ռուզանից» կարելի էր մի փոքրիկ, ոչ-պատմական գործ չինել: Պ. Մուրացանը լու սիւժէտ է վերցրել, բայց չէ կարողացել նրան մշակել: Մի օրիորդի անձնազոհութիւն հայրենիքի ազատութեան համար—սա թէն շատ հին, քաջըշած նիւթ է, բայց ունի իր թարմութիւնը և միշտ սիրելի ու հաճելի կը մնայ: Թող այդ օրիորդը անպատճառ Զալալ իշխանի ազջիւրը չը լինի, թող նա լինի նոյն իսկ ոչ պատմական անձնաւորութիւն, այլ երեակայութեան ծնունդ—ոչինչ: Քեզս չը կայ դրանից: Ընթերցողի վրայ տպաւորութիւն թողնում է Ռուզանը այն ժամանակից, երբ նա վճռում է զոհուել հայրենիքի համար. նրա փախչելը բերդից, նրա ճանապարհը մինչև թշնամու բանակը, խօսակցութիւնը թաթար իշխանի հետ լաւ են, տպաւորիչ: Հէնց այս կտորներն էլ պիտի աջողութեան գաղտնիքն են կաղմում:

Բայց այդ կտորներից դուրս ուշադրութեան արժանի ոչինչ չը կայ: Եթէ դէն դպուն չինձու շատախօսութիւնները, թղթից ու փայտից չինած քաջերը, կեղծ դրութիւնները, տրագիքական անհամ բացականչութիւնները, որոնք միայն ծիծաղ են յարուցանում, մի խօսքով՝ եթէ ամբողջ պիտեմք մի լաւ, հիմնաւոր կրճատման ենթարկուէր և մնար միայն պաշարուած բերդից դուրս եկող ազջիւրը, որ գնում է իրան զոհելու—այն ժամանակ «Ռուզանը» կը լինէր մի կամ երկու արարուածից բաղկացած դրամա, որին նայելը հաճելի կը լինէր:

Իսկ ներկայ դրութեան մէջ նա անհեթեթութիւն է թէ

պատմական ճշմարտութեան և թէ մի գեղարուեստական երկից պահանջուող յատկութիւնների տեսակէտից:

Լ.

11) ՎԻՆՕԳԻՐԱԳՈՎ. Դասագիրք ընդհանուր պատմութեան, մասն III. Նոր Դար, բարգմանեց եւ Հայոց պատմութեան յաւելումով ձօխացրեց Ն. Քարաման. Խրատ. Առաջիկ Մատուցանի. Բաղու, 1900. 80. 379. գինը 1 ռուբլի:

Երեւի պ. Քարամանը իր այս թարգմանութեամբ միայն ցանկութիւն է ունեցել ապացուցանելու, թէ մեր աշխարհաբարը դեռ այնպիսի ողորմելի վիճակի մէջ է, որ չէ կարող ճիշտ արտայայտել վերացական գաղափարներն ու պարզ նկարագրել պատմական իրողութիւնները: Ուրիշ կերպ չեմ կարող բացատրել, թէ ինչն է ստիպել այդ «հայագիրտութեան սխնին» տալ մի այսպիսի աշխատութիւն, որի ամեն մի էջը անընդհատ, բայց ապարդիւն ճիգ է լեզուի դժուարութիւնների դէմ մաքառելու, մինչև որ վերջապէս, պարոնը այն աստիճան իմանում է, որ հայերէնի փոխարէն սկսում է թոթովել Բաբելոնեան աշտարակաշինութեան լեզուով:

Մոսկուայի համալսարանի պրոֆէսոր Վինոգրադովը, մի լուրջ գիտնական, 1895 թ. հրատարակել է մի դասագիրք, որի երրորդ մասի թարգմանութիւնը տալիս է այժմ պ. Քարամանը մեր միջնակարգ դպրոցների աշակերտների համար, «անձամբ փորձած լինելով թեկադրութեամբ տաժանելի դասաւանդութիւնը և սիրայօժար հրճուանօք փութալով կատարել Նորին Վեհափառութեան հրամանը մի դասագիրք պատրաստելու պատմութեան համար»:

Ռուսերէն բնագիրը կարճ ժամանակամիջոցում երեք հըրատարակութիւն է ունեցել, և եթէ մամուլն էլ, մանկավարժական աշխարհն էլ համակրութեամբ էին ողջունում նրա երեւան գալը, պատճառն այն էր, որ հեղինակը, հետեւելով այժմեան պատմական գիտութեան պահանջներին, իր ձեռնարկի մէջ առաջին տեղն է յատկացրել ժողովուրդների ներքին կեանքի, այսինքն—կրօնական, մտաւոր, հասարակական ու անտեսական յարաբերութիւնների զարգացման պատկերին, իսկ թագաւորական սների ու ազգերի անվերջ խռովութիւնների ու կռիւների մասին այնքան է խօսում, որքան անհրաժեշտ է քաղաքակիրթ մարդկութեան առաջընթացութեան մասին ամիռփ գաղափար տալու համար: Մասնաւորապէս Վինոգրադովի «Նոր Դար» հատորի այն ասկասկած առաւելութիւնն էին չեչ-

տում, որ այստեղ առաջին անգամ արժանավայել ուշադրութիւն է դարձուած այն մեծ շարժումների վրայ, որոնք վերաստեղծեցին կրթուած մարդու կեանքը 18-րդ և 19-րդ դարերում և ներկայիս տիրապետող պայմանների անմիջական պատճառներն են կազմում. այս տեսակէտով Վինոգրադովի դասագիրքը անհամեմատ բարձր է, օրինակ, Իլովայսկու դասագրքից, որի մէջ վերջին երկու դարերի դէպքերը մէջ են բերուած սղմուած, համառօտակի կերպով, շատ անգամ սխալ և գունաւորուած լուսաբանութեամբ: Մի խոչոր պակասութիւն սակայն նսեմացնում է Վինոգրադովի ձեռնարկի նշանակութիւնը, գոնէ աշակերտական գործածութեան համար: Ոճը, զուտ գիտնական լինելով, շատ ծանր է, կազմուած երկար ու բարդ նախադասութիւններից, անկենդան, զուրկ ամեն գեղարուեստական արժանաւորութիւններից: Աշակերտը ստիպուած է ուշադրութեան ամբողջ ոյժը լարելու՝ հեղինակի մտքին հետեւելու համար: Այս կողմից աւելի քան գոհացուցիչ պէտք է համարել մի ուրիշ ուսուցիչ դասագիրք, որ, պահպանելով գիտնական շարադրութեան բոլոր յատկութիւնները, գրուած է աշակերտներին լիովին մատչելի լեզուով. մեր խօսքը Պետերբուրգի պրօֆէսոր Կարէեւի աշխատութեան մասին է, որի 3-րդ հատորը—Նոր Դարը լոյս է տեսել դեռ անցեալ տարի, իսկ 1-ին և 2-րդը լոյս են տեսնելու հետզհետէ: Սխալուած չենք լինիլ, եթէ գուշակելու լինենք, որ Վինոգրադովի գրքի նշանակութիւնը, իբրև դպրոցական ձեռնարկի, ընկնելու է ընդհանուր պատմութեան այս նոր ձեռնարկի հրատարակուելովը:

Ընդհանուր պատմութեան ինչ դասագիրք էլ որ թարգմանուէր մեր միջնակարգ դպրոցների համար, մեր ուսուցիչներից ու աշակերտներից պէտք է ընդունուէր ամենայն չնորհակալութեամբ, էլ չենք ասում այնպիսի աչքի ընկնող ձեռնարկի թարգմանութեան մասին, ինչպէսն է Վինոգրադովինը: Ի՞նչ ունենք այդ առարկայի դասաւանդութեան համար—պ. Արասխանեանի «Արևելեան ազգերի պատմութիւնը», որ կազմած է ըստ Մասպերոյի և մի շատ սահմանափակ պատմական չրջան է ընդգրկում, պ. Հայր. Դուկասեանի «Հին դարերի» և Գէորգ Սուրէնեանի «Հին և Միջին դարերի» թարգմանական ձեռնարկները, որոնք թէ՛ հնացած են և թէ՛ այնպիսի թերութիւններ են պարունակում, որ դասատուն ստիպուած է շարունակ սրբագրել ու լրացնել: Նոր դարերի համար՝ ոչ մի դասագիրք չունէինք: Հասկանալի է թէ ինչո՞ւ պատմութեան ուսուցիչները անհամբերութեամբ էին սպասում պ. Քարամեանի թարգմանութեան լոյս տեսնելուն, հաւատացած լինելով, որ այդ աշ-

խատութիւնը որքան էլ թերի լինէր, այնու ամենայնիւ շատ կ'օգնէր զառաաւուրթեան միջոցին: Սակայն ծանօթանալով թարգմանութեան հետ՝ ամեն մէկը համոզուած է, որ հին անօգնական դրութիւնը մնում է անփոփոխ: Իր թարգմանութեամբ պ. Քարամանը ապացուցեց, որ նա ոչ ուստերէն լեզուին է տիրապետում, ոչ էլ հայերէնը այնքան գիտէ, որ օգտուի «նրա ձեերի ճոխ բազմատեսակութիւնից» (Ներածութիւն):

Բերենը մի քանի օրինակ, գաղափար տալու համար, թէ որքան է դիտութիւնը ուստերէնի բառական հարստութիւնից.

Распоряжаться полицией—ստորկանութեան մասին կարգադրութիւն անել, превозносить—վերացուցանել, пиническій—մի տեղ՝ անամօթ (Դիզրաէլի), մի ուրիշ տեղ՝ չնական, результат развития—զարգացման եզրակացութիւն, устроил пренія—սահմանեց վիճարանութիւն, кооперативный духъ—միաբանութեան ոգի, капитальное приобретение—հիմնական գրաւում, разсудочность—մի տեղ՝ պատճառասիրութիւն, մի ուրիշ տեղ՝ բանադատութիւն, ознаменовать—տօնել, круто—յանկարծակի, натуральное хозяйство—բնական տնտեսութիւն. ссылака на авторитетъ нашъ—պապական հեղինակութեան վկայութեան կոչումներ:

Մի կողմ թողնելով ուստական ստուգաբանութիւնից բայերի ժամանակների շիոթութիւններ (անցեալ կատարեալ անցեալ անկատարի հետ, ինչպէս—составлялись—կազմուեցան, духовенство бралось—հոգեորականութիւնը ձեռնարկեց, осудить—զատապարտում էր և այլն) մենք առաջ բերենք՝

Սխալ հասկացում չհամաձայնական կազակցութիւնների մի քանի օրինակներ.

Пользоваться полною самостоятельностью въ устройствѣ и веденіи своихъ особыхъ дѣлъ—վայելել կատարեալ ինքնուրոյնութիւն ներքին կազմակերպութեան և իւր յատուկ գործերի վարչութեան մէջ, изучали природу, изучали древніе образцы искусства—ուսումնասիրում էին բնութեան և գեղարուեստի հնագոյն օրինակները, контроль и высшее направленіе дѣлъ—գործերի վերաստուգութեան և նրանց բարձրագոյն ուղղութիւն տալը:

Միւս կողմից ամեն քայլափոխում առաքանութիւն. преобладаніемъ обязана—գերակշռութեամբ պարտական է. ближе всего касались священнаго союза германскія дѣла—սրբազան գաշնադրութեան ամենից աւելի մերձաւոր էին գերմա-

նական գործերը, общая воинская повинность—ընդհանուր զինուորական պարտականություն (ասել է՝ զինուորագրություն):

Այսպիսի թարգմանությունների կողքին պատահում են հայերէն բառերի հետեւալ շարահիւսութիւններ.

Փորձուած վարպետներ հրապուրել—привлекать опытных мастеровъ. անգլիացոց բանակը ճահիճը խոթել—загнать англійскій лагерь въ болота. կռիւները զիպչում էին եւրոպական զազութներին, ոչ մի գործունէութեան նախագիծ—никакая программа дѣйствій. այսպիսի միջոցի ձեռնարկութիւնից յետոյ—въ виду такой смѣлой мѣры. անցքը միջին զարուց զէպի նոր ժամանակը առանձնապէս հիւանդադին ձեռք տեղի ունեցաւ—переходъ отъ среднихъ вѣковъ къ новому времени особенно болѣзненно совершалось. առանձին զորաւոր կերպիւ—особенно сильно. անհրաժեշտ էր համաձայնութիւնը. լուրջ լուրը արագաթոփէ կերպով տարածուեց. ջնջուեցան առանց հատուցման գնի բոլոր հարկերի տեսակները—уничтожены безъ выкупа все виды феодальныхъ повинностей. Կամ սեռականի յետադաս գործածութիւն, օրինակ—զգալ անգամ մի գերմանական աղգի, մնաց հոգեւոր առաջնորդ ժընեպի: Յարաբերական դեցանունի այսօրինակ գործածութիւն—թագաւորն ատում էր կալուինականներին, իբրեւ տէրութեան և եկեղեցու հակառակորդներին, որ իւր զահի նեցուկն էր համարում—какъ противниковъ государственной церкви, которую онъ считалъ опорой своего престола.

Այս բռնադրօսիկ դարձումները համեմուած են շինծու, երբեմն էլ ինքնահնար, բայց անճաշակ բառերով. возрожденіе искусствъ—գեղարուեստների վերածնունդ. идеаль—գերակայ. փոխակերպել—преобразовать, հրազինուոր—вооруженный огнестрѣльнымъ оружіемъ. սուսերազինուոր—вооруженный холоднымъ оружіемъ.

Պ. Քարամեանի լեզուագիտական ստեղծագործութեան հանձարը երևում է մանաւանդ համազգային տերմին դարձած գիտական բառերի հայացման մէջ, որի վրայ «առանձին զորաւոր կերպիւ» ճիգ է թափած.

Прагматическая санкція—«իրաւագիտական կարգադրութեան պատճառական սրբագործում», . . . , олигархія սուղիշխանութիւն. сеймъ—աւագաժողով, համաժողով, реакція и либерализмъ—յետաշրջում և ազատականութիւն. реформація—բարեշրջում, բարենորոգութիւն. ре-

форма—նոյնպէս բարենորոգութիւն. парламент—խորհրդարան. реставрація—վերահաստատում. интендантъ—գործակալ կամ վերակայու. меркантилизм—վաճառականականութիւն. протекціонализм—խնամակալականութիւն. конгресъ—ընդհանուր ժողով. конвенція—համագումար. сенъерія—տանուտէրութիւն. деизм—աստուածեանց աղանդ. муниципалитетъ—քաղաքատեսչութիւն. конвентъ—համախումբ ժողով, ուրիշ տեղ՝ սահմանադիր, մի տեղ էլ համագումար ժողով. директорія—վարչարան. бюрократическій—պաշտօնէական, դիւանակալական:

Երբեմն յայտնի տերմինները չը հասկանալով, գաղափարները խառնում է: Օրինակ.

Ջրաբաշխական մեքենայ—гидравлическая машина, որը ջուր երբէք չէ բաշխում, այլ ջրի ոյժով է գործում. վարձակալ երկրագործ—фермеръ (Իրլանդիայում), որ ոչ թէ վարձ էր ստանում, այլ ինքը վճարում էր իր մշակած հողի փոխարէն հողատիրոջը: Մարդօգուտ գիտութիւն—гуманизмъ, որ երբէք չէր ձգտում օգուտ բերելու մարդուն. յեղափոխական հաւատաքննիչներ—революціонеры инквизиторы, որոնք հաւատի հետ ոչ մի գործ չեն ունեցել, այլ հալածել են միայն քաղաքական հակառակ գաղափարները:

Անհաշտ թշնամութիւն հրատարակելով օտար բառերի դէմ, պ. Քարամանը երբեմն ստիպուած է լինում գոնէ փակագծերի մէջ բերելու տերմինների օտար ձևը, բայց, անհասկանալի ֆըրանսասիրութեամբ, վերջնում է դրանց ոչ թէ սկզբնական, տեղական արտասանութիւնը, ինչպէս ամեն տեղ ընդունուած է, այլ ֆրանսերէն տէրրօր, конкордаты—կոնկորդա, интендантъ—էնտէնդան, контрибуція—կոնտրիբյուսիօն (որ սխալ թարգմանում է փրկանք): Եւ միամտաբար կարծելով թէ ֆրանսերէնի մէջ էլ ռուսական ԻՅՄԷ վերջաւորութիւնը իզմ է (մինչդեռ isme—իւմ), գրում է. օրինակ. сенсуализмъ—սանսիւլյալիզմ, материализмъ—մատերիալիզմ, меркантилизмъ—մերկանտիլիզմ:

Բայց սլարոնը ոչ սլական գրաբարամու է. ամեն տողում մի-մի գրաբար բառ, կամ գոնէ գրաբար ձև, ինչպէս. Մեր դարու սկզբան, մետասանամեայ, հարկաւ, յիրաւի, յառաջ բերին, ամենուրեք, համակարգեալ, ոգեորեալ, արտօնաւորեալ, առաքեալ—առաքելոյ, քահանայք—քահանայից, երից դասակարգիրի համաժողով, հնարաւոր կացոյց:

Եւ սրանց կողքին. Սկսաւ, դրաւ, արաւ, բերաւ, առնուեցաւ, կազմուում, ձայնաւորութիւն:

Հասկանալի է, որ այսպիսի լեզուագիտական դոհարներով զարգարուած թարգմանութիւնը մի շարք անհեթեթութիւններ պիտի ներկայացնէ աշակերտներին, որոնց առանց այն էլ խեղճուկ հայերէնը միայն կարող է աւելի ևս խառնաշփոթուել, օրինակ, այս տեսակ հատուածներից.

Եթէ միապետական իշխանութիւնը երկար գործեց Ֆրանսիայում միահեծանութեամբ և առանց վերահսկողութեան, դրա համար և այժմ ժլատաբար էին չափում իրաւունքն և հնարաւորութեան չափ քիչ ազդեցութիւն էին յատկացնում նրան (226):

Յարմար դիպուածում քաղաքացոյ իշխանութիւններին ընդդիմանալու իրաւունքը դժուար էր սահմանադրութեան մէջ որոշել մանրամասնօրէն, բայց իրաւունքների յայտարարութեան մէջ դրա ձևական ճանաչումը զուրկ էր նշանակութիւնից, աչքի առաջ ունենալով այն սպառնական դիրքը, որ բռնել էր Փարիզը, և յուզուած վիճակը տաք գլուխների, որոնք բաղմաթիւ էին Ֆրանսիայում (230).

Բայց որ մէկ օրինակը բերենք—անչափ բաղմաթիւ են այսպիսի հատուածները:

Իսկ հայոց պատմութիւնից պ. Քարամեանը բերում է 5^{1/2} երես վայրիվերոյ տեղեկութիւններ, որոնք յամենայն դէպս հեռու են «ճոխութիւններ» լինելուց... Ուրեմն, պ. Քարամեանի թարգմանութիւնը այնքան թերի է և դժուարամարս, որ անկարող է լրացնել պատմութեան դասադրքի այն մեծ պակասը, որ զգացւում էր մեր մէջ:

ՍՏ. ԼԻՍ.

12) ԼԷՓ. Հայկական խաղաղութիւն: Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում: Հատոր առաջին, XVI—XVIII դար: Արտատպած «Մշակ» լրագրից: Թիֆլիս, 1901. եր. XVI+451, գինն է 1 ռ. 50 կ:

Անցեալ 1900 թ. յունիսի 11-ին Գերմանիայի Մայնց քաղաքում տօնուկց Յոհան Գուտէնբէրգի ծննդեան 500-ամեայ յօրելեանը: Գուտէնբէրգը մարդկութեան առաջնակարգ բարեւորանքից մէկն է—տպագրութեան հնարողը, ուստի և բոլոր քաղաքակիրթ ազգերը, որոնք վայելել են և վայելում են տպագրութեան պտուղները՝ մասնակից եղան այդ հազուագիւտ յօրելեանի տօնին: Մենք, հայերս, անմասն չենք մնացել տպագրութեան բարիքներից. բայց նրա հնարողի յօրելեանին մասնակցելու, մեր երախտագիտութիւնը արտայայտելու նկատմամբ

ոչնչից ոչինչ չարինք: Միայն իձօն յիշեց և յիշեցրեց, որ մինք էլ պարտաւոր ենք մի բան անել այդ առիթով, և երբ ոչ ոք արձագանդ չը տուեց նրա կոչին՝ ինքը մենակ ձեռնարկեց և գլուխ բերեց այս գործը, որ յունիսից սկսած հետզհետէ տպագրուեց «Մշակում» և այսօր մեր առաջ գրուած է առանձին հատորով:

«Մօտ չորս դար մեզ ապրեցրել է Գոտենբերգի գիւտը—տսում է հեղինակը ներածութեան մէջ:—Եւ այսօր, երբ տօնւում է մեր այդ աննման երախտատրի յօբելեանը, ի՞նչ կարող ենք մենք նուիրել նրա անմահ լիշատակին: Միայն մի բան—մեր երախտագիտութիւնը: Դա է մեր միակ պատկը Գոտենբերգի անյայտ գերեզմանի վրայ: Իսկ թէ որքան թանգազին է այդ պատկը, մենք այդ կարող կը լինենք չափել ու կշռել, երբ կիմանանք թէ ի՞նչ էր տպագրութիւնը մեզ համար»:

Աւելի յաջող միտք չէր կարող լինել—տպագրութեան հնարողի յօբելեանի առիթով և ի յիշատակ՝ գրել հայկական տպագրութեան պատմութիւնը: Նոյն նիւթի մասին գրուած կան և ուրիշ աշխատութիւններ—բոլորը Վենետիկի Միսիթարեան Գար. վ. Զարբհանէլեանի գործ: Դեռ 1877 թուին սա իր «Հայերէն զպրութեան պատմութեան» երկրորդ հատորում գետնից է մի գլուխ՝ «Հայկական տպագրութիւն» վերնագրով (եր. 274—352): Ապա «Հայկական մատենագիտութեան» մէջ (1883 թ.), գրել է մանրամասն ցուցակ հայերէն հին տպագրութիւնների, նշանակելով տարին, տպարանը, գրքի անունը, հեղինակը և այլն: Վերջապէս 1895 թուին նոյն հեղինակը առանձին գրքով հրատարակել է «Պատմութիւն հայկական տպագրութեան», որ պարունակում է առաջին երկու աշխատութիւններն՝ սուելի ընդարձակուած և նոր գիտերի յաւելուածներով: Այս երեք աշխատութիւններն էլ շատ սահմանափակ ծրագրով են կազմուած—չօչափում են միմիայն տպարանների, տպագրիչների և տպագրութիւնների պատմութիւնը (այն էլ՝ ոչ բոլորովին կատարելապէս), կաղմելով մենագրութիւններ (մօնօգրաֆիա), որոնք կարող են գեղեցիկ նիւթ և աղբիւր լինել ուսումնասիրութեան համար, բայց չեն կարող ծառայել իբրեւ ընթերցանութեան նիւթ:

Բոլորովին տարբեր ծրագիր և նպատակ է գրել իձօն իր գրքի համար: Նա տպարանի վրայ չէ նայում իբրեւ լոկ արհեստանոցի վրայ, այլ իբրեւ մի միջոցի վրայ, որ տարածում է գրականութիւնը, այնպէս որ նա տպարանի նիւթական պատմութեան հետ գուղընթացաբար անում է և գրականութեան պատմութիւնը, և որովհետեւ գրականութիւնից անբաժան է կեանքը՝ ուստի հեղինակը աշխատում է լուսարանել և հայոց կեանքը՝ որչափ կարելի է պարզ կերպով: Հեղինակն ինքը յայտնում է.

«Իմ ծրագիրն էր տալ պատմութեան մեր անցեալ մտաւոր, կուլտուրական և քաղաքական կեանքից: Բայց ես այս աշխատութիւնը անուանեցի «Հայկական տպագրութիւն», որովհետեւ տպագրութիւնն է այն առանցքը, որի շուրջը պտույտ են գալիս իմ պատմութեանը... Ես միտք չեմ ունեցել տալ մի գիտնական աշխատութիւն... Ո՛չ: Մեր ժողովուրդը — ես ամենից առաջ նրան եմ աչքի առջև ունեցել — ոչինչ չը գիտէ իր անցեալի մասին: Իմ ուժերիս ներածին չափ օգնել նրան մի մասշնչի, կենդանի կերպով պատմութեան զործով — այս էր իմ ամբողջ ձգտումս:

Եւ յիշաւ, զիբքը ընթերցողների առաջ բաց է անում մի շարք պատկերներ մեր անցեալ կեանքից, մեծ մասամբ տխուր և յուսահատական, երբեմն էլ յուսալից. ինչպէս մի կալէյտօսկոպի միջով՝ ընթերցողի աչքի առջևով անցնում են լանկթամուրն իր աւերածներով, տաճկարան լուծն իր ենթէրիներով ու հարստահարութիւններով. հայ գաղթականութիւնները, հայ վաճառականները, իրանց լաւ ու վատ կողմերով, Շահաբաան և հայոց Արաքս գետը անցնելը, էջմիածինն՝ աւերակ և բոյն դարձած զիշատիչ տղէտ կաթողիկոսների. Կ. Պօլսի պատրիարքներն ու տիրող բարոյական անկումը. Իսրայէլ Օրին և հայոց վերածնութեան երկունքը: Սրանց հետ միասին գալիս են պատկերներ եւրոպական կեանքից — վերածնութեան դարը, տպագրութեան տարածուելը. Հռոմ և կաթողիկոսութիւնը, միսիօնարները, կրօնական մեծ յեղափոխութիւնը, եղբայրները. Կ. Պօլսի նուաճումը օսմանցոց ձեռքով, արևելեան հարցի սկզբնաւորութիւնը և նրա լուծման պատմութիւնը: Այս պատմական պատկերների մէջ զետեղուած են դարձեալ պատկերներ՝ հայկական տպագրութեան վերաբերեալ. հեղինակն ընթերցողին երբեմն տանում է Վենետիկ, երբեմն Լիւօնոս, այնտեղից Ամստերդամ, Կ. Պոլիս, Մարսէյլ, Նոր-Ջուզայ, դարձեալ Ամստերդամ և այլն, և նկարագրում է հայ տպագրութեան գործիչներին — Արդար Թօխաթեցի, Սուլթանշահ, Խաչատուր կեսարացի, Մեքքիսէթ վարդապետ, Ոսկան երևանցի, Մատթէոս ծարեցի, Մատթէոս և Ղուկաս վանանդեցիներ, Թովմաս եպիսկոպոս Նուրիջանեան և այլն: Սրանց հետ գալիս են դարձեալ պատկերներ հայոց դրութեան, մտաւոր կեանքի, հայ աշուղների և մի քանի հեղինակների: Կարելի է ասել՝ ամբողջ զիբքը բաղկացած է բազմաթիւ պատկերներից, որոնց մէջ հեղինակը աշխատել է ներքին կապ հաստատել:

Ո՞րչափ յաջողուած են այս պատկերները: Լէօն լաւ ծանօթ է հայ ընթերցող հասարակութեան, և նրա ոճն ու ոգին յայտնի են: Եթէ երեսկայնք, թէ նրա գրութեանը մի երաժշտութիւն է՝ ապա կարող ենք ասել, թէ նրա նուագարանը բնական աստիճանից բարձր (զիւ) է լարուած. կամ եթէ նրա

գրուածքը նմանեցնենք նկարի՝ ապա պէտք է ասենք, որ թունդ գոյներ է գործածում: Միշտ նկարագրական, միշտ աշխոյժ՝ նա չէ կարող հանգիստ գրել. պատմելիս նա ճառ է ասում, ապացուցանելիս՝ վիճում է: Նա զգում է սաստիկ, սաստիկ էլ լինում է նրա արտայայտութիւնը:

Մի փոքրիկ հատուած նրա գրքից՝ կը բացատրէ մեր խօսքը.

«Մեղքիւնէթի երկարամեայ կաթողիկոսութեան օրով վայրենացած հոգեւորականութիւնը չէր կարող նոյն իսկ մտածել և կտակներ թողնել սոցադրութեան մասին: Մեղքիւնէթին յաջորդեց նրա եղբորորդի Սահակը, որ պարսէ համարեց իր Եփեսոսի հօրեղբոր մի հարազատ կտորը լինել—նոյնպէս շրջապատուած հարկահաններով, նոյնպէս ատանդական՝ ժողովրդի աբիւնը ծծելու համար և նոյնպէս անարգուած ժողովրդից: Բայց Սահակը երկար չը կարողացաւ իր Բաջագործութիւնները ցոյց տալ: Հայ ժողովրդի մէջ արդէն այնքան գիտակցութիւն և ոյժ էր հաւաքուել, որ նա կարողանում էր գիմարել ու պատժել զոնէ իր վեղարաւոր խաներին» (եր. 107—8):

Ո՛րքան փոխաբերութիւններ, չափազանցութիւններ, նմանութիւններ, հեգնութիւններ այս մի փոքր հատուածում, և դրանք շինովի, բռնի չեն, այլ բնական, ինքնաբերական, որով ստացւում է մի կենդանի, ազդու ոճ՝ յատուկ բանաստեղծութեան: Այս ոճը յատուկ է Լէօի գրչին. ինչ էլ որ լինի նրա նիւթը՝ միևնոյն է, նա միշտ նկարագրող, բանաստեղծ է:

Հեղինակի ոգին և ուղղութիւնը նոյնպէս անժանօթ չեն մեղ. նրանք վաղուց արտայայտուել են զանազան սուրիշներով այլ և այլ գրուածքներում, մանաւանդ «Մշակի» մէջ: Անկեղծ սիրող քաղաքակրթութեան, ճշմարիտ քրիստոնէութեան, ազգերի համերաշխութեան, խղճի ազատութեան, արդար յարաբերութեան ազգերի և անհատների մէջ՝ նա միշտ զեկավարւում է այս սկզբունքներով՝ երբ պէտք է գնահատէ այս կամ այն իրողութիւնը, այս կամ այն անձը: Ո՛չ մի կողմնակի գիտում, ոչ մի կոմպրօմիս չեն շեղում նրան իր այս բարոյական դատանանքից: Նա հաւասարապէս դատաւարտում է սոցիալութիւնը, կեղծիքը, անբարոյական քաղաքականութիւնը, ճնշումը—թէկուղ հայերի մէջ նրանք երևան դան, թէկուղ օտարների. կարելի է ասել՝ նա աւելի խոտապահանջ է գէսլի հայերը, որ հետևանք է նրա աւելի մեծ սիրուն զէսլի իր ազգը և աւելի սրտացաւութեան՝ սրա պակասութիւնների պատճառով: Վերը մի հատուածում տեսանք, ինչպէս է նա հարուածում հայոց «վայրենացած» հոգեւորականութիւնն ու նրա «վեղարաւոր խաներին», որոնք «պարպը են համարում ժողովրդի արիւնը ծծել»: Նոյն խիստ լեզուն նա զործ է ածում՝ երբ պատկերացնում է կաթողիկ եկեղեցու բացասական կողմերը և եզուխոնների գործունէու-

թիւնը, առաջինի գործ գրած համատարած ճշշումը մտքի ու խղճի ազատութեան վրայ, երկրորդի ճարպիկ, բայց անբարոյական միջոցները՝ «ի մեծադոյն փառս Աստուծոյ»:

Այս համակրելի ուղղութեամբ նայելով պատմական երեւոյթների վրայ՝ տեղ-տեղ հեղինակը մտցնում է և ճշմարիտ, եթէ կարելի է ասել՝ «ուղղափառ» լուսաբանութիւն հայոց կեանքի մի քանի պատմական և գրական հարցերում: Մեր պատմութեամբ ու գրականութեամբ ամենից աւելի զբաղուել են Վեհեակի Մխիթարեանները: Չը խօսելով նրանց գիտական աւելի կամ նուազ պատրաստութեան ու մէթօդի մասին, որոնցից կախումն ունի աշխատանքի գիտական արժանաւորութեան աստիճանը՝ նրանք ունին մի քանի էական պակասութիւններ. — կեանքից կտրուած վանականներ են, լեզուի հարցերում՝ պոլլիտ են (լեզուի մաքրութեանը չափազանց մեծ նշանակութիւն տուող) և դաւանութեամբ կաթոլիկ են: Այս յատկութիւնները թողնում են իրանց դրոշմը նրանց պատմական աշխատութիւնների վրայ, դարձնելով նրանց՝ հայեացքի կողմից սահմանափակ և ողու կողմից կաթոլիկ, և մենք շարունակ կարգալով այդ աշխատութիւնները՝ ակամայ ենթարկւում ենք այդ հայեացքների և ոգու ազդեցութեան և ծուռ ու անարդար հասկացողութիւններ կազմում մեր պատմական անցեալի մասին: Լէօն ասա մի քանի հարցերում, որոնք առիթ է ունենում շօշափել իր գրքում՝ ուղղում է Մխիթարեանների այդ սխալ հայեացքներն և ուղիղ տեսակէտով լուսաբանում անձերն ու իրերը: Այսպէս՝ Լէօն ճիշտ և արժանաւոր գնահատութիւն է անում Ոսկան վարդապետի դործունէութեան, այս բազմաշար, բազմաշխատ անձի, հայոց Գուտէնբերգի, որ անասելի դժուարութիւնների յաղթելով, հալածանքների, դրամական տագնապի, դաւաճան ընկերների հարուածների տակ՝ քաղաքէ քաղաք թափառեցաւ Եւրոպայում՝ հայերէն գրքեր տպելու համար. հիմնեց ժամանակի լաւագոյն հայերէն տպարանը և ստագրեց առաջին անգամ Աստուածաշունչը հայերէն լեզուով և ուրիշ շատ գրքեր: Այն-ինչ այս նահատակ-դործիչը Մխիթարեանների գրուածքներում արհամարհանքի է ենթարկուած այն պատճառով, որ իր գրաբար լեզուի մէջ մտցրել է լատինարան աղաւաղութիւններ, որոնք ընդհանրացած տարածուած էին նրա ժամանակը—նոյնպէս անխնայ հարուածում է Լէօն Ալ. Պիգու կաթոլիկ կրօնաւորին—մի գործունեայ անձնաւորութիւն, որ նշանաւոր դեր կատարեց Լեհաստանի հայերին կաթոլիկ դարձնելու գործում, դիմելով այնպիսի միջոցների՝ ինչպէս են կաշառք, խաբէութիւն, սպանալիք, բռնութիւն, պստր, մատնու-

թիւն և այլն *)։ Չը բաւականանալով իր հարուստ որսով Լեհաստանում՝ նա Ֆրանսիայում էլ մատնեց Ոսկանին, թէ նա տպում է հայերէն լեզուով հերետիկոսական (այսինքն՝ ոչ-կաթոլիկ) գրքեր, և ջանք առաւ, որ այդ տպագրութիւնը խափանուի, կամ գոնէ Ոսկանը պաշտօնապէս ընդունէ կաթոլիկութիւն. նրա ջանքով՝ կաթոլիկ գրաքննիչ նշանակուեց Ոսկանի հրատարակութիւնների վրայ, որ այնքան աղէտների դուռ բացեց Ոսկանի համար և խափանեց նրա արդիւնաւոր գործունէութիւնը։ Ահա այս հռչակաւոր Պիղու կրօնաւորի մասին Մըլիթարեանները գրում են այսպէս. «Հայոց պաշտպան կեցող եկեղեցականաց մէջ նշանաւոր եղաւ հայրն Փիտու, որ անկեղծաբար եւ հաւասար լուսամտութեամբ մայր եկեղեցւոյ գիրկն առաջնորդեց Լեհաստանի հայոց գաղթականութիւնը»։

Հեղինակը աշխատում է կեանքը և գրականութիւնը կապել միմեանց հետ՝ իբրեւ փոխադարձաբար միմեանց վրայ ազդող գործոններ. աշխատում է պատմական անցքերը միմեանց հետ կապել՝ իբրեւ պատճառ ու հետևանք։ Այս ուղղութիւնը այժմ տիրապետում է ընդհանուր պատմական գրականութեան մէջ, և Լէօն հետևում է այս ժամանակակից մէթօդին, որով նրա աշխատանքը աւելի հետաքրքրական է դառնում, միևնոյն ժամանակ՝ գործը աւելի դժուարանում ու պատասխանատու դառնում։ Տեղը չէ այստեղ խօսելու այն մասին, թէ ինչ բարդ դրոժ է այսպիսի պատմութիւն գրելը և ինչ ահազին, երբեմն անյաղթելի դժուարութիւններ են ծագում պատմագրի առաջ. մենք բաւականանում ենք մեր ընդհանուր տպագրութիւնը յայտնելով, թէ հեղինակը այս կէտում, մեր կարծիքով, ամեն անգամ չէ յաջողել։ Լիովին գոհացնող լուսաբանութիւնների հետ պատահում են և այնպիսիները, որոնք չեն գոհացնում մեզ, և մենք կարգաւոր այս կամ այն բացատրութիւնը մի պատմական կամ գրական երևոյթի մասին՝ մեր մտքում մի հարցական նշան ենք դնում, տարակուսանք յայտնում։ Լուսաբանութեան անբաւարարութիւն ենք համարում և խօսքի այն բացառայական ձևը, որին յաճախ դիմում է հեղինակը և որը կարելի է ձևափոխել «Թէպէտև—բայց» բառերով։ Օրինակ՝ նա նկարում է կեանքի կամ մտքի մի խաւար պատկեր. այդ պատկերից յետոյ մի լուսաւոր պատկեր՝ իբրեւ շարունակութիւն և ծնունդ առաջինի։ Բնական տրամաբանութեամբ՝ մենք խաւարից պէտք է

*) Նրա այս լատիկութիւնները երևում են հէնց այն չիշտատակարարում, որ ինքը Պիղուն է գրել։ (Տես «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի» գրքի առաջին մասը, եր. 1—135)։

սպասէինք խաւար, «բայց», (իբրեւ բացատրութիւն) լոյսի ենք հանդիպում: Եւ մենք ի հարկէ չենք հաշտուում այս «բայց»-ի հետ և ասում ենք. երեւի խաւարի մէջ եղել են և լուսաւոր երևոյթի սաղմերը, որոնց հեղինակը չէ նկատել, ընդհանուր խաւարի տպաւորութեան տակ. իսկ յետոյ, երբ այդ սաղմերը աճելով լուսաւոր պատկեր են տուել՝ հեղինակը չէ կարողացել նրան այլապէս հասկանալ՝ եթէ ոչ իբրեւ մի «բայց»: Մեր սովորութեան հակառակ՝ այս կէտը ապացուցանելու համար չենք բերում օրինակներ, որովհետեւ ստիպուած կը լինէինք պատմական քննութեան մէջ մտնելու, որ առանձին յօդուածներ չիւթ կարող է լինել և ոչ մի մատենախօսական համառօտ ակնարկի: Միայն պէտք է ասենք, որ անբաւարար, նոյն-իսկ սխալ լուսաբանութիւնը այնպիսի գաւառում, ինչպէս մեր պատմական անցեալն է՝ անխուսափելի է, և հրաշք կը լինէր՝ եթէ այդ մոռացուած, անմշակ, տեղեկութիւններով աղքատ անցեալը հէնց զրչի առաջին փորձով կատարելապէս լուսաբանուէր իր բոլոր խաւերում: Մենք չնորհակալ պէտք է լինենք Լէօից, որ ժամանակակից մէթօդի լոյսը ուղղել է մեր պատմութեան այդ խաւար էջերի վրայ և շատ բան լուսաւորել է յաջողութեամբ. չնորհակալ լինենք և չը յաջողուած կամ կասկածելի բացատրութիւնների համար—որովհետեւ հէնց զբանցով նա հարցաթրութիւն, հետաքրքրութիւն է չարժուում ընթերցողների մէջ:

Գիրքը, իր նիւթով, չօշափած հարցերով, արտայայտած հայեացքներով, աշխտօ, կենդանի պատմութեամբով՝ ընթերցանութեան շատ հետաքրքրական նիւթ է ոչ միայն «Ժողովրդի» համար, այլ և ինտելիգենտ դասակարգի համար, որի վերաբերութեամբ էլ սխալ չի լինի ասել հեղինակի խօսքը, թէ «ոչինչ չը գիտէ իր անցեալի մասին»:

ՄՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

13) Տօֆ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՎԵԱՆ.—Տարուիականութիւն. 9 տպագրութիւն. Կ. Պօլիս 1901 թ.

Դօկ. Տաղաւարեանը իր գրքոյի մէջ աշխատել է չօշափել համարեա այն բոլոր խնդիրները, որոնք կապ ունեն դարձկնիդմի հետ: Գրքոյը լավկացած է երեք մասից. 1 մասում հեղինակը ծանօթացնում է ընթերցողին այն հայեացքների հետ, որոնք ընդունուած էին բնագիտութեան մէջ («Տեսակաների» մասին) մինչև Դարձկնի աշխատութիւնների լոյս տեսնելը: Երկրորդ

մասում հեղինակը բացատրում է, թէ ինչու՞ն է կայանում դարվինիզմը. իսկ երրորդում առաջ է բերում այն փաստերը, որոնք ապացուցանում են Դարվինի վարդապետությունը:

Մի փոքրիկ՝ 52 երեսից բաղկացած գրքոյկի մէջ բազմաթիւ հարցեր շօշափելու հետեանքն է, որ հեղինակը ստիպուած է եղել շատ համառօտ կերպով խօսել ամեն մէկ հարցի մասին: Շնորհիւ այդ հանգամանքի, գրքոյկն ստացել է կոնսպեկտի բնաւորութիւն. այն ընթերցողը, որ ոչինչ չը գիտէ դարվինիզմի մասին, հաղիւ թէ կարողանայ զաղափար կաղմել այդ վարդապետութեան մասին դօկ. Տաղաւարեանի գրքոյկով: Մեր կարծիքով՝ հեղինակը պէտք է իր ուշադրութիւնը կենտրոնացնէր միայն մի քանի ամենաէական կէտերի վրայ, դուրս ձգելով բոլոր երկրորդականները. այն ժամանակ նա հնարաւորութիւն կ'ունենար աւելի երկար կանգ առնել իւրաքանչիւր հարցի վրայ և աւելի լաւ պարզաբանել նրան:

Բրօշիւրի երկրորդ խոշոր պակասութիւնը նրանում է կայանում, որ հեղինակը համեմատաբար շատ երեսներ նուիրելով լամարքի հայեացքներին (որ այնքան էլ անհրաժեշտ չէր) և Դարվինի վարդապետութիւնը ապացուցող փաստերին, շատ համառօտ կերպով է խօսում բուն դարվինիզմի մասին: Վերջապէս ի նկատի ունենալով, որ հասարակութիւնը յաճախ չիմթում է դարվինիզմը առաջադիմութեան սկզբունքի (եվոլյուցիայի) հետ, ջանկալի կը լինէր աւելի շեշտած տեսնել այդ երկու տեսութիւնների տարբերութիւնը, քան այդ արել է դօկ. Տաղաւարեանը իր գրքոյկում:

Գրութեան ոճը վերին աստիճան պարզ է և հասկանալի:

Ս. Բ.

1-4) Dr. V. Totomjanz und E. Toptschian. Die social-ökonomische Türkei. (Վ. Տոտմեանց և Ե. Թօփչեան. Տաճկաստանը հասարակական և տնտեսական տեսակէտից). Berlin. 1901. հրատարակութիւն R. Prager.

Գրքի չափի վրայ, որպէս էպիգրաֆ, տպագրուած են էնգելսի խօսքերը—«Տաճկական տիրապետութիւնը անկարելի է իսկապէս հաշտեցնել կապիտալիստական հասարակութեան հետ: Շահը ապահով չէ յափշտակող սատրապներին և փաշաների բեժիմի տակ. այստեղ պակասում է բուրժուական շահագործման էական պայմանը, այսինքն՝ առևտրականի և նրա սեփականու-

թեան ապահովութիւնը»։ Թիւրքերի տիրապետութեան պատմական տեսութեան մէջ, որով սխալում է զրքի բովանդակութիւնը, յոյց է տրուում, թէ ինչպէս թիւրքերը, որպէս տիրող դաս, ոչ մի ժամանակ չեն ձգտել առաջ բերել հպատակ ազգութիւնների ձուլումը (Assimilation) տիրող ազգութեան հետ։ Թիւրքերի վերաբերումը, օրինակ, դէպի քրիստոնէական ազգութիւնները միշտ եղել է և շարունակում է լինել յաղթողի դէք՝ դէպի պատերազմում վերցրած դերի։ Կառավարութիւնը չը հետաքրքրուելով իր հպատակ ցեղերի կեանքով, միջոց է տուել նրանց՝ պահպանել իրանց ինքնուրոյնութիւնը։ Երկրորդ գլուխը նուիրուած է հայերին և հայկական խնդրին, որտեղ բերւում է ամբողջական միասեօնեը Գրինի կարծիքը այդ խնդրի վերաբերմամբ։ Գրինի կարծիքով՝ հայկական հարցը կարող է երկը տեսակ լուծում ունենալ. ա) Տաճկա-Հայաստանի գրաւումը Ռուսաստանի կողմից, բ) ինքնուրոյն Հայաստանի ստեղծումը և գ) Բերլինի դաշնագրութեան կողմից պահանջած բէֆօրմների իրագործումն Հայաստանի մէջ։

Գրքի հետեւեալ վեց մասերը պարունակում են զանազան տեղեկութիւններ Թիւրքիայի բնական հարստութիւնների— երկրագործութեան, արուեստագործութեան, պետական տուրքերի, հաղորդակցութեան և առևտուրի մասին։ Ասիական Թիւրքիայի բնական հարստութիւնները շատ նշանաւոր են, սակայն տաճկական ամբողջ բնութիւնը անկարելի է դարձնում նրանց պատշաճաւոր շահագործութիւնը։ Որպէս զի նրանք շահագործուեն՝ հեղինակների կարծիքով, ամենից առաջ անհրաժեշտ է բարեփոխել և աւելացնել երկրի ճանապարհները և ոռոգացնել տուրքերի կապալի գլինը։ Շատ տխուր պատկերներ է տալիս Թիւրքիայի տնտեսական դրութեան մասին այն հանգամանքը, որ ամբողջ այդ երկրի միայն $\frac{1}{10}$ մասն է մշակում։ Կարելի է երևակայել, թէ ինչ հարստութիւն կը բղխի այդտեղից, եթէ այդ հարուստ երկիրն ընկնի եւրոպացիների ձեռքը։ Թերթելով տուրքերի գլուխը, մարդ զարմանում է, թէ ուրիշ էլ ինչ բանի հաւարչէ վճարում օսմանեան հպատակ-գիւղացին, թէ քրիստոնեան և թէ մահմեդականը։

Իրանց ուսումնասիրութեան վերջը հեղինակները գալիս են այն եզրակացութեան, թէ անտեսապէս Թիւրքիան արող քայլերով գնում է դէպի անկումը։ Երկրագործութիւնը, առևտուրը և ինդուստրիան նշանաւոր կերպով ընկել են։ Պետական արդիւնքների մի մասն արդէն զրաւ է զրուած, այդ պատճառով էլ վայր է ընկնում և նրա ներքին ու արտաքին վարկը (կրեդիտը)։ Շատ նշանաւոր հարուած էր Թիւրքիայի համար

Ղրիմի պատերազմը։ Այդ երևում է նրանից, որ մինչև 1854 թ. նա չունէր արտաքին պարտք. իսկ այդ տարուց մինչև 1875, Բարձրագոյն Դուռը կնքեց 12 արտաքին փոխառութիւններ, որոնց ընդհանուր գումարը հաւասար է 134 միլիօն ֆունտ ստերլինգի, մօտաւորապէս 1 միլեարդը տալով 90/0. պետութիւնը վճարում է ուրեմն տարեկան մօտ 80 միլիօն ռուբլի միայն տոկոսիք։ 1897 թ. պետութեան ընդհանուր պարտքը հաւասար էր 1 միլիարդ ռուբլու, իսկ այժմ — 1¹/₂ միլիարդի։

ՊՊ. Տօմսօնայի և Թօփչևանի գրքոյցը, չը նայած իր փոքրը ծաւալին (124 երես), պարունակում է իր մէջ շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Թիւրքիայի առհասարակ ներքին կեանքի մասին։ Նա կազմուած է, հիմնուելով մի շարք եւրոպական աշխատութիւնների վրայ, որոնց մեծ մասը լոյս է տեսել միայն վերջին տարիները։ Ո՛վ որ գերմաներէն հասկանում է՝ խորհուրդ կը տանք այդ գիրքը ձեռք բերել. ցանկալի կը լինէր մինչև անգամ, որ նա թարգմանուէր հայերէն։

X.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Ի. Վօրօնօվա, Մագնիս, թարգմ. ռուսերէնից։ Նուէր մանուկներին. Թիֆլիս, 1901 թ. գինը 12 կոպ.։
- 2) Ե. Լալայեան, Գանձակի դաւառ, 2 հատոր, արտատպած «Ազգագրական հանդիսից». Թիֆլիս, 1901 թ. երկու հատորի գինը 1 ռ. 60 կոպ.։
- 3) Խօղէ Էչէգարան, Մարիանա, դրամա 3 գործ. և վերջաբանով. թարգմ. Արսէն Կրասիլնիկեանի. Բագու, 1900 թ. գինը 1 ռ.։ Վաճառման բոլոր արդիւնքը յատկացնում է «Յղբայրական օգնութեան»։
- 4) С. Заваровъ, Кавказъ въ сельскохозяйственномъ отношеніи въ 1899 г. Издание II. К. О. С. X. Тифлисъ, 1900 г.
- 5) Յ. Սօլովեան, Կոտրուած սիրտ, վէպ. Մոսկուա, 1898 թ. գինը 40 կոպ.։
- 6) Յ. Սօլովեան, Ղոնաղլուխ մնաց, վօղըվիլ մէկ արարուածով. Մոսկուա, 1896 թ. գինը 20 կոպ.։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՕՏԱՐ ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ *)

Սեփական զրամագլուխներ, համեմատաբար, քիչ լինելով, բնական էր որ Ռուսաստանի ընդարձակ բնական հարստութիւնները դէպի իրանց գրաւէին օտար զրամագլուխներ: Այդ հոսանքը հետեանք էր զրամագլխի բնական ձգտման այնտեղ, ուր նա կարող է իր համար աւելի նպաստաւոր գործադրութիւն գտնել: Մինչդեռ հին հարուստ երկրներում զրամագլխի տոկոսի քանակը, և համապատասխան դրան՝ սովորական ձեռնարկունների օգուտի չափը աւելի և աւելի իջնում է, որովհետև գործունէութեան աւելի նշանաւոր և արդիւնաբեր ճիւղերը արդէն վաղուց շահագործուած են,—ընդհակառակը Ռուսաստանում, ինչպէս անսպառելի, այլ և ձեռնամխուած հարստութիւններ ունեցող նորահաս մի երկրում, զրամագլուխները կարող են գործադրութիւն գտնել արդիւնագործութեան բոլորովին նոր ճիւղերում, որոնք մինչև օրս կամ շատ քիչ և կամ բնաւ չեն շահագործուած և որոնք, սակայն, նշանաւոր արդիւնք են տալիս: Նախկին ժամանակներում օտար զրամագլուխները Ռուսաստանում գործադրութիւն էին գտնում միայն պետական փոխառութիւնների ու երկաթուղային պարտաթղթերի (օրիդացիա) ձեռով, այն-ինչ վերջին 20—25 տարում օտար զրամագլուխները թափուեցին Ռուսաստան ղանազան արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններում գործադրուելու համար: Այդ բանին որոշ չափով նպաստեց Ռուսաստանում տիրապետող մաքսային հովանաւորող զրութիւնը, որ նշանաւոր կերպով պաշտպանում է տեղական արդիւնաբերութիւնները օտար մրցումներից, ուստի և օտարերկրացի ձեռնարկունները, փոխանակ ներմուծելու Ռուսաստան իրանց գործուածքները, աւելի ձեռնտու համարեցին մտցնել այդ երկիրը իրանց զրամագլուխները և շահագործել նրանց՝ արդիւնաբերաւ-

*) Россия въ концѣ XIX в. գրքից:

կան ձեռնարկութիւններ հիմնելով ուղղակի Ռուսաստանում և այդպիսով օգտուել նաև գոյութիւն ունեցող հովանաւորող սխտեմի բոլոր առաւելութիւններէ: Վերջին ժամանակներս օտար դրամազուկները ամենից շատ գործադրութեան տեղ գտան իրանց համար մետաղարարական և քարածուխի արդիւնաբերութիւնների մէջ: Առաջին մեքաղարարական գործարանը հիմնել է 1871 թուին Եկատերինօսլաւում անգլիացի Ջօն Իւզը, որ այդ նպատակի համար կազմել էր «Նօվօրօսեան ընկերութիւնը» 300,000 ֆունտ ստերլինգ դրամազլիտով: Այդ գործարանը, որ իր արդիւնաբերական չափով և իր մէջ աշխատող ձեռքերի քանակութեամբ (մօտ 10,000 բանուոր) դեռ հիմա էլ Ռուսաստանի մետաղարարական ամենախոշոր գործարանն է համարւում՝ սկզբում հիմնուել է մի բոլորովին անբնակ տեղի վրայ: Ներկայումս նրա մօտերքում ապրում է 30,000 բնակիչ ունեցող մի գիւղ, որ գործարանի հիմնադրի անունով Իւզովկա է կոչւում:

1880 թուին հիմնուել է հարաւային Ռուսաստանում «Կրիվօրօժեան հանքերի ֆրանսիական ընկերութիւնը», 5 միլիօն հիմնական դրամազլիտով: Այդ ընկերութիւնը եղաւ հարաւային Ռուսաստանի երկաթահանքերի մշակման սկզբնապատճառը և ապա ժամանակի ընթացքում կառուցեց նաև իր սեփական մետաղարարական գործարանը (Գդանյեվսկի): Այդ ժամանակից սկսած հարաւային Ռուսաստանում մետաղարարական արդիւնաբերութիւնները մեծ զարգացում ստացան, և այդ յատկապէս օտար դրամազուկների չնորհիւ:

Նոյն ձևով հիմնուեց 1889 թուին նաև Եկատերինօսլաւի մօտ գտնուող Կամենսկ գիւղի «Հարաւ-Դնեպրեան գործարանը», 5 միլիօն հիմնական և 2¹/₂ միլիօնի պարտաթղթային կապիտալով: Այդ ընկերութեան գլխաւոր մասնակիցները՝ մէկ կողմից, բելգիական Կօկերիւեան ընկերութիւնն էր, միւս կողմից՝ Վարշավեան պողպատածուլական գործարանի ընկերութիւնը:

1891 թուին հիմնուել է «Իօնեցկի երկաթագործական և պողպատածուլական արդիւնաբերութեան ընկերութիւնը» (Դրոսկովսկի գործարան), մասնակցութեամբ ֆրանսիացի Պաստօր և Վերդէի դրամատէրերի (ընկերութեան հիմնական դրամազուկին այժմ 3 միլիօն ռուբլի է ոսկով, և օրլիդացիաներով 1¹/₂ միլիօն ռուբլի, նոյնպէս ոսկով):

1895 թուին կազմակերպուել է «Ռուս-Բելգիական մետաղագործական ընկերութիւնը», որի հիմնական դրամազուկը հասնում է այժմ 10 միլիօն ռուբլու և որ չինել է Պետրովեան ահազին գործարանը: Դրա հետ միաժամանակ Իւրեվկա կայա-

րանի մօտ հիմնուել է Դօնեցկո-Իւրեվսկի գործարանը, 5 միլիօն ռուբլի հիմնական դրամագլխով: Միւս մետաղագործական գործարանը կառուցել է Տագանրօկի մօտ Փրանսիական ընկերութիւնը, որի հիմնական դրամագլխին այժմ $3\frac{3}{4}$ միլիօն ռուբլու է հասնում ոսկով: Մարիուպօլի մօտի գործարանը իր գոյութիւնը պարտական է ամերիկացի դրամատէրերի մասնակցութեան. հիմնողը Նիկօպօլ-Մարիուպօլի ընկերութիւնն է, հիմնական դրամագլուխը 3 միլիօն ռուբլի է ոսկով: Լուգանսկ քաղաքի մօտի «Ուխովսկի» և Մարիուպօլի մօտի «Պրօվիդանս» գործարանները, որոնք հիմնուած են վերջերս, իրանց գոյութեամբ պարտական են բելգիական ընկերութիւններին, որոնցից մէկի հիմնական դրամագլուխն է 5 միլիօն ֆրանկ, իսկ միւսինը՝ 6,650,000 ֆրանկ: Ներկայումս հարաւային Ռուսաստանում էլի քանի մի մետաղարարական գործարաններ են կառուցւում. սրանք են՝ Վերին-Դնեպրեան ընկերութիւն (5 միլ. ֆր. հիմն. դրամ.) Բելգիական-Ալմազեան ընկերութիւն (6 միլ. ֆր. հիմն. դրամ.) և գլխաւոր ընկերութեան «Մակէեվսկիի պողպատաձուլական գործարանները»:

Ռուսաստանի մետաղարարական արդիւնաբերութեան միւս մեծ շրջանում—Լեհական թագաւորութեան մէջ—օտար դրամագլուխները նոյն կերպով գործունեայ մասնակցութիւն ունեցան այդ արդիւնաբերութեան զարգացման մէջ: Այդ շրջանի մետաղարարական գործարաններից ամենամեծը Դօմբրովի «Գուտա Բանկովա» կոչուածն է: Այդ գործարանը, զեռ 1842 թուին լեհական դրամատան միջոցներով հիմնուած լինելով՝ շատ փոփոխութիւնների է ականատես եղել և 1876 թուից չահագործւում է ֆրանսիական ընկերութիւնից: Երկրորդ խոշոր գործարանը «Եկատերինա»-ն է, Սօցնովիցի մօտեքում, որ պատկանում է գերմանական մի ընկերութեան (Королевский и Лаура): Գերմանական միւս՝ «Friedenshütte» ընկերութիւնը հիմնել է նոյն տեղում նաև Միլվիցկի գործարանը: Նոյն տեղ են գտնւում նաև խոզովակաշէն երկու ահագին գործարաններ, որոնցից մինը հիմնել է պրուսական հպատակ Գուլդշինսկին, իսկ միւսը—նոյնպէս պրիուսական հպատակ Ֆիցնէրը և չվէյցարական քաղաքացի Համպէրը: Առհասարակ, Լեհական թագաւորութեան մէջ եղած մետաղարարական արդիւնագործութեան մէջ գործադրութիւն գտան առաւելապէս գերմանական դրամագլուխները, մինչդեռ հարաւային Ռուսաստանում կենտրոնացան գլխաւորապէս բելգիական և ֆրանսիական դրամագլուխները և միայն մասամբ անգլիականն ու ամերիկականը (Իւդի և Նիկօպօլ-Մարիուպօլի գործարանները):

Ռուսաստանի մետաղարարական երրորդ՝—Ուրալեան՝ ըստ ժամանակի աւագագոյն շրջանում, հանքային հարստութիւնները շահագործելու համար օտարերկրացի ընկերութիւնները միայն վերջերս սկսեցին կազմակերպուել։ Այդպէս են, օրինակ, Ուրալեան-Վօլգեան մետաղարարական ֆրանսիական ընկերութիւնը (18 միլ. ֆր. հիմն. դրամագլխով), նոյնպէս Վօլգեան-Վիշերեան լեռնային և մետաղարարական ֆրանսիական ընկերութիւնը (9,375,000 ռ. հիմն. դրամ. և 4,687,500 ռ. պարտաթղթերով), Հարաւ-Ուրալեան մետաղարարական բելգիական ընկերութիւնը (6 միլ ֆր. հիմն. դրամ.) և «Երմակ» ընկերութիւնը, որին մասնակցում են գլխաւորապէս անգլիացի դրամատէրերը (18 միլիօն ռուբլի հիմնական դրամագլ.)։

Արգինաբերական միւս ճիւղը, որի մէջ օտար դրամաւորւիները ուժեղ մասնակցութիւն ունին, դա Բարաժուխի արդիւնաբերութիւնն է, և ինչ որ վերին ասուեց մետաղարարական շրջաններում ձեռնարկողներին դասաւորութեան վերաբերմամբ ըստ ազգայնութեան, նոյնը տեղի է ունեցել նաև քարածուխի շրջանների նկատմամբ։ Այսպէս, օրինակ, Լեհական թագաւորութեան մէջ, Վարշավայից արեւմուտք, Դոմբրովի շրջակայքում, շատ վաղուց է որ հաստատուել են գերմանացի ձեռնարկողները («Կոմս Ռենարդ», «Սօմսովիցեան ընկերութիւն», «Սատուրն», «Հօհենլօէ իշխանի», «Չելեաձ»), որոնց մէջ ֆրանսիտալական ընկերութիւնը կարծես բացառութիւն է կազմում. իսկ հարաւային Ռուսաստանում, Դոնէցի աւազանում, ընդհանրապէս քարածուխի հանքերը գլխաւորապէս շահագործւում են ֆրանսիական դրամագլուխներով (Շչերբինովի հանք, Կրիվօրօսեան երկաթահանքերի ընկերութիւն, Լեռնային և արգինաբերական ֆրանսիական ընկերութիւն և միւսները) ու բելգիականներով (Ալմադեան ընկերութիւն, Ռուս-Բէլգիական ընկ., Ռուս-Դոնեցեան ընկ., Պրօխորովեան հանքեր և ուրիշները), և միայն մասամբ անգլիականներով (Նօլօրօսեան ընկերութիւն)։ Ըստ 1897 թուականի հաշուետեութեան՝ 45 մետաղարարական ընկերութիւնների հիմնական դրամագլուխը կազմում էր 108 միլ. ռուբլի, բոլոր դրամագլուխները 140,2 միլ. ռուբլի, պահանջը (ալտիլ) 215 միլ. ռուբլի, շահաբաժինը (գիլիդենտ) $6\frac{1}{2}$ միլ. ռուբլի. իսկ քարածուխի 15 ձեռնարկութիւնների հիմնական դրամագլուխը հաւասար էր 59,6 միլ. ռուբլու, բոլոր դրամագլուխները 83,3 միլ. ռ., պահանջը 96 միլ. ռուբլի, իսկ շահաբաժինը 2,9 միլ. ռուբլի։ Արգինաբերական այդ երկու ճիւղի հիմնական դրամագլուխը 167,5 միլ. ռ. բոլոր դրամագլուխների գումարը 223,5 միլ. ռ. պահանջը—311 միլ. ռ. իսկ շա-

հաբաժինը—9,4 միլ. ո., որ առել է՝ հիմնակ. գրամագլխին ընկ-
նում է 5,60/0, այսինքն բոլոր գրամագլուխների առամաբ—4,20/0,
իսկ պահանջի առամաբ 30/0:

Այդ 60 ձեռնարկութիւնից մասնաւորապէս շահաբաժին
են ստացել.

3-ը մինչև 200/0 և աւելի.

5-ը 100/0—16,70/0.

18-ը 50/0—100/0.

3-ը 1,30/0—3,50/0.

11-ը բոլորովին չեն տուել շահաբաժին:

12-ը, միայն մի տարի գոյութիւն ունենալով, չեն
տուել որեւէ շահաբաժին, իսկ 8-ը յետո ևս կրել:

Նաւթային արդիւնաբերութիւնը իր ծաղկմամբ, յայտնի
չափով, նոյնպէս պարտական է օտար գրամագլուխներին: Ամե-
նահին և իր գործերով ամենամեծ նաւթային արդիւնաբերու-
թիւնը հիմնուել է 1876 թ. շվեդական հպատակ Նօբէլ եղբայր-
ների ձեռքով (գրա այժմեան հիմնական գրամագլուխը 15 միլ.
ո., բոլոր գրամագլուխը 30 միլիօն, չրջառութեան մէջ է 64 միլ.
ոուբլի): Միւս խոշոր ձեռնարկութիւնը Կասպեան-Սևծովեան
նաւթային ընկերութիւնն է, որ հիմնել են Բունզէ և Պալաշ-
կովսկի, և որ 1886 թուին անցել է Ռօտշիլդի ֆրանսիական առե-
տրական տան ձեռքը (հիմն. գրամ. 6 միլ. ոուբլի): Վերջին ժա-
մանակներս ուստական նաւթային արդիւնաբերութիւնը դէպի
իրան է քաշում անգլիական գրամագլուխները: Այսպէս՝ Թաղի-
եւլի նախկին ձեռնարկութիւնը գնեցին անգլիացիք 5 միլ. ոուբ-
լիով, տալով՝ Russian-Petroleum and liquid fuel Co. limited ան-
նունը, հիմնական գրամագլուխն է մէկ միլիօն ֆունտ ստեր-
լինգ: Շիրասիի նաւթահորերն ու գործարանները 3¹/₂ միլ. ո.
ձեռք է բերել անգլիական The Shibaef Petroleum Co. limited
ընկերութիւնը: Արաֆելովի, Բուդաղօւլների և ուրիշների նաւ-
թային գործերը ձեռք է բերել Baku-Russian Petroleum Co.
limited ընկերութիւնը 7 միլ. ոուբլով (հիմն. գրամ. 1,300,000
ֆունտ ստերլինգ): Բացի դրանից հիմնուած են նաև մի քանի
նոր ընկերութիւններ, ինչպէս են՝ «Ռուսական Ստանդարտ»,
«Գուրիայում (Կովկաս) նաւթ և ալի հանքեր որոնելու և շահագոր-
ծելու համար բելգիական ընկերութիւնը» և ուրիշները:

Օտար գրամագլուխները նշանաւոր գործադրութիւն գտան
նաև այնպիսի ձեռնարկութիւնների մէջ, որոնք վերաբերում են
խաղաքների բարեկարգութեան, որպէս են՝ ջրանցքները, ձիա-
քարչները, գազային և ելեկտրական լուսաւորութիւնները:

Արդիւնաբերական ալի ձիւղերից պէտք է յիշել նաև ձե-

ռակերտականը (մանուֆակտուրային)։ Քառասնական թուականներին այդ արդիւնաբերութեան զարգացմանը նշանաւոր չափով նպաստել է Մոսկուայի չրջանում Կնոպի ֆիրման, որ անգլիական դրամագլխով օգնում էր ռուս գործարանատէրերին և ինքը չինում նրանց գործարանները և մատակարարում բոլոր մեքենաներն ու պարագաները։ Ներկայումս օտար ձեռնարկութիւնների թիւը մանուֆակտուրային արդիւնաբերութեան մէջ Մոսկուայի չրջանում աննշան է (ամենամեծ գործարաններն են՝ Յինդէլի, Գիւքնէրի, Ժիրոյի), այն-ինչ օտար դրամագլուխները (առաւելապէս գերմանականները) մեծ դեր են խաղում մանուֆակտուրային արդիւնաբերութիւններում Լեհական թաղաւորութեան մէջ (Լօձի և Սօնոպիյի չրջաններ)։ Այդտեղ օտարերկրացիներից հիմնուած գործարաններից ամենամեծերն են՝ Ժիրար-դովան, Զաւերցէի, Դիտէլի, Շէնի, Լէօնարդի, Լէօն Ալլարտի, Դեսիւրմօնի և ուրիշների։

Ընդհանուր առմամբ պէտք է խոստովանուել, որ օտար դրամագլուխները բարեյաջող ազդեցութիւն են ունեցել երկրի արդիւնաբերական զարգացման վրայ, տարածելով արուեստագիտական տեղեկութիւններ, զարգացնելով ձեռներէյութեան ոգին, ստեղծելով արդիւնաբերական նոր կենտրոններ և աշխատանքի պահանջը մեծացնելով, որի արդիւնքը եղել է բանուորավարձի բարձրանալը։

Օտարերկրեայ ձեռնարկողները նաև հոգս են տանում բանուորների վիճակը բարուղեւում մասին՝ չինելով լաւ բնակարաններ, հիւանդանոցներ, խնայողական դանձարաններ և այլն և այլն։ Հին ձեռնարկութիւններից մեծ մասն արդէն կարողացել է ձուլուել և դառնալ ռուսական. նորերը կամաց-կամաց հետեւում են այդ ուղղութեան։ Նոյնը կարելի է ասել նաև ծառայողների և վարպեաների քանակութեան մասին. նոր ձեռնարկութիւնների համար զրանք առաւելապէս օտարերկրացիներից են վերցընւում, իսկ ժամանակի ընթացքում փոխւում ռուս ծառայողներով։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մտաւորականութեան նշանակութիւնը հասարակական զարգացման մէջ.
—Նւրագական ազատարար գրականութեան ազդեցութիւնը Ռուսաստանի
ներքին կեանքի վրայ.—Ալէքսանդր Ուրլի վերաբերմունքը ղէպի ճորտերի
ազատութեան խնդիրը.—1861 թ. փետրուարի 19-ը.—Ազատ աշխատանք և
գիւղացիական հողատիրութիւն.—Հողարաժիւնների պարտադիր չեւոյնում.
—Կալուածատիրական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների զրոյթիւնը Ան-
դրկովկասում.—Ձրի աշխատանքից օգտուողներ.—Մանր տնտեսութիւնների
դիմացկունութիւնը.—Սակաւահողութեան դէմ գործադրուող միջոցներ.—
Տեղական ինքնավարութեան նշանակութիւնը երկրագործ ժողովրդի հա-
մար.—Ճորտերի ազատութեան քառասնամեակի առիթով որոշումներ.—
Մարմնական պատիի վերացման միջնորդութիւններ.—Ճորտերի ազատու-
թիւնը իբրև հիմք վաթսուներկան թուականների վերանորոգութիւնների.—
—Պաշտօնական հաղորդագրութիւններ ուսանողական խառնակութիւնների
մասին:

Եթէ տնտեսական և աւանդա-բնազդական պայմանները
մի տեսակ տարերային անգիտակցութեամբ որոշ ուղղութիւն
են տալիս հասարակական զարգացման—դրան հակառակ՝ մարդ-
կային մտաւորականութիւնը, լուսաւոր միտքը, այն գործօնն է,
որ գիտակցական դեր է կատարում, ջանալով արդարութեան
սկզբունք մտցնել հասարակական կարգերի մէջ: Այնտեղ, ուր
չը կայ մտաւորական կեանք և անհատները մատնուած են լոկ
տնտեսական և աւանդա-բնազդական պայմանների մրցման—
մենք տեսնում ենք մի կենցաղ, ուր գոյութիւն չունին մարդ-
կային արժանապատուութիւն և իրաւունք: Պարզելու համար
մեր ասածը հեռու չը գնանք վայրենիների մօտ, այլ վերցնենք
մեր հարեան Պարսկաստանը կամ Թիւրքիան: Այդ երկրներում
ներգործում են միայն տնտեսական յարաբերութիւնները, կրօ-
նական նախապաշարմունքները, անգիտակցական բնազդումնե-
րըն ու կրքերը և համարեա գոյութիւն չունի մտաւոր կեան-
քով ապրող ինտելիգենտ դասակարգ, չը կան գաղափարական
հոսանքներ, միտքը թմրած է և անշարժ, մի խօսքով՝ տիրում է
կատարելապէս մտաւոր անշարժութիւն ու խաւար: Հասարակա-

կան կեանք գոյութիւն չունի այդ երկրներում, և ամեն մի ուն-
հատ ապրում է իր և իր ընտանիքի համար: Արեւելոս հասկա-
ցողութեամբ շատ բնական է համարւում, որ մէկը ծնուի ստրուկ,
իսկ միւսը՝ բռնակալ, մէկը իրաւագութիւն ու սեփականագութիւն
մի թշուառ կեանք վարէ, իսկ միւսը՝ զեղխութիւն և փար-
թամութիւն վայելելով հանգերձ՝ ունենայ և ոչ մի օրէնք չը
ճանաչելու և աշխատող դասակարգը հարստահարելու արտո-
նութիւն: Այդպիսի երկիրները մի-մի ճահիճներ են, որոնց մէջ
պարագիտ տղրութիւնը ապրում են թշուառ զոհերի արիւնը
ծծելով: Եւ չը կայ փրկութիւն այդ զոհերի համար, մինչև որ
մտաւորականութիւնը չը թափանցի ուժգին մի հոսանքով այդ
երկիրների մէջ...

Այդպիսի մի նեխուած ճահիճ էր և նախապետոսեան
Ռուսաստանը: Պետրոսը ոչնչացրեց այն չինական պատերը, ո-
րոնք բաժանում էին Ռուսաստանը արեւմուտքի մտաւոր ծովի
ալեկոծութիւնից: Մի անգամ կապ հաստատելով Եւրոպայի
լուսաւոր մտաւոր կեանքի հետ, այլ ևս ոչ մի կերպ չէր կարելի
ոչնչացնել մարդկանց մտքերի առնչութիւնը: Վոլտերների և
Ռուսսոների գաղափարների առաջ անդօր էին սահմանադրի
մաքսային կարգերը: Իրանք ռուսաց գահակալներն անգամ են-
թարկւում էին եւրոպական լուսաւոր՝ հոսանքների «փարակման»,
և Եկատերինա II-րդը, ինչպէս և նրա յաջորդները, նոյն իսկ ա-
ւելի լայն ու մարդասէր հայեացքներ էին արտայայտում, քան
իրանց չըջապատող ազնուականութիւնը:

Ֆրանսիայից մուտք գործած ազատ գաղափարների համա-
ձայն՝ ազատութիւնը և հաւասարութիւնը մարդկային բնութեան
անկողոյստելի իրաւունքն են: Ո՞վ ոյժ ունէր արգելել, որ ժողո-
վըրդի մէջ տարածուեն մամուլի և խօսքի միջոցով այդ գաղա-
փարները: Մտաւոր գործօնը արդէն իր դերը կատարել էր, զարկ
տալով ինքնաճանաչութեան, և ճորտերը այլ ևս նախկին համ-
բերութեամբ չէին տանում ազնուականների բռնութիւններն ու
անիրաւութիւնները. ամբողջ յուզւում էր, ժողովրդական խը-
ռովութիւնները աւելի յաճախ էին կրկնւում: Ոչ մի խստու-
թիւն այլ ևս չէր կարող լռեցնել զարթած ինքնաճանաչութեան
արդար պահանջները: Այդ լաւ ըմբռնեց Ալէքսանդր II-րդը,
Ռուսաստանի այդ մեծ վերանորոգիչը: «Գոյութիւն ունեցող
չնչատիրական կարգը,—ասաց նա Մոսկուայի ազնուականնե-
րին դեռ 1856 թուին,—չէ կարող անիոփոխ մնալ: Աւելի
լաւ է ճորտական իրաւունքի վերացումը կատարել վերելից,
քան սպասել, որ այդ իրաւունքը ինքն իրան սկսուի վերացուել
ներքելից»: Եւ չը նայած, որ ազնուականութեան մեծամաս-

նութիւնը՝ դարերի ընթացքում սովորած լինելով ժողովրդի ձրի աշխատանքով ապրել, ընդդիմանում էր այդ վերանորոգութեան՝ այնու ամենայնիւ մտաւորականութիւնը, ալտրուիստական գաղափարը, յաղթող հանդիսացաւ:

Երբէք չի մոռացուի անշուշտ Ալէքսանդր Ա-րդի անհատական մեծ դերը այդ անարիւն յեղափոխութեան մէջ: Յայտնի է, որ նոյն իսկ Պետական Խորհրդում անդամների մեծամասնութեան հակառակ, որոնք աշխատում էին պահպանել ճորտութիւնը, կայսրը ընդունեց փոքրամասնութեան — ազատութեան կողմնակիցների — կողմը, և 1861 թուի փետրուարի 19-ին իր ստորագրութեամբ զրոյմեց իր անփոփոխելի կամքը — ազատել դարևոր ճորտութիւնից մի բաղամամիլիօն աշխատաւոր ժողովուրդ: Այդ հզօր կամքով շղթաները ջախջախուել, ընկել էին, և ցնծում էր ազատ ծփող ուկրաինացի նման ոռոս ժողովուրդը, միլիօնաւոր ձայների միացած հառաչքով օրհնելով իր ազատարար մեծ թագաւորին: Այդ օրից Ռուսաստանի համար սկսւում է մի նոր դարաշրջութիւն և հիմնովին վերանորոգւում է նրա պետական ու հասարակական կեանքը:

Պարզ է, որ եթէ Ալէքսանդր Ա-րդ համակարծիք լինէր մեծամասնութեան հետ, նոյն իսկ մասամբ, և ճորտերին ազատութիւն տար առանց հողաբաժինների, բոլորովին այլ կազմ կը ստանար Ռուսաստանի ներքին կեանքը, և գուցէ մենք ունենայինք ազնուական կալուածատէրեր, նման Իրլանդիայի լէնդլօրդերին, և հողազուրկ մի ժողովուրդ, որ ստիպուած կը լինէր այդ կալուածատէրերից կապալով հող վերցնել ու մշակել: Այդ դէպքում թէև գիւղացու անձը ազատ կը լինէր «ազնուական» պարոնների կամայականութիւնից, բայց իրապէս նրանք դարձեալ ճորտ պէտք է դառնային իրանց նախկին տէրերի ձեռքում, որովհետև իրանց ապրուստը ամբողջապէս կախուած կը լինէր այն կտոր հողից, որ կը բարեհաճէր բարձր կապալով տալ նրան կալուածատէրը: Սակայն ճորտերի ազատարարը չուղեց, որ ազատութիւնը անուանական լինի — նա ազատուած գիւղացուն դարձրեց և մի կտոր հողի լրակատար սեփականատէր:

Սկզբում ազնուականների և գիւղացիների փոխադարձ համաձայնութեան էր թողած հողաբաժինների յետ գնման հարցը, բայց յետոյ պարտադիր դարձրուեց հողաբաժինների յետ գնումը, և կառավարութիւնը յանձն առաւ այդ գործում օգնել գիւղացիներին. նա վճարեց գիւղացիների պարտքը ազնուականներին, և գիւղացիներին գիւրութիւն տուաւ 49 տարուայ ընթացքում կամաց-կամաց լրացնել փոխարէնը գանձարանին:

Գիւղացին այժմ գործ ունէր կառավարութեան հետ և ոչ մասնաւոր անհատներէ, որոնք անձնական շահերից զրդուած կարող էին նեղացնել նրան: Որպէս զի այդ հողաբաժինները յետոյ չանցնեն մասնաւոր անձանց ձեռքը, Ալէքսանդր III-ը օրէնքով (1893 թուին) նոյն իսկ արգելեց գիւղացիների հողաբաժինների վաճառումը գիւղական հասարակութիւնից դուրս անդամներին: Այդպիսով Ռուսաստանի թէ՛ կալուածատիրական, թէ՛ պետական և թէ՛ արքայազնական (УДѢЛЬНЫЯ) հողերի վրայ ապրող գիւղացիները հնարաւորութիւն ստացան մանր սեփականատէր երկրագործների մի դասակարգ կազմել:

Այստեղ չէ կարելի ցաւելով չը նկատել, որ Անդրկովկասում կալուածատիրական հողերի վրայ ապրող գիւղացիները դեռ ևս մնում են տնտեսապէս կախուած «մուլքազար» բէգերից, ազաներից և խաներից: Այդ գիւղացիները բացի արքունական հարկերից պարտաւոր են վրձարել իրանց արիւն-քրտինքով վաստակած հողային բերքերի 30 մասից 4-ը կալուածատէրերին. ուրեմն կալուածատէրերը ստանում են գիւղացիներից 12⁰/0-ից աւելի, որ մի վաշխառուական տոկոս է կազմում: Այդ գրութիւնը հակասում է տիրող ընդհանուր կարգերին, և յոյս կայ, որ միայն ժամանակի խնդիր է նրա վերացումը, ինչպէս ժամանակի հարց էր շնչահարկը, որ վերացուեց այս տարուանից: Եթէ մեր բէգերը ախորժակներ ունեն ձրիաբար վայելել գիւղացու աշխատանքը, պէտք է իմանան, որ մի ժամանակ ճորտութեան ազատութիւնից առաջ պակաս ախորժակներ չունէին և ուստի աղնուականները: Օրէնքը թողնում է մեր կալուածատէր ազնուականների կամքին՝ կամաւոր համաձայնութեամբ ծախել գիւղացիներին նրանց հողաբաժինները, բայց «կամաւորը» անշուշտ այն չէ, ինչ որ պարտադիր պահանջը, ուստի իրանց շահերից բէգերը չեն հրաժարուիլ, մինչև որ օրէնքով ստիպուած չը լինեն այդպէս ունել:

Մենք առիթ ենք ունեցել մի այլ տեղ (սօսել*) մանր գիւղատնտեսութիւնների զիմացկունութեան մասին գոյութեան կռում. սակայն այդ «մանրութիւնը» որոշ չափ ունի, որից նուազագոյնը արդէն անկարող է վարձատրել երկրագործի աշխատանքը: Այդ յօդուածներում ցոյց էր տրուած և սակաւահողութեան չափը մեր երկրում: Եթէ Ռուսաստանում 3—5 դեսեատին շնչաբաժին հողը համարուում է, և իրաւամբ, անբաւարար, լինչ ասել 0,7—0,9 դեսեատին բաժինների մասին, որ ընկնում է, օրինակ, Երևանի և Կարսի կողմերի գիւղացիներին:

*) „Մշակ“, 1900, № № 29, 39.

Անկասկած այդպիսի փշրանքների վրայ ոչ մի տնտեսութիւն չէ կարող արդիւնաւոր լինել:

Սակաւահողութեան առաջն առնելու համար բուն Ռուսաստանում գործադրուում են մի քանի միջոցներ. աւելցող ազգաբնակութիւնը գաղթում է Սիբիրի ընդարձակ վայրերը, այսպէս, Սիբիրի երկաթուղու գծի երկու կողմում իւրաքանչիւր տարի մօտ 200,000 հոգի բնակութեան նոր տեղ է հաստատում: Բացի գաղթականութիւնից, որ թոյլ չէ տալիս մայր գիւղում անհափ բաժան-բաժան անելով մանրացնել հողաբաժինները, նաև Շինական Բանկը գնում է մասնաւոր անձերից հողեր և ձեռնտու պայմաններով, երկարժամանակեայ վարկով, տալիս է գիւղացիներին: Կալուածատէրերը, չունենալով այլ ևս ձեռքի տակ առաջուայ պէս ձրի աշխատողներ, շատ դէպքերում աւելի լաւ են համարում ծախել իրանց հողերը կամ կապալով տալ հարեան գիւղացիներին: Վերջապէս, տեղային ինքնավարութիւնը, ղեմստօն, մի հրաշալի հիմնարկութիւն է, որի գործիչները միշտ կարող են գիտակցօրէն այս կամ այն օգնութիւնը հասցնել գիւղացի երկրագործներին, հրաւիրելով, օրինակ, մասնագէտ ագրօնօմներ, որոնք իրանց խորհուրդներով կարող են միջնորդ լինել ագրօնօմիական գիտութեան և գիւղացիների մէջ: Ղեմստօն կարող է ընտիր սերմացուների շտեմարաններ բանալ, կաղմակերպել գիւղատնտեսական գործիչներ մատակարարելու խնդիրը, փոխատու-խնայողական զանձարաններ հիմնել, օգնել ընկերակցութիւններ կազմակերպելու գործում և այլն:

Այդ մի շարք նպաստաւոր պայմաններից, դժբախտաբար, զուրկ է մեր գիւղացին: Ի հարկէ, ոչ մի մասնաւոր նախաձեռնութիւն չէ կարող ղեմստօնի տեղը բռնել, բայց և այնպէս մեղ թւում է, որ եթէ Կովկասի Կայսերակ. Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը աւելի կենդանի և գործնական հետաքրքրութիւն ցոյց տար դէպի մեր գիւղական կեանքը և մեր իրականութեան աւելի մօտ կանգնէր—կարող էր, յայտնի չափով, կատարել ղեմստօնի դերը. սակայն նա մինչև այժմ աւելի ակադէմիական, տեսական հարցերով է զբաղւում, քան զուտ գործնական, ուստի մեր գիւղացին քիչ օգնութիւն է տեսնում նրանից: Կարելի է ասել՝ չարիքի ովկիանոսը այդ Ընկերութիւնը մինչև այժմ ուզում էր կեցրով ցամաքեցնել...

Ճորտերի ազատութեան քառասնամեայ տարեդարձը մեզ ստիթ տուեց խօսելու և մեր գիւղացիների մասին, և իսկապէս, էլ որ օրում այնքան յարմար է յիշել այն բազմամիլիօն աշխատաւորներին, որոնք երկրագործական մի ահագին պետութեան

ստուար մեծամասնութիւնն են կազմում: Այդ մասսայի մասին նոյն այդ օրը յիշեցին Ռուսաստանի ամեն անկիւններում. քաղաքային և գաւառական ինքնավարութիւններից ամեն մէկը մտածեց մի կերպ յաւերժացնել այդ օրը ժողովրդի առաջադիմութեան նպաստող որ և է ձեռնարկութիւնով: Մոսկուայի քաղաքային խորհրդարանը, օրինակ, մտածում է ըսնալ 12 նոր քաղաքային դպրոցներ, Պետերբուրգի խորհրդարանը սրտեց 50 հազար ռ. յատկացնել ժողովրդական մի ուսումնարանի և գրադարան-ընթերցարանի. մի տեղ ժողովրդական թատրոն են հիմնում, մի այլ տեղ ժողովրդական տուն և այլն. իսկ Սարատովի և Նիժնի-Նովգորոդի խորհրդարանները նորից բարձրացնում են մի հարց, որ բազմիցս յարուցել են թէ առաջադէմ մամուլը, թէ զէմստովօնները և թէ բժշկական ընկերութիւնները, միջնորդելով, որ վերացնուի մարմնական պատիժը, մարդկային պատիւը վերաւորող այդ խայտառակ գործողութիւնը: Եւ իսկապէս՝ ճորտերի ազատութիւնից յետոյ մնացած այդ ժառանգութիւնը մի քստմունքի թիւրիմացութիւն է, ուստի զարմանալի չի լինի տեսնել մի օր իրագործուած և վերոյիշեալ բարի տենչանքները:

Ճորտերի ազատութիւնը, հիմնովին վերանորոգելով Ռուսաստանի կեանքը, անփոփոխ չը թողեց ոչ միայն վարչութեան, դատարանի և տեղական ինքնավարութեան կազմակերպութիւնը, այլ և վաթսուհակաւ թուականներում շատ զգալի կերպով ընդարձակեց մամուլի օրէնքները և դեմօկրատիկական գոյն տուաւ կրթութեան գործին:

Լ. Ս.

ԿԱՌԱՎԱՐՁԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Правительственный Вѣстникъ»-ում տպւում է հետեւեալը. Դեռ անցեալ տարուայ յունիս ամսին մի քանի բարձրագոյն դըպրոցների ուսանողների գաղտնի կազմակերպութիւններ Օդէսայում «համաուսանողական ժողով» էին գումարել, որին մասնակցել էին պատգամաւորներ այդ կազմակերպութիւններից «ամբողջ ռուս ուսանողութեան» գործողութիւնների համար միակերպ ծրագիր մշակելու նպատակով: Նիստերից մէկի ժամանակ ոստիկանութիւնը ձերբակալեց «պատգամաւորներին» և խլեց նրանց ձեռքից մօտները դառնաւ թղթերը: Այդ թղթերը պարունակում էին, ի միջի այլոց, տեղեկութիւններ արգելուած ուսանողական ընկերութիւնների կազմակերպութեան, նրանց քանակական կազմի և նրանց ընտրած նպատակների մասին, և բացի այդ, նրանց ապագայ գործունէութեան ծրագիրները և նախա-

գլիծ, որով առաջարկուած էր միացնել այդ ընկերութիւնները, հիմք դնելով այնպիսի կենտրոնական օրգանի, որի պաշտօնը լինէր որոշ դէպքերում ղեկավարել ուսանողների գործողութիւնները ցանկալի ուղղութեամբ: Այդ ծրագիրների և նախագծի մէջ, բացի յանցաւոր քաղաքական նպատակներից, որոնք մի քանի թղթերի ասելով, պէտք է ծածուկ պահուեն ուսանողների մեծամասնութիւնից այն պատճառով, որ «մասսան վախենում է ամեն տեսակ քաղաքական ձգտումներից», ի միջի այլոց, իբր գործողութեան նպատակ է առաջարկուած ուսանողական կազմակերպութիւնների համար (որոնք, նոյն թղթերի վկայութեամբ, բարձրագոյն դպրոցների ուսանողութեան փոքրամասնութիւնն են միայն ներփակում իրանց մէջ) արտայայտել ամեն տեսակ բողոքներ համալսարանական, հասարակական և քաղաքական կեանքի երևոյթների և ուսանողական շարժումների կազմակերպութեան առիթով: Թէպէտ, ինչպէս ասուած է, համաժողովի մասնակիցները ձերբակալուեցին, բայց ներկայ ուսումնական տարուայ սկզբից բարձրագոյն դպրոցներից շատերում սկսեցին արտայայտուել նրանց որոշած գործողութիւնների ծրագիրը իրագործելու յամառ փորձեր, մասնաւորապէս իբր աղմկալից բողոքներ և խառնակութիւններ այլ և այլ պատրուակներով, որոնցից ոչ մէկը ոչ մի կապ չունէր տրուած դպրոցի հետ: Առանձին սաստկութեամբ արտայայտուեցին այդ փորձերը Կիւմիս. Վլադիմիրի համալսարանում, ուր նրանք ղեկտեմբերի սկզբում վերջացան մի աղմկալից համախմբումով, որ վճռեց դադարեցնել պարապմունքները ձմեռային կիսամեակից յետոյ, եթէ լաւարարութիւն չը տրուի ուսանողների պահանջներին: Յուզմունքը Կիւմի համալսարանի ուսանողների մէջ սկսուեց հոկտեմբեր ամսին: Իբր սկզբնական առիթ այդ յուզմունքին ծառայեցին դասախօսութիւնները մի պրոֆէսորի, որ, փոխարինելով մի ուրիշ, արձակուրդով արտասահման գնացած պրոֆէսորի, ֆակուլտետի որոշմամբ ստանձնել իր նրա առարկայի դասախօսումը: Դժգոհ մնալով դասախօսների այդ ժամանակաւոր փոխարինութեամբ, ուսանողները սկսուեցին յուզուել, խօսք կապել, որ չը յաճախեն իրանց չը ցանկացած դասախօսի լսարանը և համախմբումներ կազմել՝ ուրիշ դասախօս նշանակել տալու նպատակով: Չը նայելով այն միջոցներին, որ գործ էին դնում ուսանողներին խելքի բերելու համար ֆակուլտետի ղեկանը և համալսարանի քարտուղարը, տեսչութիւնը և բէկտօրը՝ յուզմունքը քանի գնում սաստկանում էր և հոկտեմբերի վերջին սկսեց արտայայտուել աղմկալից համախմբումներով և անթոյլատրելի յոյցերով, որոնց արդէն մասնակցում էին նաև ու-

բիշ կուրսերի և նոյն իսկ ուրիշ բաժանմունքների ուսանողներ:

Այդ յուզմունքն ընդհատուեց, գոնէ առերևոյթ, միայն այդ պրօֆէսորի դասախօսութիւնների դադարմամբ. բայց ընդհատումը կարճատև եղաւ: Նոյեմբերի 13-ին նորից տեղի ունեցաւ մի բազմամարդ համախմբումն, մօտ 700 հոգու մասնակցութեամբ, և այս անգամ մի ուրիշ պատրուակով—իրանց ընկերներից մէկին դատելու համար մի տգեղ վարմունքի պատճառով, որ հրապարակ էր հանել տեղական մամուլը: Տեսչի օգնականի ապարդիւն փորձից յետոյ, որ ընդունուեց սուլտցներով և թշնամական աղաղակներով, տեսուչը ինքը գնաց ուսանողների մօտ և բաւական զօրութեամբ թափանցեց փակուած լսարանը, ուր տեղի ունէր համախմբումը, որի մասնակիցները սկզբում թշնամաբար ընդունեցին նրան: Ասելով ուսանողներին, որ նրանց արածը ապօրինի բան է, որ նրանց մեղապարտ ընկերը արդէն արձակուած է համալսարանից և որ համախմբման ժամանակ յիշատակուած՝ տգեղ վարմունքների միւս դէպքերը քննուած են և ենթարկուելու են վարչութեան դատին, տեսուչը սաստիկ յորդորներից յետոյ կարողացաւ համոզել ուսանողներին ցրուել, որ նրանք կատարեցին փոքր ինչ տատանուելուց յետոյ, չը նայելով համախմբման ղեկավարների ջանքին, որոնք բողոքում էին ու դիմադրում, աշխատելով միջանցքում կանգնեցնել հեռացողներին և տանել նրանց միւս լսարանը: Գրգռուելով այդ անաջողութիւնից, վերոյիշեալ ղեկավարները հետեւեալ ուսումնական օրը մի նոր համախմբումն կազմեցին, որին մասնակցում էին մօտաւորապէս նոյն թուով ուսանողներ, բայց որ այնքան յամառ դուրս եկաւ, որ տեսչութեան ջանքերը՝ դադարեցնել իսպառնակութիւնները, ապարդիւն անցան: Լսարանում մօտ երկու ժամ մնալուց յետոյ ուսանողների բազմութիւնը դուրս եկաւ այնտեղից աղմուկով, սուլոցներով և երգերով, շարունակեց մի փոքր ժամանակ անկարգութիւն անել միջանցքում և այն աստիճան մոռացութեան տուեց ամեն բան, որ թոյլ չը տուեց խօսել ընկառօրին, որ եկել էր նրանց յորդորելու: Բաղմութիւնը ցրուեց միայն այն ժամանակ, երբ այդ թոյլ տուեցին ղեկավարները, որոնցից մի քանիսը ցրուելուց առաջ չնորհալալութիւն էին յայտնում այնտեղ գտնուողներին «ներկայ օրուայ յաղթանակի համար»: Համախմբման գլխաւոր ղեկավարները, որոնք բաւական բացարձակ և անպատկառ կերպով էին վարւում, գրի առնուեցին տեսչութեան կողմից և ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի կարգադրութեամբ մատնուեցին վարչու-

թեան դատին: Դրանից յետոյ մի քիչ հանգստութիւն տիրեց, որի միջոցին ուսումնական պարապմունքները ընթանում էին անխափան: Նկատի առնելով ի միջի այլոց այդ հանգստութիւնը, որ արտայայտուեց նրանով, որ 2^{1/2} շաբաթուայ ընթացքում համախմբաբուններ այլ ևս չէին լինում, համալսարանի վարչութիւնը դեկտեմբերի 2-ի նիստում հնարաւոր դատաւ վերին աստիճանի ներդաւիտ վերաբերուել նոյեմբերի 13-ի խառնակութիւնների մասնակիցներին և չորս գլխաւոր մեղաւորներին դատապարտեց կարգեթի 5-ից մինչև 2 օր. միւս մեղաւորների վերաբերմամբ բաւականանալով աւելի մեղմ պատիժներով—յանդիմանութեամբ և մի տարի ժամանակով որոշ արտօնութիւններից զրկելով: Սակայն այդ դատաւճիռը պատրուակ ծառայեց հետագայ շարժումների համար,—կարգեթի դատապարտուած ուսանողներից երկուսը բացէ ի բաց հրաժարուեցին ստորագրել որոշած պատժին, որ տեսուչը նրանց յայտնել էր դեկտեմբերի 4-ին, և տեսչի առանձնասենեակից դուրս գալուն պէս հրաւէր կարգացին ուսանողներին համախմբուելու հետեւալ օրուայ ժամի 12-ին: Որովհետև մեծ լսարանները, ուր սպասելի էր որ կը կայանան համախմբումները, տեսչութեան կարգադրութեամբ փակուած էին դեկտեմբերի 5-ին նշանակուած ժամին, ուստի միջանցքում հաւաքուած ուսանողները փորձ արեցին մտնել ուրիշ երկու լսարանները, որտեղ դասախօսութիւններ էին կարդացուում, որպէս զի այնտեղ կաղմեն համախմբումը: Սակայն միահամուռ դիմադրութեան հանդիպելով պրօֆէսորների և ուսնիչ-դիրնների կողմից, բազմութիւնը մի յարկից անցաւ միւսը և բռնութեամբ ներս խուժեց կողպած լսարաններից մէկը, գրոհ տալով ջարդելով դռան կողպէքը և համախմբուելով գրաւուած լսարանում. այդ միջոցին, միջանցքով անցնելիս, ուսանողներից մէկը խփեց դասախօսութիւնների վերջաւորութիւնը յայտարարող զանգը, ժամանակից 20 րոպէ առաջ, թէև սակայն չը հասաւ իր նպատակին: Դեռ համախմբման սկզբից առաջ ընկաւորը հրաւիրեց իր մօտ այն երկու ուսանողներին, որոնք հրաժարուել էին՝ ենթարկուել իրանց համար որոշուած պատժին, և յիշեցրեց նրանց, որ համալսարանի կանոնադրութեան համաձայն, վարչութեան դատաւճիռն չը հնազանդողները արձակուում են համալսարանից. բայց այդ խօսքերը չը կարողայան հնազանդութեան բերել յամառուողներին: Այն ժամանակ ընկաւորը յայտնեց նրանք, որ նրանց արձակուած են, պահանջեց, որ նրանք յետ տան դասախօսութիւններին յաճախելու համար ստացած տոմսակները, և առաջարկեց նրանց անմիջապէս հեռանալ համալսարանի շէնքից: Լսելով այդ տնօրէնութիւնը,

նրանցից մէկը ուղղակի գնաց համախմբման տեղը, ուր այդ միջոցին արդէն հաւաքուել էին ուսանողները, իսկ միւսը հեռացաւ համալսարանից, բայց շուտով վերադարձաւ չրջապատուած մի խումբ ընկերներով, և նոյնպէս գնաց համախմբման տեղը, ուր ընդունուեց աղմկալից ողջոյններով: Մօտ երկու ժամ լսարանում մնալով և ի միջի այլոց քննութեան ենթարկելով՝ միւս բարձրագոյն դպրոցները պատգամաւորներ ուղարկելու և նոյեմբերի 13-ի խառնակութիւնների պատճառով դատապարտուած «անմեղ տեղը մնասուած» ընկերների պաշտպանութեան հարցերը, համախմբումը, որին մասնակցում էին մօտ 250 հոգի, որոշեց պահանջել, որ փոխեն վարչութեան վճիռը և նորից ընդունեն համալսարան այդ վճիռն չը ստորագրուելու համար արձակուած ուսանողներին, իսկ հակառակ դէպքում գործադուլ անել և շարունակել գործադուլը Ծննդեան տօներինց յետոյ: Այդ որոշումը կայացնելուց յետոյ, նրանք պատգամաւորներ ուղարկեցին խնդրելու թէկտօրին, որ գայ իրանց մօտ լսարանը, բայց նա պատասխանեց ուղարկուածներին, որ ինքը չի գնաց այնպիսի ուսանողների մօտ, որոնք չեն կատարում իր պահանջները: Դրանից յետոյ հաւաքուածները մնացին լսարանում էլի մի կէս ժամ ու յետոյ ցրուեցին, նախապէս վճռելով ճանապարհ գցել արձակուած ընկերներին, որոնք մտադիր էին նոյն օրը հեռանալ Կիեվից: Եւ յիշուի, ուշ երեկոյեան մօտ 300 ուսանողներից բաղկացած մի խումբ, սակաւաթիւ կանանց հետ, հաւաքուեց երկաթուղու կայարանում՝ արձակուածների ճանապարհ ընկնելու ժամին և ճանապարհ ղնելիս ցոյցեր արեց նրանց պատուին՝ ի միջի այլոց զանազան երգեր երգելով: Ծանապարհ գցողների հետ մնաք բարև անելիս, արձակուածներից մէկը հրաւէր կարգաց ուսանողներին՝ չընդհատել համախմբումները և տոկուն կերպով առաջ տանել գործը մինչև վերջին հնարաւորութիւնը:

Սկսուած շարժումը չը սահմանափակուեց այդ ցոյցով: Դեկտեմբերի 7-ին, ցերեկուայ ժամի 12-ի մօտ, նոյն լսարանում կայացաւ մի բազմամարդ համախմբումն, որի քննութեան առարկան էր, առաջուան պէս, վարչութեան վճիռը փոխել տալու և արձակուած ուսանողներին նորից ընդունել տալու հարցը: Նախընթաց համախմբման պէս՝ այդ համախմբումն էլ աչքի էր ընկնում սաստիկ սանձարձակութեամբ: Մօտ 2¹/₂ ժամ տևող աղմկալից խօսակցութիւններից յետոյ, նորից պատգամաւորներ ուղարկեցին թէկտօրի մօտ՝ հրաւիրելով զալ համախմբման ևւ լսել նրա որոշումը: Մերժելով այդ բանը, թէկտօրը աշխատեց բացատրել պատգամաւորներին, թէ սրբան անհիմն են համա-

խմբման պահանջները. բայց իզուր: Ի պատասխան նրա ասածին՝ պատգամաւորները յայտնեցին, որ ուսանողները չեն ցրուի, մինչև թէկտօրը չը գնայ նրանց մօտ, եթէ նոյն իսկ պէտք լինի ամբողջ օր ու գիշեր մնալ համալսարանում: Մինչ տեղի էր ունենում նկարագրուած համախուժմբը, դասախօսութիւնները միւս լսարաններում ընթանում էին սովորական կարգով: Դասախօսութիւնների վերջանալուց յետոյ տեսչութիւնը տնօրինեց փակել համալսարանի բոլոր մուտքերը, այն պայմանով, որ ցանկացողներին աղատութիւն տրուէր գուրս գալ շէնքից, բայց առանց թոյլ տալու նորից վերադառնալ այնտեղ: Ուստի երբ յետոյ հեռացած ուսանողների մի խումբ, բաղկացած մօտ 15 հոգուց, նորից վերադարձաւ, զանազան միջոցներ բերելով հետը՝ նրան թոյլ չը տրուեց ներս մտնել. բայց այդ միջոցին մէկը նշան տուեց և համալսարանում մնացածները մուտքերից մէկի դուռը ջարդեցին և ներս թողեցին ուտելիզէն ու մօմեր բերող ընկերներին: Այդ դռան մօտ պահապաններ դնելով, ուսանողները այնուհետեւ արդէն կարող էին աղատօրէն ստանալ ուտելիզէններ: Մութն ընկնելուց յետոյ նրանք վառեցին լսարանում մօմերը, սկսեցին աղմուկ անել, երգեր երգել: Հետզհետէ սաստկացող սանձարձակութիւնը այն աստիճանի հասաւ, որ այլ իսանհնար էր տեսչութեան և առհասարակ համալսարանական իշխանութեան համար որ և է կերպով ներգործել տաքացած բազմութեան վրայ: Շուտով ուսանողները ջարդեցին դրացի սենեակի դուռը ու այդպիսով տեղաւորուեցին երկու լսարաններում. յետոյ սկսեցին կոտրել արտաքին պատուհանների ապակիները և այնուհետեւ քսանական հոգուց բաղկացած խմբեր ուղարկել հանդերձարանը վերարկուները բերելու, ցրտից պատըսպարուելու և, թերեւ, գիշերելու պատրաստութիւն տեսնելու համար: Լսարաններից հնչում էին ջարդուող ապակիների զրնգոցն ու անկարգութիւններ անող բազմութեան աղաղակները: Որովհետեւ աղմուկը շարունակ սաստկանում էր, կատարուող դէպքերի մասին զեկուցում ուղարկուեց գէներալ-նահանգապետին, որ բացասական պատասխան ստանալով համալսարանական վարչութիւնից այն հարցին, թէ արդեօք կարճ է նա իսկոյն և եթէ դադարեցնել խառնակութիւնները, անմիջապէս կարգադրեց զօրք ուղարկել համալսարան և փոխ-նահանգապետին ու նահանգական ժանդարմային վարչութեան գլխաւորին յանձնարարեց գրի անցկացնել համախմբման բոլոր մասնակիցների անունները և տները ուղարկել նրանց. իսկ այն ուսանողներին, որոնք չեն կամենայ հնազանդուել այդ պահանջին, ձերբակալել: Ժամի 7^{1/2}-ի մօտերքը զինուորները բռնեցին համալսարանական

չինութեան ելքերը և չրջապատեցին այն լսարանը, որ գրաւել էին ուսանողները, որոնք թշնամաբար և յանդգնաբար ընդունեցին լսարանը մտնող իշխանաւոր անձերին, բայց յետոյ, տեսնելով նրանց ուղեկցող զինուորներին, սկսեցին աւելի զուսպ ու քաղաքավարի պահել իրանց: Այնուամենայնիւ երբ առաջարկուեց, որ անունները հեշտութեամբ գրի անցնելու համար՝ զանազան ֆակուլտետների ուսանողները ջոկ-ջոկ խմբուեն, նրանք պատասխանեցին, որ յօժարակամ դուրս չեն գալ լսարանից, մինչև որ նրանց մօտ չը գայ բէկտօրը լսելու համախմբման որոշումը, որից յետոյ նրանք կը կատարեն իրանց ուղղուած պահանջը: Բռնի ոյժի գործադրութիւնից խուսափելու համար, փոխ-նահանգապետը և ժանդարմային վարչութեան գլխաւորը հեռացան լսարանից, գնացին բէկտօրի մօտ և խընդրեցին նրան գնալ ուսանողների մօտ, որոնք մինչև այդ ժամանակ արդէն մի փոքր հանգստացել էին: Երբ բէկտօրը մտաւ լսարան, ուսանողներից մէկը դիմելով նրան՝ մի ճառ ասաց, որի մէջ յայտնեց համախմբման հետեւալ որոշումները. 1) համախմբումը պահանջոււմ է, որ կարգեքի պատիժը գործ չը գրուի Կիեվի համալսարանում, 2) պահանջոււմ է, որ արձակուած երկու ուսանողները նորից ընդունուեն համալսարան, և 3) եթէ այդ պահանջները չը կատարուեն, համախմբումը որոշել է յունուարին ընդհանուր օրստուկի՝ կազմել: Բէկտօրը, պատասխանելով այդ ճառին, նորից բացատրեց ուսանողների պահանջների անհիմն լինելը, որից յետոյ համախմբման անունից խօսող ուսանողը յայտնեց, որ ինքը բաւարարութիւն ստացաւ. այնուհետև համախմբման մասնակիցների անունները յաջորդաբար գրի առնուեցին խումբ առ խումբ, իւրաքանչիւր խումբը 30 հոգուց բաղկացած, և նոյն կարգով արձակուեցին իրանց տնւորը: Բոլոր գրի առնուածների թիւը 396 էր, որոնցից մէկը ուրիշ համալսարանի ուսանող էր, երկուսը ազատ լսողներ էին և մէկը արդէն համալսարանաւարտ: Այդպիսով, ինչպէս երևում է վերը գրուածից, Կիեվի համալսարանում ներկայ ուսումնական տարուայ առաջին կիսամեակի ընթացքում տեղի ունեցած առանձին-առանձին համախմբումների մէջ մասնակցել են 250-ից մինչև 700 ուսանող, որ համեմատած այդ համալսարանում սովորողների ընդհանուր թուի հետ, որ 2,700-ից աւելի է, չնչին փոքրամասնութիւն է կազմում, որ սակայն յամառաբար խանգարում է մնացած ուսանողների պարապմունքների կանոնաւոր ընթացքին: Դրան պէտք է աւելացնել և այն, որ տեսչութեան գիտողութիւններին նայելով, համախմբումների գլխաւոր և ե-

ռանդուն մասը կազմում են մի և նոյն անձնաւորութիւնները, ինչ առիթով էլ և ուր որ էլ տեղի ունենայ համախմբումը:

Նկատի առնելով այդ բոլորը, ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդը գեկտեմբերի 8-ին հեռագրով առաջարկեց Կիւնի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուին, գեկտեմբերի 7-ի համախմբման մասնակիցների վերաբերմամբ գործադրել 1899 թուի յուլիսի 29-ին Բարձրագոյն հաստատուած ժամանակաւոր կանոնները՝ բարձրագոյն դպրոցներից խմբովին խառնակութիւններ անելու համար արձակուող ուսանողներին զինուորական ծառայութեան ենթարկելու մասին: Այդ օրէնքի հիման վրայ՝ ժողովրդական լուսաւորութեան, զինուորական, ներքին գործերի և արդարադատութեան միջնորդութիւնների ներկայացուցիչներից կազմուած յատուկ խորհրդակցութիւնը 15 նիստ նուիրեց այդ գործի քննութեան, սկսած գեկտեմբերի 11-ից մինչև 31-ը, հարց ու փորձի ենթարկեց գեկտեմբերի 7-ի խառնակութիւնների այն բոլոր մասնակիցներին, որոնք, կոչ ստանալով, ներկայացան խորհրդի նիստերին, ուշադրութեան առաւ չը ներկայացողների դրաւոր ցուցումները, և քննելով մասնակիցներից իւրաքանչիւրի վարմունքը ու դրա հետ միասին գործի պարզուած հանգամանքները, ձայների մեծամասնութեամբ որոշեց. ս. Վլադիմիրի համալսարանի այն բոլոր ուսանողներին, որոնք մասնակցել են գեկտեմբերի 7-ի համախմբման, ճանաչել մեղաւոր և ենթակայ արձակման համալսարանից ու զինուորագրութեան՝ զանազան ժամանակամիջոցներով. — երկու ուսանողների երկը-երկը տարով, հինգ ուսանողների՝ երկ-երկու տարով և բոլոր մնացածներին, մէջները հաշուելով ուրիշ համալսարանի մի ուսանողի, թուով 385 հոգի, մի տարով, և այս վճիռը ներկայացնել ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդին: Քննելով յատուկ խորհրդակցութեան ներկայացրած արձանագրութիւնները և որոշումը՝ դրանց կցած վաւերացրած թերթի հետ, գեկտեմբերի 1899 թ. յունիսի 29-ի ժամանակաւոր կանոնների 6-րդ յօդուածով, ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդը կայացրեց հետևեալ վերջնական վճիռը. 1) յատուկ խորհրդակցութեան որոշումը առաջին կարգի երկու ուսանողների և երկրորդ կարգի հինգ ուսանողների մասին հաստատել. 2) առանձին խորհրդակցութեան որոշումը երրորդ կարգի 176 ուսանողների մասին, որոնք եռանդուն մասնակցութիւն են ունեցել գեկտեմբերի 7-ի անկարգութիւնների մէջ կամ, բացի այս վերջին անկարգութիւնների մէջ ունեցած մասնակցութիւնից, նկատուած են և առաջ եղած անկարգութիւնների մէջ, հաստատել. 3) իսկ յատուկ խորհրդակցութեան որոշումը նոյն երրորդ կարգին

պատկանող 209 ուսանողների մասին, որոնք միայն ներկայ են եղել դեկտեմբերի 7-ի համախմբման և չեն նկատուած նախկին անկարգութիւնների մէջ, փոխել, ենթարկելով այդ ուսանողներին յանգիմանութեան և արձանագրելով այդ մասին տուգանքների օրագրութեան մէջ, զրկելով բոլոր արտօնութիւններից համալսարանական կուրսի ընթացքում և նախազգուշացնելով նրանց, որ եթէ նորից մասնակցելու լինեն անկարգութիւնների մէջ՝ նրանց այժմեան մեղաւորութիւնը կը համարուի նրանց մեղքը ծանրացնող հանգամանք»:

Նոյն պաշտօնական թերթում մարտի 6-ին տպուած է. «Ի նկատի ունենալով կայսրութեան զանազան քաղաքներում վերջին ժամանակներս տեղի ունեցած փողոցային անկարգութիւնների մանրամասնութիւնների մասին տարածուած սուտ լուրերը, ներքին գործերի մինիստրը անհրաժեշտ է համարում յայտնել ի դիտութիւն ընդհանուրի հետեւեալ փաստերը, որոնք կան նրա մօտ տեղական իշխանութիւնների զեկուցումների հիման վրայ: Փետրուարի 19-ին Պետերբուրգում, պատարագից և ընդհանուր մաղթանքից յետոյ Կազանսկի տաճարում, տաճարում գտնուած ուսանող երիտասարդութեան մի մասը, որին միացան տաճարի դաւթում կանգնած անձինք, խմբուեց Կազանսկայա հրապարակի վրայ՝ տաճարի և սկիւէրի միջև, սիւնաշարքի թևի մօտ, և խմբի մէջ գտնուող մի քանի անձինք աշխատում էին ճառեր արտասանել: Ոստիկանութեան պահանջին՝ ցրուել, խմբուածները մերժողական պատասխան տուեցին և խմբի մէջ լսուեց այս կոչը. «Պարոններ, բոլորս սեղմուած խմբով դէպի աջ, Նէվսկի պրօսպէկտով»: Հետեւելով այդ կոչին, խումբը երգեր երգելով դիմեց դէպի Նէվսկի պրօսպէտը, գրաւելով փողոցի մի մասը և ամբողջ մայրը: Անմիջապէս կանչուած ոստիկանական զօրաբաժնի միջոցով այդ խումբը մղուեց դէպի Պետերբուրգի քաղաքային խորհրդարանի բազը, և ոչ մէկը այդ խմբից ոչ մի խեղում (увѣще) չը ստացաւ: Խորհրդարանի բակում խմբի մասնակիցները ցուցակագրուեցին, թուով 244 մարդ, որոնցից մայրաքաղաքի զանազան բարձրագոյն դպրոցների ուսանողներ էին 71, զանազան իգական կուրսերի ունկնդիրներ՝ 128, ուրիշ կանայք՝ 20 և 25 հոգի կողմնակի անձեր: Ցուցակագրուածներն ապա իրանց տներն արձակուեցին: Յիշեալ անկարգութեան մասնակիցների մասին քննութիւն է սկսուած, որին պատշաճաւոր ընթացք է տրուած»:

«Նոյն թուին Խարկով քաղաքում, տաճարում և համալսարանական եկեղեցում ժամասացութիւնը աւարտելուց յետոյ, երբ աղօթողները դուրս էին գալիս տաճարից, նրանցից ան-

ջատուեցին համալսարանի, տեխնոլոգիական և անասնաբուժական ինստիտուտների 100 ուսանող և խմբովին դիմեցին դէպի համասարանի շինութիւնը երգեր երգելով: Եւ որովհետեւ նրանք հրաժարուեցին ենթարկուել ոստիկանութեան պահանջին ու ցրուել, այդ անձանց շրջապատեցին կանչուած հարիւր կազակներ և մտցրին նրանց ոստիկանական վարչութեան շէնքը: Հետըդհետէ կազմուեց մի համախմբումն ուսանող երիտասարդութիւնից, որ պահանջում էր բաց թողնել բռնութիւններին: Ի նկատի ունենալով, որ ամբոխը, որին միացան և շատ հետաքրքիրներ, հրաժարուեց ցրուելուց, ուստի այդ անկարգութիւնը դորժելու զրգոզ անձինք նոյնպէս ձերբակալուեցին: Երեկոյեան ուսանող երիտասարդութիւնից բաղկացած խումբը, որի հետ կրկին միացաւ հետաքրքրուողների մի նշանաւոր թիւ, աշխատում էր ցոյց անել «ЮЖНЫЙ Край» լրագրի իրմբադրատան շինութեան մօտ, ուր դիմեց երգեցողութեամբ, ճիւղերով և շուոցներով, բայց իր ժամանակին շրջապատուեց պահանջուած զօրքերով և տարուեց ոստիկանապետի վարչութիւնը ցուցակագրուելու համար: Այդ վերջին խմբի հետանալուց յետոյ, փողոցում մնացածների հետ նորից միացաւ զանազան կոչման տէր մարդկանց ամբոխը, որ դրամատիկական թատրոնի մօտ աղաղում էր, աղմուկներ է անում և երգեր էր երգում: Կանչուած զօրքերը յետ մղեցին ամբոխը դէպի հարեան փողոցները և ապա ցրեցին նրան: Թէև նահանգապետին ութ յայտարարութիւններ մատուցուեցին ստացած այլանդակումների եւ հարուածների մասին, բայց ստուգելուց և բժշկական քննութիւնից յետոյ հաստատուեց միայն մէկը: Վերեւ նկարագրած անկարգութիւնների մասնակիցների մասին եւ քննութիւն է սկսուած, այնպէս որ 136 ձերբակալուածներից 24 մարդ կալանաւորուած են, իսկ մնացածներն արձակուած են:

«Փետրուարի 22-ին և փետրուարի 23-ին Մոսկուայում, ցերեկուայ 12 ժամին, հին համալսարանի շինութեան մօտ ըսկսեցին հաւաքուել նախ համալսարանի ուսանողները, զանազան իգական կուրսերի ունկնդիրները և ուրիշ կանայք: Չը նայելով ոստիկանութեան պահանջին ցրուել, ամբոխը գնալով աճում էր և ցերեկուայ մօտ մէկ ժամին, յետ մղելով ծառաներին դրսի դռներից, ներս խուփեց համալսարանի դրսի բազը ապա, կոսրելով դռները, թուով մօտ երեք հարիւր մարդ, ներս խուփեց ախտի դահլիճը, ուր բացեց համաժողովի նիստը, հրաւիրելով այդ ժողովին այն ընկերներին, որոնք կանգնած էին փողոցում և բազում. նոյնպէս մօտ 300-ից աւել մարդ, մի և նոյն ժամանակ գումարուածները գրգռում էին հասարակութիւնը, գցելով

նրանց մէջ զսնազան կոչնաթղթեր: Թէ ոստիկանութեան յոր-
 դորները փողոցում և թէ տեսչութեան յորդորները ակտի դա-
 լիճում չը կարողացան ստիպել հաւաքուածներին ցրուելու և
 վերջ տալու անկարգութիւններին, այդ պատճառով էլ համա-
 խմբումը փողոցից և համալսարանի բազից չըջապատուեց ոս-
 տիկանական խմբով և տարուեց մերձակայ մանէժը: Համախմ-
 բումի մասնակիցները, երբ նրանք դուրս եկան համալսարանի
 բազը, նոյն կարգով տարուեցին նոյն մանէժը, և ապա բոլորը
 ցուցակագրուեցին, թուով 630 մարդ, որոնցից 517 զանազան
 բարձրագոյն դպրոցների ուսանողներ էին, 12 օտար անձինք և
 101 կանայք: Բոլոր բռնուածները շարունակում էին աղմուկներ
 հանել և յանգուզն պահել իրանց, չը հնազանդուելով ոստիկա-
 նութեան ոչ մի պահանջին: Երեկոյեան մօտ՝ կանանց ստաջար-
 կուեց հեռանալ մանէժից և ցրուել իրանց տները, որից օգուտ
 քաղեցին 93 կանայք, իսկ մնացած 8 կանայք ցանկացան մնալ
 գիշերելու մանէժում ուրիշ բռնուածների հետ միասին: Փետ-
 րուարի 24-ին առաւօտուան, բռնուածների թուից 53 հոգի բանտ
 ուղարկուեցին պահապանների ուղեկցութեամբ, փետրուարի
 24-ի գիշերը մէժէվօյ ինստիտուտի 21 ուսանողներ յանձնուե-
 ցին ուսումնարանական իշխանութեանը, իսկ մնացած 463 հոգին
 խումբ-խումբ ուղարկուեցին փոխադրական բանտը: Փետրուարի
 24-ին, գլխաւորապէս ուսանող երիտասարդութիւնից բաղկա-
 ցած ամբոխը, որի թիւը երբեմնակի հասնում էր 700 հոգու,
 փորձում էր յարաբերութիւն հաստատել մանէժում գիշերով ձեռ-
 բակալուածների հետ, բանակցելով նրանց հետ այդ շինութեան
 մի քանի պատուհաններում իրանց ձեռքով ջարդած ապակիների
 միջով: Ոստիկանութիւնը, իրան օգնական ունենալով հարիւր կա-
 զակներ, բաղմիցս մաքրում էր այդ տեղը խմբուածներից: Բայց
 երեկոյեան մօտ 5 ժամին, կամաց-կամաց հաւաքուող խումբը,
 մօտաւորապէս 300 մարդ, սկսեց առաջ ընթանալ Նիկիտսկայա
 փողոցով և Տվէրսկօյ բուլվարով երգերով և աղաղակներով, իսկ
 այնտեղից գէպի Տվէրսկայա փողոցը, ուր, Բրիւսովսկի հնդ փողոցի
 մօտ, յետ մղուեց գէպի կողքի փողոցները և ցրուեց: Մօտ մէկ
 ժամին, փետրուարի 24-ի գիշերը, աւելի քան 100 ուսանողներից
 և կանանցից բաղկացած ամբոխը, որին չէին թոյլ տուել անցնել
 Տվէրսկայա փողոցով, անցաւ երգելով Պետրովկա փողոցով և յետ
 մղուեց պօլիցիայից Պետրովսկի քաղաքապետան մօտ: Կիրակի,
 փետրուարի 25-ին, զանազան դասակարգերին պատկանող
 մարդկանցից բաղկացած ամբոխը, ղեկավար ունենալով բարձ-
 րագոյն դպրոցների ուսանողներին և բարձրագոյն իգական
 կուսակցի ուսանողներին, օրուայ ընթացքում անկարգու-

թիւններ էր անում քաղաքի կենտրոնական մասերում՝ փորձելով մտնել Տվէրսկայա փողոցը. այդ փորձերին արգելք եղան ոստիկանները և երկու հարիւր կազակներ։ Երեկոյեան մօտ, երբ անգուսպ համախմբումը սկսեց ջարդել փողոցի լապտերներին ապակիները Բօլշայա Նիկիտսկայա փողոցի և Ստրաստնոյ բուլվարի վրայ, այն ժամանակ անկարգութիւններին կատարելապէս վերջ դնելու նպատակով և ի նկատի ունենալով զիշերային ժամանակը, ոստիկանութեանը օգնելու համար կանչուեցին երկու էսկադրօն զօրք և սկսուեց անկարգութիւններ անողներին ձերբակալումը։ 400 հոգուց բաղկացած մի խումբ չըջապատուեց և տարուեց մանէժ, իսկ միւս խումբը, որ անկարգութիւններ էր անում Սրէտննսկի քաղաքադռների մօտ, Վօրօբիէվի տունը տարուեց։ Մանէժում և Վօրօբիէվի տանը բռնուածներին քննելուց յետոյ, ոստիկանութիւնը ձերբակալեց 16 ուսանող, երկու նախկին ուսանող և մի բժիշկ, իբրև խառնակութիւնների ղեկավարների. իսկ միւսներին, անունները գրելուց յետոյ, բաց թողեցին տները. իսկ ընդամենը, վերոյիշեալներին էլ մէջը հաչուած, այդ օրուայ ընթացքում՝ ոստիկանութեանը անհնազանդութիւն ցոյց տալու և խառնակութիւնները ղեկավարելու համար ձերբակալուած են 34 հոգի, որոնց թւում համալսարանի և ուրիշ բարձրագոյն դպրոցների ուսանողներից 21, կանանց զանազան կուրսերի ուսանողներին 9 և կողմնակի անձերից 4։—Փետրուարի 26-ին, ցերեկուայ ժամը մօտ երկուսին, Օխօտնօրեադսկայա հրապարակում ժողովուեց մի ամբոխ, բաղկացած մօտ 150 հոգի ուսանողներից, կանանցից և կողմնակի անձերից. ոստիկանութիւնը բաժան-բաժան արեց այդ ամբոխը և նրա մի մասը, 85 հոգուց բաղկացած, յետ-յետ մղելով, մտցրեց մանէժը, ուր և գրի անցրեց բոլորի անունները։ Այդ 85 հոգուց 31-ը ուսանող դուրս եկան, որոնցից երկուսը, իբրև ամենից չատ մեղաւորներ, ձերբակալուեցին։ Նոյն օրը ոստիկանական բաժանմունքներում կալանաւորուեցին քաղաքի զանազան մասերում փողոցային խառնակութիւններ անելու պատճառով 25 հոգի, որոնց թւում 15 ուսանող. այդ բռնուածներից պահեցին կալանաւորուած երկու տղամարդ և մի կին։—Կիրակի, մարտի 4-ին, ցերեկուայ ժամի 2-ին, Տվերսկոյ բուլուարում ոստիկանութիւնը չըջապատեց և հարեան տան բակը մտցրեց 70 հոգուց բաղկացած մի ցուցարար ամբոխ, որի մեծամասնութիւնը կազմում էին տեխնիկական դպրոցի ուսանողները։ Երբ ոստիկանութիւնը ձերբակալում էր այդ խումբը, ժողովուեց կանանց մի խումբ, որ աշխատում էր հետաքրքիր անցորդների համակրութիւնը գրաւել, դատապարտելով ոստի-

կանութեան վարժուհիք։ այդ կանայք, թուով 9 հոգի, նոյնպէս ձերբակալուեցին։ Այնուհետեւ խառնակութիւններին մասնակցողներին, թուով 67 հոգի, անունները գրեցին և նրանցից ձերբակալեցին—տեխնիկական դպրոցի 11 ուսանող, Մոսկուայի համալսարանի 1 ուսանող և երեք կանանց։ Այդ օրերի ընթացքում Մոսկուայում տեղի ունեցած խառնակութիւնների ժամանակ յանցաւորներին բռնելիս ու ձերբակալելիս ոչ մի ընդհարումն և կռիւ չէ եղել ամբոխի և ոստիկանութեան ու նրան օգնութեան կանչուած զինուորական ոյժերի մէջ։ Բոլոր յանցաւորների վերաբերմամբ քննութիւն են կատարում համապատասխան ուսումնարանական վարչութիւնները և կառավարչական իշխանութիւնները։

«Մարտի 4-ին, Ս.-Պետերբուրգում, առաւօտեան ժամի 11-ին մօտ, սկսեցին կազանակի մայր տաճարին մօտենալ զանազան դասակարգերից բաղկացած խմբեր, որոնք տեղաւորուեցին տաճարի մէջ, նրա շուրջը և հրապարակումս ժամի 12-ին մօտերը այդ ամբոխին միացան մայրաքաղաքի բարձրագոյն դպրոցների բաղմութիւ ուսանողներ և ուսանողուհիներ, այնպէս որ 3,000 հոգուց բաղկացած մի ամբոխ բռնեց ամբողջապէս տաճարի բակը, գաւթիները և կողքի պարտէզն ու փողոցանցքերը։ Ոստիկանութիւնը պահանջում էր ներկայ եղողներից, որ ցրուեն, բայց նրանց մեծամասնութիւնը ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում այդ պահանջների վրայ։ Այնուհետեւ լսուեցին բացականչութիւններ և աղմուկ ու աղաղակներ բարձրացան, ուստի ոստիկաններից և կազակներից բաղկացած մեծ խումբ կանչուեց, որ և բոլորովին անջատեց հրապարակում համախումբուածներին նրանց շրջապատող և մեծ մասամբ Նեվսկիյ Պրօսպեկտում կանգնած հասարակութիւնից։ Երբ ոստիկանների և կազակների մեծ խումբը մօտեցաւ, շրջապատուած ամբոխը սկսեց յետ-յետ գնալ դէպի տաճարի դուռը և զանազան առարկաներ նետել դէպի զօրքը և ոստիկանութիւնը։ Մի քանի ուսանողներ այդ ժամանակ փորձ արեցին բաց անել իրանց մօտ եղած և զանազան մակագրութիւններ կրող կարմիր և սպիտակ դրօշակները, որ իսկոյն նրանց ձեռքից խլեցին։ Մայր եկեղեցու աջ կողմից ամբոխի մի մասը կռիւ սկսեց ոստիկանների և կազակների զօրաբաժնի հետ, գործելով ձեռնափայտերով, եկեղեցու գաւթի գործերի վրայից վերցրած երկաթեայ ձողերով, նետելով մի և նոյն ժամանակ կրկնակօշիկներ, սառած ձիւնի գունդեր և քարեր։ Այս ժամանակ ամբոխի միջից նետուած երկաթեայ անկոթ մուրճով վիրաւորուեց Նորին Մեծութեան

կազմակերպելու լեյք-գլարդիայի գնդի 2-րդ հարիւրեակի հրամանատար Նսաուլ Իսէեվ. հարուածը այնքան սաստիկ էր, որ յիշուած օֆիցէրը արիւնաթաթախ ստիպուած էր դուրս գալ զօրքերի շարքից: Այս տեսակով՝ նրան չըջապատող կազմակերպիչան ձիերից և շարժուեցին դէպի հաւաքուածների կենտրոնը, որտեղ՝ նրանց և հաւաքուածների մէջ տեղի ունեցաւ կռիւ: Այդ ժամանակ վայրագութիւն գործողների մի մասը մղուեց դէպի հրապարակը, չըջապատուեց ոստիկաններով և ուղարկուեց բանտ, իսկ միւս մասը մտաւ եկեղեցի, որտեղ մի քանիսը չը հանեցին զլիսարկները և սկսեցին ծխել: Եկեղեցու դռնապանի նկատողութեանը՝ այդ անկարգութեանը վերջ տալու մասին՝ ուսանողներից մէկը հարուած հասցրեց նրա երեսին: Չը նայելով եկեղեցու մէջ անկարգութիւններին և աղաղակին, ժամասացութիւնը շարունակուեց մինչև վերջը: Աղօթողների մեծ մասը շտապեց հեռանալ եկեղեցուց կողմնակի դռներով: Սկզբնականները փակելուց յետոյ աւագ քահանան բարձրացաւ ամբիոն՝ անկարգութիւններ անողներին խրատելու համար. բայց անաջող, և երբ նա առաջարկեց դուրս գնալ եկեղեցուց, ուսանողներից մէկը, որ կանգնած էր աւագ քահանայի ետեւ, բռնեց նրա փարաջի թևից և խորհուրդ տուեց, որ, անհաճոյ դէպքերից խոյս տալու համար, ինքը հեռանայ եկեղեցուց: Ապա ամբիոնը յետ քաշուեց դէպի տաճարի յետին սրտը՝ խորհրդակցելու համար հետագայ գործողութեան եղանակի մասին: Մեծամասնութիւնը վճռեց մէկ-մէկ դուրս չը գալ եկեղեցուց և ոչնչացնել իրանց մօտ գտնուած ամեն բան, ինչ որ կասկածելի էր: Այդ միջոցին մտաւ ոստիկանութիւնը և համոզեց մնացած ամբիոնին, որ բաղկացած էր մօտ 300 հոգուց, հեռանալ եկեղեցուց և գնալ Կազանեան քաղաքամասի ոստիկանատունը: Եկեղեցու առաջի հրապարակը մաքրուեց անկարգութիւն անողներից մինչև կէս օրուայ ժամի 1-ը, որից յետոյ ոստիկանութիւնը և կազմակերպը ստիպուած էին մի քանի ժամուայ ընթացքում ցրուել Նեվսկի պրօսպեկտում, Սադովայա փողոցի և Պօլիցէյսկի կամուրջի միջև, դժբախտաբար, մեծ քանակութեամբ հաւաքուած հետաքրքրուողներին, որոնք վերին աստիճանի դժուարացնում էին ոստիկանութեան գործողութիւնները: Մարտի 4-ին ընդամենը ձերբակալուած են 760 մարդ, որոնցից 339-ը մայրաքաղաքի բարձրագոյն դպրոցների ուսանողներ են, 377-ը՝ կանայք, առաւելապէս կանանց զանազան կուրսերի ուսանողներ և 44-ը՝ կողմնակի անձինք: Ամբիոնի հետ տեղի ունեցած կռուի մէջ վիրավորուած է վերոյիշեալ ևսաուլ Իսէեվը և ծանր

հարուած է հասցրած պրիստաւ փոխ-գնդապետ Վիլչեփսկուն։
Հարուածներ և վէրքեր ստացան նաև 20 ոստիկանական ղին-
ուորներ և 4 կազակներ, բայց նրանց վէրքերը ծանր չէին, թէև
բժշկական օգնութիւն հասցնել նրանց հարկաւոր էր։ Զերբա-
կալուածներից վիրաւորուած են 18 տղամարդ և 14 կին։ Ան-
կարգութիւններ առաջացնող յանցաւորների մասին կատարուեմ
է քննութիւն»։

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

I

ԱՆԲԵՐՐԻՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻ ԳԱԻԱՌՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Հացի բզեզը և հօտենտօտեան մլուկը Ախալքալաքի զաշտերում 1899 և 1900 թ.—Մասնագէտ անձանաւորութիւնների այցելութիւնը.—15 հազար ռուբլու փոխատութիւնը.—Հարկերի կանոնաւոր վճարումը.—Միջատներից վնասուած գիւղացիների դրութիւնը այս ձմեռ.—Գլխաւոր կօմիտէտի հոգացութիւնը.—Հասարակական աշխատանք.—Գլխաւոր կօմիտէտի երկու անդամների այցելութիւնը և նրանց ուսումնասիրութիւնը.—Սռաջին աստիճանի վնասուած 23 գիւղերը, ստորաբաժանուած երեք կարգի՝ կարօտութեան աստիճանի համաձայն.—Երեք հազար ռուբլու նպաստը.—Տեղական կօմիտէտը և կազմակերպուած օգնութեան սկիզբը.—Քաղցածների բեգիւտը.—Սռաջին իննը գիւղերում.—Սռաջին անգամ ալիւրի բաժանում.—Երեք հազար ռուբլի՝ կտաւատի և գետնախձորի սերմացուի համար:

Ինչպէս յայտնի է «Մուրճի» ընթերցողներին, Ախալքալաքի գաւառը ենթարկուեց ոչ միայն երկրաշարժի աւերմունքներին, այլ և վնասակար միջատների, այն է՝ հացի բզեզի և հօտենտօտեան կամ մաւրեան մլուկի արշաւանքին, որից հազարաւոր գիւղացիներ ընկան մեծ կարօտութեան մէջ, և տասնեակ գիւղերի բարօրութիւնը երկար տարիներով քայքայուեց:

Այդ միջատները առաջին անգամ մեր գաւառում երևացին 1899 թուի գարնանը և մեծ վնասներ տուին գլխաւորապէս 13 գիւղերի արտերին, մանաւանդ հացի բզեզը: Դրանց մասին առաջին անգամ այստեղ իմացուեց և տեղական մի երկու ինտելիգենտ անձնաւորութիւնների միջոցով յայտնուեց մամուլին և իշխանութեանը այն ժամանակ միայն, երբ միջատները մեծ քանակութեամբ տարածուել էին և սպառնական դիրք էին բռնել: Ոչ ոք մինչև հիմա էլ չը գիտէ դրանց այստեղ երևալու կամ գոյանալու պատճառը և անցեալ պատմութիւնը, չը նայած որ մենք այստեղ մասնագէտներ ունենք, գիւղատնտեսական հիմնարկութիւն ունենք: Գիւղացիները ենթադրում են, թէ

Ռուսաստանից բերել տուած քաղաքային դպրոցի փորձնական դաշտում կամ պ. Լ. Ղուկասեանի ցուցադաշտերում ցանած սերմացուի հետ են եկել այդ բզէզների ձուերը. բայց մենք անհիմն ենք համարում այդ ենթադրութիւնը:

Ոչինչ չը գիտենք այդ միջատների դէմ կռուելու մասին և դրսից ոչ մի խորհուրդ կամ օգնութիւն չը ստացանք. բացի մի քանի հակասական և ոչ-դրական խորհուրդներից: Այդ պատճառով անգոր ժողովուրդը մեծ անհանգստութեամբ և անորոշ զգացմունքներով էր սպասում երկրորդ տարուան: Դեկտեմբերի 19-ի սոսկալի երկրաշարժը պակասը լրացրեց: Գլուխը կորցրած աղգաբնակութիւնը թէ միջատներին, որոնց մասին առաջ ոչինչ չէր լսել, և թէ երկրաշարժը Աստուծու պատիժ էր համարում: Երկրաշարժի տպաւորութիւնը դեռ թարմ էր, և զիւղային դեռ չէր փոփոխել նրա ծանր հարուածներից, երբ 1900 թուի գարնան բայտեկուն պէս միջատները, գլխաւորապէս հօտենտօտեան մլուկը, համարեա գաւառի կէսը բռնելով՝ սկսեցին իրանց աւերածութիւնները:—Եթէ միայն 1899 թ. հացի բզէզը լինէր, մեր դաշտերը 1900 թուի գարնանը պէտք է ազատ մնային նրանց սերունդի աւերածութիւններից, որովհետեւ 1899 թ. ամառը նրանք ձու ածելուց յետոյ՝ ոչնչացել էին, իսկ ձուերից դուրս եկած թրթուռները մօտ երկու տարի (22 ամիս) պէտք է մնային գետնում ու միայն այս 1901 թ. գարնանը՝ պատենաւոր, ապա բզէզ դառնային: Ահա ինչո՞ւ Հարաւային Ռուսաստանում հացի բզէզի աւերածութիւնները տարումէջ են տեղի ունեցել, օրինակ, 1874, 1876, 1878 և 1880 թուականներին: Բայց ցաւալին այն է, որ մեր դաշտերում անցեալ 1900 թուի գարնանը և ամառը աւերածութիւններ արին, ինչպէս և 1899 թուին և հօտենտօտեան մլուկը, և՛ բզէզը, որ անկասկած 1899 թուի բզէզի սերունդը չէ, այլ նոր բզէզ է: Այդ է պատճառը, որ այստեղ վնասը անհամեմատ աւելի մեծ է, քան ուրիշ այնպիսի տեղերում, ուր, դիցուք, երևացել է կամ միայն բզէզ, կամ մլուկ: Բացի այդ արհաւիրքներից՝ ամառուայ ընթացքում մեծ վնաս պատճառեցին, գլխաւորապէս միջատների չրջանից դուրս արտերին, ժանգը և եղեամբ:

Չէր կարելի, ի հարկէ, լուրջ ուշադրութիւն չը դարձնել այս մեծ աղէտի վրայ: Գիւղացիների դրութեան հետ ծանօթանալու համար՝ ամառուայ ընթացքում ամենից առաջ մեր գաւառը այցելեց «Մշակի» խմբագիր պ. Ա. Քալանթարը. ապա երկրագործութեան և պետական կալուածների մինիստրութեան կողմից լիազօրի կողմից՝ ագրօնօմ պ. Ա. Սահակեանը, որ այցելելով միջատներից վնասուած բոլոր 45 գիւղերը, վերածեց

Նրանց երեք կարգի, ամենից շատ վնասուած գիւղերի թիւը հաշուելով 23: Հէնց այդ ժամանակ էլ ընդհանուր վնասների չափը որոշուեց մօտ 400 հազար ռուբլի: Աշխան սկզբին պ. Սահակեանը երկրորդ անգամ այցելեց մեր գաւառը՝ նահանգապետի կողմից նշանակած պաշտօնեայ Բարանովսկու հետ: Այդ այցելութեան հետեանքը այն եղաւ, որ իշխանութիւնը վճռեց—գաւառի գիւղատնտեսական դրամալիսից 15 հազար ռուբլի փոխարինաբար բաժանել ամենից շատ վնասուած գիւղերին, որ սերմացու առնեն և աշխան ցանքս անեն, որովհետև հաւանական են թաղրութիւն կայ, թէ միջատները քիչ են վնասում աշխանացան արտերին:

Բայց նեղուած գիւղացին այդ ժամանակ չէր էլ մտածում աշխանացանի մասին. ստացած փողի մի մասով նա վճարեց իրանից պահանջող պետական, դեմսկի և դպրոցական հարկը, իսկ միւս մասով մի քանի շաբաթուայ համար հացահատիկ առաւ: Պէտք է նկատած, որ նոյն իսկ այսպիսի նեղ հանգամանքներում մեր գաւառի գիւղական ազգաբնակչութեան վրայ պետական, դեմսկի և դպրոցական հարկից ոչ մի կոպէկ ապառիկ չը կայ, որի համար նրանց յայտնուել է նահանգապետի շնորհակալութիւնը: Շատերին այդ բանը տարօրինակ է թւում. ասում են թէ հէնց միայն դա կարիքի բացակայութեան ապացոյց է, որովհետև, նրանց ասելով, նոյնանման գէպքերում ներքին նահանգներում չեն կարողանում հարկը ժողովել, նոյն իսկ անկարգութիւններ են լինում: Բայց զարմանալու ոչինչ չը կայ. դա այստեղի գիւղացու յատկութիւնն է. նա պատրաստ է շապիկը ծախելու, միայն թէ պետական հարկը իր ժամանակին վճարէ: Այդ է պատճառը, որ ամբողջ Թիֆլիսի նահանգից միայն Ախալքալաքի և մասամբ Ախալցխայի գաւառն է, որ երբեք հարկի ապառիկներ չեն ունենում:

Հին հացահատիկ չունենալով՝ գիւղացիները հէնց ամառուայ վերջին կամ աշխան սկզբին հացի մեծ կարիք էին զգում, բայց յոյս ունենալով արտաքին օգնութեան վրայ՝ չէին վճռում իրանց ունեցած-չունեցած անասնեղէնը չնչին գներով ծախելու: Նրանք թէ մինչև 15 հազար ռուբլու բաժանելը և թէ այդ գումարից ստացած չնչին բաժինները վերջանալուց յետոյ՝ մի առժամանակ զիմում էին քաղաք՝ տեղական իշխանութեան և նպաստ էին խնդրում շարունակ:

Հէնց այդ ժամանակ և թէ յետոյ աղքատ գիւղացիների մէջ եղան խելագարութեան, իսկ ոմանք ինքնասպանութեան յուսահատական միջոցների էին զիմում: Սակայն ոչ մի տեղից նպաստ չը ստանալով՝ յոյսերը կտրեցին և շատերը սկսե-

յին պանդխտել, գլխաւորապէս, Թիֆլիս, Բաթում և Բազու. շատ անճար գիւղացիներ ցրուեցին չրջակայ գաւառների գիւղերը և ծառայ մտան, կամ ուղղակի սկսեցին մուրալ: Այստեղացի 15 ծառայ կայ միայն Կարսի շրջանի Մազրա գիւղում, որի բնակիչները մօտ 15 տարի սրանից առաջ դաղթել են այստեղի նախկին Չիֆլիկ ամենաաղքատ և կորած գիւղից և այդ նոր հողաշատ տեղը հարստացել են: Ունեցողներն էլ սկսեցին չնչին գներով ծախել սկզբից ոչխարը, ապա գիւղացու բարօրութեան հիմքը կաղմող եղները, կովերը: Գիւղացին պակաս օգնութիւն չը ստացաւ և այս տարուայ առատ խոտի վաճառումից: Բայց ցաւելով պէտք է ասեմ, որ այս բոլոր միջոցները վերջանալուց յետոյ՝ Վաչկան և Չանգուրայ գիւղում եղան աղքատ գիւղացիներ, որոնք, իրանց գոյութիւնը պահպանելու համար՝ սկսեցին աների ծածկը քանդել ու գերանները ծախել...

Կարծես բաւական չէին բնութեան անողոք հարուածները. ասպարէզ եկան և հողատէրերը իրանց պահանջներով: Նրանցից մէկը, Ղըրիքեսալով, վաչխանցիներից չորս հազար ուրբուլց աւելի էր պահանջում, բայց գիւղացիների հետ «հաշտութիւն» կայացնելով, բաւականացել է 1700 ուրբլիով, այն պայմանով միայն, որ այդ գումարը խեղճ վաչիացիները վճարեն մինչև մարտի 23-ը... Սարսափելի ուլտիմատում: Այսպիսով խեղճ վաչխանցիները պէտք է տուգանք վճարեն բնութեան փոխարէն. բայց ինչպէս պէտք է նրանք անցնեն միջատների և կալուածատէրերի նման Սկիլլայի և Քարիբդայի միջով... Սակայն գտնուեցին կալուածատէրեր (Յարութիւնեան և Բաբուրցեան), որոնք իրանց հասնելիք գումարի մի մասը բաշխեցին գիւղացիներին կամ պահանջը յետաձգեցին:

Ահա այսպէս անմխիթար է գիւղացիների ներկայ գրութիւնը:

Ապագան էլ շատ անորոշ է: Երկար մտածելուց յետոյ՝ վճռել են փորձի համար շատից-քիչ ցանքս անել, եթէ միայն սերմացու ճարուի: Չէ որ հացի բզէզը և, մանաւանդ, հօտենտօտեան մլուկը իրանց պարագիտը ունեն, մի միջատ, որ բոյն դնելով նրանց մարմնի մէջ՝ արագութեամբ ոչնչացնում է նրանց: Գոնէ ուրիշ տեղերում հօտենտօտեան մլուկը ոչնչացուել է պարագիտի չնորհիւ՝ երրորդ, չորրորդ տարում: Գուցէ այստեղ էլ, առանց արհեստական միջոցների, բնականաբար ոչնչանան նրանք, և մեր գիւղացին կրկին իր վաստակի տէրը դառնայ: Սակայն շատերը մտադիր են ընտանիքներով մարաբայութեան դնալ գաւառի չրջակայ սար գիւղերը և չրջակայ գաւառները:

Մարաբա գիւղացին առհասարակ կալուածատիրոջ կամ միւս գիւղացու սերմացուով, եղներով և գործիքներով մշակում է նրա հողը և բերքից՝ սերմը դուրս դալուց յետոյ, ստանում է մի երրորդ կամ կէս մասը: Բացի դրանից՝ մարաբան իր ընտանիքով պարտական է կատարելու հողատիրոջ և միւս տնական գործերը: Շատերը մտադիր են գնալ Կարսի վերև յիշած Մագրա գիւղը, որի բնակիչները, այստեղի ներկայումս աւերակ Ձիֆլիկ գիւղում եղած ժամանակ, հող չունենալու պատճառով, այստեղի գիւղացիների ողորմութեամբ էին ապրում:

Գիւղացիների այս ողբալի դրութեան մասին շարունակ հաղորդւում էր մամուլին և նահանգական իշխանութեանը, որ և լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց այս ճգնաժամի վրայ: Երկրաշարժից վնասուած գիւղացիներին օգնող գլխաւոր կոմիտէ-տը իր հոգացողութեան տակ առաւ և՛ միջատներից վնասուած գիւղացիներին և ամենից առաջ մտածեց հասարակական աշխատանքի մասին: Կարծում էին, թէ կարելի կը լինի Ախալքալաքի և Ալէքսանդրօպօլի ճանապարհի՝ մեր գաւառում գտնուող մասը խճուղել և բոլոր աշխատութիւնները յանձնել միջատներից վնասուած գիւղացիներին, բայց այդ ճանապարհի շինութիւնը ոչ մի կերպ չէր կարելի այս տարի սկսել: Գլխաւոր կոմիտէտը վճռեց երկրաշարժից վնասուած գիւղերում շինուելիք նոր տների համար հարկաւոր գերանների կտրելը Չուբարէթի անտառում և այնտեղից մինչև երկրաշարժից վնասուած գիւղերը բերելը յանձնել միջոցներից վնասուած գիւղացիներին: Բացի դրանից՝ գլխաւոր կոմիտէտը պայմանաւորուել է նոր տների շինութիւնը յանձն առած կատալաուրի հետ, որ շինութիւնների համար հարկաւոր բանուորները վերցնէ միջատներից վնասուած գիւղացիներից: Սակայն հազիւ թէ մեր գիւղացին օգտուի այդ կապալառուից:

Այստեղ կարելի էր երկու տեսակ հասարակական օգտաւէտ և նպատակադրմար աշխատանք ստեղծել: Առաջինը՝ կարելի էր մեր գաւառի գիւղատնտեսական մօտ 300 հազար ուրլի դրամադլիսի գէթ մի մասը, զիցուք մի հարիւր հազար ուրլի, դործադրել գոնէ մի երկու գլխաւոր ջրանցքներ անց կացնելու՝ ոռոգման կարօտ, բայց ջրառատ մեր գաւառում: Այդ բանը կարող էին անել և դրամատէրերը՝ իրանց դրամը յետ ստանալու պայմանով: Բայց ոչ նախաձեռնող կայ, ոչ էլ կարող ձեռք երկրորդը՝ կարելի էր մեր քաղաքը ջուր բերելու կամ փողոցները սալադատակելու դործը սկսել: Բայց մեր քաղաքային վարչութեան ներկայ կազմը հնարաւորութիւն չի տալիս նոյն իսկ մտածել այդ բաների մասին:

Բացի վերև գրածից՝ գլխավոր կօմիտետը հարկաւոր համարեց մօտիկուց և անմիջապէս ծանօթանալ վնասուած գիւղացիներին տնտեսական դրութեան և իսկական կարիքի չափերին հետ: Այդ նպատակով մեր քաղաքը և գաւառը այցելեցին և փետրուարի 18—19-ն ուսումնասիրութիւններ կատարեցին գլխավոր կօմիտետի անդամներ՝ «Մշակի» խմբագիր պ. Ալ. Քալանթար և յայտնի կովկասագէտ Ե. Գ. Վէյդենբաում: Նրանք քաղաքում տեղեկութիւններ ժողովեցին գաւառական և գիւղական բժիշկներից, թէ քաղցածութիւնից առաջ չէն եղել արդեօք հիւանդութիւններ, տնտեսաբոյժից՝ մաւցու կենդանիներ արտահանելու մասին, մտավաճառներից և ալիւրավաճառներից՝ թէ որ գիւղից են գլխավորապէս անասուններ վաճառում և ալիւր գնում:

Ապա կօմիտետի այդ երկու անդամները տեղական գաւառապետի հետ այցելեցին Չանդուրա, Վաչիան և Դելիսկա գիւղերը՝ տեղն ու տեղը ուսումնասիրելու նրանց վիճակը: Բոլոր վերև գրածները և թէ առաջ լրագրների հաղորդածները մի առ մի հաստատուում են: Ամեն գիւղում մի քանի տասնեակ տներ կան, որոնք ոչինչ չունեն ուտելու և վերջերս քաղցում են բաւի իսկական մօրով: Բարեբախտաբար հիւանդութիւններ և սովի ուրիշ նշաններ զեռ չեն երևայել, գլխավորապէս այն պատճառով, որ չրջակայ գաւառներում, նոյն իսկ մեր գաւառի մի քանի գիւղերում այս տարի հացը առատ է և առհասարակ համեմատաբար աւելի էժան է՝ քան 1899—1900 գիւղատնտեսական տարւում: Բացի գրանից, ինչպէս ասացինք, շատերը պանդխտեցին, շատերը անամենեղէն ծախեցին, անասուն չունեցողները խոտ ծախեցին և այլն: Շրջակայ գիւղերից ամեն օր աղքատ գիւղացիները ամենաէժան գներով թխած հաց էին առնում տեղական զօրանոցներից: Ահա այդ մի քանի հանդամանքների պատճառով մինչև հիմա սովի առաջն առնուել է:

Բայց հիմա գիւղացու վերջին ուժերը սպառուել են, և եթէ հասարակութիւնը օգնութեան չը հասնէ, կարող է իսկական սով առաջանալ: Որովհետև միջոց չունենալու պատճառով չի կարելի բոլոր մնասուած գիւղացիներին օգնել և նրանց հարկեր հաղարների հասնող կորուստը վերադարձնել, և որովհետև այդ միջատները կարող են այս ամառ կրկին ասպարէզ գալ, ուստի եկան հետևեալ եզրակացութիւնների. գիւղացիներին խորհուրդ տալ, որ այս գարնան քիչ ցանեն, այն էլ գլխավորապէս կտաւատ և գետնախնձոր, որ այնքան էլ ենթակայ չեն միջատների աւերմունքներին (կտաւատը միշտ լաւ դին է ունենում): Բացի գրանից՝ այս տարի օգնել միայն առաջին կարգի 23 գիւ-

զերին՝ թէ սերմացու և թէ ալիւր բաժանելով կարօտներին, որ դրանով դժբախտութիւնների առաջն առնուի: Այդ գիւղերն էլ կարօտութեան տեսակէտից բաժանուեցին երեք կարգի, որոնցից առաջին օգնութիւնը պէտք է հասցնուի առայժմ միայն առաջին կարգի վնասուած գիւղերի քաղցած ընտանիքներին: Ահա այդ 23 գիւղերի անունները, որոնք կարօտութեան աստիճանի համեմատ բաժանուած են երեք կարգի.

Առաջին կարգի գիւղեր՝

1. Վաշիան,
2. Օրճա,
3. Դեղիսկա,
4. Կորիւ,
5. Գիւմիւրդա,
6. Չանդուրա,
7. Մահաղիա,
8. Գիւղա և
9. Մուրճախէթ:

Երկրորդ կարգի՝

1. Ղուլալիս,
2. Մեծ-Խօսպիս,
3. Փոքր-Խօսպիս,
4. Պրտնա,
5. Չունչիտ,
6. Աինիա,
7. Գուգաշէն և
8. Գոթիւիտ:

Երրորդ կարգի՝

1. Արագովա,
2. Զիզրաշէն,
3. Տրկնա,
4. Ալջուա,
5. Խանդօ և
6. Զաք:

Առաջին կարգի գիւղերի քաղցածներին կերակրելու և սերմացու (կտաւատ և գետնախնձոր) տալու համար, առնուազը, հարկաւոր կը լինի մօտ 25 հազար ռուբլի:

Ե. Գ. Վէյդենբաում այստեղից հեռագրեց զլիսաւոր կօմիտէտի նախագահ Թիֆլիսի պ. Նահանգապետին, որ անհրաժեշտ է շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել առաջին կարգի գիւղերի քաղցածներին: Նահանգապետը այդ նպատակով հեռագրով փոխադրեց 3000 ռուբլի, որ ալիւր առնուի և բաժանուի կարօտներին:

Այդ պատճառով փետրուարի 20-ին այստեղ կայացաւ անբերրիութիւնից վնասուած գիւղացիներին օգնող նորակազմ կօմիտէտի առաջին նիստը, որ որոշեց—կօմիտէտի անդամներից ուղարկել վնասուած գիւղերը, որ քաղցած որբերի, այրիների, աշխատելու անընդունակ ծեփերի կամ հաշմանդամների ցուցակ կազմուի, որ հաւաքած տեղեկութիւնները համաձայն՝ բաժա-

նուր ալիւրը: Ապա կ'ամիտէտի անդամների մէջ ստորագրութիւն բացուեց, որ և պիտի շարունակուի քաղաքում: Միւս օրը, փետրուար 21-ն, կ'ամիտէտի կողմից յատուկ անձնաւորութիւններ գնացին առաջին կարգի վնասուած իննը գիւղերը:—Երկրորդ նիստում քննուեցին գիւղերից բերած ցուցակները մանրամասն տեղեկութիւններով: Երեսաց, որ իննը գիւղերից ամենից շատ կարօտ են և նեղութիւն են քաշում Վաչիան, Օրճան, Դելիսկան, Կորխը և Գիւմլուրգան: Չանդուրա դիւղը, թէև ամենից շատ է վնասուել, բայց քաղցող ընտանիքներ համեմատաբար քիչ ունի, որովհետև քաղաքին մօտ է, և շատերը աշխատում են քաղաքում: Աւելի նուաղ կարօտութեան մէջ են Մաճաղիան և, մանաւանդ, Քիլզան ու Մուրճախէթում:—Երրորդ նիստում վերջնականապէս որոշուեց ներկայումս քաղցողների թիւը հետեւալ կերպով. Վաչիանից—56 տուն, 328 հոգի, Օրճայից—55 տ., 266 հ., Դելիսկայից—31 տ., 231 հ., Կորխից—49 տ., 187 հ., Գիւմլուրգայից—25 տ., 136 հ., Չանդուրայից—17 տ., 92 հ., Մաճաղիայից—14 տ., 67 հ., Քիլզայից—9 տ., 50 հ. և Մուրճախէթից—3 տ., 12 հ., ընդամենը 259 տ. և 1369 հոգի: Նոյնպէս որոշուեց, իբրև մի ամսուայ ապահովութիւն, մարդազլուխ ամեն մի հոգուն տալ 30 ֆունտ ալիւր կամ բոլոր 1369 հոգուն՝ մօտ 1027 պուղ, որից 650 պուղը այստեղ դնուեց, մի վագօն ալիւր էլ հեռագրով պատուիրուեց: Հիմա ցուցակագրուած կարօտ գիւղացիները քսակներով գալիս են քաղաք և իրանց ընծին ալիւրը ստանում: Մոռացայ ասել որ այստեղի կ'ամիտէտը որոշեց բաժանել առայժմ միայն հազար ուրբլու ալիւր: Մնացած երկու հազարը պահուում է մօտիկ ապաղայի համար, երբ պահանջը աւելի մեծ է:

Ապա այստեղի կ'ամիտէտը հեռագիր ստացաւ Թիֆլիսի պ. Նահանգապետից, թէ գլխաւոր կ'ամիտէտը որոշել է գիւղացիների համար ձեռք բերել, իբրև սերմացու 100 սօմար կտաւատ (սօմարը 18 պուղ է) և 1500 պուղ գետնախնձոր, որ փոխարինարար պէտք է բաժանուի կարօտ գիւղացիներին այն պայմանով, որ ստացած բերքից վերադարձնեն տուած սերմացուն: Կտաւատը և գետնախնձորը պէտք է առնուեն մինչև փետրուարի 24-ը զոյովութիւն ունեցած գներով, որի համար փոխադրուած է 3000 ուրբլի: Այստեղի կ'ամիտէտը մտադիր է կտաւատի մի մասը այստեղ առնել, իսկ մնացածը՝ Ալէքսանդրապօլի գաւառից բերել տալ: Գետնախնձորը կ'առնուի կամ դուխօբօրներից, կամ Ախալցխայի գաւառի Դամալա գիւղից:

ՍԱԼԼԻԻՄԵԱՆ

Ախալքալաֆ

II

ԱՂԲԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱԳԻՈՒՄ

Յայտնի է, որ 1899 թուի վերջերից մեր երկու բարեգործական ընկերութիւնները—Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը և Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը վերակազմուեցան նոր սկզբունքների վրայ, որոնք նշանակուած են կառավարութեան հաստատած նոր կանոնադրութիւնների մէջ: Այդ նոր կանոններով յիշեալ երկու ընկերութիւնները այլ ևս առաջուայ նման չը պիտի ծախսեն իրանց միջոցների մեծ մասը կրթական գործի մամար, այսինքն ուսումնարաններին և ուսում առնողներին նիւթական օժանդակութիւն հասցնելու համար: Այժմ ընկերութիւնների առջև դրուած է միայն չքաւոր հայերին օգնելու հնարաւորութիւնը, այն էլ միայն այն չքաւոր հայերին, որոնք ապրում են այն քաղաքներում, ուր բացուած են ընկերութիւնները, այսինքն Թիֆլիսում և Բագուում:

Գործունէութեան շրջանը և նպատակները այժմ սահմանափակ են: Բայց դա զեռ չէ նշանակում, թէ երկու բարեգործական հաստատութիւնների գործը շատ թեթեւայրած է: Ընդհակառակն, եթէ առաջներում Բագուի Մարդասիրական Ընկերութիւնը միանգամից կազմում էր ուսումնարանների և ուսում առնողների ցուցակը, որոշում էր իւրաքանչիւրին յատկացնելի նպաստը (նկատենք՝ մեծ մասամբ շատ աննշան քանակութեամբ),—այժմ այլ ևս չէ կարելի բաւականանալ բարեգործութեան այդ հեշտ ձեռք: Այժմ ընկերութիւնների առջև կանգնած է ժողովրդական կարիքը Կովկասեան երկու մեծ քաղաքներում—Թիֆլիսում և Բագուում: Մեծ, շատ մեծ է այդ կարիքը, և նրան կարելիին չափ վերացնելու համար ընկերութիւնները ունեն շատ միջոցներ. նրանք կարող են բաց անել ձրի և էփանդզին ձաշարաններ, հիւանդանոցներ, աշխատանքի սններ: Անկասկած, այժմ աւելի շատ դործ և եւանդ է պահանջւում ընկերութիւններից՝ այդքան մեծ գործեր կատարելու համար:

Ո՞րքան կարողանում են մեր ընկերութիւնները իրանց նոր դիրքի համապատասխան գործունէութիւն ցոյց տալ:

Վերցնենք Բագուն: Արդիւնաբերական և աւետարական այդ խոշոր կենտրոնը դէպի իրան է քաշւում մեծ քանակութեամբ մարդիկ, որոնք, անապահով դրութեան մէջ գտնուելով, որոնում են գործ և աշխատանք: Յայտնի է որ ազգատութիւնը ոչ մի տեղ այնքան սարսափելի կերպաբանք չէ ընդունում, ինչպէս

այդ մեծ քաղաքում, ուր ամենափարթամ, չրացուցիչ հարստութեան, անմիտ զեղխութեան հետ միասին ապրում է և մի աջալիսի մերկութիւն, որից տեսնողի մազերը բիզ-բիզ են կանգնում: Այդպիսի մի տեղ Մարգասիրական Ընկերութիւնը ահանգիւն գործ ունի կատարելու: Եւ մենք չենք կարող բաւարար համարել նրա այն գործունէութիւնը, որի քննութեամբ էր զբաղուած անդամների ընդհանուր ժողովը մի քանի օր առաջ: Նախ և առաջ չենք կարող ցաւ չը յայտնել, որ ընկերութեան վարչութիւնը չէ ուղարկել իր տեղեկագիրը խմբագրութիւններին, որպէս զի կարելի լինի աւելի լրակատար պատկեր ներկայացնել: Ուստի մենք հարկադրուած ենք՝ բաւականանալ այն տեղեկութիւններով, որոնք նրեային լրագիրների մէջ, գլխաւորապէս «Մշակում»:

Մենք չը գիտենք թէ ընկերութիւնը մի տարուայ ընթացքում քանի անդամներ և նրան մուտք է ունեցել: Անդամների թիւը, ինչպէս երևում է, 300-ից աւել չէ, հետեւաբար մուտքի մէջ միայն 1500—1800 ռուբլի է մտնում այն անձինքներից, որոնք կամենում են միջոց տալ ընկերութեան՝ գործը առաջ տանելու: Դա մի շատ չնչին միջոց է, եթէ նկատի ունենանք Բազուին, այնտեղ հաւաքուած հայերի բաղմութիւնը և նիւթական կարողութիւնը: Այնպէս որ ընկերութիւնը ստիպուած է, ինչպէս և առաջ, գործ տեսնել իր մայր գումարի տոկոսներով: Բարեբախտաբար, այդ մայր գումարը բաւական խոշոր է և ընկերութիւնը, միայն այդ հանգամանքի չնորհիւ, այնքան աղքատ չէ, որ չը կարողանայ փոքր ի շատէ՝ ուշադրութեան արժանի գործ կատարել: Եւ այսպէս, կը նշանակենք նախ և առաջ այն հանգամանքը, որ Բազուի հայերը չատ էլ շարտաճանաչ չեն ընկերութեան վերաբերմամբ: Պէտք է աւելացնենք, որ մենք ներկայ տեսութեան մէջ նկատի չենք առնում ընկերութեան գրադարանը, թէ և չենք կարող անցողակի չը նկատել, որ այդ հիմնարկութիւնը պահպանելու համար նախահաշուով նշանակուած է 5000 ռուբլի, բայց արդեօք այդքան էլ մուտք ստացւում է նրանից, թէ ընկերութիւնից է նպաստներ պահանջում: մի բան, որ չը պէտք է լինէր, ի նկատի ունենալով թէ գրադարանի հարստութիւնը և թէ Բազուի պէս մեծ քաղաքը:

Անցնելով ընկերութեան միւս գործերին, մենք նախ և առաջ պիտի արձանագրենք այն միանգամայն համակրելի հիմնարկութիւնը, որպիսին է ձրի ճաշարանը: Նա բացուած է 1900 թ. ապրիլի 20-ից և 8 ամսուայ ու 10 օրուայ մէջ տուել է 31520 թափն ճաշ: Չէ կարելի չը ցանկալ, որ այդ հիմնարկութիւնը օրէցօր աւելի մեծանայ և աւելի մեծ գործունէու-

թիւն ցոյց տայ: Ընկերութիւնը ծրագրել է և աշխատանքի տուն, որի համար յատկացրել է 4000 ռուբլի: Դա էլ խելացի օգնութեան մի միջոց է Բագուի աղքատների համար:

Թէ որքան մեծ է ընկերութեան նպաստներին կարօտ անձանց թիւը, երեւում է նրանից, որ 1900 թ. ընթացքում վարչութիւնը ստացել է 1158 խնդրագիր՝ նպաստներ տալու համար: Այդ մեծ պահանջի դիմաց վարչութիւնը հարկադրուած է եղել խոստովանել իր անկարողութիւնը իր դրամական միջոցների պակասութեան պատճառով: Ահա այստեղ է, որ մենք պիտի անբաւարար համարենք վարչութեան գործունէութիւնը: Պակասում են միջոցներ՝ բոլոր թշուառների խնդիրքներին բաւարարութիւն տալու համար, բայց չը պիտի պակասէին. Բագուի հայ հասարակութիւնը պիտի հասկանայ այն սարսափելի դրութիւնը, որին ակնատես է լինում վարչութիւնը հարկւրաւոր գէպքերում: Ահա այդ իրողութեան մի պատասիկը, որ գտնում ենք պ. Դաւթեանի յօդուածներից մէկում.

«Քաղաքի յետ ընկած մասերում, զանազան Ռ-ներ անուանուած խուղերում, մէկ-մէկու վրայ թափվում են բնակւում են ընտանիքներ, ամեն մի Ռ-ում մի քանի ընտանիք, յաճախ բոլորովին օտար, անծանօթ ընտանիքներ: Այդ Ռ-ներում գուք տեսնում էք և՛ ծեր, և՛ երիտասարդ, և՛ պառաւ երկուտակած սկեսուր, և առողջ-մատաղահաս հարս, ամուրի, ձեռքից կամ ոտքից զրկուած երիտասարդ, 15—16 տարեկան ծաղկափթիթ օրիորդներ, պատանիներ, ծծկեր երեխաներ և նոյն իսկ երկուքի ենթակայ դարձած, երեսները ծածկած, անկիւններում կուչ եկած կանայք: Դրանք, բազմիցս այդ խաղալիքները, մերկ յատակի վրայ թափվում, քնում են միասին, առանց սեղաշորի... Կեղտն ու գարշահոտութիւնը լրացնում են ամեն ինչ: Աւելացրէք դրանց վրայ և հիւանդներ, մի կտոր թաղիքի տակ կծկուած զառամեալներ, որոնք հազիւ հազ զլուխ վեր քաշած՝ օգնութիւն են հայցում, արտասուաթոր աչքերով աղաչում-պաղատում են աղատել «այս դժոխքից», ճանապարհ դիցել, որպէս զի կարողանան յանկարծ ժամանակ գտնէ «պաղ», «յատակ» ջուր խմել... Ի՞նչ սիրտ կարող է չը մղկտալ, որպիսի գութ կարող է չը շարժուել լսելով այդպիսի խօսքեր»:

Բայց և այնպէս, մղկտացող սրտեր, շարժուող գութ շատ չը կան Բագուում: Ապացոյց—300 անդամները...

Ո՛չ: Մեր բարեգործական ընկերութիւնները այժմ այնպէս չը պիտի լինեն, ինչպէս եղել են: Այժմ նրանք մոլորուած են ժողովրդական կարիքների և ցաւերի մէջ և ունեն գործունէութեան շատ լայն ասպարէզ, հետևաբար և մեծ պատասխանա-

աւուրթիւն են վերցրած իրանց վրայ: Հարկաւոր են աւելի մեծ նիւթական միջոցներ: Իսկ այդ կողմից ընկերութիւնների ապահովութիւնը մենք չենք կարող որոնել միայն անշարժ դրամագլուխների տոկոսների մէջ, այլ այն կենդանի և աշխոյժ համակրութեան մէջ, որ հասարակութիւնը ցոյց կը տայ նրանց վերաբերմամբ: Անդամների թիւն է այդ համակրութեան չափը: Եւ որովհետեւ Մարդասիրական Ընկերութեան անդամները այնքան քիչ են, ուստի կարող ենք ասել, որ Բագուի հայ հասարակութիւնը դեռ մեռած ու անդգայ է այն սարսափելի իրականութեան դիմաց, որի մի փոքրիկ նմուշը բերինք վերևում...

Ա.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ջարդաղման հիմնական օրէնքը.—Վարենիների համախմբում է քաղաքակիրթ հասարակութիւն.—Համախմբում ազգայնական սկզբունքով.—Երկու տեսակ նացիօնալիստներ.—Դրանց յարաբերութիւնը.—Համամարդկային համերաշխութիւն հաւասար ազգութիւնների մէջ.—Անհատական և միջազգային վեճերի լուծման օրինական միջոց.—Չէխեր և գերմանացիներ.—Իրլանդացիներ և անգլիացիներ.—Իրլանդական օրստրովցիա պարլամէնտում.—Իրլանդական լեզուն անգլիական պատգամաւորների ժողովում.—Իրլանդական պարլամէնտ և համալսարան.—Հոլաչին հարցը Իրլանդիայում.—Բանակցութիւններ անգլիացիների և բօէրների մէջ.—Սօցիալիստ Ջեվաէսի առաջարկը Փրանսիական պատգամաւորների ժողովում.—Դէրուլէզ և Փրանսիական նացիօնալիստներ.—Մակեդոնիայի պահանջները.—Եւրոպացի զիպլօմատների ընդդիմադրութիւնը Սան-Ստեֆանօյի դաշնադրութեան և զրա տխուր հետևանքները:

Ջարդաղումը (ըստ Սպենսերի) ոչ այլ ինչ է, և թէ ոչ աստիճանական փոփոխութիւն՝ անորոշ, անկապ, հասարակ միատեսականութիւնից դէպի որոշ, կապակցուած, բարդ բազմատեսակութիւն: Ջարդաղման այդ ընդհանուր օրէնքից զերծ չեն կենդանիների, ուրեմն և մարդկանց հասարակութիւնները: Եթէ մենք համեմատենք վայրենի մարդկանց համախմբումները քաղաքակիրթ ազգերի հասարակութիւնների հետ, մենք կը նշկատենք նոյն օրէնքը. անորոշ, անկապ, հասարակ միատեսակութիւնից աստիճանաբար առաջ է գալիս որոշ, կապակցուած և բարդ բազմատեսակութիւն:

Վայրենիների կեանքում անհատների իրաւունքներն անորոշ են, անհատների փոխադարձ կախումն ու կապը շատ թույլ է, անհատները իրար շատ նման են. չը կայ աշխատանքի բաժանումն. իւրաքանչիւրը ինքն է շինում իր անպաճոյճ կեանքի համար բոլոր անհրաժեշտ իրերը: Մինչդեռ քանի բարձր է հասարակութիւնը իր քաղաքակրթութեամբ, այնքան որոշ են անհատների իրաւունքները, այնքան սերտ է դրանց փոխադարձ կապն ու կախումը, այնքան լիակատար է արտայայտուած աշխատանքի բաժանումը: Կարծես այդպիսի հասարակութիւնը՝

բոլոր անդամների բաղմատեսակ մասնիկներից սերտ կապակցուած մի ամբողջութիւն, մի մարմին լինի:

Երբ քաղաքական որոշ սահմաններում ապրող անհատները, բացի տնտեսական և վարչական ընդհանուր պայմաններից՝ կապուած են և ընդհանուր լեզուով, պատմական անցեալով, մի խօսքով ազգայնական ընդհանուր հակումներով, այն ժամանակ մենք գործ ունենք մի կենտրոնաձիգ ոյժով (ազգայնութեան) միացած համախմբութիւն, որ ենթակայ է միայն ներքին հասարակական զարգացման և զատկարգային մաքառման: Բոլորովին այլ երևոյթի ենք հանդիպում, երբ որոշ տերրիտորիայի վրայ ապրող անհատները մի քանի կենտրոնաձիգ ոյժերի, մի քանի ազգութիւնների են պատկանում:

Վերջենք, օրինակի համար, Աւստրիան. այդտեղ կայ ունդարական ազգայնական կենտրոնաձիգ ոյժ առանձին, չեխականը առանձին, լեհականը առանձին, գերմանականը առանձին, էլ չենք թուում այլ մանր-մունր ազգութիւնների ձգտումները: Բնականաբար հաւասարակշռութիւնը կարող է վերականգնուել, երբ զբանցից իւրաքանչիւրի կենտրոնաձիգական տենչը զոհացում կը ստանայ. այսինքն, երբ իւրաքանչիւրը կ'ունենայ ազգային լիակատար ինքնուրոյնութիւն, երբ իրապէս հաւասարութիւն կը լինի այդ բոլոր ազգութիւնների իրաւունքների մէջ և մէկը չի լինի գերակշռող, հրամայող, իսկ միւսը՝ ճնշուած ու իր ազգային իրաւունքների մէջ սահմանափակուած: Համերաշխութիւնը, եղբայրութիւնը կարող է գոյութիւն ունենալ միայն հաւասարապէս անկախ անհատների մէջ, նոյնը ձիշտ է և ազգերի փոխադարձ յարաբերութիւնների նկատմամբ:

Երբէք չէ՛լը չի հաշտուիլ գերմանացու հետ, իրլանդացին՝ անգլիացու հետ, քանի դեռ կը լինի զբանց իրաւունքների մէջ որ և է խտրութիւն: Ո՛չ մի տնտեսական ծրագիր չէ՛ կարող զոհացնել զբանց ազգային պատուաւիրութիւնը, մինչև որ զբանք չը ստանան իրանց ինքնուրոյնութիւնը: Չէ՛սի կամ իրլանդացու ձգտման մէջ չը կայ ուրիշին միասելու, ուրիշն հպատակեցնելու. բռնակալական տարր, այլ լոկ ինքնապաշտպանութիւն, լոկ բնական մի պահանջ: Այդ է պատճառը, որ մարդկութեան աղնիւ մասը համակրում է զբանց ձգտումներին:

Բոլորովին այլ երևոյթ է գերմանացու կամ անգլիացու «նացիօնալիստական» կամ «իմպերիալիստական» ձգտումը: Այդ արդէն ուրիշներին նուաճելու, հարստահարելու և նրանց իրաւունքները սահմանափակելու անարգարժ մի ձգտում է. այդ դէպքում ուժեղը անձնալստահութեամբ գիմում է սուելի թոյլին

և ասում.—Քեզ չի կարելի այն, ինչ որ կարելի է ինձ. դու թոյլ ես, ուրեմն պէտք է բոլորովին հպատակուես ինձ և լաւ համարես այն, ինչ որ ես եմ յանկանում. դու անշաղիահաս ես, իբրեւ աղգութիւն, և իրաւունք չունես ինքնուրոյն լինել քո սեփական գործերում:

Բնականաբար բօէրը, իրլանդացին չէ կարող իր մասին արդարացի համարել ուժեղ անգլիացու կարծիքը, ինչպէս չէիւր չէ կարող հաշտուել գերմանական գերիշխանութեան հետ. սկսում է մրցում աղգայնական հողի վրայ. և երբ խաղաղ օրինական պայքաբը անգոր է, առաջ են գալիս ցոյցեր, օբստրուկցիա, անարեկումներ, կռիւ և պատերազմ:

Մի ժամանակ մարդկային հասարակութեան անդամների մէջ ես վիճող՝ կողմերը արդարութիւնը իրանց սրերի ծայրերին էին գտնում: Մենամարտութիւնը Աստուծու դատաստան էր ճանաչուած: Գաղաքակրթութիւնը վերացրեց այդ բարբարոս հասկացողութիւնը և անհատին դրաւ օրէնքի և անաչառ դատաստանի հովանու տակ: Այժմ մնում է, որ նոյն քաղաքակրթութիւնը վերացնի և աղգերի փոխադարձ վէճերից բռնկեցքի իշխանութիւնը և միջադպային օրէնքի ու դատաստանի հովանու տակ դնի աղգերի իրաւունքը: Այդ մարդավայել ձգտումը հաւանութիւն գտաւ աշխարհիս ամենահզօր պետութեան առաջնորդի, ուստայ կայսրի կողմից. սակայն աղգերը կառավարող զիպլոմասները դժուարութեամբ են հրաժարւում դարերով վարժուած սովորութիւններից և առայժմ Հապոյայի համաժողովի որոշումները մնում են դեռ բարի ցանկութիւններ:

Անցեալ համարի Արտաքին Տեսութեան մէջ մենք տեսանք, թէ ինչ ձեով սկսուեց աւստրիական պատգամաւորների ժողովի առաջին նիստը: Դժուար չէր գուշակել, որ յաջորդ նիստերում տեղի են ունենալու աւելի սկանդալեօղ տեսարաններ՝ չէիս և գերմանացի նացիօնալիստների մէջ, ինչպէս և եղաւ: Գիշ մնաց որ խօսքից, հայհոյանքից, գործը տուրուգմիրոցի հասնէր:

Միացած իրլանդական կուսակցութիւնն էլ անգլիական պարլամենտում է բռնել մարտական դիրք և սառնարիւն անգլիացիները պատգամաւորների ժողովում ստիպուած եղան զիմել պոլիցիային՝ 12 անհնազանդ իրլանդացի պատգամաւորներին հեռացնելու համար: Երբ համայնքի լիդէր (պարագլուխ) Բալֆուրը առաջարկեց քուէարկութեան՝ կառավարութեան 17 միլի. ֆ. ստերլինգ բաց թողնելու հարցը և ըստ սովորութեան պատգամաւորները սկսեցին յրուել դահլիճից դէպի հարեան սենեակները՝ ձայները թուելու համար, իրլանդացիներից մէկը լրացականէց. «Մենք չենք հեռանալ դահլիճից. մենք բողոքում

ենք, որովհետեւ 17 միլիոնի հարցը վճռուած է, թէն իրլանդացիները գեռ չեն յայտնել իրանց կարծիքը»:

«Խնդիրը վճռուած է»—ասաց մասնաժողովի նախագահը և հրաւիրեց իրլանդացուս կարգի: Իրլանդացիները չէին ուզում հեռանալ դահլիճից և բողոքում էին: Համայնքի նախագահը (սպիկէր) պահանջեց՝ անյապաղ հեռանալ: Իրլանդացիներին 12 հոգի չէին ուզում շարժուել իրանց տեղերից և սպիկէրը ստիպուած էր հրաւիրել ժողովը պօլիցիականներ, որոնք սլոփ գուրս բերին անհնազանդ իրլանդացիներին:

Պարլամէնտի օրէնսդրական վարչաժողովները՝ ապագայում այդ տեսակ օբստրուկցիայից ազատելու համար Բալֆուրը առաջարկեց պարլամէնտին, որ այսուհետեւ այն պատգամաւորները, որոնք չեն հնազանդուել սպիկէրի հրամանին, չը նայած պօլիցիա հրաւիրելու նրա սպառնալիքին, դրանով պէտք է համարուեն հեռացրուած պատգամաւորական ժողովի ամբողջ նստաշրջանի ընթացքում: Եւ օրինապահութիւնը շատ բարձր գնահատող անգլիացիները ահագին մեծամասնութեամբ, 264 ձայնով ընդդէմ 51-ի, ընդունեցին այդ առաջարկը:

Նոր քաղաքական երեւոյթ էր անգլիական պարլամէնտում և մի այլ դէպք. իրլանդացի պատգամաւոր Օ' Դոննէլ փորձեց իր ձեռք արտասանել իրլանդերէն և ոչ անգլիերէն: Այդ չը տեսնուած նորմուծութեան դէմ բողոքեց սպիկէրը՝ կարգի հրաւիրելով «իրան անյայտ բարբառով» խօսող պատգամաւորին: —Ես խօսում եմ իմ մայրենի լեզուով և ինձ անյայտ է կանոն, որ արգելում լինէր պարլամէնտում խօսել իրլանդերէն,—պատասխանեց Օ' Դոննէլը:

Իրլանդացիներին ձգտումը լաւ ընտրուած է նրանց պատգամաւորների պարագլուխ Ջոն Բէդմոնդի Նիւկէստլում արտասանած ձեռք: «Իրլանդացիներին նպատակը կայանում է աղքատին անկախութիւն ձեռք բերելու մէջ. չը պէտք է յոյս դնել անգլիացիների վրայ, որոնք չեն ուզում հասկանալ, որ մինչև չը տրուի իրլանդացի ժողովրդին անջատ և անկախ ազգ լինելու իրաւունք—Իրլանդիան երբէք չէ կարող դո՛ւ լինել: Իրլանդիան պէտք է ունենայ իր սեփական ինքնավարութիւնը, Գլազգոյի ծրագրած սեփական պարլամէնտը»:

Իրլանդացիները ուզում են ունենալ իրանց հայրենիքում և սեփական կաթոլիկական համալսարան:

Իրլանդացիներին անբաւարարութեան տնտեսական պայմանը հողային հարցն է: Հողը Իրլանդիայում մեծ մասամբ պատկանում է անգլիացի կալուածատէրերին, լէնդ-լորդերին, որոնցից կապալով հողաբաժիններ են վերցնում իրլանդացի ա-

դարակատէրերը (ֆերմէր): Կապալի պայմանները շատ ծանր են և Իրլանդիայի բոլոր թարմ ոյժերը դերադատում են՝ իրանց թշուառ հայրենիքից գաղթել Ամերիկա: Վերջին 20 տարուայ ընթացքում Իրլանդիայից գաղթել են 1,500,000 հոգի: Այդ չարիքի առաջն առնելու համար իրլանդական ժողովրդի ներկայացուցիչները պահանջում են հողաբաժինների ստիպողական յետ գնումն կալուածատէրերից, այն էլ պետական զանձարանի օգնութեամբ: Անգլիան պէտք է փոխ տայ Իրլանդիային 120 միլիոն, որ պէտք է դործ դնուի լէնդ-լորդերից հողեր գնելու վրայ, և միայն 20 տարուայ ընթացքում Իրլանդիան մաս-մաս պարտաւորւում է վերադարձնել այդ փոխառութիւնը: Այլ խօսքերով՝ իրլանդացիները պահանջում են, երկրագործների համար այն, ինչ որ արաւ ուսուսող կառավարութիւնը իր գիւղացիների համար*):

Անգլիան, մանաւանդ հիմա, երբ ահազին միջոցներ է կլանում հարաւ-աֆրիկական դժբախտ պատերազմը՝ յանձն է առնում ընդունել հողերի ստիպողական յետ գնումը և թողնում է ամեն բան լէնդ-լորդերի յօժար կամքին: Առհասարակ բօէրները շատ թանկ նստացրին անգլիացիներին, դրանց դիպլոմատների և կապիտալիստների ջանքերով սկսած անարդար պատերազմը, և դեռ յայտնի է, թէ երբ կ'աջողուի Կիտչենէրին և Միլնէրին համոզել Դեվէտին և Բօտային որ՝ անձնատուր լինեն: Առայժմ անգլիական կառավարութեան խստումնները՝ տալ բօէրներին ներում, տեղական լայն ինքնավարութիւն և մինչև անդամ բօէրների խանդարուած անտեսութիւնը և աւերակ տները վերականգնելու համար խոշոր փոխառութիւն—դեռ չեն ներդրծել այդ քաջերի վրայ:

Ֆրանսիայում կրօնական միաբանութիւնների հարցի քննութիւնը դեռ չը վերջացաւ պատգամաւորների ժողովում: Սօցիալիստ Զեւիէսի առաջարկը—խապառ վերայնել Ֆրանսիայում բոլոր կրօնական միաբանութիւնները — մերժուեց ձայների առաւելութեամբ (515 ձայնով ընդդէմ 34-ի): Վալդէկ-Րուսսօն յայտնեց, որ չէ կարող ընդունել այդ առաջարկը, որովհետև օրէնքով քոյլաւորւած միաբանութիւնները օգուտ են բերում՝ նպաստ տալով 70 հազար չքաւորներին: Սակայն հարց է, միթէ կառավարութիւնը ինքը չէր կարող նոյնը անել: Անկասկած դրա համար պահանջւում է շատ աւելի արմատական ուղղութիւն, քան որին հետևում է Վալդէկ-Րուսսօն: Ֆրանսիայի ներկայ հասարակական կարգերի ծնունդ է և կղերական դպրոց-

*) Տե՛ս ներքին Տեսութիւն:

ների աջողութիւնը. նոյն այդ պայմանների ծնունդ է և Բուլան-
ժէների ու Դերուլէզների փորձերը—տապալել հասարակապե-
տութիւնը: Դերուլէզը վերջերումս ակնյայտնի ցոյց տուեց, թէ
ինչ բարոյական ոչնչութիւններ են փրանսիական նացիօնա-
լիստները. այդ անափառ Տարտարէնը նորից ցանկացաւ խօսակ-
ցութեան առարկայ դառնալ և ղրաղեցնել իր երեւելի անձով
աշխարհը. նա մի չարք անբաստանութիւններ բարդեց իր եր-
էկուայ դաշնակիցների վրայ և նորանոր սկանդալներով իր մասին
դարձեալ խօսացնել տուեց հասարակական կարծիքը: Դերուլէզը
«նացիօնալիստները» այն տիպերից է, որոնք ի չարն են գործ
դնում ժողովրդի անկուլտուրական խաւերի նախապաշարմունք-
ները՝ իրանց անափառ և ստոր կրքերին գոհացում տալու համար:
Ամեն աղբի մէջ կան Դերուլէզներ, որոնց երբեք չը պէտք է
չլիթթել իսկական հայրենասէրների հետ...

Աւելի խոշոր տիպերի մէջ աւելի ևս ակներև է այդ եր-
կու ձևի հայրենասիրութեան տարբերութիւնները. օրին. Գլա-
դստօն և Բիսմարկ ուղղակի հակապատկերներ են:

Առաջին տեսակ հայրենասէրի համար, օրինակ, գոյութիւն
չունէր ատկութիւն դէպի մի այլ ազգ և նա յետին մտքերով
դէմ չէր լինիլ ոռւս-տաճկական պատերազմից յետոյ ընդունել
Սան-Ստեֆանօյի դաշնագրութիւնը, և մարդկութիւնը անշուշտ
ազատուած կը լինէր անթիւ ոճիրներից. բայց Բիկօնսֆիլդ-
Բիսմարկները իրանց չարամիտ «հեռատեսութեամբ» դուրս և-
կան անհամեմատ կնքածատես, որ պարզ է ամեն մէկի համար,
նոյն մօտ ծանօթ է թուրքական բեժիմին:

Ռուսաստանին խանդարեցին իր ժամանակ թիւրքական
լծի տակից հանել Մակեդոնիան և միայնել Բուլղարիային:
Ի՞նչ չահեց դրանից Եւրոպան, որ ամեն օր պէտք է սպասի
նորանոր արիւնհեղութիւններին Բալկանեան թերակղզու այն
մասում, որ հակառակ Ալէքսանդր II-ի ցանկութեան, մնաց
թիւրքական բեժիմի արիւնաշաղաղ ճիրաններում: Ճիշտ է,
Բերլինի դաշնագրութեամբ սուլթանը պարտաւորուեց անյա-
պաղ մտցնել բարենորոգումներ թէ Մակեդոնիայում և թէ թիւր-
քական այլ նահանգներում, բայց ի՞նչ արաւ. Լուրուական դիպ-
լօմատիւն՝ իր որոշումներն իրագործելու համար: Ոչինչ: Եւ
այժմ մակեդոնացիները թէև առաջարկում են հէնց այն, ինչ
որ պարտաւոր էր համաձայն Բերլինի համաժողովի որոշման,
մտցնել թիւրքիան, բայց նրանք հալածւում են իրանց արդար
պահանջների համար: Ծանօթանալով այդ պահանջների հետ,
որ տալուց ոռւսաց շատ թերթերում, դժուար չէ տեսնել, որ
Մակեդոնիան սուլթանի ծայրագոյն իշխանութեան դէմ ոչինչ

չէ առաջարկում, այլ խիստ օրինական հողի վրայ է կանգնած:

Մակեդոնիան առաջարկում է. 1) Սալօնիկի, Մօնաստրի և Իւսկուբի վիլայէթներէից կազմել մի նահանգ, Սալօնիկի գըլխաւոր քաղաքով. 2) Նահանգի մէջ գերակշռող ազգութիւնից նշանակել հինգ տարով մի գէներալ-նահանգապետ. 3) Այս վերջինը պիտի կառավարի նահանգը, ժողովրդից ընտրուած ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողովի միջոցով. պէտք է երաշխաւորութիւն տրուի փոքրամասնութեան իրաւունքներին: Ընդհանուր ժողովը իր կարծիքն է յայտնում բոլոր խնդիրներում, որ վերաբերում են նահանգի ներքին կառավարութեան. 4) Նահանգի բոլոր բնակիչների համար անխտիր պէտք է երաշխաւորուի անձի ազատութիւն և տան անձեռնմխելիութիւն: Յենդուրան պէտք է վերացնուի. 5) Բոլոր պաշտօնեաները պիտի նշանակուեն նրանց ծառայութեան տեղում գերակշռող ազգութիւնից. բարձր պաշտօնեաները նշանակուում են սուլթանից, սակայն գէներալ-նահանգապետների առաջադրութեամբ, իսկ աւելի ստորին պաշտօնեաներին նշանակում է ուղղակի ինքը գէներալ-նահանգապետը. 6) Բոլոր հիմնարկութիւնների մէջ նահանգի գլխաւոր լեզուներն ընդունել հաւասար տաճկակաւնին, մի և նոյն ժամանակ իրաւունք տալով վարչութեան մարմիններին՝ այդ լեզուներից մէկն ու մէկը ընտրել պաշտօնական յարաբերութիւնների համար. 7) Չանազան քրիստոնեայ ազգութիւնները իրանք են հիմնում իրանց ուսումնարանները, առանց կառավարութեան կամ իշխանութեան միջամտութեան. 8) Կարգը և հասարակական խաղաղութիւնը պահպանելու համար հիմնում է միլիցիայի մի դունդ, որ կազմուում է նահանգի իւրաքանչիւր ազգութեան բնակիչների թուի համեմատ— նրա թիւը չը պէտք է 10/0-ից աւելի լինի ազգաբնակչութեան արական մասի թուից. միլիցիայի գլխաւորութիւնը յանձնուում է գէներալ-նահանգապետին. բարձրատիճան ղինուորականները՝ գէներալ-նահանգապետի առաջադրութեամբ նշանակում է սուլթանը, իսկ ստորին աստիճանի սպաները նշանակում են գէներալ-նահանգապետից. 9) Բիւլժէտը և հարկերը որոշում է ընդհանուր ժողովը. եկամուտների 250/0 մոցնում է տէրութեան ընդհանուր գանձարանը՝ կայսրութեան պէտքերի համար. 10) Գէներալ-նահանգապետի հետ միասին նշանակուում է մի մասնաժողով տեղական ազգաբնակչութեան ընդարձակ ներկայացուցչութեամբ. այդ մասնաժողովը գէներալ-նահանգապետի նախագահութեամբ մշակում է մոցուելի բեֆօրմների մանրամասնութիւնները. 11) Պէտք է շնորհուի ընդհանուր ներուժն քաղաքական բանտարկուածներին և բոլոր արսորուածներին.

12) նոյն բեֆօրմները պէտք է մտցնուեն Ադրիանօպօլի վիլայէթում:

Դժուար չէ համոզուել, որ այդ ծրագիրը ձեռնտու է և թիւրք ժողովրդին և նրանից միայն կարող են տուժել անձնական քմահաճ բեժիմից օգտուող թիւրք պաշտօնեաները:

Եւ այդպէս ահա Մակեդոնիայի քրիստոնեաները ստիպուած եղան անթիւ զրկանքներ ու տանջանքներ կրել միայն այն պատճառով, որ եւրոպական դիպլոմատիան, եսամոլ և կոյր նախանձից զրդուած չուղեց ընդունել Ալէքսանդր II-րդի մարդասէր որոշումները թիւրքիայի քրիստոնեաների նկատմամբ:

Լ. Ս.

ՎԻԿՏՈՐԻԱ. ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Մեծ-Բրիտանիայի թագուհին և Հնդկաստանի կայսրուհի Վիկտորիան ծնունդ է Լոնդոնում 1819 թվ. մայիսի 12-ին (24-ին) *): Նա կենտի դուքս Էդուարդի՝ Գեորգ թագաւորի չորրորդ որդու և Սակսէն-Կօբուրգեան իշխանուհի Վիկտորիա-Լուիզայի միակ զաւակն էր: Հօր մահից յետոյ, որ տեղի ունեցաւ 1820 թվ.ին, փոքրահասակ իշխանուհի Ալէքսանդրին—Վիկտորիան ժառանգեց իր հօր իրաւունքը բրիտանական զահի վերայ, որ պէտք է անցնէր նրան Վիլհէլմ IV անգլաւակ թագաւորի մահուանից յետոյ: Իշխանուհի Ալէքսանդրինը—այսպէս էին աւանանում Վիկտորիա թագուհուն այն ժամանակ—ընտանեկան կանոնաւոր կրթութիւն ստացաւ նախ Նօրտումբերլանդեան դքսուհու և ապա Սելբուրնեան դուքսի ղեկավարութեամբ, որ, Վիլհէլմ V-ի ցանկութեամբ, ծանօթացրեց նրան քաղաքական գիտութիւնների հիմունքների և առանձնապէս Անգլիայի պետական ու կառավարչական կազմակերպութեան հետ:

Վիկտորիա թագուհու գահակալութիւնը կատարուեց ոչ բոլորովին սովորական հանգամանքներում: Ահա թէ ինչ է պատմում այդ անցքի մասին նրա թագաւորութեան պատմագիրներից մէկը՝ Մակ-Կարտի: Երբ Վիլհէլմ IV թագաւորը վախճանուեց, իշխանուհի Ալէքսանդրինը 18 տարեկան էր: Նա իր մօր հետ ապրում էր Կենսինգտօնեան պալատում: 1837 թվ. յուլիսի 8-ին, առաւօտեան ժամի 5-ին, պալատի արտաքին վանդակապատին մօտեցաւ մի կառք: Կառապանը դժուարութեամբ զարթեցրեց դռնապանին, որ շատ զարմացաւ՝ ճանաչելով Կենտերբերիի արքեպիսկոպոսին և լօրդ-սենեկապետին, որոնք լուրջ, հանդիսաւոր տեսք ունէին և սրահանջում էին անյապաղ թոյլ տալ մտնելու ամրոց: Վերջապէս պալատի մեծ դուռը բացուեց, բայց ականաւոր այցելուները դեռ երկար ստիպուած էին ըստ պատել ստորին յարկի սենեակներից մէկում, որովհետեւ պալա-

*) Օգտուել ենք „Рус. Вѣд.“ 1901 թ. № 11-ի լօղումից:

տում ամենքը խոր քնի մէջ էին: Արքեպիսկոպոսն ու բարձր պաշտօնեան երկար զանգահարում էին, մինչև որ պալատական ծառաները նկատեցին նրանց ներկայութիւնը: Այնուհետև նրանց աջողուեց մի կերպ իմաց տալ, որ նրանք անյապաղ ընդունելութիւն են պահանջում իշխանուհուց շատ կարևոր գործով: Քիչ ժամանակ անցնելուց յետոյ եկաւ մի աղախին ու յայտնեց նրանց, թէ իշխանուհին քնած է այնպիսի քաղցր քնով, որ չեն վստահանում արթնացնել նրան: «Մենք եկել ենք այստեղ խորհրդակցելու թագուհու հետ,—պատասխանեցին այցելուները,—և մինչև անգամ քուներ նա պէտք է գոհ է պետութեան օգտի համար»: Թագուհու հետ: Ի՞նչ էին կամենում ասել նրանք: Թագաւորի ամուսինը Վինձորուհին է,—այդ յայտնի էր ամենքին: Ուրեմն ի՞նչ էր պատահել: Պատահել էր այն, որ Վիլհելմ IV Թագաւորն այդ գիշերը վախճանուել էր: Թագաւորը վախճանուեց, կեցցէ Թագուհին: Իսկ այդ Թագուհին էր 18-ամեայ Ալէքսանդրին—Վիկտորիա իշխանուհին, որ, միաս Ուիննի պատմելով, շտապեց դուրս վազել այցելուներէ մօտ, «հագած առաւօտուայ սպիտակ շրջազգեստ, շալը ուսերին, հերարձակ, տնային կօշիկներով»: Նրա աչքերում արտասուք էր՝ յայլում, բայց նա բոլորովին հանդիստ էր և պահում էր իրան արժանավայել գիւրջով: Թագուհու առաջին գործն եղաւ ցաւակցական նամակ գրել Նորին Մեծութիւն Աղելայիդա Թագուհուն», և ոչ «այրի Թագուհուն», որովհետև—ասում էր նա—ես չեմ ուզում առաջինը յիշեցնել նրան այդ մասին: Գահ բարձրանալուց անմիջապէս յետոյ Թագուհին ընդունեց Վիկտորիա անուներ: Այսպէս սկսուեց այն Թագաւորութիւնը, որին վիճակուած էր ամենատեղականը լինել անգլիական պատմութեան մէջ: Տասնութ ամեայ աղջկան, որ այսպիսի անսովոր հանգամանքներում իմացաւ իր գահակալութիւնը, վիճակուեց Թագաւորել 63 տարուց աւելի և մեռնել 82 տարեկան հասակում:

Այս երկարատև Թագաւորութիւնը վերին աստիճանի հարուստ էր ամենախոշոր անցքերով և փոփոխութիւններով: Բայց իբրև խիստ սահմանադրական միապետ, որ Թագաւորում է, բայց չէ կառավարում, Վիկտորիա Թագուհին քիչ ազդեցութիւն ունէր բրիտանական պատմութեան վրայ վերջին 60 տարուայ ընթացքում, ուստի և նրա անձնական կեանքի փաստերը կարող են պատմուել կատարելապէս անկախ նրա Թագաւորութեան պատմութիւնից: Ասենք նրա կենսագրութիւնը, բրիտանական գահի վրայ բարձրանալուց յետոյ, մի առանձին բարգուծիւն չէ ներկայացնում: 1838 թուի յունիսի 16-ին տեղի ունեցաւ նրա Թագադրութիւնը, որ առիթ տուեց փառաւոր հանդէսնե-

րի: Երկու տարի յետոյ, 1840 թուի փետրուարի 10-ին, նա, իր անձնական ցանկութեան համաձայն, ամուսնացաւ Սակսէն-կօրուրգեան իշխան Ալբէրտի հետ: Ամուսնութիւնը շատ աջող և բարեբախտ դուրս եկաւ: «Իշխան-ամուսինը», ինչպէս ասում էին նրան Անգլիայում, մեծ տակտով էր պահում իրան օտար-երկրացու և թագուհու ամուսնու դժուար դերում: Բոլորովին խուսափելով պաշտօնական միջամտութիւններից պետական գործերի մէջ, նա չէր դադարում ղեկավարել իր խորհուրդներով Վիկտորիա թագուհուն, որ անսահման հաւատ էր տածում դէպի իր ամուսինը: Ինչը երեխաների ծնունդը, միջանի ճանապարհորդութիւններ դէպի եւրոպական ցամաքը՝ օտար միապետների հետ տեսակցելու համար, Պարիզի համաշխարհային ցուցահանդէսի այցելութիւնը 1855 թուին—անա բոլորը, որքան և եթ աչքի ընկնող փաստերը Վիկտորիա թագուհու կեանքում, նրա ամուսնութեան օրից մինչև այրիանալու տարին (1861 թիւը): Ամուսնու մահը այնպիսի անսահման վիշտ ու ճնշող ազդեցութիւն թողեց նրա վրայ, որ նա սկսեց բոլորովին միայնակեաց կեանք վարել: Հինգ տարուց յետոյ միայն նա անձամբ բաց արաւ պարլամէնտը, բայց և այնպէս չը թողեց միայնակեցութիւնը, որ հետզհետէ սկսում էր զգալի դառնալ անգլիական ժողովրդին և դժգոհութիւններ ծագեցնել նրա դէմ: Դժգոհութիւնը հասաւ այն աստիճանի, որ 1868 թուին համայնքների ժողովի անդամներից մէկը առաջարկեց հարց բարձրացնել թագուհուն դահից հրաժարեցնելու և ինսամակալութիւն նշանակելու մասին, սակայն առաջարկութիւնը ոչ մի աջողութիւն չունեցաւ: Նոյնպէս անհկատելի կերպով անցան էլի միջանի տարիներ և միայն 1876 թուին պատահեց մի նշանաւոր դէպք, որ չէ կարող չը յիշատակուել հանգուցեալ թագուհու կենսագրութեան մէջ: Այս թուին պարլամէնտը, Դիզրաէլիի ջանքերով, ընդունեց մի օրինագիծ, որ լիազօրութիւն էր տալիս Վիկտորիա թագուհուն ընդունել «Հնդկաստանի կայսրուհու» տիտղոսը: Դիզրաէլին իր առաջարկութիւնը պատճառաբանում էր նրանով, որ նոր տիտղոսը կ'ընդունուի Հնդկաստանում, որպէս Անգլիայի և Հնդկաստանի անքակտելի միութեան նշան, իսկ արտասահմանում, որպէս ապացոյց այն անդրդուելի վճռականութեան, որով անգլիական ազգը մտադիր է պաշտպանել իր իրաւունքները Հնդկաստանի վրայ օտարների ոտնձգութիւններից: Տիտղոսի պաշտօնական ընդունումը տեղի ունեցաւ 1876 թուի ապրիլի 26-ին և ապա 1877 թուի յունուարի 1-ին, ասիական հանդիսաւորութեամբ, յայտարարուեց Դէլի քաղաքում հնդկական իշխաններին: 1884 թուին թագուհին ընտանեկան ծանր

վիշտ կրեց—մեռաւ նրա որդին՝ իշխան Լէօպօլդ, Կօննաուտեան զուքսը: Երեք տարի դրանից յետոյ նա հանդիսաւոր կերպով տօնեց իր Թագադրութեան յիսնամեայ յօբելանսը, որին ներկայ լինելու համար եկել էին ներկայացուցիչներ ոչ միայն բրիտանական պետութեան բոլոր մասերից, այլ և շատ օտարերկրեայ միապետներ և արքայազն իշխաններ: Աւելի ևս փառաւոր կերպով տօնուեց 1897 թուին նրա Թագաւորութեան վախճանամեակը, այսպէս անուանուած «ազամանդեայ յօբելանսը»:

Այս հանդէսների ժամանակ արդէն երեայ, որ Թագուհու տարիքը զգալի կերպով ազգել են նրա ֆիզիկական ամբողջութեան վրայ: Ակներն էր, որ հանդէսները յոգնեցնում էին նրան: Աւելի ևս խանգարեցին Թագուհու առողջութիւնը այն հոգսերն ու վըշտերը, որ պատճառում էր նրան հարաւ-աֆրիկական պատերազմը: Երբ անցեալ տարի Թագուհին կատարում էր իր ճանապարհորդութիւնը Իրլանդիայում, համարեա արդէն չէր կարողանում ոտքով չըջել, նրան տեղափոխում էին կամ կառքով կամ բազկաթոռով: Սրանից յետոյ Թագուհին տեսաւ մի շարք ընտանեկան վշտեր: Հարաւային-Աֆրիկայում վախճանուեց նրա թոռը՝ իշխան Խրիստիան-Վիկտօր: Անցեալ տարուայ ամառը վրտանգաւոր կերպով հիւանդացաւ նրա աղջիկը՝ գերմանական այրի կայսրուհին և ապա՝ քիչ ժամանակ առաջ, մեռաւ լէդի Չօրչիլ, որի հետ Թագուհին կապուած էր երկար տարիների սերտ բարեկամութեամբ: Այս բոլոր կորուստներն ու վշտերը վերջնականապէս խախտեցին Թագուհու առողջութիւնը: Նոր տարու սովորական ընդունելութիւնները չը կայացան: Քիչ անցած, երեւցան վտանգաւոր նշաններ, որոնք ցոյց էին տալիս ճակատագրական վախճանի մօտենալը: 1901 թուի յունուարի 9-ին, ժամի 6-ին և 45 րոպէին կէսօրից յետոյ՝ Թագուհին վախճանուեց:

Հանգուցեալ Թագուհին ջերմ կերպով սիրւում էր իր ժողովրդից: Այս սէրը չէր անցել նրան ժառանգաբար կամ առաջուց մնացած սովորութեամբ. Թագուհին անձամբ կարողացել էր դրաւել ժողովրդի սէրը: Նրանից առաջ Թագաւորող միապետները մեծ ժողովրդականութիւն չէին վայելում: Գէորգ III մի քանի անգամ խելագարուեց և մեռաւ հոգեպէս հիւանդ: Գէորգ IV ամենավատ համբաւ ունէր իր ժողովրդի մէջ: Վիլհելմ IV քիչ թշնամիներ ունէր, բայց քիչ էլ յարգանք էր վայելում Անգլիայում: Երբ նրա տեղ դա՛նի վրայ նստեց 18 ամեայ Թագուհի Վիկտօրիան, ազգաբնակչութիւնը բաւական սառն և անվստահ ընդունեց նրան: Դժուար ժամանակներ էին. կենսական միջերջների թանգութիւնը, օրավարձի ստոր գնահատութիւնը, քրէական խիստ օրէնքները—այս բոլորը ծանր բեռի նման ճնշ-

չուժ էին ժողովրդին, որ հին սովորութեամբ պատրաստ էր ամեն պատասխանատուութիւն բարդել գերագոյն իշխանաւորի վրայ: Բայց երիտասարդ թագուհին չուտով զինաթափ արեց կասկածոտներին ու նախապաշարուածներին իր գործունեայ ձեռքով, իր կշռագատուած արարքներով, այն արքայավայել դիրքով, որով պահում էր նա իրան, և սահմանադրութեան խիստ պահպանութեամբ: Տարիների ընթացքում անգլիական ժողովրդի սէրն ու յարգանքը դէպի Վիկտորիա թագուհին հետզհետէ աճում և զօրանում էին: Թագուհու մարդասիրութիւնը, նրա ընդունակութիւնը՝ արձագանք տալու ուրիշի վշտին, քանի գնում աւելի և աւելի սերտ կապում էին նրա հետ ժողովրդին. իսկ վերջին տարիներում թագուհու անձնաւորութիւնը մի իսկական պաշտամունք դարձաւ անգլիացիների համար: Այս հանգամանքը, ի հարկէ, մեծ մասամբ բացատրւում էր նրանով, որ այժմ անգլիացիներից համարեա ոչ ոք չէ յիշում և չէ կարող երևակայել՝ Անգլիան առանց Վիկտորիա թագուհու, որի անձնաւորութիւնը մի տեսակ կենդանի պատկերացումն էր վերջին 60 տարիները բրիտանական պատմութեան: Նրա թագաւորութեան ընթացքում բոլոր եւրոպական պետութիւնների մէջ փոխուեցին մի քանի միապետներ. Ֆրանսիայում այդ ժամանակամիջոցի մէջ տեղի ունեցան մի քանի յեղափոխութիւններ, Իտալիան միացաւ. Բալկանեան թերակղզու վրայ երևան եկան նոր պետութիւններ. Եւրոպայի քարտէզը տեղ-տեղ բոլորովին փոխուեց: Եւ միայն Անգլիան անընդհատ մի և նոյն անձնաւորութիւնն էր տեսնում իր գահի վրայ:

Թուել այն ամենը, ինչ որ պատահել է Վիկտորիա թագուհու ժամանակ, նշանակում է գրել Անգլիայի պատմութիւնը վերջին 60 տարուայ ընթացքում: Մենք այստեղ կարող ենք յիշել միայն այդ երկարատև և նշանաւոր թագաւորութեան ամենախոշոր անցքերը: Առաջին ամենահին բարեփոխութիւնը, որ կատարուեց Վիկտորիա թագուհու կառավարութեան օրով, հացահատիկների ներմուծման մաքսի վերացումն էր, որով յաղթանակեց աղատ առևտուրի սկզբունքը: Դրա հետ միասին ընդունուեց մի ամբողջ շարք գործարանական օրէնքների, որոնցով սահմանափակում էր կանանց և երեխաների աշխատանքը և որոնց մէջ էր նաև բանուորներին պատահած զժքախտ դէպքերի համար պործարանատէրերին պատասխանատուութեան ենթարկելու օրէնքը: Ժողովրդի անտեսական բարեկեցութիւնը բարձրացնելու համար ձեռնարկուած այս միջոցներից յետոյ՝ ընդունուեցին և ուրիշ օրէնքներ, որոնց նպատակն էր ազգաբնակչութեան մեծամասնութեանը աւելի լայն իրաւունքներ տալ

մասնակցելու երկրի քաղաքական կեանքին: Այսպէս 1867 թուին նաև զիւղական բանուորները իրաւունք ստացան մասնակցելու պարլամենտական ընտրութիւններին: Տեղական ինքնավարութիւնը ևս ենթարկուեց բարեփոխութեան գէմօկրատիական սկզբունքներով: 1888 թուին տեղի ունեցաւ արմատական բարեփոխութիւն կոմսութիւնների ինքնավարութեան մէջ. իսկ 1894 թուին ընդունուեց և մի օրինագիծ, որ կազմակերպեց զիւղական ինքնավարութիւնը: Շատ առաջ բարեփոխութեան ենթարկուեց ժողովրդական կրթութեան ամբողջ գործը: Մինչև 1870 թիւը ժողովրդական կրթութիւնը գտնուում էր գլխաւորապէս զանազան դաւանութիւններին պատկանող հոգևորականութեան ձեռքը, պետութիւնը միայն ընդհանուր հսկողութիւն ունէր ուսումնարանների վրայ և օժանդակութիւն էր տալիս նրանց: Դպրոցները կառավարւում էին գլխաւորապէս մասնաւոր նուիրատուութիւններով: 1870 թուի օրէնքը առաջին անգամ կազմակերպեց ընդհանուր պետական ժողովրդական դպրոցը և հասցրեց նրան այն կէտին, որ այժմ Անգլիայում համարեալ ամեն տեղ ազգաբնակչութիւնը վայելում է ձրի և պարտադիր կրթութեան բարեքները, իսկ պետական ծախսը ժողովրդական դպրոցների վրայ 200 անգամ աւելի է քան 1870 թուին:

Վիկտորիայի թագաւորութեան օրով համարեալ վերջնականապէս յաղթանակեց կրօնական կատարեալ ազատութեան սկզբունքը: Նրա յաղթանակը արտայայտուեց նրանով, որ թոյլ տրուեց հրէաներին իբրև անդամ մտնել պարլամենտ և ընդունուեց 1888 թուի օրէնքը, որ ազատում էր համայնքների ժողովի անդամներին երգում տալու պարտաւորութիւնից:

Այս բոլոր բարենորոգումների հետեանքը եղաւ այն, որ Անգլիան աստիճանաբար և կատարեալապէս գէմօկրատիական կերպարանք ստացաւ, հիմնաւորապէս փոխուեց նրա քաղաքական և հասարակական կազմակերպութիւնը, որ առաջ որոշ և յայտնի կերպով արիստօկրատիական գոյն ունէր: Բայց այս արդիւնաշատ բարենորոգումները տեղի ունեցան ոչ միայն միացեալ թագաւորութեան մէջ: Վիկտորիայի թագաւորութիւնը, թերևս, աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր Անգլիայի գաղթականական պատմութեան համար: Այս ժամանակամիջոցում ոչ միայն ընդարձակուեցին անգլիական թագին պատկանող երկիրները աշխարհի զանազան մասերում, այլ և նշանաւոր փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ մայր-երկրի և գաղթականութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ: Թշնամականից նրանք փոխուեցին կատարեալ բարեկամականի: Եւ այս փոփոխութիւնը առաջ եկաւ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ գաղթականութիւնները

մէկը միւսից յետոյ Վիկտորիայի օրով ստացան ինքնավարական իրաւունքներ: Մինչև անգամ Հնդկաստանում, որ մինչև այժմ մնում է իբրև հակայական վէրք Անգլիայի գաղթականական մարմնի վրայ, տեղի ունեցան մի շարք օգտակար բարեփոխութիւններ, որոնց մէջ առանձնապէս յիշելու արժանի է Արևելեան Հնդկական ընկերութեան ոչնչացումը և Հնդկաստանը բրիտանական պարլամէնտի անմիջական կօնտրօլին ենթարկելը:

Սակայն բրիտանական պետութեան այս բազմակողմանի առաջադիմութեան լուսաւոր պատկերները զուրկ չէր նա և մութ կէտերից: Սրանցից ամենագլխաւորը Իրլանդիայի թշուառ վիճակն է: Մինչդեռ Անգլիայի և Շոտլանդիայի ազգաբնակչութիւնը կրկնապատկուեց Վիկտորիայի օրով, Իրլանդիայում, ընդհակառակը, նա նշանաւոր չափով պակասեց, չնորհիւ այն անընդհատ գաղթականութեան դէպի Ամերիկա, որի սկիզբը դրեց 40-ական թուականների կէսերում պատահած զարհուրելի սովը: Իրլանդիայի դժգոհութիւնը արտայայտւում էր խռովութիւններով, որոնց ձեռնու համար կառավարութիւնը դիմում էր վարչական և օրէնսդրական խիստ միջոցների և դադարեցնում էր երբեմնապէս Habeas Corpus-ի ներգործութիւնը: Ուղիղ է, Իրլանդիայում ևս կատարուեցին մի շարք օգտակար բարեփոխութիւններ—անգլիական եկեղեցու գերիշխանութեան վերացումը (1861 թ.), հողային օրէնքը (1881 թ.), տեղային վարչութեան բարեփոխումը դեմօկրատիական սկզբունքներով—բայց այս բարեփոխութիւնները չը գոհացրին իրլանդիացիներին, որոնք պահանջում են հօմբուլ, այսինքն պարլամենտական ինքնավարութիւն: Գլադստօնի կրկնակի փորձը, ընդունել տալու անգլիական պարլամէնտին հօմբուլի օրինագիծը՝ անաջող անցաւ, և Իրլանդիան առաջուայ նման մնում է դժգոհ և սպասում է բաւարարութեան:

Վիկտորիայի թագաւորութեան վերջին տարիները մույլուեցին Անգլիայի երկարատե պատերազմով—հարաւաֆրիկական երկու փոքրիկ հանրապետութիւնների և Չինաստանի դէմ, որ անհամար դժուարութիւններ ստեղծեց երկրի համար և վշտի ու մտահոգութեան առարկայ դարձաւ զառամեալ թագուհուն: Բայց առանձին մութ կէտերը չեն խանգարում Վիկտորիայի թագաւորութիւնը լինելու բրիտանական պատմութեան ամենամխիթարական ժամանակամիջոցներից մէկը, և հանգուցեալ թագուհու մինիստր Հիկս Բիչ, կատարելապէս իրաւունք ունէր ասելու. «Ամբողջ անգլիական պատմութեան մէջ չը կայ օրինակ, որ մի որոշեալ ժամանակամիջոցի ընթացքում կատարուած լի-

նեն այնքան մեծ և արդիւնաշատ բարենորոգումներ, ինչպէս Վիկտորիա թագուհու օրով»:

Այսու ամենայնիւ չը պէտք է մոռանալ, որ բոլորովին անհիմն կը լինէր այս բոլոր բարենորոգումները համարել Վիկտորիա թագուհու անձնական նախաձեռնութեան և անձնական ազդեցութեան արդասիք: Ինչպէս փոքր ինչ առաջ յիշուեց, նա խստութեամբ պահպանում էր սահմանադրական միապետի դերը, որ թագաւորում է, բայց չէ կառավարում:

Սակայն սրանից էլ չը պէտք է եղբակացնել, ի հարկէ, որ հանգուցեալ թագուհին չէր հետաքրքրւում պետական գործերով կամ չափազանց զիջող էր և չէզոք դիրք էր բռնում: Ընդհակառակը, հէնց զահ բարձրանալու օրից սկսած, Վիկտորիա թագուհին մշտաբարեղ հետաքրքրութեամբ հետևում էր պետական գործերին և վերջ ի վերջոյ իր հպատակների մէջ ստացաւ «բրիտանական պետութեան կանանց մէջ ամենից աւելի աշխատանքով ծանրաբեռնուած կնոջ» անուն: Թագուհու լոյս տեսած նամակները ցոյց են տալիս, որ նա ամեն մի օրէնսդրական հարցում, մինչև անգամ խիստ մասնագիտական հարցերում, ունէր իր սեփական կարծիքն ու համոզմունքը: Իսկ երբ հափառոր էր լինում՝ հանգուցեալ թագուհին գիտէր սրաշտպանել իր կարծիքը և ցոյց տալ իր ազդեցութիւնը: Նրա համար խորթ չէին, անշուշտ, և անձնական համակրութիւններն ու հակակրութիւնները: Իր թագաւորութեան սկզբում, լօրդ Մերբուրնի ազդեցութեան տակ, նա ակնյայտի կերպով վիզերին էր զերազատութիւն աալիս, որ յարուցանում էր տօրիների դժգոհութիւնը: Վերջում, ընդհակառակը, նա աւելի համակրում էր տօրիներին: Ամենքը գիտէին, որ նա սառն էր վերաբերւում Պալմերստօնին և Գլադստօնին և առանձին վստահութիւն էր ցոյց տալիս Բիկօնսֆիլդին և ապա Սօլսբերիին: Ինչ էլ որ լինէր, քաղաքական գործիչները ստիպուած էին ի նկատի առնել այս հանգամանքը: Արտաքին քաղաքականութեան մէջ թագուհու համակրանքը Գերմանիայի կողմն էր... Բայց այս անձնական և բոլորովին հասկանալի հակումները թագուհին աշխատում էր ճնշել ու թազցնել իր մէջ, երբ հարկաւոր էր կատարել սահմանադրական կառավարչի պարտքը: Իր թագաւորութեան ամբողջ տևողութեան ժամանակ նա հետևում էր այն կանոնին, որ իշխանութիւնը լինի մինիստրութեան ձեռքում, իսկ մինիստրութիւնը յենուի համայնքների ժողովի մեծամասնութեան վրայ: Իսկ այն դէպքերում, երբ մինիստրութիւնը ընդհարումն էր ունենում համայնքների ժողովի հետ, թագուհին երբեք չէր մերժում մինիստրական պահանջը՝ արձակելու

պարլամենտը, և եթէ նոր ընտրութիւնները ևս աննպաստ էին լինում մինիստրութեան, վերջինը անխուսափելի կերպով հրաժարական էր տալիս, թէպէտ և նրան գլուխ կանգնած լինէր թագուհու սիրելիներից մէկը:

Յայտնի է արդէն լրագիրներից, որ թագուհու յուզարկաւորութիւնն ու թագումը կատարուեցին ամենամեծ հանդիսով ու չքեղութեամբ, որոնց ներկայ էին բազմաթիւ օտարերկրեայ ներկայացուցիչների հետ միասին նաև գերմանական Վիլհէլմ կայսրը, Բելգիայի, Պորտուգալիայի, Յունաստանի թագաւորները, Ռուսաստանի, Աւստրիայի, Դանիայի և Շվեդիայի թագաժառանգները: Յուզարկաւորութեան հանգէսները, ըստ ցանկութեան հանդուցեալ թագուհու, կրում էին զինուորական ընաւորութիւն.—ոսկեպատ դադազը դրուած էր թնդանօթի վրայ. ցամաքային և ծովային զօրքերի ահադին բազմութիւնը մասնակցում էր յուզարկաւորութեանը: Թագումը տեղի ունեցաւ յունուարի 28-ին Ֆրոգմօրում:

Անգլիական գահի վրայ բարձրացաւ Վիկտորիա թագուհու աւագ որդին՝ Ուէլսի իշխանը՝ էդուարդ VII անունով:

Ա. Մ.

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ

Ն Ա Մ Ա Կ Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա Յ Ի Ց

Ֆերլին, 1901 թ. փետրուարի 15.

Հաուպսմանի մօր գրաման.—Ռեակտանների սղութիւնը.—Կանց շարժումը:

Երիտասարդ դրամասուրգ Հաուպսմանը,—իր սաղանդը բնորոշող, «Ջուլիակներ», «Սուզուած Չանգը», «Կառսպան Հենեի» եւ «Մենակ Մարդիկ» երկերից յետոյ, գրաւել է քաղաքակիրք աշխարհի բուռն համակրանքը: Նրա գրուածքները քարգմանում են զանազան լեզուներով, նրա անունը հնչում է բոլոր տրչաններում *):

Նրա ամենավերջին դրամայի՝ «Michael Kramer»-ի ամբողջ Ֆաբուլան հետեւեալն է.

—Դիլսաւոր հերոսը—Կրամերը սաղանդաւոր նկարիչ է, որի համար գեղարուեստը մի մեծ սրբութիւն է, մի առանձին եղեմական աշխարհ: Մայր բնութեան ամեն մի գեղանի տեսարանը գրաւում է նրա հրապուրանքը: Մի անգամ ստացած սպաւորութիւնը մնում է շատ երկար—մինչեւ որ արտասպուռի պատասառի վրայ:

Կրամերի բոլոր աշակերտներն ու ծանօթները յարգում են նրան. հասարակութիւնը խոստովանում է նրա սաղանդի մեծութիւնը: Սակայն այդ բոլորը ոչինչ է նրա համար. նա խոյս է տալիս առօրեայ շարժոյն երեւոյթներից, տեղի-անտեղի համակրական ցոյցերից:

—Իսկական նկարիչն անապատական է, ասում է Կրամերը, նա միայնակ պիտի լինի, որպէս զի հասկանայ գեղարուեստի մրմունջները: Լաւն ու նշանաւորը զարգանում է միայն առանձնութեան մեջ...

*) «Մուրճը» այս համարում տալիս է իր ընթերցողներին «Մենակ Մարդիկ» դրամայի թարգմանութիւնը: Ե. Խ.

Եւ նա հետեւում է այդ գաղափարին. նա մեկուսացած նրկարում է Յիսուսի պատկերը փեշ պսակով եւ ոչ ոքի չէ ցոյց տալիս իր վրձինի աշխատքիւնը:

Կրամերի արտաքին ձեւերը կոպիտ են եւ սառը, բայց ոչ ոք չէ վիրաւորում նրանից, որովհետեւ գիտեն նրա արտի անկեղծութիւնն ու բարութիւնը:

Անա այդպէս շնորհալի նկարիչը կարող էր խաղաղ ու երջանիկ ապրել, եթէ չը լինէր մի հասիկ որդու—Արնօլդի կորսաբեր կենցաղավարութիւնը:

Երիտասարդ Արնօլդը խիստ պատժուած է բնութիւնից: Նա բնութիւնից սապասաւոր է եւ հակակրեղի: Նա վաճող սպաւորութիւն է թողնում ամենքի վրայ: Նրանից խոյս են տալիս բոլորը—մանաւանդ կանայք: Բարոյական այդպիսի դառն պայմաններում մեծանում է նա եւ հետզհետէ մեծ շնորհի ցոյց տալիս նկարչութեան մեջ:

—Արնօլդը տաղանդաւոր նկարիչ է լինելու—յանախա ասում է հայրը—Միխայէլ Կրամերը:

Իսկ Արնօլդն ընդհակառակն անուշադիր է թողնում նկարչութիւնը եւ ամբողջապէս նուիրում շուայտ կենցաղավարութեան:

Սառնասիրտ հայրը շարունակ յանդիմանում է նրան. առաջարկում է ուղղուել, բայց դրա համար զարծնական ոչ մի միջոց ձեռք չէ առնում:

Մայրական ցնոյշ հոգատարութիւնն ու բոռ (Միխայիւնայի) խորհուրդներն էլ մնում են անհետեւանք:

Արնօլդը ամբողջապէս ընկնում է անբարոյականութեան մեջ: Ստախօսութիւնն ու հարբեցողութիւնը դառնում են նրա համար սովորական բան. նա գիշեր-ցերեկ անց է կացնում զարեջրասներում, անբարոյական կանանց եւ մարդկանց շրջանում: Նա աշխատում է գեթ այդտեղ ստանալ իր պահանջների յագուրդը:

Ուրիշ ի՞նչ կարող էր անել... չէ՞ որ համապատասխան հասարակութիւնը խոյս է տալիս նրանից:

Նրա ամբողջ հրապուրանքը կենտրոնանում է զարեջրասան թեթեւօլիկ-կօկէտ աղջկայ վրայ:

Սակայն այստեղ էլ Արնօլդն իր տարօրինակ արտաքին ու ներքին յատկութիւններով ծաղր ու ծանակի առարկայ է դառնում: Վերջապէս մի օր նա զարեջրասան հարբած յանախորդների հետ ընդհարումն է ունենում. նա աստիճանակով սպառնում է իրան վիրաւորողներին. վերջիններս ընկնում են յետեւից: Արնօլդը փախչում է եւ ինքնասպանութեամբ վերջ է դնում իր դառն կեանքին:

Վերջին—չորրորդ գործողութիւնը Միխայէլ Կրամերի վիշտ

ու հառաչանքի շղթան է կազմում: Այստեղ հայրը մասամբ խոսովանում է իր սխալը, իր սառնությունը. նա յայտնում է իր նախկին առաքիտեր Լախմանին, որ մահն արդեն մաքրեց որդու վրայ ծանրացած կեանքի կեղտը եւ այլն:

—Լախման, բացականչում է նա, մաքուր մեքաւ Արնօլդը, մաքուր ինքն է արտայայտում նրա անձնացած դժմքը. բայց ափսոս եւ հազա՛ւ ափսոս. նա իր հետ գերեզման տարաւ մի տաղանդ, նկարչական մի մեծ տաղանդ:

Դրանից յետոյ նա սկսում է իր երկար ու բարակ դատողութիւնները կեանքի եւ մահուան, գեղարուեստի եւ աստուածութեան մասին:

Չափազանց խոր եւ լիրիկական են նրա մտքերը, բայց բոլորովին զուրկ դրամատիկական արժեքից:

Այս բոլորից յետոյ կարծեմ հասկանալի պիտի լինի, քե ինչո՛ւ հասարակությունը սառնութեամբ ընդունեց իր սիրած հեղինակի վերջին դրաման: Քննադատներից շատերը, տեխնիկայի եւ դրամատիկական գործողութեան բացակայությունը խոստովանելով, սկսեցին Դիոգինեսի լապտերով բանաստեղծութիւն ու հոգեբանական խորություն որոնել. սակայն շատերն այդ էլ չը գտան եւ դառն յուսահատութեամբ բացականչեցին՝ «Հաուպսմանի աստղը կարծես խոնարհուում է»:

Հսկայական փայլերով առաջադիմում է գերմանական արդիւնագործութիւնը: Վաղուց արդեն նա հարեւան պետութիւնների նախանձի առարկան է դարձել:

Պատճառը հասկանալի է: Անող արդիւնագործութիւնը գրաւում է ժողովրդին դէպի փառաբանք, կենտրոններ: Այստեղ ազգաբնակչութիւնն աւելանում է մեծ արագութեամբ եւ առաջացնում մի շարք տնտեսական նոր երեւոյթներ, որոնց թոււում բնականօրէն տղութիւնը առաջին տեղն է բռնում:

Հասարակ աշխատանքներ իրանք միջոց չունեն սեպհական բնակարաններ շինելու: Շինում են հարուստներ—կապիտալիստներ. նրանք շինում են մեծ-մեծ բնակարաններ, որպէս զի հետո կերպով վարձով տան եւ աղքատ ընտանիքների հետ հաշիւ չունենան:

Այդ իրողութեան պատճառով չփառանքները ակամայից խրմբւում են նեղ ու վատառողջ բնակարաններում, իսկ երբեմն էլ մնում բաց երկնքի տակ:

Բոլոր մեծ փառաբաններում էլ նոյն սարսափելի դրութիւնն է: Ահա այդ անհանելի վիճակն է, որ այժմ զբաղեցնում է գերմանական մամուլն ու հասարակությունը: Միմեանց յետեւից լոյս

են տեսնում այդ հարցին նուիրում զբեր *) ու յօդուածներ, տեղի են ունենում ժողովներ, խորհրդածութիւններ ու դասախօսութիւններ:

Վերջին օրերս բնակարանների հարցը քննուեց նաեւ բէյխսագում: Ընտրուած է մի մասնաժողով՝ այդ անյետաձգելի հարցը մանրամասն քննելու եւ համապատասխան միջոցներ առաջարկելու համար:

Ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի սուր կերպարանք է ստանում դասակարգային կռիւը եւ գերմանացի կիւր վաղուց արդէն սկսել է գիտակցօրէն ու ինքնուրոյն կերպով մասնակցել այդ գործին:

Աշխատանք կանանց թիւը արդէն տասնեակ ու հարիւր հազարների է հասնում: Նրանք ունեն արդէն իրանց սեպհական մամուլը (որ. Die Gleichheit), որ միշտ արժարժում եւ պաշտպանում է զուտ կանացի շահերը:

Նրանք ունեն նաեւ բազմաթիւ ընկերութիւններ, կազմակերպական հիմնարկութիւններ, չափազանց յաճախ գումարում են ժողովներ, կարգում են դասախօսութիւններ ընթացիկ հարցերի մասին: Օրինակ միայն վերջին ամսուայ ընթացքում Բերլինի այլ եւ այլ ֆաղափամասերում, հարիւրաւոր ունկնդիրների ներկայութեամբ դասախօսութիւններ կարգացին՝ իսկ. Ֆօգել՝ — «Կնոջ զարգացումը», որ. Մեռ՝ «Կանացի աշխատանքը գործարաններում», որ. Սեյնբախ՝ «Սպառող ընկերութիւնների նշանակութիւնը», որ. Մէյլ՝ «Պրօլետարիատի երեխաները» եւ այլն եւ այլն: Իբրեւ մի նմուշ ես առաջ կը բերեմ հրապարակախօս օր. Կլարա Յեկկինի դասախօսութեան—(Կանայք ի՞նչ են պահանջում հասարակութիւնից)—հակիրճ բովանդակութիւնը:

Նա նախ եւ առաջ նկարագրեց այն ծանր աշխատանքը, որ կատարում են չփառ կանայք քե՛սանք եւ քե՛ս գործարաններում, ապա յիշեց XIX-րդ դարում կատարուած հսկայական առաջադիմութիւնը, որի արդիւնքներից շատ քիչ օգուտ է ստանում չփառ դասակարգը. ելեֆտականութեան ու շոգու ոյժը հսկայական գործեր են կատարում, բայց դրանից ի՞նչ շահ աշխատանք կանանց: Նրանք ստիպուած են ապրել նեղ ու ցուրտ բնակարաններում, իր աղֆաթիկ հաշի պատրաստել նահապետական ձեւով, իրանց զաւակների դաստիարակութիւնը բողոքել

*) Ուշադրութեան արժանի են՝ Liebrecht: „Reichshilfe für Errichtung kleiner Wohnungen.“ և Kampfmeier Poul: „Die Baugenossenschaften im Rahmen eines nationalen Wohnungsreforms“.

բնութեան հանդիման եւ նոյն իսկ յղի ու կիսահիւանդ ժամանակ կատարել ծանր աշխատանքներ, որոնց արդիւնքը հասարակութիւնն է վայելում:

Ահա հենց այս պատճառով հասարակութիւնը պարտաւոր է՝
1) չալ բոլոր կանանց հաւասար ընտրողական իրաւունք. 2) շինել ընդհանուր խոհանոցներ ու հաշարաններ. 3) շինել մանկավարժանոցներ ու առողջապահիկ բնակարաններ եւ այլն եւ այլն:

Այդ բոլորը նա անելու է ոչ իբրեւ բարեգործութիւն, այլ իբրեւ անմիջական պարտականութիւն: Աշխատաւոր կանայք արդէն հասել են այն գիտակցութեան, որ չեն կարող ընդունել կապիտալիզմի շարժած ողորմութիւնը: Նրանք ուզում են ստանալ իրանց դառն ֆրիմի արդիւնքը եւ դրա ժամանակն արդէն մօտ է:

Այդ մի եւ նոյն դասախօսութիւնը կարդացուեց երկու անգամ, ի հարկէ, զանազան տեղերում, եւ երկու անգամին էլ ներկայ էին 500—600 եւ աւելի ունկնդիրներ, որոնց ստուար մեծամասնութիւնը կանայք էին:

Տեղի ունեցան եւ վիճաբանութիւններ, որոնցից երեւում էր որ գերմանացի կանայք արդէն ձեռք են բերել կուլտուրական զեմք եւ նրանց շարժումը օրէցօր լուրջ նշանակութիւն է ստանալու:

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆՑ

ՆՈՐՈԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Յայտնի քաղաքական գործիչ, Զօն Մօրլէյ, որ գուցէ աւելի ևս յայտնի է իր պատմական և ըննադատական հետադատութիւններով 18-որդ դարու Ֆրանսիական գրականութեան մասին, վերջին ժամանակները, բողոքելով այն ծայրայեղ իմպերիալիստական ուղղութիւնի դէմ, որ քանի գնում աւելի տարածւում է Անգլիայում նոյն իսկ ազատամիտների շրջանում, հեռացել էր քաղաքական ասպարիզից և կրկին անձնատուր եղել իր սիրած գրական պարապմունքներին: Երկու տարի սրանից առաջ նա հրատարակեց Վ. Գլադստօնի կենսագրութիւնը, իսկ այժմ լոյս է ընծայել Օլիվէր Կրօմվելի կենսագրութիւնը: Հեղինակը իրան յատուկ խորութեամբ և ուշադրութեամբ ուսումնասիրել է անգլիական հասարակագետութեան մեծ «պրօտեկտօր»-ի կեանքը և գործունէութիւնը: «Review of Review» ամսագրի կարծիքով՝ Մօրլէյի կենսագրական ուսումնասիրութիւնների շարքում (Վօլտէր, Ռուսօ, Դիդրօ և Էնցիկլօպեդիստներ, Բօրկ, Գլադստօն և այլն) այս գրութեամբ ամենից յաջողութեամբ պէտք է համարել: Նիւթը իրան հարստութեամբ հեղինակին արժանի մի նիւթ է, և նա արժանաւոր կերպով օգտուել է այդ նիւթից: Կարլէյը ինչպէս յայտնի է, հերոսացրել էր Կրօմվելին, անուանելով նրան «ոյժի մարմնացումն»: Զօն Մօրլէյը գտնում է, որ Կրօմվելը առաջին խոշոր ներկայացուցիչն է այն իմպերիալիստական սխտէմի, որ այժմ սփռւում է ամբողջ Անգլիայում և գաղթականութիւնների մէջ: Այդ յոյց տուեց Կրօմվելը մանաւանդ իր վերաբերմունքով դէպի Իրլանդիան, որի պահանջները, զարմանալի չէ ի հարկէ, որ նա այն ժամանակ չէր ըմբռնում: Մօրլէյին գրաւում է Կրօմվելը ոչ թէ որ և է իմպերիալիստական հակումների չնորհիւ, այլ իսկապէս իր կառավարչական ինստիւնկտով և առաւել ևս նրանով, որ նա միշտ ընդունում էր բարոյական տարրը մարդկութեան կառավարութեան մէջ: Այս տեսակէտից գրութեամբ ներկայացնում է շատ հետաքրքրական կողմեր, մանաւանդ որ ժամանակակից

«մեծ մօրալիստը», ինչպէս անուանում է Մօրլէյին «R. of R.»-ի քննադատը, այնպիսի թանկագին նիւթեր է տալիս մեծ պուրիտանական միապետի (Կրօմվելի) մասին, որոնք առաջին անգամն են լոյս տեսնում:

Զ. Մօրլէյից ոչ պակաս յայտնի քաղաքական ասպարիղում, անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ, լօրդ Բօզբէրի նոյնպէս անցեալ տարուայ վերջում հրապարակ եկաւ դրականութեան մէջ, հրատարակելով մի գիրք Նապօլէօն I-ի մասին. «Napoleon, the last phase» վերնագրով: Հեղինակը գլխաւորապէս նպատակ է դրել ուսումնասիրել Նապօլէօնի կեանքի վերջին շրջանը Ս. Հեղինէի կղզու վրայ, և դրա համար նա օգտուել է բաղմաթիւ ժամանակակից անձանց վկայութիւններէ, մանաւանդ Գուրգօ անունով մի սպայի գրուածքից, որ միաժամանակ Նապօլէօնի հետ ապրում էր այդ կղզու վրայ և իր օրագրութեան մեծագոյն մասը նուիրել է Նապօլէօնին: Հիմնուելով այդ բոլոր աղբիւրների վրայ՝ լօրդ Բօզբէրին աշխատում է բնորոշել Նապօլէօնի գործունէութեան գլխաւոր կողմերը: Նապօլէօնին նա անուանում է «the scavenger of god», այսինքն «Աստուծոյ մաքրող» (իսկապէս այդ խօսքը նշանակում է «փողոցները մաքրող», «սրբող»),—մի խօսք, որ փոքր ինչ անյարմար է, բայց ճիշտ բնորոշում է Նապօլէօնի գլխաւոր պաշտօնը, իբրեւ կառավարչի: Յեղափոխական հրապուղիւր, ասում է Բօզբէրին, արդէն այրուել, սպառուել էր. Նապօլէօնը պէտք է սրբէր սառած լաւան, անցեալ աւերումներից մնացած կոյտերը, փոշին, մոխիրը և բոլոր հեաքերը այն ընդհանուր քայքայման, որ ամենուրեք նկատուում էր: Յրանսիրական կառավարութիւնը կարծես թաղուել էր խոր ճահճոտ ատուի մէջ, և Նապօլէօնը իր սրի ծայրով բարձրացրեց ու հանեց նրան այնտեղից: Բայց նա ոչ միայն «մաքրող» էր. նա էր և «հրեղէն մտրակ», յեղափոխութեան սուրը և ոգին, որ այցելում էր Եւրոպայի հին միապետութիւններին ու ստիպում էր նրանց կարգի բերել իրանց տները: Այս «դեմօնական» մարդը իր գործը կատարում էր կարծես մղուելով մի ինչ-որ այրող դեղի ներքին դրդմամբ: «Նրա հանճարը բաղմակողմանի էր: Նրա պատերազմական հանճարը, իբրեւ զինուորի, պատմութեան մէջ չը տեսնուած արդիւնքներ է տուել. իբրեւ վարչական անձ, նա վերահսկում էր իր ընդարձակ կառավարութեան մեքենայի իւրաքանչիւր անիւի և զսպանակի շարժումներին. լինէր դա մեծ, թէ փոքր, կարծես թէ դա նրա համար մի խաղալիկ էր... Պետութեան բոլոր ճիւղերում նա գիտէր ամեն ինչ, ղեկավարում էր ամեն ինչ, ոգևո-

րում էր ամեն ինչ: Նրա խելքը նման էր բազմաթիւ բաժիններով մի ընդարձակ պահարանի: Մի որ և է հարցի դէպքում նա բանում էր պահարանի այն բաժինը, որ վերաբերում էր դրան և փակում էր միւսները: Երբ նա ուզում էր քնել, փակում էր բոլորը: Նա յիշում էր ամեն ինչ, չէր մոռանում ոչ ոքի: Մեծ իբրեւ զինուոր, մեծ իբրեւ վարչական անձ, նա թերեւ բոլորից բարձր էր իբրեւ օրէնսդիր: Այն ամենը, ինչ որ նա արել է, անցել են, բայց Code-ը (օրէնքների ժողովածուն) մնում է: Գերմարդկային այս ոյժը ամփոփուած էր մի մարմնի մէջ, որ աչքի էր ընկնում իր կատարեալ առողջութեամբ: Մէկ անգամ նա կուռում էր 5 օր միմեանց յետևից առանց աչքերը փակելու, և երբ յաղթութիւնը տարաւ՝ նա քնեց 36 ժամ անընդհատ: Նա կարծես ընդունակ չէր յոգնելու, և նրա մարտողութիւնը երբէք չէր խանգարուած: Առաջին անգամ, երբ նա դիմեց ատամնաբոյժին իր ատամը քաշելու համար—Ս. Հեղինէի կղզումն էր, և այն էլ, ինչպէս երևաց, իզուր տեղը: Նա ներկայ էր լինում որ և է խորհրդի 8 կամ 10 ժամ շարունակ, ղեկավարող մասնակցութիւն ունենալով բոլոր վէճերի մէջ էլ, մինչդեռ մի նիստերն երբ մէկը միւսի յետևից քնում էին իրանց բազկաթոռների մէջ: «Լաւ է, պարոններ, սթափուեցէք, միայն 2 ժամն է դեռ ես, մենք պէտք է վաստակենք այն դրամը, որ կատարութիւնը մեզ վճարում է»: Նա պարապում էր 18 ժամ շարունակ առանց յոգնածութեան որ և է նշոյլի անգամ: Մենք բաւականանում ենք մէջ բերելով լօրդ Բօգգէրթի գրքից վերևի կտորը Նապօլէօնի մասին և անցնում ենք միւս գրքերին:

Ամենքին յայտնի է, թէ որքան մեծ քաղաքական նշանակութիւն են տալիս անգլիացիները այն բոլոր խնդիրներին, որոնք այս կամ այն կերպ կապուած են Հնդկաստանի տիրապետութեան հետ: Նրանք շարունակ նոր և նոր հետազոտութիւններ են հրատարակում Հնդկաստանի հարևան երկրների և առհասարակ «հեռաւոր» կոչուած Արևելքի քաղաքական կեանքի և պատմութեան մասին: Այդ երկիրների մէջ մեծ դեր է խաղում ի հարկէ Աֆգանիստանը, որին անգլիացիք միշտ նայել են իբրեւ պատուար Ռուսաստանի աշխարհակալական ձգտումների դէմ: Նորերումս Լօնդօնում լոյս է տեսել մի ընդարձակ հետազոտութիւն, 2 հատորով, Աֆգանիստանի էմիր Աբդուլ-Ռախմանի մասին. վերնագիրն է. «The life of Abdur Rahoman, Amir of Afganistan. Edited by Mir Munshi Sultan Mahmed Khan, of Christis College, Cambridge, secretary of state of Afganistan. Two vol.» Ինչպէս առաջաբանից երևում է, այդ գիրքն իսկապէս ինքնակենսագրութիւն է, որ մեծ մասամբ գրել է ինքը էմիր

Աբգուր-Ռախմանը, և որ տեղ-տեղ լրացրել է նրա պետութեան քարտուղար Միր Մունջի Սուլթան Մահմէդ Խանը, որ և իր հետ բեկել է այդ ձեռագիրը Լոնդոն և այնտեղ հրատարակել: Գըրուածքը մանրամասնօրէն պատկերացնում է ընթերցողներին առաջ նախ՝ էմիրի կեանքը մինչև զահ բարձրանալը, և ապա նրա գործունէութիւնը այն օրից, երբ նա յաջորդում է զահի վրայ իր հօրը. ներկայացնում է նրա լայն վերանորոգիչ հայեացքները, նրա քաղաքականութիւնը և նրա բռնած դիրքը Ռուսաստանի ու Անգլիայի վերաբերմամբ: Եթէ հաւատանք հեղինակին, էմիրը մի արտասովոր բարձր տաղանդների տէր անձնաւորութիւն է, որ դեռ 15 տարեկան հասակում, իբրև մի նահանգի կառավարիչ, հօր հակառակ ընթացք բռնելով՝ երկար ժամանակ ստիպուած էր անցկացնել հալածանքի և աքսորի մէջ, յետոյ կրկին ներումն ստացաւ և ստանձնելով զօրքերի հրամանատարի պաշտօնը՝ բազմաթիւ նոր կարգեր հաստատեց զինուորական կազմակերպութեան մէջ, մտցնելով միևնոյն ժամանակ կատարելագործուած սիստէմի զէնք և թնգանօթ: Դրանից յետոյ նրա վիճակը կրկին փոխուում է մի առժամանակ և նա զրկւում է պաշտօններից մինչև իր հօր մահը, որից յետոյ միայն նա կարողացաւ ցոյց տալ իր բոլոր ընդունակութիւնները՝ թէ իբրև զինուոր, թէ իբրև կառավարիչ և թէ, որ ամենագլխաւորն է, իբրև քաղաքագէտ:

Քաղաքական բարդութիւնները, որ ահա մի քանի տարի է՝ առաջ են եկել Չինաստանում, առիթ տուեցին եւրոպացիներին աւելի ևս հետաքրքրուել չինական կեանքով և գրականութեամբ ընդհանրապէս: Անգլիացիք այս դէպքում էլ, պէտք է ասած, աշխատում են միւսներից առաջ գնալ իրանց հրատարակութիւններով: Չինական պատմութեան և գրականութեան վերաբերեալ Լոնդոնում անցեալ տարուայ վերջում դուրս եկան մի քանի գրքեր, որոնցից ամենից շատ աչքի է ընկնում մանաւանդ մէկը, որի վրայ մատնացոյց են անում բոլոր անգլիական մատենախօսական թերթերը, այն է՝ «A History of chinese literature. By Herbert A. Giles, Professor of chinese in the University of Cambridge». Այստեղ մենք ծանօթանում ենք չինաց գրականութեան ընդարձակ պատմութեան հետ սկսած ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նախ հեղինակը տալիս է համառօտ տեսութիւն Կոնֆուցիոսից առաջ գոյութիւն ունեցող գրականութեան մասին, — այդ առաջին շրջանը կոչւում է «Հինգ կլասսիկները» չրջան, որ վերջանալով սկսւում է երկրորդ շրջանը — այն է Կոնֆուցիոսի և նրա յաջորդ քարոզիչ և փիլիսոփայ Մենցիոսի շրջանը, որ նոյնպէս կոչւում է «Չորս

գրքերի» չըջան։ Ի. Giles-ի ասելով չինաց հին գրականութեան աղբիւրների մեզ հասնելը մի բախտաւոր պատահումն է միայն, որովհետեւ 213 թ. Քրիստոսից առաջ «մեծ կայսրը», որ հիմնեց Յին հարստութիւնը և կառուցեց Չինաստանի մեծ պարսպը, հրամայեց այրել բոլոր գրքերը, որոնք նրա ձեռքն ընկան։ Անկասկած հին գրականութեան շատ գրուածքներ գրանդոհ գնացին, բայց գրասէրների ջանքերով բաւական ձեռագրեր ծածուկ պահուեցին զանազան տեղերում, և միայն շատ ուշ ժամանակներում կրկին վերականգնեցին հին հեղինակներին, բազմաթիւ մնացած ձեռագրերը։ Աշխատելով գտնել աւելի յարմար նիւթ գրելու համար, քան բամբուկի կտորները և գրիչը, չինացիք հետզհետէ նորանոր նիւթեր գործ դրեցին. իսկ մեր ժամանակագրութեան I դարում հնարեցին թուղթը, որի չնորհիւ գրական գործը մեծ քայլ արեց դէպի առաջ։ X-րդ դարում չինացիք սկսեցին արդէն փայտէ աղլւսակների միջոցով գրքեր տպագրել, որ Սունգ հարստութեան ժամանակ ընդհանուր գործածութեան մէջ մտաւ։

Հին չըջանների հեղինակներից յետոյ Ի. Giles-ը անցնում է դէպի աւելի նոր ժամանակները։ Նրա խօսքերով, «Չինաց գրականութեան ոսկէ չըջանները տեղի ունեցան Հան, Տանգ, և Սունգ հարստութիւնների միջոցին»։ Հան հարստութեան (200 թ. Քր. առ.—200 Քր. յետոյ) փայլը ներկայացնում է Սու-մա-Շիէն, որ ստացել է «Հայր պատմութեան» տիտղոսը և որին համեմատում են յունաց Հերոդոտի հետ։ Տանգ հարստութեան (600—900 թ. Քր. յետոյ) պարծանքն է Լի-Պօ, «Չինաստանի ամենամեծ բանաստեղծը», և Սունգ հարստութեանը (900—1200 Քր. յետոյ)—Սու-մա-Կուանգ, «Պատմութեան Հայելի» գրքի հեղինակը։ Լի-Պօ-ի բանաստեղծութիւններից մի քանի ընտիր օրինակներ բերուած են գրքի մէջ, նրան հեղինակը համեմատում է յունաց Անակրէոն բանաստեղծի հետ։ Նա մեռաւ գինարբեցութեան հետեանքից՝ վայր ընկնելով մակոյկից լճի մէջ այն ժամանակ, երբ աշխատում էր գրկել լուսնի ստուերը ջրի մէջ։ 17-րդ դարու չինաց մի ուրիշ բանաստեղծ տարօրինակ միտք յղացաւ՝ չարագրել իր հրաժեշտի երգը, նստած իր գերեզմանի մէջ, և նմանօրինակ դէպք դժուար թէ պատահած լինի պատմութեան մէջ, նամանաւանդ, որ նա վերջացնելով իր բանաստեղծութիւնը, պառկեց և մեռաւ։ Այդ բանաստեղծութեան մի կտորը մենք մէջ կը բերենք արձակ թարգմանութեամբ՝ հեղինակի մասին գտնէ թեթեւ գաղափար տալու համար.

«Ինձ սպասում է մշտնջենաւոր լինակարան,
 Մի՛թէ ես պէտք է տատանուեմ գնալու,
 Կամ կոռեմ էլի մի քանի ժամ
 Այս աշխարհի անցողական կեանքի համար:
 Մի բնակարան, որտեղ զէնքի շառաչին
 Գրկին լսել երբէ՛ք ես չեմ կարողանալ:
 Մի՞թէ ես պէտք է ջանամ ապրելու
 Տանջանքների այս փշոտ աշխարհում:
 Շուտով սառը քամին կը փչի իմ վրայ,
 Եւ շքեղ լուսինը կը փայլի իմ զլխիս,
 Երբ երկրի թանկագին քարերի հետ միացամ՝
 Ես կը պառկեմ իմ վերջին անկողնում:
 Իմ գրիչը և թանաքը կը գան ինձ հետ
 Իմ ստորերկրեայ դամբանի ներսը,
 Որպէս զի, երբ ես ճացն աշխարհումս ազատ միջոց ունենամ,
 Կարողանամ քնարովս հոգիս մեղմացնել»:

Ի. Գիլս-ը տալիս է նոյնպէս բազմաթիւ տեղեկութիւններ չինական գրականութեան ուրիշ ճիւղերի մասին, ինչպէս վէպեր, թատերգութիւններ, առածներ և այլն: Նա չէ աշխատում որ և է համեմատութիւն անել 19-րդ դարու չինաց գրականութեան և աւելի հին ժամանակների գրականութեան մէջ. չէ էլ պնդում, որ գրական ընդհանուր մակերեւոյթը ընկել է: Սակայն երբ մենք մտաբերում ենք, ասում է «Literature» չաբաթաթերթը, թէ ինչ իդէալներ ունեն իրանց աչքի առաջ չինական մատենագիրները, և թէ նրանց դեղեցկի ճաշակը պահանջում է մօտենալ հնագոյն իմաստունների ոճին և զաղափարներին, այն ժամանակ դժուար չէ գալ այն եզրակացութեան, թէ գրականութիւնը Չինաստանում, ինչպէս և ամեն ինչը այնտեղ, դարերի ընթացքում կատարում է մի տեսակ «circulus vitiosus» (այսինքն պտտում է, կրկնում է առանց առաջ գնալու): Չինացիք անպայման ունեն գրական ճաշակ, մեծ սէր դէպի ընութիւնը և առողջ ու օրամիտ խելք. բայց նրանք արդէն վաղուց հասել են մատչելի կատարելութեան գագաթը: Նրանց մեծ գրողները անցեալումն են, իսկ մեծ մասը գրանցից շատ հեռաւոր անցեալում: Այն պայմանները, որոնց մէջ գործում է որ և է նոր հեղինակ, զրկում են նրան ամենայն հնարաւորութիւնից գերազանցել հին գրողներից, կամ նոյն-իսկ փորձել մի ինքնուրոյն գրուածք չարագրել»:

Վերոյիշեալ «Literature» թերթից մենք տեղեկանում ենք, որ պրոֆ. Կօնիքիւր, որ յայտնի է եկեղեցական պատմութեան մէջ արած իր բազմաթիւ հետազօտութիւններով, և որ երկար ժամանակ էջմիածնում դրաղուել է հայոց հին ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ, պատրաստում է և շուտով հրատարակելու

է մի գրուածք «Roman Catholicism as a factor in European Politics», այսինքն «Հռոմէական կաթոլիկութիւնը, իբրեւ գործօն եւրոպական քաղաքականութեան մէջ»: Նոյն պրօֆեսօրը երկու տարի առաջ հրատարակեց մի ընդարձակ գրուածք Դրէյֆուսի գործի մասին, որի մէջ նա աշխատում է բացի մասնաւորապէս Դրէյֆուսի գործից, շօշափել և ընդհանուր հարցը՝ կաթոլիկ հռոմէական եկեղեցու յարաբերութիւնները մասին դէպի նոր քաղաքական խնդիրները, և ակնյայտնի կերպով ցոյց է տալիս իր ծայրայեղ ատելութիւնը դէպի եզուիտները: Նոր սպասուող գիրքը երևի աւելի մանրամասն պատճառաբանուած հետազօտութիւն կը լինի նոյն ուղղութեամբ:

Յ. ՔՈԶԱՐԵԱՆՑ

ՎՐԱՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սկսած անցեալ դարի քառասնական թուականներից, վերաց ազգը ունեցել է շարունակ նշանաւոր բանաստեղծներ և վիպագիրներ: Ուրախալի է այն երևոյթը, որ ասպարէզից իջնող վրացի տաղանդաւոր գրողները թողնում են իրանցից յետոյ արժանաւոր յաջորդներ: Այսպէս, մինչև վաթսուական թուականները փայլող անգղանիկ բանաստեղծներին հետևում են այնպիսի խոշոր տաղանդներ, ինչպիսի են՝ Իլիա Ճաւնաւաձե, Ակակի Ծերեթելի. Ալ. Ղազբեգ, Ռափայել Էրիսթաւի և ուրիշներ. իսկ այդ վերջիններին՝ իննսնական թուականներից սկսած՝ մի ամբողջ շարք երիտասարդ, թարմ ոյժեր, որոնցից մի քանիսի տաղանդի խոշորութիւնը արդէն այժմանից դուրս է ամեն կասկածից: Զէ կարելի երջանիկ չը համարել վրաց նման մի բուռն ժողովուրդ, որ սերունդ սերնդի յետևից շնորհալի ու համակրելի գրողներ է դուրս բերում իրանից:

Այս վերջին տասնամեակում հանդէս եկած նոր վիպագիրներից՝ առանձնապէս հասարակութեան ուշադրութեանն են արժանացել Կլդիաւելիի, Արագվիսայիւելի, Մելանիան և ուրիշներ, մանաւանդ առաջինը. իսկ բաղմաթիւ երիտասարդ բանաստեղծներից լաւ անուն է հանել մանաւանդ Վաթա-Փաւելան, շնորհիւ իր ընտիր պօէմաների: Բանաստեղծների շարքումն է նաև մի օրիորդ՝ Գանդեգիի, որ ոտանաւոր թարգմանութեան վերածեց մօտ ժամանակներս Գրիբօեդովի «Горе отъ ума» նշանաւոր կոմեդիան:

Նպատակ ունենալով քիչ-քիչ ծանօթացնելու այսուհետև մեր ընթերցողներին վրացի թէ՛ հին և թէ՛ նորագոյն, երիտասարդ գրողների գործունէութեան հետ, այս անգամ մենք կամենում ենք հրաւիրել ընթերցողների ուշադրութիւնը մի ուրախառիթ երևոյթի վրայ վրաց գրականութեան մէջ, որ բաց է ի բաց վերաբերում է մեզ, հայերիս:

Բանը նրանումն է, որ վրացի վիպագիրներն ու մանա-

ւանդ զրամատուրդները մի տարօրինակ թուրութիւն են ունեցել, սկզբից մինչև այսօր՝ իրանց զրուածներում հանգէս եկող անհամակրելի ու բացասական յատկութիւններով միայն օժտուած անձնաւորութիւններին հայ ծագում տալու: Այդ զրուածների հերոսները կարծես բաժանուած են լինում մի տեսակ սպիտակների ու սևերի, գառների ու այծերի, և անբախտ հայերը, ինչ ասել կ'ուզի, «պատուաւոր» տեղ են բռնում միմիայն այծերի շարքում: Այդ սովորութիւնը, ինչպէս ասացինք, եկել է հէնց սկզբից, վրաց նոր գրականութեան հիմնուելու օրից: Այսպէս, առաջին վրաց կատակերգութիւնը, որ գրել է իշխ. Գիօրգի Էրիսթաւին («Բաժանում») 1850 թուին, մեծ զուարճութիւն էր պատճառում վրաց թատրոնի անդրանիկ այցելուներին նրա մէջ դուրս բերուած հայ վաճառականի տիպով. առաջին վրաց վէպը («Սողոմոն Իսակիչ Մէջղանուաշվիլի»), որ գրել է ու տպել 1861 թուին Լաւրինտի Արղաղիանին, ամբողջապէս նուիրուած է մի հայ մարդու (Սողոմոն Իսակիչ) և նրա ընտանիքի այլանդակ կողմերի նկարագրութեան: Էրիսթաւիի տուած օրինակը մի տեսակ օրէնք դարձաւ նրա բոլոր դրական յաջողների համար և վրացերէն կօմեդիաների ու վօդովիլների մեծ մասի «աղը» մինչև այսօր էլ հայերն են կաղմում: Նոյնը արին և Արղաղիանիի յաջօրդները իրանց բազմաթիւ վէպերում ու պատմաճճներում: Մենք զանց ենք անում յիշելու այստեղ սովորական լրագրական յօդուածները հայերի դէմ, որ մեր նպատակից դուրս է: Հայը վրաց գրականութեան մէջ եղել է մինչև այսօր մի տեսակ «թուրքի գլուխ», որին տեղից վեր կացողը հմիացրել է, ինչքան սիրան ուզել է: Նպատակիցս դուրս լինելով դարձեալ՝ կանգ առնելու այդ վերին աստիճանի տգեղ երևոյթի պատճառների վրայ, մենք այստեղ կը բերենք միայն այն գլխաւոր առարկութիւնը, որ լսել ենք այդ մասին բազմաթիւ վրացի գրողներից: «Երևոյթը, ասում են սրանք, բացատրուած է այն մեծ տնտեսական դերով, որ հայերը խաղացել են վրաց կեանքում, գրաւելով այլ և այլ ճանապարհներով վերջինների կալուածները»:

Անցնում ենք յօդուածիս գլխաւոր նպատակին: Ասացինք, որ այժմ մեր հարեանների գրականութեան մէջ տեղի է ունենում մի ուրախառիթ երևոյթ հայերի վերաբերեալ: Այդ երևոյթը կայանում է նրանում, որ այժմ վրաց գրականութեան մէջ մէկ-մէկ գլուխ են բարձրացնում և այնպիսի արդար հոգիներ, որոնց համար աւելի թանգ է սուրբ ճշմարտութիւնը, քան անմիտ, փտած ըռտինան. ազգերի եղբայրական, համերաշխ յարաբերութիւնը—քան թիւում, սխալ կերպով հասկացուած, մարդատեաց ազգասիրութիւնը:

Այդ պատուական վրացի մարդկանցից հայ-վրացական յարաբերութիւններին մի շարք առողջամիտ յօդուածներ նուիրեցին անցած 1900 թուականին «Կովալի» չափաթաթերթի ոչ-պաշտօնական խմբագիր պ. Նոյ Փօղանիան (չը պէտք է շփոթել միւս, պատմագէտ Թ. Փօղանիայի հետ), որ հանգուցեալ հայասէր Գիօրգի Մերեթելու արժանաւոր աշակերտն է, նոյն թերթի քննադատ պ. Իվ. Գօմարթելին և «Մօամբէ» ամսագրի տաղանդաւոր աշխատակից պ. Կիսա Աբաշիձէն: Փօղանիայի յիշած խելացի և մարդասէր հրապարակախօսական յօդուածներին մենք կը վերադառնանք ապագայում, որովհետեւ այս անգամ մենք աչքի առաջ ունենք զեղարուեստական գրականութիւնը, որին և նուիրուած են միւս երկու պարօնների՝ Աբաշիձէի և Գօմարթելու՝ գրուածքները:

Զբաղուենք ուրեմն այդ երկուսով:

Ինչպէս վերեն ասացինք, վրացի նորագոյն աչքի ընկնող վիպասաններից մէկն է պ. Մելանիան (ծածկանունն է): Դրա վերջին ընդարձակ արտադրութիւնը՝ «Արշաւանք» անունով, տըպուում էր ամբողջ մի տարի «Մօամբէ» ամսագրում և վերջացաւ դրա անցեալ 1900 թ. յուլիսի համարում: Վէպի անցքը կատարուում է Կախէթում և նրա մի խումբ հայ հերոսները դուռնաւորուած են ու սլանդակուած հեղինակի անդուսող հայատեցութեամբ: Սրդարն դա մի «արշաւանք» է հայերի դէմ, մէկը այն գայլաբարոյ, անշրջահայեաց արշաւանքներից, որ այնքան հոշակեցին «հանգուցեալ» Վելիչկօի անունը: Թէ որ աստիճան անյաջող ու անհամակրելի է այդ «զեղարուեստական» արշաւանքը, այդ կարելի է մականերել նախ՝ նրանից, որ նա խիստ դատաւիետութեան ենթարկուեց նոյն իսկ այն ամսագրից, որի մէջ տպագրուում էր, և երկրորդ՝ այն հանգամանքից, որ Աբաշիձէի («Մօամբէում») և Գօմարթելու («Կովալիում») խիստ յարձակումները վէպի դէմ երևեցան դեռ ևս մի քանի ամիս նրա վերջանալուց առաջ, այն է փետրուար ամսին:

Ահա ինչ է ասում, ի միջի այլոց, պ. Աբաշիձէն «Արշաւանքի» մասին.

«Պ. Մելանիան, սուրը ձեռքին առնելով, պատերազմ է դուրս գալիս (հայերի դէմ) և ազադակում. Ceterum censeo Carthaginem delendam esse: Ոչ մի գրականական վարդապետութեան (պ. Մելանիան խիստ հետևող է նատուրալիստական գպրոցին) չի վայելի գրաւուել ըոպէական շահերով, եւ առաւել այն վարդապետութեան, որ դաւանում է, թէ գրողի անձնաւորութիւնը պէտք է արտաքսուած լինի նրա ստեղծագործութիւններից: Այդ սկզբունքի խախտելու հետևանքը լինում է այն, որ

գեղարուեստական արտադրութիւնը կորցնում է իր յաւիտենական նշանակութիւնը և վերածւում է մի ժամանակաւոր—հրապարակախօսական շարադրութեան: Բացի դրանից, այդպիսի արտադրութիւնների մէջ նկատւում է դարձեալ մի խոշոր պակասութիւն. գրականութեան մէջ կատարուած այդպիսի արշաւանքները (պատերազմները) վերջանում են միշտ իրականութեան այլանդակումով: Բնաւ կարելի չէ, օրինակի համար, որ մի որևիցէ մարդ լինի նա հայ թէ վրացի, յայտնի իր վերջին կամքը մահուանից առաջ այն ձևով, ինչպէս այդ անում է սնանկացած Ղարամանը (հայ)՝ իր կտակի մասին իր որդի Ղազարի հետ խօսելիս: Նոյնպէս երբեք կարելի չէ, որ ամեն մի հայ՝ լինի նա վաճառական թէ մուրացկան, կը լինի անպատճառ անպիտան և օձի ծնունդ, իսկ ամեն մի վրացի՝ ինչ աստիճանի ու գործի էլ լինի—օրինաւոր, կատարեալ մարդ: Ազալօի, Ղարամանի, Ղազարի և վերջինի որդոյ (որ կոչուած են «ազգութեան երեք սիւններ») տիպերը (բոլորն էլ հայ)—կատարեալ մի ծաղրանկար (կարիկատուրա) են: Հայերը, իբրև վաճառական ժողովուրդ, ունեն անշուշտ վաճառական դասակարգին յատուկ բոլոր թերութիւնները, բայց նրանք ունեն, ի հարկէ, մի և նոյն ժամանակ և արժանաւորութիւններ. բայց պ. Մելանիան այդ արժանաւորութիւններն էլ կերպարանաւիսել է թերութիւնների և դուրս է բերել հայերին այնպիսի մի գոյնով, որ բոլորովին անտեղի է գրականութեան մէջ... Սակայն պ. Մելանիայի մանրակրկիտ ուշադրութիւնից չը պետք է խոյս տար այն հանգամանքը, որ երբ որ և է վրացու մէջ բռնկում է փող գիղելու ցանկութիւն,—նա ցոյց է տալիս հայ վաճառականի բոլոր պակասութիւնները աւելի խոշորացած չափերով, անկարող լինելով սակայն մի և նոյն ժամանակ ունենալու նոյն հայի արժանաւորութիւններից և ոչ մէկը: Ջարմանալի է, որ հեղինակը իրերի խորը թափանցելու և կեանքի երևոյթների ամենատեսակ մանրամասնութիւնները գրի առնելու իր ամբողջ ընդունակութիւնը գործ է ածել միայն նրա համար, որ համոզէ մեզ, եթէ ամեն մի հայ՝ լինի նա մուրացկան թէ դարբին (Ղարաման և Ղազար) կամ գիւղական ուսուցիչ (Մելիք և Ազալօ)—ձեռք է բերում հարստութիւն միմիայն չնորհիւ այն բանի, որ գողութեամբ, աւազակութեամբ և ամեն տեսակ կեղոտութիւններով տանջւում է ու քերթում վրացի գիւղացու, վաճառականի և իշխանի կաշին (Գեղենա, Սանդրօ, Մարբէդաձէ և ուրիշներ). որ ապացուցանէ մեզ՝ իբր թէ բախտը միշտ չնորհ է անում հայերին, և եթէ վերջինները հազար անգամ էլ սնանկանան, բախ-

տը դարձեալ առատօրէն կը վարձատրէ նրանց որդոցը (Ղազար Ղարամանիչ), մինչդեռ վրացիներին, որքան էլ դրանք ընդունակութիւն ցոյց տան առուտուրի մէջ, դարձեալ նոյն բախտը կը կործանէ, և որ այդպիսի մի բախտի ղեկավար կը լինեն միշտ իրանք հայերը: Այստեղ գրուածքի թեման հին է. դա յայտնի է մեր գրականութեան մէջ Գիօրգի Էրիսթաւի (1850 թ.) օրերից, սակայն վերջինի պիէսներում չը կային բնաւ այն խստութիւնն ու անգթութիւնը, որ մենք տեսնում ենք պ. Մելանիայի վէպում: Անկասկած է, որ պ. Մելանիան գտնւում է այն կողմի ազդեցութեան տակ, որ մղուեց վերջին ժամանակներս մեր գրականութեան մէջ հայերի դէմ. բայց, կրկնում ենք դարձեալ, ինչ որ թոյլ է տրւում հրապարակախօսական յօդուածներին, ներքի չէ գեղարուեստական արտագրութիւններին» *):

Յարգելի քննադատի այդ անաչառ և ազնիւ զգացմունքներով տողորուած գրուածքը դուր չեկաւ «Իվերիա» լրագրին, որ մի ընդարձակ ֆէլիէտօնով փորձեց ջախջախել պ. Արայի՝ ձէին, ճգնելով ապացուցանել, որ սա բոլորովին տգէտ է հայերին ճանաչելու գործում...

Մեր յիշած միւս քննադատը, «Կվալիի» աշխատակից պ. Իվ. Գոմարթելին, դարձնում է իր ուշադրութիւնը գլխաւորապէս պ. Մելանիայի «Արշաւանքի» յարուցած հարցերի տնտեսական կողմի վրայ:—«Որ մեր արիստոկրատիան,—ասում է պ. Գոմարթելին—աղքատանում է օրէցօր և նրա կայքերի նշանաւոր մասը անցնում է հայկական բուրժուազիայի ձեռքը, այդ վաղուց ի վեր ամենքին յայտնի է, բայց հարցն այստեղ կայանում է այդ երևոյթի պատճառի հետազօտութեան մէջ: Գլխաւոր ուշադրութեան արժանին այսօր պէտք է լինի այդ պատճառը և ոչ այն սովորական խօսքը, թէ «հայերը պլոկում են վրացիներին»: Մինչդեռ Մելանիան իրան նեղութիւն չի տուել այդ պատճառի հետազօտութեամբ զբաղուելու և աշխատել է միայն մեզ ականատես անելու, թէ ինչպէս են Կախէթում մաշկում հայերը վրացի թաւաղներին (աղնուականներին): Ինչու է արդեօք մեր աղնուականութիւնը իրան մաշկել տալիս: Ի՞նչն է արդեօք նրան ստիպում: Այս հարցերին մեզ Մելանիան ոչ մի պատասխան չէ տալիս: Կարծես եթէ հայերը գոյութիւն չունենային, մեր աղնուականների դասակարգը չէր մաքրազարդի իր բոլոր ունեցած-չունեցածը:

«... Երևոյթի պատճառը հէնց այսօրուայ մեր կեանքի պայ-

*) Յե՛ս «Մօամբէ» 1900 թ. № 2, երես 21—22 (բ. բաժին):

մաններն են և ոչ թէ հայի բնութիւնը. հայերը լոկ անմեղ զէնք են եղած, և են այժմ էլ՝ այդ կեանքի ձեռքում» *):

Վերջացնելով մեր յօդուածը, չենք կարող սրտանց չը շնորհաւել մեր եղբայրակից վրացիներին՝ Ժօրդանիաների, Աբաշիձէների և Գօմարթելիների հանդէս գալը նրանց նորագոյն գրականութեան մէջ:

Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑ

*) Տե՛ս «Կվալի» շաբաթաթերթը, 1900 թ. № 9.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Բազմազան», մարտ: Հան-
դուցեալ Հ. Գարեգին վ. Զարբհա-
նալեանի կենսագրականից իմա-
նում ենք որ նա ծնունդ է 1827
թուին. նա 10 տարեկան հասակում
Պօլսից գնացել է Վենետիկի Միս.
վանքը. այդտեղ ուսում առել և
ապա դառել Մխիթ. միաբանու-
թեան անդամ: Նա 1850-ին վանքի
դպրոցում ուսուցիչ է կարգուել: Եւր
Պետին և մեծերուն միշտ կոյր հը-
պատակ մը մնացեր է՝ նոյն իսկ ա-
մենէն չնչին իրաց և դիպաց
մէջ: Վանքում վարել է տնտեսի,
տպարանապետի, վերակացութեան,
քարտուղարի, հիւրընկալի և այլ
զանազան պաշտօններ: 1858 թուին
ուղարկուել է Պօլս իբրև Պերայի
Մխիթարեան վարժարանի ուսուցիչ
և կաթողիկ հայերի հովիւ. նա Հա-
սունի դիպլոմատ «թիկունքն էր»:
1869-ին Գեր. Հիւրմիւղեանի հետ
գնում է Հոռոմ Վատիկանի ժողովի
համար: Պարիզի պաշարման ժամա-
նակ հ. Զարբհանալեանը գտնուում է
այդ քաղաքում, ուր Մխիթարեան
միաբանութիւնից ուղարկուած էր՝
Մուրադեան վարժարանը ծախելու
նպատակով: 1875-ին գնում է Տաւ-
րիա և Ղրիմ իբրև Մխիթ. միաբա-
նութեան ալցելու: Գրական զար-
գացման վրայ ազդեցութիւն է ու-
նեցել նրա ուսուչ. Գաբ. Ալվազով-
սկին: Զարբհանալեանը 1856-ին հը-
րատարակել է իր զրական աշխատու-
թեան անդրանիկ գործը՝ «Յունաց,
Հոռովմայեցոց և Սկեդեցական հարց
Մատենագրութեան պատմութիւնը».

1874-ին «Արևմտեան միջին և նոր
դարերում մէջ ապրած հանճարեղ մա-
տենագրաց վարքը». 1865-ին հը-
րատարակում է «Պատմութիւն հին
հայ Դպրութեանց» գիրքը. 1878-ին
«Ազգային նոր մատենագրութեան
պատմութիւնն». 1883-ին հրատարա-
կում է «Հայկական մատենագրու-
թիւն»-ը, «1565—1883 դարերու շըր-
ջանին մէջ հայ տպարաններէն լոյս
տեսած ամեն գրքերուն ցանկն, լի-
շելով անոնց հեղինակները և ուր
տպուելին»: 1889 թուին «Պատմու-
թիւն հայ թարգմանութեան» եր-
կասիրութիւնը: Գ. Զարբհանալեանը
աշխատակցել է և «Բազմազան»-ում:
Գաղելով այս տեղեկութիւնները,
թողնում ենք հանգուցեալի գրական
գործունէութեան քննութիւնը մի
այլ անգամի:

«Գուրաւն», յունուար: Այս վեր-
նագրով Պարիզում ամսէ ամիս հրա-
տարակուելու է պ. Գարեգին Մե-
ծատուրեանի տնօրինութեամբ «հո-
ղագործական, դիտական և արուես-
տական» հանդէս, պատկերներով:
«Գութանի»—«Յայտական է արթըն-
ցնել և տարածել մեր ժողովրդին
մէջ հողագործութեան և արուեստ-
ներու ճաշակը, ըլլալ գործնակա-
նի ժողովրդային դպրոց մը, մատ-
նանիշ ընել մշակութեանց լաւա-
գոյն եղանակը, գիտական նորու-
թիւնները և արուեստներու հսկայ
յառաջադիմութիւնը: Առաջին հա-
մարը, որ բաղկացած է ընդամենը 16
երեսից, ունի հետեւեալ բովանդա-

կութիւնը. «Հողը», «Երկրմայր» (անձրևային ճիճու), «Վաթնտու և կարագատու կովերը ճանչնալ», «Վովերու կաղելը», «Սրբ» (նրա ծագումը, պաշտօնը, կազմութիւնը, տեսակները, աշխատութիւնը, «Վընոջ և կովի կաթը», «Գինին յատակող նիթերը», «Երկրագործի ամսացոյցը»: Մեզ թուում է որ տարեկան բաժնեգինը՝ 6 ուռլի, շատ թանգ է և կարող է արգելք լինել մեր երկրագործ ժողովրդի մէջ հանդիսի տարածութեան: Բովանդակութեան մասին մեր կարծիքը կը յայտնենք, երբ լոյս կը տեսնեն մի քանի համարներ:

«Մասիս», յունտար, փետրուարի Այս փոխ (16 երես) շարաթաթերթը ունի տաճկահայոց թերթերի բոլոր բնորոշ կողմերը. շատախօսութիւն, գեղեցիկ բառերի և դարձուածների տարափի հետ և բովանդակութեան ջրալիութիւն: Մենք ուսահայերս սիրում ենք աւելի խտացած գրուածքներ և աւելի ուշք ենք դարձնում բովանդակութեան ճոխութեան, քան արտաքին պաճուճանքների վրայ: Սակայն արդար լինելու համար, չը պէտք է մոռանանք, որ թիւրքահայ գրագէտները ստիպուած են յարմարուել թիւրքական բեժիմին, որ մտավախութեան սոսկալի մի տիպ է: Թիւրքահայ հրատարակիչները, վիպասանը իրաւունք չունի շօշափել ներքին կեանքի բաղմաթիւ կողմեր. իսկ առանց այդ պայմանի մամուլը, բնականաբար, կորցնում է իր որոշ գոյնը, կենդանութիւնը և ստիպուած է իր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնել միայն անմեղ ներքին խնդիրների վրայ և բառակաշառիւղ արաստահմանեան թերթերից (դարձեալ անմեղ) քաղուածքներ անելով: Սուլթանախանամ բեժիմը խեղդում է մտաւոր ամեն ինքնուրոյնութիւն, աշխոյժ. ուստի

չը պէտք է դարմանալ, որ թիւրքահայոց թերթերը ամենից շատ զբաղուած են հողերականների և գրագէտների դամբանականներով և կենսագրութիւններով, հիւանդանոցների և դպրոցների արտաքին բարեկարգութեան հարցերով և «վարդ, լիւա, կոյսի աչեր», երգելով — թէկուզ այդպիսի երգեր լսելու տրամադրութիւն էլ չունենան ներանց ընթերցողները...

«Քաւնատէր», հանդէս հնախօսական, պատմական, լեզուարանական և քննական, լոյս է տեսնում Պարիզում երեք ամիսը մի անգամ, տարեկան չորս գիրք, տնօրինութեամբ պ. Դ. Յ. Բասմաշեանի: Հրատարակութեան երկրորդ տարուայ Պրակ Գ-ի մէջ տպուած է Մըջիպալտ Սէյիթի «Քետացիք կամ մի մոռացուած կայսրութեան պատմութիւն» անունով ուսումնասիրութեան թարգմանութիւնը, որ կատարել է պ. Յ. Վ. Յակոբեան: Պրոֆ. Ա. Սէյիթի ներկայ գործը ութ գլուխներէ կ'ընդգրկուի. 1) Քետացիք՝ ըստ Ս.-Գրոց. 2) Քետացիք՝ ըստ Նգիպտական և Ասուրական արձանագրութեանց. 3) Քետական չիշատակարանք. 4) Քետական զայսբութիւնը. 5) Քետական ցեղը և քաղաքները. 6) Քետական կրօնն և արուեստագիտութիւնը. 7) Քետական արձանագրութիւնք. 8) Քետական վաճառականութիւնն և ճարտարուեստը: Ցանկաստանի մէջ, Նօզդատից Սանկարլու գնացող ճանապարհի վրայ, գտնուած են երկու քետական մայրաքաղաքների աւերակները. Պողազքէօյ և Նյիւք կոչուած քաղաքները: Վեսարիայի դաշտի մէջ կայ Գարա-Նյիւք մի գիւղ Նիլդէյի և Բորի կողմերը ևս քետական քաղաքների և գիւղերի աւերակները կան: Գիտնականները այդ կողմերի գիւղացիների մէջ նմանութիւն են գտնում քետական տիպարին:

Աւելի ևս շատ են այդ հին կայսրութեան իշատակները Կիլիկիայում. հին Մարկաշ, Իլիւր և Քիսսաւաք այժմ կոչւում են Մարաշ, Հալէպ և Քէսսապ: Մի խօսքով, ամբողջ Փոքր-Ասիայում կան այդ հին կայսրութեան հետքեր: Երեք տարի առաջ պրոֆ. Նէնսէն մի ուսումնասիրութիւն հրատարակեց այդ հին հզօր կայսրութեան մասին, որով աշխատում է ապացուցել թէ Բեաւցի-ճերը և ճախահայեը մի և նոյնն են. այսինքն թէ անհետացած քեւտական ազգը այսօրուան հայ ազգն է ներկայացնում: Սէյսը հակառակ է այդ ենթադրութեան: Այս խնդրով հետաքրքրուողները կարող են այժմ ծանօթանալ հռչակաւոր գիտնականի կարծիքների հետ, կարդալով նրա գրութեան հայերէն ճիշտ թարգմանութիւնը:

„Кавказский Вестник“, մարտ. Խօսելով «Մուրճ» ամսագրի մասին պ. Ս. Խատիսեանը ապացուցանում է, որ շատ դէպքում նա տեղեակ չէ այն խնդիրներից, որոնց մասին գրում է: Իր առաջին տեսութեան մէջ (№ 1), օրինակ, նա պնդում էր, թէ «Հանդէս Ամսօրեայն» գրում է գրարար և աստուածաբանական յօդուածներ. թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս տեղեկութիւնը սխալ է: Այժմ էլ նոյն վստահութեամբ նա ուզում է հաստատացնել, թէ պ. Փ. Վարդանեանը զիտութիւնը ժողովրդականացնող լայտնի գրող է. թէ և մեր գրականութեան մէջ մինչև այժմ պ. Փ. Վ.-ը լայտնի էր միմիայն անմարս, շինծու գրարարաձև լեզուով կատարած իր թարգմանութիւններով: Մեր իրականութեան հետ ևս շատ քիչ է ծանօթ երևում պ. Խատիսեանը: Նա գրում է, թէ «հայ բուրժուազիան բողոքովին չէ կարգում հայերէն, իսկ ինտելիգենցիան քիչ է կարդում» և բացատրում է այդ զխառնապէս նրանով, որ իբրև թէ գրանք

«հետաքրքրական նիւթ չեն գտնում» հայոց գրականութեան մէջ և թէ զրանցից շատերը, որոնք մի ժամանակ «կարդում էին Բաֆֆու և Արծրունու գրութեանը, այժմ ոչինչ չեն կարդում»: Այդ էլ սխալ է: Մեր ինտելիգենցիան և բուրժուազիան շատ քիչ են հետաքրքրուել նոյն իսկ այդ երկու նշանաւոր հայ գրողներով: Տարօրինակ է թուում պարոնի կարծիքը. իւրս է դալիս որ երեկուայ գեաղան՝ բախտի բերմամբ այսօր կապիտալիստ դառնալով՝ յանկարծ ա՛յնքան զարգանում է, որ չէ հաւանում այն մըտաւոր կերակուրը, որով գոհանում են նրանից շատ զարգացած հայ ընթերցողները: Պէտք է ասել որ նոյն իսկ մեր ինտելիգենցիայի մեծամասնութեան ընդհանուր զարգացումը շատ էլ բարձր չէ մեր սովորական ընթերցողների մտաւոր մակերևոյթից. մեր ինտելիգենտների մեծ մասը զիպլօմաւոր արհեստաւորներ են, զուրկ ընդհանուր և լայն զարգացումից: Դրանց մտաւոր սըրունդը մատակարարւում են «KAC-III»-ի նման թերթերի լուրերով: Մեր ինտելիգենցիայի մի մասը չէ կարդում հայերէն, որովհետեւ չը գիտէ իր մայրենի լեզուն և չէ էլ հետաքրքրւում իր ազգի կեանքով: Սովորել մայրենի լեզուն նա աւելորդ է համարում, քանի որ գործնական լուս, օղուտ, նա չունի այդ լեզուից: Փող դատել և իր համար կօմֆօրտ ստեղծել—ահա՛ մեր ինտելիգենցիայի մեծամասնութեան իդէալը: Վերցրէք Բագուի և Քիֆլիսի հայ բժիշկների, փաստաբանների, ինժեներների, ագրօնօմների և այլ զիպլօմաւոր այդ արհեստաւորների ցուցակը և փորձեցէք վիճակագրական տեղեկութիւններով պարզել հետեւեալ խնդիրը. քանի՞սն է առհասարակ հետաքրքրւում հասարակական-գրական հարցերով և նոյն իսկ ռուսերէն լուրջ ընթերցանութեամբ

պարապում: Մենք հաստացած ենք, որ ճիշտ թուերը ևս կը ցոյց տան, որ մեզը հայոց մամուլի մէջ չէ... Դատարկ ու փքուն խօսքերով դրանք կը ցանկան դիմակաւորել իրանց մտաւոր ու բարոյական սնանկութիւնը—այդ ճիշտ է: Բայց աւելի, քան մեծ-մեծ «պրիտենդիաներ», դրանցից մի' սպասէք: Մենք դրանց համարում ենք չորացած և անպտուղ ճիւղեր. հաղարապատիկ լարձը է մեզ համար այն ընթերցողը, որ իր սուղ միջոցներից

կոպէկներ է տալիս մայրենի լեզուով մտաւոր սնունդ գտնելու համար...

„Է. Բ.“ այս համարում ուշադրութեան արժանի է Մ. Ի. Թեվի յօդուածը՝ Ասիայում 1653 թուին Դէ-Լարուլէ Լէ-Գուլի կատարած ճանապարհորդութեան մասին: Իբրեւ ականատես, յիշած Ֆրանսիացին շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում XVII-րդ դարի Թիւրքիայի, Պարսկաստանի, Հայաստանի և Վրաստանի մասին:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1901 թ. 19 փետր. Ն.-Ձուղա:

«Մուրն» ամսագրի յունուարի համարում, տպուած էր Պարսկաստանից մի լուր—քէ ես արտաքին գործոց նախարարի (Միւլիւր-Դօվլէ) հետ ունեցած տեսակցութեան ժամանակ բաղոյնէ եմ, քէ ինչպէս Ն.-Ձուղայի դպրոցական կալուածի՝ Զիգան գիւղը յափճակող պարսիկը, ըստ իր ասութեան, կաշառելով մի բարձրասիւնան անձի, արգելք է լինում դասի յաջող լուծուելուն, եւ որ այդ ժամանակ, իբր քէ, ինձ ասել է նախարարը. «Դա մեր մէջ ընդունուած սովորութիւն է դարձել»:

Պարտք եմ համարում յայտնել հրապարակաւ, որ այդ լուրը միանգամայն անհիմն է. այդպիսի մի խօսակցութիւն ես երբէք չեմ ունեցել Նորին Վսեմութեան հետ: Ընդհակառակն, ունենալով գործ Նորին Վսեմութիւն Միւլիւր Դօվլէի՝ հետ Զիգանի կալուածական խնդրի առթիւ, ես միմիայն կարող եմ իմ անկեղծ գոհունակութիւնս ու շնորհակալութիւնս յայտնել Նորին Վսեմութեան, որ նա իմ բոլոր դիմումներին գոհացումըն է տուել՝ պաշտպանելով ամենայն արդարութեամբ վանքի կալուածական դասը:

ԽՈՐԷՆ Վարդապետ ՏէՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

- Մեկուն.** Ա. Ա զ ի զ ե ա ն.—Ձեր 10 ուրվով ուղարկում է «Մուրճ» Թաւրիզի Էիւտայի հայոց դպրոցին:
- Ասխարադ.** Բ. Ա ա գ ե ա ն.—Ձեր 10 ուրվով ուղարկում է «Մուրճ» Տաթևի վանքին:
- Բագու.** Պ. Ս. Ա ա ֆ է լ ե ա ն.—Ձեր 10 ուրվով ուղարկում է «Մուրճ» Փեշու գիւղի հասարակութեան:
- ” ” Ա ռ տ. Տ է ը-Յ ա կ ո բ ե ա ն.—Ձեր 30 ուրվով ուղարկում է «Մուրճ» Պետերբուրգի Անտոնային Ինստիտուտի հայ ուսանողներին, Մոսկուայի Փիւղատնտեսական Ինստիտուտի հայ ուսանողներին և Եկատերինոսլաւի Լեռնային Ինստիտուտի հայ ուսանողներին:
- ” ” Մ ա ը զ ի ս Թ ա գ է ո ս ե ա ն.—Ձեր 10 ուրվով ուղարկում է «Մուրճ» Բագուի չքաւոր աշակերտներին (Ս. Տարութիւնեանի գրախանութ):
- Էջմիածին.** Ն.-ս. Մ.-Թ.—Ձի տպուի:
- Մոսկու.** Ա. Ծ.—Ուշ ուսացանք. արդէն տպուած էր:
- Կախ.** Գ. Օ.—Ժամանակին ձեզ ուղարկուած էր № 2:
- Նիւ-Յորկ.** Հ ա յ կ ա կ ա ն գ ը ա ղ ա ը ա ն ի մ ի ու թ ե ա ն.—»Աղբիւր-Տարաղի«¹ խմբագրութիւնից չենք ստացել բաժնեղինը. «Մուրճի» համարները ժամանակին ձեռն են ուղարկուած:
- «Մուրճի»** 1900 թուի բաժանորդներին.—Ով մտադիր է նորոգել 1901 թուի բաժանորդագրութիւնը՝ թող բարեհաճի շտապով լրացնել բաժանորդագնի մնացորդը (5 ռ.), որպէս զի խմբագրութիւնը վաղ օր օք իմանայ ի՞նչ տարեկան բաժանորդների թիւը:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճի» փետրուարի համարում մտել են ի միջի այլոյ հետեւեալ վրիպակները.

Երես	տող	սպուած է	պէտք է լինի
173.	21 վ.	патологія):	патология):
206.	5 ”	ղաշտից	տաշտից
218.	18 ”	լուտերանեան	լատերանեան
270.	19 ն.	մուտք	ծախք
”	18 ”	ծախք	մուտք
288.	1 վ.	1,788,482	1,788,482,006

Հրատարակիչ եւ ժամանակաւոր խմբագիր՝

Կ. ԿՐԱՍՆՆԻԿԵԱՆ

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

Լ Է Օ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում

Հասար առաջին:—XVI—XVII դար

Գինն է 1 ՌՈՒՐԻ 50 ԿՈՊԷԿ

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրատանը:

Օտարաբարբաղիները գիմում են. Тифлисъ, редакция „Мшакъ“ 1—5

Отъ Совѣта спеціальныхъ классовъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ.

Въ виду предстоящаго въ 1902 году тридцатилѣтія существованія спеціальныхъ классовъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ, Совѣтъ обращается ко всѣмъ лицамъ, окончившимъ курсъ Спеціальныхъ Классовъ съ покорнѣйшей просьбой сообщить о себѣ слѣдующія свѣдѣнія:

- 1) Имя, отчество и фамилія,
- 2) Время окончанія курса,
- 3) Занимаемое положеніе (должность, занятіе и проч.)

Отвѣты на поставленные вопросы будутъ приняты съ благодарностью и войдутъ въ подготовляемую для печати Исторію Спеціальныхъ Классовъ Института.

Директоръ Профессоръ Вс. Миллеръ

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԿԱՅ 1901 ԹՈՒԱԿԱՆԻ

ՄՇԱԿ

(29-րդ տարի)

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

«Մշակը» հրատարակում է նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր բացի տոներէն յաջորդող օրերէց:

Բաժանորդագիրը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնևմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրասանը (Բազարնայա և Բարօնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար, և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է դիմել հետեւեալ հասցեով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
XIX ԱՂԲԻՒՐ XIX և XII ՏԱՐԱԶ XII

Միամենայ պատկերազարդ հանդէս մանուկների և դաստիարակների համար: Պատկերազարդ շաքաթաթերթ ընտանեկան ընթերցանութեան համար:

Կը հրատարակուեն նոյն ուղղութեամբ եւ աշխատակիցների մասնակցութեամբ

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

Աղբիւրի նպատակն է զարթեցնել և զարդացնել հայ երեխայի մէջ բարի նախանձ դէպի վսեմն ու աղնիւր և ատելութիւն դէպի չարն ու վնասակարը:

Աղբիւրը իւր մասապ ընթերցողների սրտերում ցանում է գթութեան, ինքնաճանաչութեան, անվեհերութեան սերմեր:

Տարազը Աղբիւրի հասունացած սաների խնդակցութեան և վշտի արտայայտողն է, նրանց մտքերի, զգացումների թարգմանը:

Տարազը ձգտում է առաջխառնութեան ուղիղ ճանապարհով ընթացող, առաքինութեամբ օժտուած, գիտութեան անշէջ լուսով զարգացած, եղբայրիրութեամբ բորբոքուած հայ անդամներ սնուցանել:

Մ Ր Ա Գ Ի Ր

Ա. ՂԵՐԷՐԸ ԸՆԿ ԿԸ տեսնի իւրաքանչիւր ամիս 2—3 թերթ, տարեկան 12 №№:

Ա. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ. — Մանրավէպ, Զրոյց, Հեքիաթ, ճանապարհորդութիւն, Կենսագրութիւն, Բանաստեղծութիւն, Գիտութիւն և արուեստ, Նոր լուրեր, Այլ և այլք: Զոտարճալիք. — մանկական, Ֆրեօրէյեան, շախմատի և այլ խաղեր, բերուածներ, թուարանական խնդիրներ. Անեկդոտ. Հանելուկ, Երգեր, Նոտաներով:

Բ. ԲԱԺԻՆ. — Կրթութեան և դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդուածներ և տեղեկութիւններ: Առաջարկութիւններ: Խորհուրդներ: Մատենախօսութիւն և նոր գրքեր: Խառն լուրեր: Պատասխաններ:

Տ ա ր ա ղ Ը ը Ը Կ Ը տեսնի ամեն կիրակի, իւրաքանչիւր № 1—2 թերթ. տարեկան 40—50 №№:

Գեղարուեստ և գիտութիւն: Պատմական, ժամանակակից վէպեր, պատկերներ, Թատրոնական գրուածքներ: Բանաստեղծութիւն: Քննադատութիւն: Կենսագրութիւն: Կար, ձե, ձեռագործ և ամեն նորութիւն արհեստների վերաբերեալ: Տնային արդիւնադրութիւն, տնտեսութիւն: Ճանապարհորդութիւն և արկածք: Երաժշտութիւն և թատրոն: Լուրեր, տեղեկութիւններ: Յօդուածներ և ոչին: Ֆելիետոն. Ժաղր, առած և կատակ: Շախմատի և այլ խաղեր: Բերուած Հարցեր, խորհուրդներ: Այլ և այլք: Սուրհանդակ: Յայտարարութիւններ:

Ա. ՂԵՐԷՐ-Տ ա ր ա ղ Ի ր ժամանորդագրու. 10 ուրլի է, արթիւնը յաւելուածով և պրէմիայով 10 տասանման:

18 կամ 50 ֆր.

Պարիզի մօդա, իլլիւստրաիօն, առողջապահական, սեղանի փառակազմ ՕՐԱՅՈՅՑ ստանում են Աղբիւր-Տարազի միեւնոյն հասցեով ստացող բաժանորդներ:

Աղբիւրի տարեկան գինը 3 ռ. Տարազինը 6 ռ.:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция иллюстр. жур. АГБУРЪ-ТАРАЗЪ կամ Tiflis (Caucase) Réd. des jour. „Agbur et Taraz“.

ՆՈՐ-ԴԱՐ

(ՏԱՄՆԵՆՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-գրական ամենօրեայ թերթը 1901-ին
կը հրատարակուի Թիֆլիսում նոյն գիրքով եւ ծրագրով
ամեն օր, բացի տօներէն հետեոյ օրերէց:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց
ամսուանը՝ 6 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռուբ. 50 կ.,
Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝
7 կ., Թիֆլիսում 5 կ.:

Բաժանորդ են դրուում միմիայն խմբագրատանը:
ԱՐՏԱՍՍՀՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում են 40
ֆրանկ:

Յայտարարութիւններ ընդունուում են եւ օտար լե-
զուներով, բաւը 2 կ., առաջին երեսումը՝ 4 կոպէկ:

Խմբագրատունը գտնուում է Դաւիթօսկայա փողոց,
տ. № 5.

Պատով «Նոր-Դար»-ի հասցէն՝ Тифлисъ, въ редак-
цію „НОРЪ-ДАРЪ“, կամ Tiflis (Caucase) Rédaction du
journal „Nor-Dar“. 3—3

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ
ГОДЪ II. КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ 1901 Г.

Издаваемый въ г. ТИФЛИСѢ В. Д. Коргановымъ подъ редакціею
К. Н. Бѣгичева.

Редакція помѣщается на углу Тургеневской и Авчальской ул.
№№ 11—28.

ПОДПИСКА принимается въ конторѣ журнала (Головинскій пр. № 10)
и во всѣхъ книжныхъ магазинахъ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

	Для городскихъ подписчиковъ	Для иногород- ныхъ	За границу
На годъ	9 р.	10 р.	12 р.
„ 1/2 года	5 „	6 „	7 „
„ 3 мѣсяца.	3 „	3 „ 50 к.	4 „

За перемѣну адреса взимается 50 коп.

Отдѣльные экземпляры продаются по 1 руб.

Въ 1900 году „КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ“ далъ свыше трехъ тысячъ
печатныхъ страницъ.

Полный экземпляръ журнала „Кавказскій Вѣстникъ“
за 1900 годъ стоитъ 11 рублей.

3—3

Книжные магазины пользуются 5% уступкой.

Открыта подписка на 1901 годъ.

ТИФЛИССКІИ ЛИСТОКЪ

(26-й годъ изданія).

„Тифлисскій Листокъ“ и въ 1901 году будетъ выходить ежедневно по прежней программѣ газеты литературной, общественной и политической.

Будетъ обращено особое вниманіе на развитіе отдѣла корреспондентій изъ разныхъ мѣстъ Закавказья.

Въ теченіе года подписчики получаютъ не менѣе 12-ти литературныхъ приложений, въ которыхъ будутъ помѣщаться статьи по кавказовѣдѣнію, повѣсти, рассказы, стихотворенія и пр.

Время отъ времени приложенія будутъ иллюстрироваться портретами и рисунками.

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

Въ Тифлисѣ: на годъ—5 руб., на 6 мѣс.—3 р., на 3 мѣс.—1 р. 5 к. и на 1 мѣс.—75 к.

Для иногороднихъ: на годъ—7 руб., на полгода—4 руб., на 3 мѣсяца 2 р. 50 к. и на 1 мѣс.—1 руб.

На всѣ указанные сроки подписка принимается съ перваго числа cadaго мѣсяца.

Разсрочка и подписка на другіе сроки не допускается.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ изданія: Тифлиссъ, Головинскій, № 3.

3—3

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на 1901 годъ

на издающуюся въ Тифлисѣ политическую и литературную ежедневную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“.

Газета будетъ выходить въ 1901 году подъ прежней редакціей и по прежней программѣ.

Съ цѣлью удовлетворить все болѣе развивающуюся потребность въ теченіи, ФОРМАТЪ газеты съ конца нынѣшняго года будетъ УВЕЛИЧЕНЪ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ

съ доставкой и пересылкой:

На 12 мѣсяцевъ. 10 р. | На 6 мѣсяцевъ. 6 р.

За границу: на годъ—17 р., на полгода—9 р., на 3 мѣсяца—5 р.

Для годовыхъ подписчиковъ, какъ городскихъ, такъ и иногородныхъ, обращающихся непосредственно въ контору редакціи, ДОПУСКАЕТСЯ РАЗСРОЧКА на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится—3 р., къ 1-му марта—2 р., къ 1-му мая—3 р. и къ 1-му сентября—2 р. Для сельскихъ учителей льгота: подписная цѣна на годъ—7 р., на полгода—4 р.

Лица, подписывающіеся на будущій годъ, получаютъ газету съ нынѣшнемъ году безплатно.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го числа cadaго мѣсяца. Подписка принимается въ Тифлисѣ, въ конторѣ газеты, Вярятинская ул. д. № 8.

Книги, издаваемые редакціею, будутъ продаваться подписчикамъ „Нов. Об.“ съ уступкою 50%.

3—3

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1901 годъ
НА ГАЗЕТУ

„КАВКАЗЪ“

съ бесплатнымъ приложениемъ

„Вѣстника горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“

Издается канцелярією главноначальствующаго гражданскою частью на Кавказѣ.

„Вѣстникъ горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“, въ виду своего спеціального характера, редактируется горнымъ инженеромъ, при содѣйствіи особаго редакціоннаго комитета.

Приложеніе это выходитъ 2 раза въ мѣсяцъ, въ форматѣ $\frac{1}{4}$ листа, въ количествѣ 1—2 листовъ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА на газету „Кавказъ“ съ приложеніемъ „Вѣстника горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“: съ доставкою въ Тифлисѣ на годъ—11 руб. 50 коп., на $\frac{1}{2}$ года—6 руб., на 1 мѣсяцъ—1 р., съ пересылкою иногороднымъ: на годъ—13 р., на $\frac{1}{2}$ года—7 р., на 1 мѣсяцъ—1 р. 50 коп.; за границу: на годъ—18 р. 40 к., на $\frac{1}{2}$ года—10 р., на 1 мѣсяцъ—2 руб.

Отдѣльные №№ „Кавказа“ въ розничной продажѣ безъ приложеній по 5 к.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: въ самой газетѣ—для объявителей Кавказскаго края впереди текста 16 к. позади текста—8 к. со строки пегита или занимаемаго ею мѣста; для остальныхъ—20 коп. впереди текста и 10 коп. позади текста; въ „Вѣстникѣ“—15 к. съ такой же строки или 20 руб. со страницы. Многократныя объявленія,—по соглашенію со скидкой.

Иногородные подписчики и объявители благоволятъ присылать плату по подпискѣ и за объявленія въ канцелярію Главнаго начальствующаго гражданскою частью на Кавказѣ полностью, безъ вычета за пересылку, и съ точнымъ указаніемъ, на какой предметъ (за подписку или за объявленія) высланы деньги, а при заказѣ объявленій—гдѣ такое должно быть помѣщено: въ газетѣ или въ „Вѣстникѣ“.

АДРЕСЪ РЕДАКЦІИ „Кавказа“: Тифлисѣ. Эриванская площадь, домъ Харазовой. Телефонъ редакціи № 184, а конторы № 182. Адресъ редактора „Вѣстника“: „Кавказское горное управленіе“.

3—3

ՄՈՒՐՃ ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆԸ ԵՒ ԹԻՖԼԻՉԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ

ԾԱԿԻՈՒՄ ԵՆ

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ՝	Այց Թիւրքաց Հայաստանին	
	Թիֆլիզ, 1890 թ. գինն է.	60 Կ.
»	»	
	Փողովրդի կրթութեան գործը մեզանում, 1892 թ. գ.	20 »
»	»	
	Հին ցաւ (հրապարակախօսական խօհեր), 1900 թ. գ.	30 »
»	»	
	ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ՝ Մայրենի խօսք (ընթերց. ձեռնարկ) 1900 թ.	70 »

	ծաղրուող միջոցներ, — Տեղական ինքնավարութեան նը- շանակութիւնը երկրագործ ժողովրդի համար, — ձորտե- րի աղատութեան քառասնամեակի տարիով որոշում- ներ, — Մարմնական պատժի վերացման միջնորդութիւն- ներ, — ձորտերի աղատութիւնը իբրեւ հիմք վաթսունա- կան թռականների վերանորոգութիւնների, — Պաշտո- նական հաղորդագրութիւններ ուսանողական խառնա- կութիւնների մասին, Լ. Ս.	222
16.	ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿՆԱՆՔ. I Անբերրիութիւնը Սխալ քաղաքի դառառում և նրա հետեանքները, Սալլիւսեան, — II Աղքատների խնամատարութիւնը Բագում, Ս.	242
17.	ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Ջարդացման հիմնական օրէնքը, — Վաղբերների համախմբում և քաղաքակիրթ հասո- րակութիւն, — Համախմբում ազգայնական սկզբունքով, — Երկու տեսակ նացիօնալիստներ, — Դրանց չարաբե- րութիւնը, — Համամարդկային համերաշխութիւն հաւա- սար ազդութիւնների մէջ, — Անհատական և միջազգային վէճերի լուծման օրինական միջոց, — Զէխեր և դերմա- նողներ, — Երկանդայիներ և անդլիացիներ, — Երկան- դական օբստրուկցիա պարլամէնտում, — Երկանդական լեզուն անդլիական պատգամատուների ժողովում, — Եր- կանդական որսորդներ և համալսարան, — Հողային հարցը Երկանդիայում, — Բանակցութիւններ անդլիացի- ների և բօլբերների մէջ, — Սօցիալիստ Զեվաէսի առաջարկը Ֆրանսիական պատգամատուների ժողովում, — Դէրուլէզ և Ֆրանսիական նացիօնալիստներ, — Մակեդոնիայի պահանջները, — Եւրոպացի զիպլոմատների ընդդիմա- դրութիւնը Սան-Ստեֆանօյի դաշնագրութեան և դրա տխուր հետեանքները, Լ. Ս.	254
18.	ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԹԱԳՈՒՀԻՆ, Ա. Մ.	262
19.	ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՅ, Նամակ Բերլինից, Ե. Թովչեանի	271
20.	ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, Յ. Քոչարեանի	276
21.	ՎՐԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, Տ. Փիրումեանի	283
22.	ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	289
23.	ՆԱՄԱԿ ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	293
24.	ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ	294
25.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	295
26.	ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», Ղէսլ Լ. Sojusojի, Թարգմ. Տ. Յովնանիսեանի:	48—80

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1901 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԴՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

Խմբագրութեան անդամներն են՝ պ.պ. ԱԵԻՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ:

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրն ունենալով է հետևեալ բաժինները.

1. Վէպեր, պատմածքներ, դրամա. 2. Բանաստեղծութիւններ. 3. Գրական-պատմական և հրապարակախօսական յօդուածներ. 4. Քննադատութիւն և Մատենախօսութիւն. 5. Նորութիւններ ռուսաց և արտասահմանեան գրականութիւնից. 6. Գիտութեան, գեղարուեստի և տեխնիկայի աշխարհից. 7. Տընտեսական հարցեր. 8. Ներքին տեսութիւն. 9. Գաղափարական կեանք. 10. Արտաքին տեսութիւն. 11. Նամակներ արտասահմանից. 12. Պարբերական հրատարակութիւններ. 13. Յայտարարութիւններ ամեն լեզուով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ.	Արտասահման՝ 30 ֆրանկ.
" կէս տարին 6 " "	" 18 " "
" 1 ամսուան 1 " "	" 3 " "

«Մուրճ» ամսագիրն կարելի է գրուել Թիֆլիսում—խմբագրատանը (Երևանեան հրապարակ, ա. Խարաղեանի):

Կայսրութեան այլ տեղերից պէտք է գրուել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtech“.

Ծանօթութիւն. Ով դժուարանում է տարեկան բաժանորդագիրն (10 ա.) վճարել միանուագ, կարող է տալ մաս-մաս (սկզբում 5 ա., մարտի 1-ին 3 ա. և մայիսի 1-ին 2 ա.):

Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կ.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ զետեղելու համար պէժք է վճարել.

Մի երես ընդող յայտարարութեան համար	. 15 ա.
1/2 " " " " "	. 8 " "
1/4 " " " " "	. 4 " "

ԱՊԱՌԻԷ կամ ԶՐԻ ոչ ոքի չէ ուղարկում «Մուրճ»:

ԽՄԲԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը խնդրում է յօդուածագիրներին՝ գրել պարզ և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Տընդունուած մեծ յօդուածները սրահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռագիրը չեա ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը: